

DÜNYA UŞAQ ƏDƏBİYYATINDAN SEÇMƏLƏR

ALFONS DODE

**TARASKONLU
TARTARENİN QEYRİ-ADİ
MACƏRALARI**

ANTUAN DE SENT-EKZÜPERİ

- **ADAMLARIN PLANETİ**
- **HƏRBİ TƏYYARƏÇİ**
- **BALACA ŞAHZADƏ**

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”

BAKİ-2005

*Bu kitab “**Alfons Dode. Taraskonlu Tartarenin qeyri-adi macərələri**” (Azərüşaqgəncnəşr, Bakı, 1962) və “**Antuan de Sent-Ekzüperi. Adamların planeti. Hərbi təyyarəçi. Balaca şahzadə. Dünya Ədəbiyyatı Kitabxanası, 57-ci cild**” (Bakı, Yazıcı, 1989) nəşrləri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərcümə edənlər:

Əsgər Ağayev
Cəfər Bağır

Ön sözlərin müəllifləri:

Cəlil Nağıyev
Qorxmaz Quliyev

843 – dc 21

AZE

Alfons Dode. Taraskonlu Tartarenin qeyri-adi macərələri.
Antuan de Sent-Ekzüperi. Adamların planeti. Hərbi təyyarəçi. Balaca şahzadə.

Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 448 səh.

Məşhur fransız yazıçısı Alfons Dodenin “Taraskonlu Tartaren” trilogiyasının birinci kitabı olan “Taraskonlu Tartarenin qeyri-adi macərələri” romanı XIX əsr Fransa həyatının bir sıra aktual ictimai-sosial problemlərinə həsr olunmuşdur. İncə yumorla və bəzən də kəskin satirik üslubla qələmə alınmış bu romanda Fransanın cənub əyaləti Provansda yerləşən Taraskon şəhəri sakinlərinin yaşayış tərz, əsərin baş qəhrəmanı Tartarenin şöhrət qazanmaq üçün Əlcəzairə şir ovuna getməsi və orada onun başına gələn qeyri-adi macərələr təsvir edilmişdir.

Məşhur təyyarəçi-yazıçı Antuan de Sent-Ekzüperinin təqdim olunan əsərlərinin qəhrəmanları isə bütöv xarakterə, dəmir iradəyə, hadisələri açıq-aydın tərəddüdsüz qiymətləndirmək keyfiyyətlərinə malik insanlardır. Bu qəhrəmanların başlıca məqsədi təbiətin kortəbii qüvvələrini, əngin səmaları ram etmək yox, dəyişik səbəblərdən insanlar arasında qırılmış əlaqələri bərpa etməkdir.

ISBN 9952-416-51-1

© “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

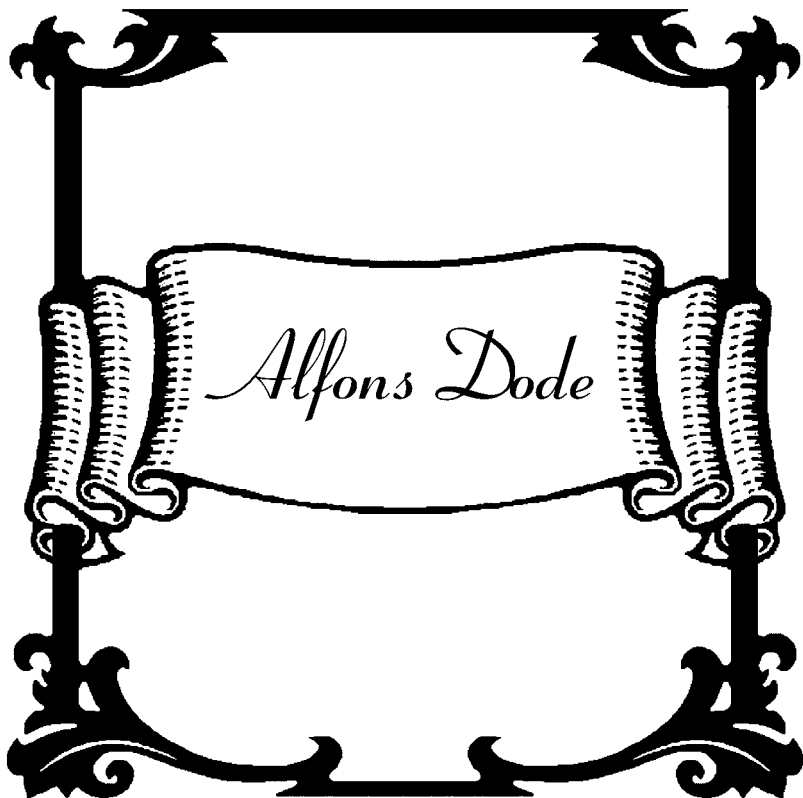
keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ALFONS DODE VƏ ONUN PROVANS YUMORU

Fransız ədəbiyyatında satira və yumor çox inkişaf edib. Bu, şübhəsiz ki, ilk növbədə orta əsrlər fransız şəhər və xalq ədəbiyyatı, fabliolar və dünya ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan Fransua Rablenin ədəbi ənənələri ilə əlaqədardır. Rabledən sonra, dünya ədəbiyyatının görkəmli dramaturqlarından biri olan, məşhur komediya ustası J.B.Molyer Fransada satira və yumor ədəbiyyatını daha da inkişaf etdirmişdir. Yumor üslubunda yazıb-yaradan belə məşhur yazıçılardan biri də XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmış Alfons Dode olmuşdur.

Alfons Dodenin yaşadığı dövr Avropa tarixinin həm ictimai-siyasi baxımdan, həm də ədəbi-mədəni mühitin formalaşması baxımından ən mürəkkəb dövrlərindən biri idi. XIX əsr Avropasını tərəddüd etmədən intibah dövrü Avropası ilə müqayisə etmək olar. Bu dövrdə həqiqətən də Avropa öz zəngin tarixində ikinci dəfə əsl İntibah hadisəsini yaşamışdır. Bu əsrdə Avropa mədəniyyəti görünməmiş bir inkişaf mərhələsi yaşayır. Bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqi və təbiət elmlərinin sürətlə inkişaf etməsi, digər tərəfdən də humanitar elmlərin və xüsusilə də bədii ədəbiyyatın öz inkişafı tarixində bəlkə də ən yüksək səviyyəyə qalxması bu əsrin mürəkkəb səciyyəsinə müəyyən edir.

On doqquzuncu yüzilliyin hələ lap əvvəllərindən başlayaraq Avropada ümumi dəyərinə və əhəmiyyətinə görə bir-birindən heç də geri qalmayan, əvvəlcə romantizm, bir qədər sonra isə tənqidi realizm ədəbi cərəyanlarının yaranması və sürətlə yayılaraq demək olar ki, bütün dünyanı əhatə etməsi həmin dövrün ədəbi mühitinin parlaq göstəricisi idi. C.H.Bayron, P.B.Şelli, V.Skott, V.Hüqo, E.Syü, A.Düma, J.Sand, E.-T.A. Hofman, A.Şamisso kimi romantiklərin, Stendal, O.Balzak, P.Merime, Q.Flober, Ç.Dikkens, U.Tekkerey, H.Heyne kimi tənqidi realizm ədəbi cərəyanlarının nümayəndələri olan Qərbi Avropa ədəbiyyatının mövcud olduğu bir dövrdə ədəbiyyata gəlmək çox çətin bir məsələ idi. Hələ üstəlik də, Alfons Dodenin yazıb yaratdığı dövrdə Fransada yenilikçi, modernist ədəbi ənənələr sürətlə yayılmağa başlayır, bir tərəfdən Ş.Bodler kimi, simvolistlər, Qonkur qardaşları kimi im-

pressionistlər, E.Zolya və G.Mopassan kimi naturalistlər fransız ədəbiyyatını daha da zənginləşdirir, digər tərəfdən isə romantizm və tənqidi realizm ədəbiyyatının nümayəndələri yenilikçi ədəbiyyatın qarşısında geri çəkilmədən yazıb yaradırdılar.

Bəli, Alfons Dode Avropada məhz belə bir mürəkkəb ədəbi mühit mövcud olan bir vaxtda ədəbiyyata gəlmişdir. Bu dövr Avropada sözlün həm müstəqim, həm də məcazi mənasında ədəbi mübarizələr dövrü idi. Əgər bir tərəfdən romantiklər Maarifçilik ədəbiyyatının nümayəndələri və hətta klassisizm qayda-qanunları ilə də mübarizə aparırdılarsa, digər tərəfdən də öz aralarında – “mütərəqqi” romantiklər “mürtəce” romantiklərlə vuruşurdular (Bayron – Vodsvert, Sauti, Mur, Kolric və s.). Eyni zamanda da, realistlər – tənqidi realizmin nümayəndələri romantiklərlə yola getmirdilər və onların aralarında olan mübarizə günü-gündən şiddətlənirdi. Hələ bir yandan da, yeni yaranmaqda olan modernist ədəbi cərəyanların nümayəndələri də həm romantiklərlə, həm də realistlərlə mübarizə aparırdılar.

Avropada romantizmin yavaş-yavaş sıradan çıxdığı bir vaxtda, tənqidi realizm ədəbiyyatında yeni formalar və üslublar axtarırları davam etdiyi zaman (məs.: Q.Flober), realist yazıçıların özlərinin içərisində belə modernist ədəbiyyata meyllərin gücləndiyi bir dövrdə (Qonkur qardaşları) fransız ədəbiyyatında özünəməxsus orijinal, yeni və çox maraqlı yazı tərzinə malik olan Alfons Dode ədəbiyyata gəlmişdir. Dode yaradıcılığının başlıca xüsusiyyəti, ilk növbədə faktlara söykənərək, müşahidə etdiyi, iştirakçısı olduğu, hal-hazırda mövcud olan hadisələri maksimum dərəcədə real şəkildə təsvir etməkdir. Ancaq onun realizmi başqa realistlərin üslubundan fərqlidir. O, gördüklərini, yaşadıklarını, başına gələnləri fantaziya süzgəcindən keçirərək qələmə almışdır.

Alfons Dode 1840-cı ildə may ayının 13-də Fransanın cənubunda, Nim şəhərində anadan olmuşdur. Onun əcdadları kəndli olmuş Sevenn dağlarında yaşamışdır. Birinci Fransa burjua inqilabı ərəfəsində, 1789-cu ildə, Alfonsun babası Jak Dode qardaşı Klodla bu dağları tərk edərək Nim şəhərində məskunlaşır. Onların hər ikisi royalist, katolik idi. Krala bağlılıq Klodun ölümü ilə nəticələnir, Jak isə zorla canını gilyotindən xilas edir. Sənətkar Jak bir müddətdən sonra varlanır. O öz oğluna, Alfonsun atası Vinsentə bir mahud fabriki miras qoymuşdur. Vinsent 1828-ci ildə bir varlı ipək tacirinin qızı Adelina Reno ilə

evlənmişdir. Alfonsun böyük qardaşı çox erkən dünyasını dəyişmişdir ki, bu da gənc Alfonsa çox pis təsir etmişdir. Sonralar o, bu hadisəni “Körpə” romanında təsvir etmişdir. Onun kiçik qardaşı Ernest isə Alfonsdan çox yaşamış, onun haqqında kitab yazmış, yaxşı tarixçi, ancaq elə də güclü olmayan jurnalist və yazıçı olmuşdur.

Alfonsun uşaqlığı Nim yaxınlığında yerləşən və onun atasına məxsus olan fabrikdə keçmişdir. Bu illər gələcək yazıçının həyatının ən xoşbəxt illəri olmuşdur. O, heç təəvvürünə də gətirə bilməzdi ki, tezliklə onun atası müflisləşəcək və onların həyatı kökündən dəyişəcəkdir. Beləliklə, 1848-ci il inqilabından sonra bu fabrik bağlanır və onlar Lion şəhərinə köçməli olurlar. Elə bu vaxtdan etibarən də səkkiz yaşlı Alfons təhsil almağa başlayır. O, əvvəlcə kilsə məktəbində, sonra isə liseydə oxuyur. Bu dövrdə Alfons və qardaşı Ernest kasıbçılığın acı tamını dadırlar. Varlıların uşaqları addımbaşı onları təhqir edir, adam yerinə saymırdılar. Liseydə oxuduğu dövrdən etibarən Alfons kitablara bağlanır və şer yazmağa başlayır. Təhsilini başa vurduqdan sonra, Alfons bir müddət poçtda işləyir, sonra isə Ale şəhərçiyində müəllimlik edir. Təcrübəsiz, on altı yaşlı gənc müəllim dəcəl uşaqlarla çox çətin dil tapa bilirdi. Onun əziyyəti uzun sürmür, o, tezliklə Parisə, qardaşı Ernestin yanına gedir. Artıq bu vaxt Ernest royalist qəzetlərdən birində çalışırdı. Bir ildən sonra Dode özünün ilk şerlər kitabını çap etdirməyə nail olur. O, məşhur “Fiqaro” qəzetində əməkdaşlıq edir. Onun həyatı yavaş-yavaş qaydasına düşməyə başlayır. Bu vaxt onun həyatında daha bir əlamətdar hadisə baş verir. Dövlətdə çox böyük nüfuz sahibi olan hersoq de Morni Dodeyə öz dəftərxanasında üçüncü katib vəzifəsində işləməyi təklif edir.

Dode əsərlər yazmaqda davam edir, uşaqlıq illərini keçirtirdiyi cənuba – Provansa və o zaman Fransanın müstəmləkəsi olan Əlcəzairə səyahət edir. Sonralar bu yerlərdə gördüyü, şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələr onun Tartaren haqqında əsərlərində və “Nabob” romanında öz əksini tapmışdır. Cənuba səfəri zamanı o, ilk hekayələrini yazmağa başlamış və onları Mari Qaston (O.Balzakin ləqəblərindən biri) adı altında “Evenman” və “Fiqaro” qəzetlərində çap etdirir. Sonralar o, bu hekayələri bir yerə toplayaraq “Dəyirmandan məktublar” adı altında çap etdirmişdir. Bu kitab Dodenin ən yaxşı əsərlərindən biri sayılır.

Kiçik xalq rəvayətləri və nağılları formasında yazılmış bu əsərlər ilk növbədə öz tərəvəti, təbiiliyi, canlılığı və şuxluğu ilə diqqəti cəlb

edir. Xalqın həyatını yaxşı bilən, təbiət vurğunu Dodenin qəhrəmanları da sadə insanlar, xalq adamları idi. Real həyatın müxtəlif sahələrinə və problemlərinə həsr olunmuş bu hekayələrdə artıq açıq aydın bu yazıçının özünəməxsus yazı tərz, ifadə vasitələri və formaları, üslubu və vətəndaş mövqeyi özünü göstərməyə başlayır. Dode elə ilk əsərlərindən etibarən cəmiyyətdə olan hadisələrə bəzən incə yumorla, bəzən acı kinayə ilə, bəzən də sərt satira ilə yanaşır. İnsanların başını dumanlandırıan xülya aləmindən, illüziyalardan qaçmağa və real həyat həqiqətlərini bütün çılpalığı ilə təsvir etməyə başlayır. İncə lirizmi ilə seçilən bir hekayəsində yazıçı insani hissələrin ifadəsini qələmə almışdır. O, göstərir ki, əsl xalq adamları, sadə kəndlilər insani, təbii hissələri qoruyub saxlamışdır. Belə ki, “Arlezianka” hekayəsində o, bir kəndli gəncin dəlicəsinə sevməsindən, sevgilisi ona xəyanət etdiyi üçün intihar etməsindən danışır. “Kornil babanın sirləri” hekayəsində də kənd adamlarının mənəvi saflığından, insani keyfiyyətlərindən bəhs olunur. Qayğıkeş kənd camaatı çətinə düşmüş Kornil babanın köməyinə gəlir; burada insanlar şəndir, onlar həm işləməyi, həm əylənməyi, həm də sevib-sevilməyi bacarır.

Bu hekayələrin bir qisminə kəndli bəliyi, ruhanilərin xalqı aldadaraq onların hesabına yaşaması, ümumiyyətlə dinin bir qrup adamın əlində vasitəyə çevrilməsi incə yumorla təsvir edilir. Texniki tərəqqinin insanlara vurduğu zərbələrdən bəhs olunur. Provansın əsrarəngiz təbiətini, saf, mərd insanlarını və özünəməxsus əyalət (provansal) həyatını ürəkdən sevən, bu həyat tərzinə qəlbən bağlı olan və az qala onu ideallaşdıran Dode “Qızıl beyinli insan haqqında əfsanə” hekayəsində Kalandal haqqında xalq qəhrəmanının müəllifi məşhur Provans şairi Mistralın həyatından bəhs edir və müasir həyat haqqında düşüncələrini belə ifadə edir: “Ancaq, məsələ Kalandalda deyil. Əsas odur ki, poemada hər an Provansı – dənizkənarı Provansı, dağlıq Provansı, onun tarixini, adətlərini, rəvayətlərini, təbiətini, yox olmazdan əvvəl öz dahi şairini tapmış sadədil və azadlıqsevər xalqını görürsən... İndi isə çəkin dəmir yolunu, basdırın teleqraf dirəklərini, qovun məktəblərdən Provans dilini! Provans yaşayacaqdır...”

Hələ “Dəyirməndən məktublar” əsərini çap etdirməzdən əvvəl A.Dode dram əsərləri yazmağa başlamışdı. O, ilk dramatik əsəri olan “Sonuncu qıbləğah” adlı birpərdəli pyesini 1862-ci ildə “Odeon” teatrında tamaşaya qoymuşdur. Bu əsər bədii cəhətdən o qədər də kamil

olmasa da tamaşaçıların marağına səbəb olmuşdur. Bu uğurdan həvəyə gələn Dode dramaturq olmaq qərarına gəlir və 1862-1869-cu illər arasında Paris teatrlarının səhnələrində bir-birinin ardınca “Sonuncu qıbləğah” əsəri ilə yanaşı “Gözdən uzaq – ürəyə yaxın” (1864), “Ağ qərənfil” (1865), “Böyük qardaş” (1867) və “Qurban” (1869) adlı dram əsərlərini tamaşaya qoyur.

Bu əsərlərdə bir sıra dərin ictimai problemlərə toxunulsa da onlar öz ideya-bədii cəhətlərinə görə yazıçının bədii nəsrindən aşağıda dayanır. “Qurban” adlı üç pərdəli komediya onun dram əsərləri içərisində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu əsərdə ehtiyac üzündən divar kağızı fabrikinə işə girib orada şəkillər çəkən istedadlı bir rəssamın həyatından bəhs edilir. XX əsrin əvvəllərində, məşhur Amerika yazıçısı T.Drayzer eyni mövzuda “Dahi” adlı məşhur romanını yazmışdır.

1868-ci ildə Dode özünün “Balaca” adlı ilk romanını yazıb başa çatdırmışdır. Müəllifin özünün də dediyi kimi, bu romanın yazılması tam gözlənilməz olmuşdur. Dode cənubda istirahət etdiyi zaman bir pyes yazmış, ancaq onu heç cür bitirə bilmirmiş. Fikrini cəmləşdirmək üçün o, avtobioqrafik bir əsər yazmaq fikrinə düşür. Beləliklə, “Balaca” romanı yazılmağa başlayır. Bir müddət o, Parisdə olur, yenidən qayıdır, romanın davamını yazır və “Pti Moniter” qəzetində çap etdirir.

Bu romanı ancaq şərti olaraq avtobioqrafik adlandırmaq olar. Doğrudur, müəllif əsərin birinci cümləsini öz doğum tarixi ilə başlasa da 18 rəqəmindən sonrakı rəqəmlərin yerini boş saxlayır və bununla da konkret tarix göstərməkdən yayınır. O yazır: “Mən 18...cı ildə may ayının 13-də, bütün cənub şəhərlərində olduğu kimi, bol günəşi, çoxlu tozu, karmelit monastırı və Roma dövründən qalma iki-üç abidəsi olan Lanqedokun şəhərlərindən birində doğulmuşam”.

Bununla belə, romanda təsvir olunan epizodların əksəriyyəti, xüsusilə ikinci hissə başdan-başaya uydurmadır, müəllif fantaziyasının məhsuludur. Bunu müəllif özü də etiraf edir. O yazır: “Balaca” heç vaxt aktyor olmayıb, ...heç vaxt saxsı qab satmayıb, eləcə də Pyerot və Qara gözlər, belyetajda olan xanım və onun balaca zəncisi, Ağ ququ quşu – təxəyyül məhsuludur”. Bununla belə, guya müəllifin prototipi olan Daniel Eysetin ədəbi uğursuzluqları, Jakin ölümü və bir çox bu tipli epizodlar da uydurmadır.

“Balaca” – bir uşağın lirik tərzdə yazılmış gündəliyidir. Bu uşağın dünyası, onu başına gələn “hadisələr” – özünün uydurduğu ölkədən

ayrılması, tutuquşusunun itirilməsi və s. romanın ən maraqlı yerləri sayıla bilər. Romanın sonlarına yaxın, bu uşaq böyüdükcə, onun dünyası da, dünyagörüşü də, həyata, cəmiyyətə münasibəti də dəyişir. O, əvvəlki saflığını, təbiiliyini itirməyə başlayır, həyatın reallıqları qarşısında təslim olur. Bu səhnələr oxucuya xoş gəlmir, bu işə yazıçının günahıdır, çünki o, oxucusunu mənasız mübarizədən çəkəndirməyə çalışır.

1869-cu ildə Alfons Dode özünün ən məşhur romanı olan “Taraskonlu Tartarenin qeyri-adi macəraları” adlı trilogiyasının birinci hissəsinə yazıb çap etdirir.

İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu roman misilsiz Provans yumoruna həsr olunub. Hətta, düşünmək olar ki, bu əsərin baş qəhrəmanı məhz elə yumorun özüdür. Həqiqətən də bu romanın əsasını özünəməxsus Provans yumoru təşkil edir. Dode yazır: “Provanslı gülməyi sevir, onun üçün gülüş bütün – ən ehtiraslı və ən zərif hisslərin ifadəçisidir...”.

Ancaq müəllif “Taraskonlu Tartaren”lə təkcə qığılıcı saçı Provans yumoruna ilə oxucusunun gözlərini qamaşdırmaq istəməmişdir, o, həyatda və cəmiyyətdə baş verən bir çox hadisələri ümumiləşdirmiş, onlara öz münasibətini bildirmişdir. Dode bu əsərində Provans həyatını təsvir edir, provanslı kimi, düşünür, Provanslı kimi gülür. Müəllif Taraskon timsalında cəmiyyətdə mövcud olan çoxsaylı çatışmazlıqları, qüsurları, nöqsanları çox böyük məharətlə əsl provanslı kimi ələ salır, onlara gülür və oxucusunu da güldürür.

Dode həqiqətən əsl gülüş ustası olduğunu bu romanda tam çılpalıqlı ilə göstərə bilmişdir. O, ilk müəllimləri olan F.Rable və M.Servantesin gülüş ənənələrini mənimsəmiş, özününküləşdirmiş, həzm eləmiş və bu əsərində onlardan məharətlə istifadə etmişdir. Təsədüfi deyil ki, onun baş qəhrəmanı həm “böyük” (nəhəng) Tartaren bir qədər Qarqantuanı xatırladır, həm də müəllifin özünün də təkrar-təkrar romanda dediyi kimi, o, eyni zamanda həm Don Kixotdur, həm də Sanço Pansadır. Belə ki, Tartarenin zahiri görünüşü və mənəvi aləminin bir tərəfi Sanço ilə uyğun gəlsə də, digər tərəfi Don Kixotu xatırladır. Romanın bir yerində yazıçı Servantesə müraciət edərək deyir: “Ey Migel Servantes Saavedra! Deyirlər ki, böyük adamların ruhu, onların vaxtı ikən yaşamış olduqları yerdə əbədi olaraq havada uçub doluşur. Əgər belə bir rəvayət doğrudursa, onda bərbərlərin yaşadıkları sahilə səndən nə qalmıssa, hər şey gərək sahilə çıxan Taraskonlu Tartareni, sənin kitabının iki qəhrəmanını – Don Kixotu və Sanço Pan-

sanı öz şəxsində təcəssüm etdirmiş olan bu əsl cənublu fransızı gördükdə sevinib hərəkətə gələydi!..”

A.Dodenin XIX əsrin ikinci yarısında yenidən intibah dövrünün qəhrəmanlarına müraciət etməsini təsadüf hesab etmək olmaz. Onun yaşadığı dövrdə də bir qrup insanlar, daha doğrusu Avropa cəmiyyətinin böyük bir hissəsi romantik xülyalar, fantastik təsəvvürlər içərisində və özlərinin uydurduqları qeyri-adi aləmdə yaşayırdılar. Əgər Servantesin “Don Kixot” romanı Avropanı çulğalayan cəngavər ədəbiyyatına qarşı yazılmışdısa, Defonun da bu əsəri eynilə müəllifin yaşadığı dövrdə romantik ədəbiyyata qarşı yönəlmişdi. Bu ilk növbədə romanın sərt realist üslubunda, əsərin baş qəhrəmanı Tartarenin dünyagörüşündə və psixologiyasında öz əksini tapmışdır. Romantik xülyaların da cəngavərlik dünyagörüşü kimi ziyanlı olduğunu müəllif Şərqə münasibətində açıq-aydın şəkildə ifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi, romantik ədəbiyyatda feodal Şərqi xüsusi al-əlvan rənglərlə təsvir edilir, əsasən də ideallaşdırılaraq burjua-kapitalist Qərbinə qarşı qoyulurdu. Dode bu problemə öz sevimli qəhrəmanının dili ilə belə qiymət verir: “Şərq, Quran, başağa, şirlər, mavritan qızları – bunların hamısı bir qəpiyə dəyməz... Daha türk yoxdur... Təkcə fırıldaqçılar qalmışdır... Yaşasın Taraskon!..”

Dode bu romanında Fransanın əyalətinin bir şəhərçiyini, orada yaşayanların meşşan xislətini göstərmiş, onları bəzən incə yumorla, bəzən də kəskin satirik üslubda təsvir etmişdir. Bu şəhərin əhalisi ovçuluq xəstəliyinə tutulub. Əllərinə heç bir şey keçməyən bu başibəla ovçular-göpçular papaqlarını göyə ataraq onları vurur, bununla da gözlərinin qurdunu öldürürlər. Romanın baş qəhrəmanı Tartaren də bu papaq ovçularının ən mahiri idi. Bu əyalət şəhərçiyinin adamları demək olar ki, bütün vaxtlarını papaq ovlamaqla yanaşı səhərdən axşamacan kart oynayır, məzəli romanslar oxuyur, qeybət qılır, boş-boş söhbətlər edir, fantaziya aləmində yaşayırlar.

Tartaren bu cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsi, üzvü olsa da, onlardan bir sıra cəhətlərinə görə seçilir. O, daim qeyri-adiliyə can atır, ona görə də onun bağçasında qəribə-qəribə ağaclar, bitkilər var, o bu adamlar arasında darıxır, bir çox hallarda onların fəvqündə dayanır, məhz elə ona görə də yazıçı onu “böyük”, “nəhəng” adlandırır və Rablenin Qarqantuasına bənzədir. O, artıq başqa yerliləri kimi, papaq ovu etmək istəmir, o, Əlcəzairə gedərək əsl şir ovlamaq qərarına gəlir.

Zahirən elə də ciddi bir məsələ olmayan bu hadisə, Dodenin əsərində əsl ictimai, siyasi səciyyə daşıyır. Burada, bir sıra çox ciddi sosial, ictimai problemlər qabardılsa da, daha çox həm o dövr, həm də bu günümüz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən böyük dövlətlərin imperiya iddialarını və kiçik dövlətləri istismar etmələrini tənqid etmişdir. Avropalılar öz istismarçılıq, qəsbkarlıq siyasətinə bəraət qazandırmaq üçün deyirdilər ki, guya onlar həmin ölkələrə yüksək mədəniyyət aparırlar. Bu romanda fransızların Əlcəzairə apardıqları “böyük mədəniyyət” müəllif tərəfindən açılib göstərilir və bu yalançı ideya konkret və çox təsirli misallarla ifşa olunur.

70-ci illərin əvvəllərində Dode əsasən hekayələr və memuarlar yazmışdır. Bu dövrdə o, “Olmayan adama məktublar” (1871), “Bazar ertəsi hekayələri” (1873) və “Rober Elmon. Zahidin gündəliyi” (1874) əsərlərini yazaraq çap etdirmişdir. Dode bu dövrdə “Balaca Fromon və böyük Risler” (1874) və “Cek” (1876) romanlarını da yazmışdır. 1877-ci ildən etibarən isə o, əsasən romanlar yazmışdır. O, “Nabob” (1877), “Sürgündə olan krallar” (1879), “Numa Rumestan” (1881), “Yevangelistika” (1883), “Safo” (1884), “Ölməz” (1888), “Balaca malikanə” (1895) və “Ailənin dayağı” romanlarını yazmış və Tartaren haqqında trilogiyasını bitirmişdir: “Tartaren Alp dağlarında” (1885) “Taraskon-liman” (1890). Bundan başqa o, daha bir sıra dram əsərləri, hekayə və oçeklər də yazmışdır.

A.Dodenin yaradıcılığı mövzu dairəsinə, problemlərin aktuallığına görə çoxşaxəlidir, rəngarəngdir. Bu əsərlərində o, burjua cəmiyyətində ailə problemlərinə (“Balaca Fromon və böyük Risler”), uşaq əməyinin istismar edilməsinə (“Cek”), İkinci imperiyanın gətirdiyi bəlalara (“Nabob”) öz münasibətini bildirmişdir.

“Rober Elmon. Zahidin gündəliyi” və “Numa Rumestan” romanlarında isə yazıçı müasir həyat fəklarına müraciət edərək həm məişət, həm də siyasi problemləri açıb göstərməyə çalışmışdır.

Alfons Dode 1897-ci ildə vəfat etmiş və Parisdə dəfn edilmişdir.

Cəlil Nağıyev

Birinci epizod

TARASKONDA

I

BAOBAB* BAĞI

Mənim Taraskonlu Tartarenin yanına ilk gedişim, həyatımın unudulmaz bir hadisəsi kimi xəyalımda dərin iz buraxmışdır. O zamandan təqribən on iki-on beş il keçmişdir, lakin bu əhvalat bütün təfəsilatı ilə yadımdadır, elə bil ki, lap dünən olmuşdur. Qorxmaz Tartaren o vaxt şəhərin girəcəyinə yaxın yerdə, Avinyon şosesində, soldan üçüncü evdə yaşayırdı. Bu ev Taraskonun qəşəng imarətlərindən biri idi. Evin qabağında bağ, arxa tərəfində eyvanı, qar kimi ağappaq divarları və pəncərələrinin yaşıl taxta qapıları var idi; küçə qapısı yanında savoyalı uşaqlar həmişə qumar oynayır və ya çəkməçi yeşiklərini başlarının altına qoyub gün altında mürgülərdilər.

Evin xarici görünüşündə elə bir əlamətdar şey yox idi.

Siz heç vaxt ağılınıza gətirməzdiniz ki, qarşınızdakı evdə qəhrəman yaşayır. Ancaq elə ki, ayağınızı kandan içəri basdınız, sizi mütləq həyəcan bürüyəcəkdi.

Zirzəmidən çardağadək bütün binanın, hətta bağın belə əzəmətli bir görünüşü vardı!

Ah, bircə siz Tartarenin bağını görseydiniz! Avropada bu bağın tayı-bərabəri yox idi! Bir dənə də yerli ağac, bircə dənə də fransız çiçəyi əkilməmişdi, bağ başdan-başa yalnız ekzotik bit-

* Baobab – “Meymun ağacı”, isti ölkələrdə bitən yoğun gövdəli böyük ağac.

kilərdən: kitrələrdən, sarı zanbaq çiçəkli boranılardan, pambıq kollarından, ətirli və şirin meyvəli manqolardan, bananlardan, hindqozu ağaclarından, baobabdan, gövdəsi ətli, yarpaqsız mal-dili bitkilərindən, hind ənciri və başqa nadir əncir ağaclarından ibarət idi. Elə zənn etmək olardı ki, Taraskondan on min lyö* uzaqlarda, Mərkəzi Afrikadasan. Söz yox ki, bütün bunlar əsil böyüklükdə deyildilər; məsələn, hindqozu ağacları çuğundur boyda idi, baobab (arbas gigantea – nəhəng ağac) isə asanlıqla quzuotu dibçəyinə yerləşmişdi. Lakin fərqi yoxdur! Taraskon üçün elə bunun özü də çox yaxşı idi, çünki bazar günlərində Tartarenin baobablarına tamaşa etmək üçün icazə alan adlı – sanlı şəhərlilər gördüklərinə heyran qalıb məmnun halda qayıdırdılar.

Özünüz bir fikirləşin, həmin gün mən belə bir qərribə bağı gəzərkən nə qədər həyəcan keçirməli idim! Məni qəhrəmanın kabinetinə apardıqları zaman isə nələr hiss etdim!..

Şəhərin qərribə yerlərindən biri olan bu kabinet bağın içəri-lərində yerləşirdi, baobab da onun şüşə qapısının qarşısında ucalırdı.

Divarlarından yuxarıdan aşağıyadək tütənglər və qılınclar asılmış böyük bir zal təsəvvür edin. Burada dünyanın bütün ölkələrinin silahlarına: karabinlərə, dayandolduruma, fitilli tütənglərə, Korsik və Katalon bıçaqlarına, bıçaqlı tapançalara, xəncərlərə, Malaya beybutlarına, Karaib oxlarına, çaxmaqlı oxlara, güzlərə, beşbarmaqlara, qottentot** əmudlarına, Meksika kəməndlərinə, bir sözlə saymaqla qurtarmaq bilməyən müxtəlif silahlara rast gəlmək olardı.

Parlaq, yandırıcı günəş şüası qılıncların tiyələrini, tütənglərin qundaqlarını, tapançaların dibciklərini elə parıldadırdı ki, sanki bununla sizi daha çox qorxutmaq istəyirdi... Lakin siz bu silah muzeyində hökm sürən qayda qanunu və təmizliyi gördükdə bir qədər sakitləşirdiniz. Burada hər şey səliqə ilə yerbəyer edilmiş, diqqətlə silinib təmizlənmişdi, hər şeyin üstünə, aptek-

* Lyö – Fransada təqribən 4,5 km bərabər qədim uzunluq ölçüsüdür.

** Qottentot – Cənubi Amerikada yaşayan xalq.

də olduğu kimi yarlıklar vurulmuşdu. Hər tərəfdə belə xeyirxah yazılar oxumaq olardı:

Oxlar zəhərlidir – toxunmayın!

Və ya:

Silah doludur – ehtiyatlı olun!

Əgər bu yazılar olmasaydı, mən heç vaxt cəsarət edib içəri girməzdim.

Kabinetin ortasında kiçik bir miz var idi, mizin üstünə bir şüşə rom, türk naxışlı tənbəki kisəsi, “Kapitan Kukun səyahətləri”, Kuperin, Qustav Emarın romanları, ayı və fil ovu haqqında, tərlən ovuna dair hekayələr və i.a. qoyulmuşdu. Mizin dalında əyninə köynək və iplik tuman geyən, qırx-qırx beş yaşlarında, bəstəboy, şişman, enlikürək, qırmızısifət, qısa topa saqqallı gözlərindən od yağan bir adam oturmuşdu. O, bir əlində kitab tutmuşdu. O biri əlində isə dəmir qapaqlı yekə bir qəlyanı oynadırdı. Adamları tutub başlarının dərisini tükü ilə birlikdə soymağı xoşlayan ovçular haqqında qorxulu bir hekayə oxuyan bu adam alt dodağını elə müdhiş şəkildə sallatmışdı ki, bu, onun renta ilə yaşayan sadə bir taraskonluya xas olan xoş sifətinə bir zalimlik ifadəsi verirdi, zira onun bütün evi də insana məhz belə bir təsir bağışlayırdı.

Bu adam Tartaren idi. Taraskonlu Tartaren, qorxmaz, tayı-bərabəri olmayan taraskonlu böyük Tartaren!

II

ŞANLI TARASKON ŞƏHƏRİNİN ÜMUMİ TƏSVİRİ. FURAJKA NİŞANÇILARI

O vaxtlar Taraskonlu Tartaren, hələ indiki Tartaren kimi, o Fransanın bütün cənubunda bu qədər məşhur olan böyük taraskonlu Tartaren deyildi. Buna baxmayaraq o, elə o zaman da Taraskonun kralı idi.

Bu qüdrətin ona necə nəşib olduğunu nəql edək.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, kiçikdən böyüyə-dək bütün taraskonlular ovçudurlar. Taraskonlular ovçuluğu çox sevirlər, həm də çox qədimdən, Taraska adlandırılmış nəhəng bir əjdahanın ətraf bataqlıqlarda azğınlıq etdiyi, o zamankı taras-konluların isə onu yaxalamaq üçün sürək ovu düzəltdikləri za-manlardan bəri sevirlər.

Gördüyünüz kimi, bu çox-çox əvvəllər olmuşdur.

Deməli, hər bazar günü səhər bütün taraskonlular silahlanıb dallarında çanta, çiyinlərində tüfəng, hürüşən itlərin, ulaşan saf-sarların, şeypur və ovçu buynuzu sədalarının müşayiəti ilə şə-hərdən çıxırlar. Adam istəyir ki, bu gözəl mənzərəyə tamaşa eləsin... Ancaq heyf ki, ovlamağa nə quş, nə heyvan qalıb, on-ların heç izi-tozu da gözə dəymir.

Heyvanlar nə qədər axmaq olsalar da, məlum şeydir ki, əv-vəl-axır, onlar da etimadsız olmuşlar.

Taraskonun ətrafında, beş lyölük bir məsafədə bütün hey-vanlar və quşlar öz yuvalarını tərk etmişdilər. Bircə dənə də ol-sun qaratoyuq, bildirçin, hətta dovşan balası, ya ən balaca çək-çəki belə tapmaq olmurdu.

Halbuki ətrafa mərsin, lavanda, rozmarin ətri saçan Taraskon təpələri çox cazibəlidir, Rona sahili boyunca pillə-pillə çaya doğru enən şirin salxımlı, gözəl muskat növlü üzüm bağları da az tamahlandırıcı deyildir!.. Bəli, bunların hamısı yaxşıdır, lakin bunların arxasında Taraskon yerləşir, heyvan və quşların kiçik aləmində isə bu şəhər özünə pis şöhrət qazanmışdır. Köçəri quş-lar öz gedəcəkləri yollarında Taraskona qələm çəkmişlər, odur ki, vəhşi ördəklər uzun üçbucaqlar şəklində səf-səf düzülüb Ka-marqaya doğru enərkən şəhər kilsələrinin zəng qüllələrini uzaq-dan gören kimi, onların bələdçisi var qüvvəsi ilə çıxır: “Odur Taraskon!.. Odur Taraskon!..” – Bu xəbərdarlığı eşidən kimi quşların dəstəsi yandan uçub şəhərdən uzaqlaşmağa başlayır.

Bir sözlə, ov heyvanlarından bütün mahalda yalnız bircə də-ləduz dovşan qalmışdır ki, o da kim bilir, necə olmuşdursa, Ta-

raskonun zəhmli ovçularının əlindən yaxasını qurtarıb hələ də bu yerlərdə yaşayır. Ona hətta ləqəb də vermişlər. Onu “Cəld” adlandırmışlar. Hamı bilir ki, onun yuvası cənab Bomparın torpağındadır. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu fakt həmin torpağın qiymətini ikiqat, hətta üçqat artırmışdır. Ancaq Cəldi hələ də tutmaq mümkün olmur.

Bu saat iki-üç nəfər islahedilməz inadkar onu hələ də təqib edir. Qalanları ondan əllərini üzmüşlər və Cəld çoxdandır ki, yerlilərin nəzərində mövhumi bir şeyə çevrilmişdir. Halbuki taraskonlular təbiətən heç də mömin deyildirlər, onlar hətta, ələ keçirdikdə, qaranquşlardan qovurma da bişirib yeyirlər.

Lakin siz deyəcəksiniz, icazə verin soruşaq: əgər Taraskonda ov heyvanı və ov quşu bu qədər azdırsa, bəs, taraskonlu ovçular bazar günlərində nə edirlər?

Onlar nə edirlər?

Aman Allah! Onlar şəhərdən iki-üç lyö kənara, çölə çıxır, beş-altı nəfərdən ibarət dəstələr düzəldib hər hansı bir quyunun başına, köhnə divarın yanına və ya zeytun ağacının altına toplaşib rahatca oturur, ovçu çantalarından pörtülmüş mal əti, soğan, kolbasa, bir neçə xırda siyənək balığı çıxarır və qəlyanaltı etməyə başlayırlar; onlar hey yeyir, üstündən adamı oxumağa və gül-məyə məcbur edən gözəl Rona şərablarından içirlər.

Qarınlarını əməlli-başlı bərkitdikdən sonra ayağa qalxır, itlərini çağırır, tüfənglərini doldurub ova başlayırlar. Bu, o deməkdir ki, hər bir ovçu öz furajkasını çıxarır və qüvvəsi ilə göyə tullayır və furajka havada fırlanarkən onu nişan alıb, şərtədən asılı olaraq, müxtəlif kalibrli-beş altı və ya iki nömrəli qırma ilə vuruşmağa çalışır.

Öz furajkasını hamıdan çox vuran şəxs ov kralı elan edilir və axşamüstü dəlmə-deşik olmuş furajkasını tüfənginin lüləsinə taxıb hürüşən itlərin, şeypur sədalarının müşayiəti ilə təntənəli bir surətdə Taraskona daxil olur.

Təbiidir ki, şəhərdə ovçu furajkası alveri çox qızgın gedir. Hətta ələ papaqçılar vardır ki, onlar fərsiz atıcılar üçün qabaqca-

dan deşik-deşik edilmiş, yırtıq furajkalar da satırlar, ancaq bunları aptekçi Bezyukedən başqa heç keç almır. Bu, biabırçılıqdır.

Furajka nişançısı kimi, Tartarenin tayı-bərabəri yox idi. O, hər bazar günü səhərçağı evindən təzə furajka ilə çıxardı; axşamüstü evinə qayıdarkən furajka deşik-deşik olardı. Baobab bağındakı balaca evin çardağı bu şan-şöhrətli qənimətlərlə ağzınadək dolu idi. Elə buna görə də bütün taraskonlular onu özlərinin başçısı hesab edirdilər. Bundan başqa, Tartaren ovçuluq kodexsini nöqtəbənöqtə bildiyi üçün və furajka ovundan tutmuş ta Birma pələngi ovunadək hər cür ov növlərinə dair bütün elmi əsərləri, bütün vəsaitləri oxumuş olduğuna görə o, ev işləri üzrə baş hakim və bütün mübahisəli hallar üzrə münşif elan edilmişdi.

Hər gün, gündüz saat üçdən dördədək silah ustası Kostekaldın yanında şişman bir adam görmək olardı; o, furajka ovçuları ilə ağzınadək dolu olan səs-küylü dükanın ortasındakı yaşıl kresloda vüqarla oturub qəlyan çəkərdi. Bu şəxs adamları mühakimə və məhkum edən, eyni zamanda həm Nemvrod, həm də Solomon* olan taraskonlu Tartaren idi.

III

YOX! YOX! ŞANLI TARASKON ŞƏHƏRİNİN ÜMUMİ TƏSVİRİNİN DAVAMI

Əzəmətli Taraskon tayfasının ovçuluq ehtirası başqa bir ehtirasla – romansa olan ehtirasla birləşir. Bu balaca şəhərdə romansın nə qədər çox olduğuna inanmaq çətindir. Köhnə qovluqlarda qalıb saralmış və dəbdən düşmüş müxtəlif sentimental romanslar Taraskonda yenidən meydana çıxarılaraq dəbə salınmışdır. Burada, istinasız olaraq bütün romanslara rast gəlmək mümkündür. Hər bir ailənin öz romansı vardır ki, bunu da bütün şəhər bilir. Məsələn, hamıya məlumdur ki:

* Nemvrod – igid bir ovçu kimi şöhrət tapmış əfsanəvi Babil çarıdır. Solomon – Bibliya əfsanəsinə görə müdrik hakim və ideal hökmdar olmuşdur.

Sən mənim sevgimin parlaq ulduzusan.

romansı aptekçi Bezyukenin;

Tarlalar, komalar diyarına gələrsənmi?

romansı silah ustası Kostekaldın,

Mən gözəgörünməz olsaydım əgər,

Görərdinizmi siz heç məni məgər?

(Məzəli mahnı)

romansı vergi toplayanın və ilaxır və habelə. Taraskonlular həftədə iki-üç dəfə bir-birinin evində toplaşır və bu romansları oxuyurlar. Qədim zamanlardan bəri oxunan bu romansları qoçaq taraskonlular əsla dəyişdirmək niyyətində deyildirlər, çünki romanslar nəsildən-nəslə keçir və toxunulmaz hesab edilir. Heç vaxt biri başqasının romansını mənimsəmir. Bezyukelərin romansını oxumaq kostekaldların, kostekaldların romansını oxumaq isə bezyukelərin heç vaxt ağına belə gəlməz. Bu romansların oxunduğu qırx il ərzində, əlbəttə, görək hamı onları əzbərləmiş olaydı. Amma yox! Hər kəs özününkü ilə kifayətlənir.

Furajka ovçuluğunda olduğu kimi, romansların oxunuşunda da şəhərdə birinci yeri Tartaren tuturdu. Tartarenin həmsəhərliləri qarşısında üstünlüyü bundan ibarət idi ki, onun öz romansı yox idi. O, romansların hamısını oxuyurdu.

Hamısını!

Ancaq onu oxumağa məcbur etmək çox çətin bir işdi. Taraskon qəhrəmanı salonlarda qazanılan müvəffəqiyyətlərdən çox tez əl çəkmişdi. O, Nim fortepianosu yanında iki Taraskon şamının işığı altında dilxoşluq etmək əvəzinə, ovçuluğa dair öz kitablarına qərq olmağı və ya axşamlarını klubda keçirməyi daha üstün tutardı. Tartaren, belə konsertlərdə iştirak etməyi öz şəninə layiq bilməzdi... Amma bunu da demək lazımdır ki, o, bəzən, Bezyukenin aptekindən musiqi səsi gəldikdə, sanki təsadüfən

oraya girər və təkidli xahişlərdən sonra “Şeytan Robert”dən* böyük bir dueti Bezyuke qarı ilə birgə oxumağa razılıq verərdi...

Onun bu duetinə qulaq asmayan şəxs, demək, heç nəyə qulaq asmayıb. Əgər mən daha yüz il yaşasaydım, yenə də böyük Tartarenin təntənəli addımlarla fortepianoya yaxınlaşıb ona dirsəkləndiyi, dodaqlarını uzadıb aptek vitrinindəki yaşıl şarlardan əks edən işıgın düşdüyü həlim çöhrəsinə Şeytan Robertin zalım, iblis ifadəsi verməyə çalışdığı dəqiqələr həmişə gözlərimin önündə canlanacaqdı. Elə ki Tartaren öz duruşunu müvafiq şəklə salırdı, bütün zaldakıları həyəcan bürüyürdü, hiss edilirdi ki, indicə nə isə böyük bir hadisə baş verəcəkdir. Aradan bir az keçdikdən sonra Bezyuke qarı çalıb oxuyardı:

Robert, sevirəm səni,
İnanıram sənə mən,
Görürsən nə bədbəxtəm (iki dəfə).
Ah, rəhm elə özünə,
Yazığın gəlsin mənə.

Sonra da o, pıçıltı ilə əlavə edirdi:

– İndi də Tartaren, sizin üçün çalıram.

Tartaren də əlini uzadıb yumruğunu düyünləyər, burun pərələrini şişdirib fortepianoda göy gurultusu sədaları kimi ətrafa yayılan vahiməli bir səslə eyni sözü üç dəfə təkrar edirdi:

– Yox!.. Yox!.. Yox!.. – Həm də onun bu “yoxları” əsl cə-nublu tələffüzünə oxşayıb, “yo-ox... yo-ox!” kimi eşidilərdi.

Bunda sonra Bezyuke qarı bir daha təkrar edirdi:

Ah, rəhm elə özünə,
Yazığın gəlsin mənə.

– Yoox! Yoox! Yoox! – deyər Tartaren daha ucadan bağırır və beləliklə oxumaq qurtarardı.

* “Şeytan Robert” – Cakomo Meyerberin (1791–1864) operasıdır, XIX əs-rin 30-cu illərində ilk dəfə səhnədə müvəfəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

Gördüyünüz kimi, romans bir o qədər də uzun deyildi, lakin o qədər ucadan ifa olunur, elə şeytancasına oxunurdu ki, dəhşətdən bütün apteklə olanların canına lərzə düşürdü və qəhrəmanı bir-birinin ardınca dörd-beş dəfə bu “Yoox!.. Yoox!..” sözünü təkrar eləməyə məcbur edirdilər.

Sonra Tartaren alnını silər, xanımlara baxıb gülümsünər, kişilərə göz vurur və öz qələbəsindən məmnun halda kluba gedib laqeydcəsinə deyərdi:

– Mən elə indicə Bezyukegildə idim, orada “Şeytan Robert”dən duet oxuyurdum.

Ən diqqətəşayan cəhət odur ki, o özü də buna inanırdı.

IV

ONLAR!!!

Taraskonlu Tartarenin şəhərdə yüksək mövqə tutmasına kömək edən də bax onun elə bu müxtəlif istedadla malik olması idi.

Necə olur-olsun, hər halda aydın iş idi ki, hamının nəzərini özünə cəlb etməyi bacarırdı.

Taraskonda ordu Tartarenin tərəfini saxlayırdı. İstefada olan polk kaptenarmusu*, igid komandir Bravida onun haqqında deyirdi:

– O, qoçaq adamdır!

Əlbəttə, komandir qoçaqları çox yaxşı tanıyırdı, axı, o, xeyli zaman belələrinin geyim məsələsi ilə məşğul olmuşdu.

Məhkəmə cəmiyyəti də Tartarenin tərəfində idi. Qoca məhkəmə sədri Ladevez bütün məhkəmə qarşısında iki-üç dəfə onun haqqında demişdir:

– Bax, xasiyyət belə olar!

Nəhayət, xalq özü də Tartarenin tərəfini saxlayırdı. Onun iri cüssəsi, heç bir şeydən ürkməyən döyüş atı kimi yürüşü və duruşu, mənşəyi naməlum olan qəhrəmanlıq şöhrəti, həyət qapısının ağzında özlərinə yer eləyən çəkməsilən uşaqlara bəzən xırda pul

* Kaptenarmus – Orduda ərzaq, paltar və hərbi sürsat işlərinə baxan xidmətçi.

paylaması və şapalaq vurmaı – bütün bunlar Tartareni Taraskon bazarlarının kralı olan yerli lord Seymura* çevirirdi. Bazar gün-lərində əynində dar pamazı gödəkcə olan Tartaren furajkasını tüfəng lüləsinin ucuna taxıb axşamlar ovdan qayıdarkən Rona çayının sahilində yük daşıyan fəhlələr ona baş əyər və Tartare-nin əzələli qollarını, nəhəng ciyinlərini bir-birinə oğrun-oğrun göstərərək heyrtlə pıçıl-daşıb deyər-dilər:

– Bax, bu əsl pəhləvandır ki, var!.. Zalım oğlunun əzələləri, elə bil, ikiqatdır.

İkiqat əzələlər!

Belə sözü ancaq Taraskonda eşitmək olar.

Lakin özünün saysız-hesabsız istedadlarına – ikiqat əzələlə-rinə, xalqın bəslədiyi məhəbbətə və istefaya çıxmış polk kapte-narmusu möhtərəm komandır Bravidanın hörmətinə baxmaya-raq, Tartaren xoşbəxt deyildi. Balaca şəhərin həyatı onu sıxırdı, o, burada boğulurdu. Böyük taraskonlu Taraskonda darıxırdı. Aydın-dır ki, belə bir qəhrəman təbiətli, macəralar hərisi, xəya-lında yalnız vuruşmalar, pampaslarda** at çapmaq, ovda igidlik-lər göstərmək, qumlu səhralar, tufanlar və fırtınalar canlanan coşqun ruhlı bir adam üçün bazar günlərini furajka nişan almaq, qalan vaxtını isə silah ustası Kostekaldın yanında ədalət məhkə-məsi işləri ilə məşğul olmaq əslə kifayət deyildi. Yazıq Böyük insan! Heç də təəccüblü deyildir ki, onu kədər üzürdü.

Öz görüş dairəsini genişləndirmək, Bazar meydanını və klu-bu, heç olmazsa, azacıq unutmaq üçün o, özünü hədə yerə bao-bablarla və başqa Afrika bitkiləri ilə əhatə edirdi. O, hədə yerə qalaq-qalaq silah toplayır, bir malaya beybutunu o birisinin üs-tündən asırdı; nahaqdan beynini macəra əsərləri ilə doldurub öl-məz Don-Kixot kimi, öz xəyallarının gücü ilə amansız həqiqi varlığın mən-gənəsindən yaxa qurtarmağa çalışırdı... Heyf! Ma-cəralar ehtirasını söndürmək üçün Tartarenin etdiyi hər şey bu

* Lord Seymur – bir sıra sərkərdələr yetişdirmiş kübar ingilis nəslinə mən-sub olub 1805-ci ildə doğulmuş və 1860-cı ildə vəfat etmişdir. Parisdə yaşamışdır. Onun dəlisovluğu və bədxərcliyi haqqında çoxlu lətifə varmış.

** Pampas – cənubi Amerika düzənlikləri.

ehtirası daha da artırır. Bütün bu silahlar onu daim qəzəbli olmağa, həyəcan keçirməyə vadar edirdi. Bu karabinlər, oxlar, kəməndlər sanki onu: “Döyüşə! Döyüşə!” – deyə səsləyirdi. Uzaq ölkələrin küləkləri onun baobab ağaclarının budaqlarında uğuldayıb ona təhlükəli məsləhətlər verirdi. Nəhayət, Qustav Emar və Fenimor Kuperin* macəra romanları.

Tartaren neçə dəfə bürkülü yay günlərində öz kabinetində, qılınclarının əhatəsində oturub tam yalqız vəziyyətdə kitab oxumuş, vəhşi heyvan kimi böyürək yerindən sıçrayıb qalxmışdır. Neçə dəfə o, kitabı bir kənara ataraq divara doğru cummuş və silaha sarılmaq istəmişdi.

Yazıq unudurdu ki, o öz evində, Taraskondadır, əynində tuman-köynəkdən başqa heç bir şey yoxdur, başına nazik ipək yaylıq bağlamışdır. O, özünü oxuduğu romanın qəhrəmanı təsəvvür edərək öz səsi ilə özünü cuşa gətirib adi bir baltanı və ya Şimali Amerika hindularına məxsus döyüş baltasını havada yeləyib bağırırdı:

– Qoy onlar bir soxulsunlar!

Onlar? Onlar kimdir?

Bunu Tartarenin özü də yaxşı bilmirdi... *Onlar!* Onlar, hücum edən, vuruşan, dişləyib-sancan, caynaqları ilə didib-parçalayan, başın dərisini soyan, ulayan, böyürən, nərildəyən hər şey idi!.. *Onlar* – iplə dirəyə sarınmış ağ dərili yazıq bir adamın ətrafında rəqs edən qırmızı dərili siulər** idi. *Onlar* pəncəsi üstə yırğalana-yırğalana yeriyan və qanlı dili ilə ağzını yalayan Qayalı dağların boz ayısı idi. *Onlar* səhra tuareqləri***, Malaya dəniz quldurları, Abrutssiya dağlarının çapqınları idi...

Bir sözlə onlar – Onlar idilər, bu müharibə, səyahət, macəra, şöhrət demək idi.

* Emar Qustav (1818-1883) – fransız yazıçısı, bir çox macəra romanlarının müəllifidir. Kuper Fenimor (1789-1851) – Amerika romantik yazıçısıdır. “Dəri corab” adlı romanlar seriyasında hinduların həyatını, müstəmləkəçilərə qarşı onların mübarizəsini, Amerikanın sərt və cazibədar təbiətini təsvir etmişdir.

** Siu – Şimali Amerika hindularından olan bir tayfadır.

*** Tuareqlər – Böyük səhranın cənubunda yaşayan tayfalardan biridir.

Lakin, əfsus, qorxmaz taraskonlu hədər yerə onları haraylayır, nahaq yerə onlara meydan oxuyurdu... Onlar heç vaxt onun qarşısına çıxmır, gözünə görünmürdülər... Bir də ki, onların Taraskonda nə işləri vardır?

Bununla belə, Tartaren, onları hər an gözləyir, xüsusən axşamlar, kluba gedərkən də ümidini itirmirdi.

V

TARTAREN KLUBA GEDİR

Üstünə basqın edən kafirlərə qarşı həmləyə keçmək istəyən tampliyerlər* ordeninin cəngavəri, pələng bayrağı altında döyüşə girməyə hazırlaşan çinli əsgər; müharibə cığırına qədəm qoyan Komanç döyüşçüsü bunların hamısı axşam saat doqquzda, şeypurçular axşam borusunu çaldıqdan bir saat sonra kluba getmək üçün təpədən dırnağadək silahlanmış Taraskonlu Tartarenin qarşısında heç nəzərə də çarpmırdılar.

Bu, matrosların dili ilə desək, Tartarenin “abordaj”a** getməsi idi.

O, sol əlinə dəmir dişli gürz, sağ əlinə içində tiyə gizlədilmiş ağac alar, sol cibinə beşbarmaq, sağ cibinə tapança qoyardı. Döşündə, pencəyi ilə toxunma isti köynəyi arasında Malaya bıçağı gizlədərdi. Lakin qəhrəman heç vaxt özü ilə zəhərli ox götürməzdi, çünki bu həddən artıq şərəfsiz silah idi...

Tartaren küçəyə çıxmazdan əvvəl qaranlıq, səssiz-səmirsiz kabinetində bəzi məşqlər edərdi: qılınc oynadar, divara atəş açar, əzələlərini şisirdərdi. Sonra açarı götürüb tələsmədən, təmkinli addımlarla bağın içindən keçib gedərdi. Özü də ingilislər kimi,*** mərhəmətli ağalar, məhz ingiliscəsinə. Əsl igidlik də elə bundadır. Tartaren bağın başındakı ağır dəmir qapını açardı, özü də elə zərblə açardı ki, qapı hasara dəyərdi. Əgər onlar qa-

* Tampliyerlər – orta əsrlərdə ruhani rıtsar cəmiyyəti.

** Abordaj – əlbəyaxa vuruşmaq üçün gəmilərin bir-birinə yaxınlaşdırılması.

*** “İngiliscəsinə getmək” – vidalaşmadan, ətrafdakılara sezdirmədən çıxıb getmək deməkdir.

pının dalında dayanmış olsaydılar, əlbəttə, onlarda baş-göz qalmazdı... Lakin bədbəxtlikdən onlar heç vaxt orada olmurdular.

Tartaren həyət qapısını açıb bayıra çıxar, boylanıb ətrafı nəzərdən keçirər və açarı tələsik halda iki dəfə buraraq qapını bağlayıb yola düşərdi.

Avinyon şosesində bir adam da yoxdur. Qapılar bağlı, pəncərələr qaranlıqdır. Hər şey zülmətə qərq olmuşdur. Yalnız Rona çayından qalxan dumanda arabir fənərlər sayrışır.

Taraskonlu Tartaren dabanlarını aramla taqqıldada-taqqıldada və əsasının ucundakı dəmir başlığı yerə vurduqca qığılımlar saça-saça, vüqarla, sakit halda gecənin qaranlığında addımlayırdı... Bulvarlarda, böyük küçələrdə və döngələrdə – hər yerdə o, orta ilə yeriməyə çalışardı: bu, təhlükənin yaxınlaşdığını uzaqdan görməyə, ən başlıcası isə bəzən axşamlar pəncərələrdən Taraskonun küçələrinə düşən şeylərdən yaxa qurtarmaq üçün ən yaxşı yol idi. Elə güman etməyin ki, Tartaren qorxurdu... Yox, o, həmişə hazır olmaq istəyirdi.

Tartarenin qorxmazlığına ən gözəl sübut budur ki, heç vaxt kluba düz yolla getməzdi, həmişə yolunu şəhərin ortasından salardı, yəni uzun və ən qaranlıq bir yolla – elə iyrənc, balaca küçələrlə gedərdi ki, bunların qurtaracağında görünən Rona çayının arabir parıldayan suyu adamı dəhşətə gətirirdi. Yazıq Tartaren həmişə ümid edərdi ki, döngədə onlar qəflətən qaranlıqdan sıçrayıb çıxacaq və bu quldur yuvalarından arxadan onun üstünə atılacaqlar. Mən sizi əmin edə bilərəm ki, onlar belə etmiş olsaydılar, yaxşıca əks zərbə almış olacaqdılar... Lakin, heyf! Taleyin acı istehzası üzündən Tartarenə heç vaxt, bircə dəfə də təhlükə ilə üz-üzə gəlmək nəsim olmamışdı. O, hətta itə belə, sərxoş bir adama belə rast gəlmirdi. Heç kəsə!

Amma bəzən saxta həyəcan dəqiqələri olurdu. Ayaq tappılıtları, naməlum boğuş səslər eşidilirdi...

Belə dəqiqələrdə Tartaren öz-özünə “Diqqət!” – deyib ayaq saxlar, yerindən tərpənmədən gözünü qaranlığa zilləyib havanı iyləyər və hindu kimi qulağını yerə dayayıb dinləyərdi... Ayaq tappılıtları yaxınlaşardı. Boğuş səslər getdikcə aydınlaşardı...

Şübhə yoxdur! *Onlar* gəlmişlər... *Onlar* buradadırlar... Gözləri alov saçan, sinəsi körük kimi qalxıb-enən Tartaren yaquar* kimi qısılib nərə çəkərək düşmənin üstünə atılmaq istəyərkən, birdən qaranlıq içindən onu çağıran sakit, mehriban bir taraskonlu səsi eşidərdi:

– Eh... bu ki, Tartarendir... Axşamın xeyir, Tartaren!

Lənət sənə, kor şeytan! Demə bu, Kostekaldgildə öz roman-sını oxuyub qurtaran və ailəsi ilə birlikdə geri qayıdan aptekçi Bezyuke imiş.

Səhv etdiyindən hiddətlənmiş Tartaren deyib:

– Axşamın xeyir, axşamın xeyir! – deyər və qəzəbli halda, əsasını yuxarı qaldırıb qaranlıqda gözdən itərdi.

Qorxmaz Tartaren kluba yaxınlaşaraq içəri girməzdən əvvəl qapı ağzında var-gəl edib daha bir müddət gözləyirdi. Nəhayət onları gözləməkdən tənə gəldikdə və onların özlərini göstərməyəcəklərini yəqin etdikdə, son dəfə olaraq qaranlığa meydan oxuyucu bir nəzər salar və hiddətlə donquldanardı:

– Heç bir şey... heç bir şey... həmişəki kimi, yenə də heç bir şey...

Sonra qoçağımız içəri girər və oturub komandirlə kart oyununa başlayardı.

VI

İKİ TARTAREN

Yaxşı, bəs, macəralar hərisi olduğuna, güclü hisslər və uzaq səyahətlərə çıxmaq tələbatına və basqınlar etmək arzularına baxmayaraq, nə üçün Taraskonlu Tartaren Taraskonu tərk etmirdi?

Halbuki doğrudan da belə idi. Qorxmaz taraskonlu qırx beş yaşınadək bir dəfə də doğma şəhərdən kənarda gecələməmiş və hətta Marselə ənənəvi səyahətə belə çıxmamışdı. Belə bir səyahət isə hədd-buluğa çatmış hər bir əyalət əhli üçün labüd idi. Tartarenin yalnız Boker haqqında bir qədər təsəvvürü vardı, lakin Boker Taraskondan o qədər də uzaq deyildi, oraya getmək üçün

* Yaquar – Cənubi Amerika pələngi

təkcə körpünü keçmək lazım idi. Təəssüf ki, şiddətli külək bu zəhrimara qalmış körpünü çox tez-tez uçurur, bundan başqa, körpü çox uzundur, həm də köhnəlib çürümüşdür, Rona çayının bu yeri elə enlidir ki... bilirsinizmi... Tartaren qurunu daha üstün tutardı.

Etiraf etmək lazımdır ki, qəhrəmanımızın daxilində təbiətəcə bir-birindən tamamilə fərqli olan iki adam yaşayırdı. Rahiblərdən biri demişdir. “Daxilimdə iki adam yaşayır”. Həmin rahib bu sözü daha çox Don-Kixot qəlbinə, yəni Don-Kixot kimi cəngavərlik coşğunluğuna, qəhrəmanlıq ideallarına, onun kimi hər cür macəraçılıq və əzəmətlik hərisliyinə malik olan Tartarenə aid edə bilirdi. Lakin heyf ki, Tartarendə məşhur İspaniya zadəganının kimi bir dəri, bir sümükdən ibarət ariq bədən yox idi; Don-Kixot isə fiziki məhrumiyyətləri duymayan, iyirmi gün zireh geyimdə qala bilən və bir ovuc düyü ilə iki gün keçinə bilən bir bədənin kölgəsi idi. Tartarenin bədəni isə, əksinə, piyli, toppuş, həssas, ərköyün, həmişə narazı, burjua vərdisli və çox tələbkər idi, bir sözlə Tartaren bədəncə eynən qarnıyoğun gödəkboylu ölməz Sanço-Pansaya oxşayırdı.

Don-Kixot və Sanço-Pansa bir adam idi. Siz, əlbəttə, onların bir-biri ilə necə yola getmədiklərini başa düşürsünüz. Bu, arası kəsilmədən davam edən bir daxili müharibə idi. Bu, Lukianın* və ya Sent-Evremonun** qələmə almasına layiq bir dialoq idi. Bu iki Tartaren arasında: Don-Kixot – Tartarenin və Sanço-Pansa – Tartarenin gözəl dialoqu idi! Qustav Emarın hekayələrindən vəcdə gəlmiş Don-Kixot – Tartaren ucadan deyir:

– Mən gedirəm!

Ancaq öz yel xəstəliyinin dərdini çəkən Sanço – Tartaren isə deyir:

– Mən qalıram.

Don-Kixot – Tartaren (çox həyəcanlı halda):

– Özünə şöhrət qazan, Tartaren!

Sanço – Tartaren (tamamilə sakit halda):

* Lukian (eramızın 120-180-ci illəri) – qədim yunan yazıçı-satiriki

** Sent-Evremon (1613-1703) – bir sıra satirik əsərlərin müəllifi olan fransız yazıçısı

– Tartaren, çək başına flaneli.

Don-Kixot – Tartaren (getdikcə daha artıq dərəcədə həyə-canlanaraq):

– Ey şanlı qoşalülə karabinlər! Ey xəncərlər, kəməndlər, mokasinlər*.

Sanço – Tartaren (daha da sakit halda):

– Ey mənim sevimli toxunma köynəklərim, ey mənim şanlı isti diz örtüklərim və qulaqlı papaqlarım!

Don-Kixot – Tartaren (özündən çıxaraq):

– Balta! Baltanı mənə verin!

Sanço – Tartaren (zəng çalıb ev qulluqçusunu çağırır):

– Janetta, şokolad gətirin!

Bu vaxt Janetta dadlı, cırəli suxarı ilə əla növlü isti, par-par parıldayan ətirli şokolad gətirərdi ki, bunların təkcə zahiri görü-nüşü Sanço-Pansa – Tartarendə gülüş doğurar və Don-Kixot – Tartarenin etiraz səslərini batırdı.

Məhz buna görə də taraskonlu Tartaren heç vaxt Taraskonu tərk etmədi.

VII

AVROPALILAR ŞANXAYDA. BEYNƏLXALQ TİCARƏT.

MONQOLLAR. TARASKONLU TARTAREN

YALANÇI İDİMİ? XƏYAL

Amma, bir dəfə lap az qalmışdı ki, Tartaren uzaq bir səya-hətə çıxsın.

Qarsio-Kamyus ailəsindən olub Şanxayda yaşayan taraskon-lu üç qardaş özlərinin oradakı kontorlarını idarə etməyi ona təklif eləmişdilər. Bu, məhz ona lazım olan bir həyat idi: böyük işlər, tabeliyində çoxlu xidmətçi, Rusiya, İran, Asiya Türkiyəsi ilə əlaqələr, – bir sözlə, beynəlxalq ticarət.

“Beynəlxalq ticarət!” Tartarenin dilində bu sözlərin necə vü-qarla səsləndiyi çox qulaq asmalı idi!

* Mokasin – Şimali Amerika hindularının maral dərisindən tikdikləri çarıq

Bundan başqa, Qarsio Kamyusların ticarət evinin bir üstünlüyü də bu idi ki, həmin ev bəzən monqolların basqınlarına məruz qalardı. Belə hallarda qapılar tələsik bağlanardı. Bütün qulluqçular əllərinə tufəng alar, konsul bayrağını qaldırır və pəncərələrdən monqolları partapartla atəşə tutardılar.

Don-Kixot-Tartarenin bu təklifi necə böyük bir ruh yüksəkliyi ilə qəbul etdiyini deməyə ehtiyac yoxdur. Bədbəxtlikdən Sanço – Tartaren bu barədə heç eşitmək belə istəmirdi, odur ki, o, daha güclü olduğu üçün bu iş baş tutmamışdı.

Şəhərdə bu səyahət barəsində çox danışmışdılar. Görəsən o, gedəcəkmi? Qalacaqmi? Həm lehinə, həm də əleyhinə mərc qoşurdular. Bu, böyük bir hadisə idi. Axır ki, Tartaren getməli olmadı. Buna baxmayaraq həmin əhvalat onun şöhrətini daha da artırdı. Şanxaya az qala getmək və ya həqiqətən getmək – bu, Tartarenin nəzərincə eyni bir şey idi. Tartarenin səyahəti haqqında o qədər çox danışmışdılar ki, axırda hamı onu artıq Şanxaya gedib qayıtmış bir adam sayırdı. Buna görə də axşamlar klubda hamı ondan Şanxaydakı yaşayış, oradakı alətlər haqqında, iqlim, tiyrək və beynəlxalq ticarət barəsində sorğu-sual edirdi.

Bu barədə yaxşı məlumatı olan Tartaren suallara bütün təfsilatı ilə həvəslə cavab verirdi. Nəhayət, iş o yerə çatdı ki, bizim sadədil qəhrəmanımız Şanxaya gedib-gəldiyinə özü də inanmağa başladı. Odur ki, monqolların basqınlarından az qala yüzüncü dəfə söhbət düşdükdə o, çox təbii bir tərzdə deyirdi:

– Bu vaxt mən öz qulluqçularımı silahlandırır, konsul bayrağını qaldırır və biz pəncərələrdən monqollara partapartla atəş açmağa başlayırıq.

Bu zaman onu dinləyənlərin hamısının canına lərzə düşürdü.

Yaxşı, belə olduqda, demək, sizin Tartaren böyük yalançı imiş ki?

Yox! Əsla yox! Tartaren yalançı deyil idi. Axı o, heç vaxt Şanxayda olmadığını bilməyə bilməzdi? Əlbəttə, o, bunu bilirdi. Ancaq... Yaxşı, dalına qulaq asın...

Şımallıların köməyi ilə cənublular barəsində yayılıb kök salmış yalançılar şöhrəti haqqında bir dəfəlik hər şeyi aydınlaşdır-

maq vaxtı çatmışdır. Cənubda – nə Marseldə, nə Nimdə, nə Tuluzda, nə də Taraskonda yalançı yoxdur. Cənublu yalan danışmır, amma dediklərinə özü inanırdı. Onun yalanı-yalan deyil, nə isə xəyal kimi bir şeydir...

Bəli, xəyal kimi!.. Əgər siz məni tamam-kamal başa düşmək istəyirsinizsə, cənuba gedin, onda görərsiniz ki... Siz elə gözəl bir ölkə görərsiniz ki, orada günəş hər şeyin şəklini dəyişir və hər şeyi böyüdüb şişirdir. Orada siz kiçik Provans təpələrini görərsiniz; bu təpələr Monmartrdan heç də uca deyildir, ancaq sizə çox nəhəng görünəcəkdir; siz Nimdə oyuncaq evə oxşar bir qədim məbəd görəcəksiniz, ancaq o, sizə Paris Notrdam kiləsindən heç də kiçik görünməyəcəkdir. Orada siz... Eh, nə deyim, əgər cənubda yeganə bir yalançı varsa, o da günəşdir! O toxunduğu hər şeyi böyüdür. Öz tərəqqisi dövründə Sparta nə idi? Xırdaca bir qəsəbə... Afina nə idi? Əyalət şəhərindən heç də böyük olmayan bir yer, buna baxmayaraq tarixdə həm Sparta, həm də Afina nəzərimizdə çox böyük şəhərlər kimi təcəssüm edilir. Bir görün günəş nələr etmişdir!..

Bütün bunlardan sonra, həmin günəşin öz şüalarını Taraskona saçaraq istifadə olan polk kaptenarmusu Bravidanı igid bir komandirə, adi bir şalgamı baobaba, az qala Şanxaya getmiş adamı artıq həmin şəhərdə olmuş bir şəxsə çevrilməsinə heç təəcüb etmək olarmı?

VIII

MİTENİN HEYVANXANASI. ATLAS ŞİRİ TARASKONDA.

ZƏHMLİ VƏ TƏNTƏNƏLİ BİR QARŞILAŞMA

İndi, hələ şöhrət Taraskonlu Tartarenin alnını öpmədən və onun başına solmaz dəfnə çələngi qoymadan biz onu öz şəxsi həyatında əks etdirdikdən sonra, indi biz qəhrəmanın həyatını bütün fərəhli və kədərli cəhətləri ilə, bütün arzu və ümidləri ilə adi bir şəraitdə təsvir etdikdən sonra, gəlin onun tərcümeyi-halının böyük səhifələrini vərəqləməyə və bu misilsiz taleyi baş gicəlləndirici bir yüksəkliyə qaldırmış olan qeyri-adi bir hadisəni təsvir etməyə tələsək.

Bir dəfə axşamüstü Kostekaldın dükanında Taraskonlu Tartaren o zaman hələ yeni olan iynəli tüfəngdən necə atəş açmaq haqqında bir neçə həvəskara izahat verirdi. Birdən qapı açıldı, furajka nişançılarından biri qorxmış halda “Şir! Şir!” – deyə özünü dükana saldı. Hamı özünü itirdi, basabas düşdü, hamını dəhşət bürüdü. Tartaren tüfəngi götürüb atəş açmağa hazır bir vəziyyət aldı. Kostekald yüyürdü, qapını bağlamağa. Ovçunu dövrəyə alıb sıxışdırır, ona suallar yağdırır və bəzi məlumatları öyrənirdilər. Demə Boker yarmarkasından qayıdan Mitenin heyvanxanası bir neçə günlüyə Taraskonda qalmağa razı olmuş və özünün bir yığın heyvan, suitisi, timsahı və Atlasdan gətirilmiş gözəl bir şiri ilə Qala meydanında yenicə yerləşibmiş.

Atlas şiri Taraskonda! Hələ indiyədək heç vaxt belə bir şey olmamışdı. Bizim igid furajka nişançılarımızın bir-birinə necə iftixarla baxdıqlarını, onların mərd üzlərinin necə gül kimi açdığını və Kostekaldın dükanının hər bir küncündən dinməz-danışmaz bir-birinin əlini neçə bərk-bərk sıxdıqlarını təsəvvür edə bilərsiniz.

Bu yenilik elə gözlənilməz, elə heyvətamiz idi ki, sanki hamının dili tutulmuşdu.

Hətta Tartarenin də nitqi kəsilmişdi. O, qorxudan sapsarı saralmış halda, tüfəngi əlindən buraxmadan piştaxtanın qabağında durub tir-tir əsirdi... Atlas şiri burada, lap yaxınlıqda, iki addımlıqdadır! Şir! Öz igidliyi və yırtıcılığı ilə tayı-bərabəri olmayan vəhşi heyvanlar padşahı! Bu elə bir heyvan idi ki, Tartaren həmişə onun ovuna çıxmağı arzulayırdı – bu, Tartarenin öz xəyalında oynadığı gözəl faciələrin sanki ilk tamaşasına bənzər bir şey idi.

Şir! Minlərlə iblis! Həm də Atlas şiri!!! Yox, bu böyük Tartarenin qüvvəsi xaricində olan bir şeydir. Birdən qan vurdu onun başına, gözləri par-par parıldamağa başladı. O, çılğın hərəkətlə tüfəngi çiyninə atdı və qoçaq komandir istifadə olan polk kaptenarmusu Bravidaya müraciət edərək, gur səslə dedi:

– Komandir, gedək ora!

– Ey!.. Dayanın!.. Bəs, mənim tüfəngim?.. Siz mənim tüfəngimi aparırsınız, – deyər ehtiyatlı Kostekald dili dolaşa-dolaşa etiraz etdi, lakin Tartaren artıq küçədə idi, furajka nişançıları birgə addımlayaraq vüqarla onun ardınca getməyə başlamışdılar.

Onlar heyvanxanaya gəlib çatdıqda orada artıq xeyli camaat var idi. Çox uzun müddət fəvqəladə tamaşalardan məhrum olan qəhrəman təbiətli taraskonlular indi də heyvanxanaya axışib gəlmişdilər. Bilet almaq üçün basabas idi. Kök bir qadın olan Miten çox məmnun idi. Məşhur xanım, taraskonluları özünün kabillər* libasında qarşılayırdı, qolları dirsəyinədək çılpaq idi, dəmir qolbaqlar taxmışdı; o, bir əlində qamçı, o biri əlində tük-ləri yonulmuş diri bir cücə tutmuşdu, “ikiqat əzələli” olduğu üçün xanımın özü də, demək olar, bəslədiyi heyvanlar qədər müvəffəqiyyət qazanırdı.

Tartarenin çiyində silah burada görünməsi camaatı çaxnaşmaya saldı.

Tamamilə aydındır ki, təhlükənin mövcud olduğunu heç ağllarına belə gətirməyərək arxayincasına qəfəslərin qarşısında gəzişən silahsız taraskonlular böyük Tartareni müsəlləh halda heyvanxanada gördükdə dəhşətə gəldilər.

Əgər o, bu qəhrəman belə silahlanıbsa, demək, doğrudan da nə isə qorxulu bir şey var... Camaat bir göz qırpımında qəfəslərdən aralandı. Uşaqlar qorxudan ağlaşmağa, xanımlar arabir qapıya göz gəzdirməyə başladılar. Aptekçi Bezyuke gedib tüfəngini götürmək bəhanəsi ilə əkildi.

Lakin Tartarenin davranışı yavaş-yavaş qoçaqlara ürək-dirək verdi. Qorxmaz taraskonlu azacıq belə həyəcan əlaməti göstərmədən, başını dik tutub aram-aram addımlayaraq heyvanxanayı başdan-başa gəzdirdi. O, suiti hovuzunun yanında ayaq saxlamadan ötüb keçdi, əfi ilanının diri-diri udduğu cücəni həzm etdiyi içi kəpəkli uzun bir yeşiyə həqarətlə nəzər saldı və nəhayət gəlib şirin qəfəsi qabağında şax dayandı.

* Kabillər – Əlcəzairin yerli əhalisi

Bu zəhmli və təntənəli bir qarşılaşma idi. Bir təsəvvür edin: Taraskon şiri ilə Atlas şiri üz-üzə gəlmişdilər... Bir tərəfdən Tartaren karabinə dirənib, gərgin vəziyyətdə dayanıb gözləyir, digər tərəfdən şir, nəhəng bir şir, saman üzərində uzanıb sarı, pırlaşmış saçlı yekə başını pəncələri üstünə qoyaraq yuxulu halda gözlərini qırpır. Onların hər ikisi arxayın-arxayın bir-birinə baxır.

Qəribə işdir! İynəli tüfəngin görkəmimi şiri hirsələndirdi, yoxsa şir öz qəddar düşməninin yaxında olduğunu duymuşdu, nə isə, indiyədək taraskonlulara şahənə bir nifrətlə baxan və onların lap gözləri qarşısında tənəbəl-tənəbəl əsnəyən heyvan birdən açıqdan-açıq qəzəbləndiyini göstərməyə başladı. O, əvvəlcə fındırdı, boğuş bir səslə mırıldandı, caynaqlarını açdı, pəncələrini uzatdı; sonra yerindən qalxdı, başını qaldırdı, yalını çırpdı, nəhəng ağzını açdı və Tartarenə baxıb hiddətlə nərildədi.

Buna cavab olaraq ucadan fəryad səsləri eşidildi. Taraskonlular dəhşətdən başlarını itirərək qapılara tərəf cumdular. Kiçikdən böyüyədək hamı: qadınlar, uşaqlar, yükdaşıyan fəhlələr, furajka nişançıları, hətta igid komandir Bravida da qaçırdı. Təkcə Tartaren durduğu yerdən tərpənməmişdi. O, sarsılmaz bir əzmlə şirin qəfəsi qarşısında dayanmışdı. Onun gözlərindən şimşək çaxır, baxışından od yağırı, üzündə bütün xalqa yaxşı tanış olan müdhiş bir ifadə vardı.

Bir dəqiqə sonra, Tartarenin qorxmazlığı və qəfəslərin möhkəmliyi furajka nişançılarını bir qədər sakitləşdirdikdə və onlar öz başçılarına yaxınlaşdıqda, Tartarenin gözlərini şirə zilləyib necə donquldandığını eşitdilər.

– Bax, ov buna deyərlər!

IX

XƏYALIN GÖZƏL TƏSİRİ

Həmin gün Tartarenin dediyi söz yalnız bu oldu.

O gün Taraskonlu Tartaren daha bir kəlmə də danışmamışdı. Onsuz da yazıq çox şey demişdi...

Ertəsi gün şəhərdə hamı ancaq Tartarenin tezliklə Əlcəzairə şir ovuna gedəcəyindən danışdı.

Əziz oxucular, siz də mənim şahidim ola bilərsiniz ki, qəhrəman bunu heç dilinə də gətirməmişdi. Ancaq bilirsiniz də, xəyal...

Qisası, Taraskonda söz-söhbət yalnız Tartarenin yola düşəcəyi haqqında idi.

Bulvarda, klubda, Kostekaldın yanında – bir sözlə hər yerdə şəhərin sakinləri yüyürüb bir-birinin yanına gəlir, vahimə içəri-sində deyirdilər:

– Yeri gəlmişkən deyin görüm, heç olmasa, yeni xəbərdən xəbəriniz varmı?

– Yeri gəlmişkən?.. Yəni, heç olmasa, Tartaren yola düşür?

Taraskonlular hər hansı bir cümləni “yeri gəlmişkən” ifadəsi ilə başlayır, ona “heç olmasa” ifadəsini qatır və bunları provanslılar kimi tələffüz edirlər. Həmin gün “yeri gəlmişkən” və “heç olmasa” sözləri elə ucadan səslənirdi ki, hətta pəncərələrin şüşələri belə cingildəyirdi.

Tartarenin Afrikaya səyahəti haqqında sayıə şəhərdə Tartarenin özü qədər heç kimi təəccübləndirməmişdi. Ancaq, şöhrət-pərəstlik nələrə qadir deyildir! Bu səyahət barədə onunla ilk dəfə danışarkən getməyəcəyini, bunu heç ağına belə gətirmədiyini demək əvəzinə, yazıq Tartaren müəmmalı bir cavab vermişdi: “Hm... ola bilər... Mən hələ qət etməmişəm”. İkinci dəfə, bu fikrə bir qədər alışdıqdan sonra o, demişdi: “Ola bilər”. Üçüncü dəfədə isə cavab qəti idi: “Bəli, əlbəttə”.

Nəhayət, axşam klubda və Kostekaldın yanında punşdan*, alqışlardan və parlaq işıqlardan həyəcana gəlmiş, səyahət haqqında şayiənin şəhərdə qopardığı gurultudan məst olmuş bəd-bəxt, qəti surətdə bildirdi ki, furajkalara atəş açmaq onun zəhləsini tökmüşdür, buna görə də o, yaxın zamanda Atlas şirləri ovuna çıxmaq niyyətindədir.

Buna cavab olaraq qulaqbatırıcı “ura” sədələri ucalmışdı. Sonra yenə də punş içilmiş, əllər sıxılmış, bir-birilə qucaqlaş-

* Punş – rom, qənd, limon və başqa meyvə şirələri qatışığından hazırlanan spirtli içkidir.

malar olmuş, baobab bağındakı evin qarşısında qəhrəmanın şərəfinə gecə yarısındanək davam edən məşəlli yürüş keçirilib mahını oxunmuşdu.

Sanço – Tartarenin bütün bunlardan razı qaldığını demək olmaz. Afrikaya səyahət və şir ovuna çıxmaq haqqında təkcə fikirləşmək belə onun canını lərzəyə salırdı. O, evə qayıdıb öz şərəfinə ucalan serenada sədaları altında Don-Kixot – Tartarenin başına elə bir oyun açdı ki, gəl görəsən. Sanço – Tartaren onu divanə, kəmağıl, dəlisov, xəyalpərəst adlandırır və bu səfər onun başına gələ biləcək müsibətləri: gəmi qəzası hallarını, yel xəstəliyini, qızdırmaya, qanlı ishala, tauna, cüzama tutula biləcəyini və başqa fəlakətləri bütün təfəsilatı ilə təsvir edirdi.

Don-Kixot – Tartaren əbəs yerə and içirdi ki, özünü gözləyəcəkdir, geyinib-sarınacaq, özü ilə hər şey götürəcəkdir. Sanço – Tartaren bunları heç eşitmək belə istəmirdi. Yazığa elə gəlirdi ki, şirlər onu artıq didib parçalamışdır, vaxtilə Kambizin* başına gəl-di-yi kimi, onu da səhra qumları özünə çəkib batıracaqdır. Yalnız Don-Kixot – Tartaren onların bu saat getmədiklərini, onları heç kimin tələsdirmədiyini, hələ yola düşmədiklərini ona izah etdikdən sonra, Sanço – Tartaren bir qədər sakitləşib rahat oldu.

Doğrudan da, belə bir səfərə hazırlıqsız çıxmırlar. Axı, Afrikaya səyahət zarafat deyildir, axı ora yüngülcə getmək olmaz...

Ən əvvəl, taraskonlu Afrikanı gəzmış böyük səyyahların Muqo Parkın, Kayyenin, doktor Livingstonun, Anri Düveryenin əsərlərini oxumağı qət etdi.

O, öyrəndi ki, uzaq ölkələrə yola çıxmazdan əvvəl bu cəsur səyyahlar xeyli vaxt özlərini aclığa, susuzluğa, uzun müddət piyada yol getməyə, hər cür məhrumiyyətlərə dözməyə alışdırmışlar. Tartaren onlardan nümunə götürmək istədi və o vaxtdan etibarən onun təamı ancaq doğramac oldu. Qaynar suda qayrılmış bu doğramacın içinə sarımsaq, zirə, dəfnə yarpağı və isti suda isladılmış bir neçə tikə çörək tökülürdü. Bu yemək taraskonda

* Kambiz (eramızdan əvvəl VI əsr) – Misrə qarşı öz qəsbkar yürüşləri ilə məşhur olan qədim İran şahı. Yürüşlərin birindən sonra İrana qaydarkən yolda ölmüşdür.

bişmiş su adlanır. Qoyulan qayda amansız idi, siz yəqin təsəvvür edirsiniz ki, yazıq Sanço üz-gözünü necə turşudurmuş...

Tartaren yeməyini məhdudlaşdırmağa bəzi başqa ağıllı məşqlər də əlavə etdi. O özünü uzun yürüşlərə alışdırmaq üçün hər səhər dirsəklərini qatlayıb böyrünə qısaraq və qədim insanların adətincə ağzına iki ağ qənbər alaraq gah cəld, gah da gimnastik addımlarla dalbadal yeddi-səkkiz dəfə şəhəri dövrə vururdu.

Sonra özünü gecələrin ayazına, dumanlara və şəhə alışdırmaq məqsədi ilə hər axşam bağa çıxır və əldə silah baobabın dalına qısılaraq saat ona – on birədək orada qalırdı.

Nəhayət, nə qədər ki, Mitenin heyvanxanası Taraskonda idi, başları söhbətə qarışib Kostekaldın yanından gec qayıdan furajka nişançıları həmişə Qala meydanından keçərkən, heyvanxananın dal tərəfində, ala-qaranlıqda var-gəl edən əsrarəngiz bir adama rast gələ bilərdilər.

Həmin adam, gecənin qaranlığında özünü şir nərəsinə alışdırmağa çalışan Taraskonlu Tartaren idi!

X

YOLA DÜŞMƏZDƏN ƏVVƏL

Tartaren özünü hər cür qəhrəmanlıq üsulları ilə mətinləşdir-məklə məşğul olduğu bir zamanda Taraskon əhlinin nəzəri ona dikilmişdi. Onun şəxsiyyəti bütün başqa hadisələri ikinci plana atmışdı. Furajkalara atəş açmaq bir kənarda qalmış, romansların səsi kəsilmişdi. Bezyukenin aptekindəki fortepiano yaşıl örtük altında susur, onun üzərində arxası üstə çevrilmiş qabar milçək-ləri silinib atılmadığından qalıb quruyurdu... Tartarenin səfəri hər şeyi dayandırmışdı.

Tartarenin qonaqlıqlarda neçə müvəffəqiyyət qazındığına gərək tamaşa etmiş olaydınız. Onun üstündə bəhsləşir, onu bir-birinin əlindən dartıb qoparır, borc alır, oğurlayırdılar. Xanımlar üçün Tartarenlə qol-qola verib Mitenin heyvanxanasına getmək-dən və şirlərin qəfəsləri qarşısında bu zəhmli heyvanların ovlan-

ması barədə – ov zamanı onların harasını nişan almaq, hansı məsafədən atəş açmaq haqqında, bədbəxt hadisələrin azmı, çoxmu baş verməsinə və sairəyə dair onun söhbətlərinə qulaq asmaqdan böyük bir şərəf yox idi.

Tartaren lazım olan izahatı verirdi. O, Jül Jerarı* oxumuşdu və şir ovunun bütün incəliklərini bilirdi. Elə zənn etmək olardı ki, guya qəhrəman ömrü boyu belə ovla məşğul olmuşdur. O, şir ovu haqqında çox məharətlə danışdı.

Lakin Tartaren məhkəmə sədri Ladevezin və ya istefaya çıxmış polk kaptenarmusu, igid komandir Bravidanın yanında olduqda, nəhəng sonra süfrəyə qəhvə gətirib və hamı öz stullarını onun yanına çəkərək ondan qarşıdakı ov haqqında danışmağı xahiş etdikdə o, xüsusilə xoşa gəlirdi.

Qəhrəman stola dirsəklənib mokko** içərək Afrikada başına gələ biləcək təhlükələri həyəcanla təsvir edirdi. O, aysız gecələrdə uzun sürən pusqulardan, xəstəliklər yayan bataqlıqlardan, oleandr yarpaqlarının zəhərlədiyi çaylardan, yandırıcı istilərdən, qarlı dağlardan, əqrəblərdən və çəyirtkə buludlarından danışdı. O, nəhəng Atlas şirlərinin xasiyyətlərindən, onların özünün müdafiə üsullarından, əcaib gücündən və kürsüyə gəlmə dövründə daha qəzəbli olduqlarından da nəql edirdi...

Başı öz söhbətinə qarışmış Tartaren stolun arxasından qalxır, yemək otağının ortasında duraraq şir kimi nərildəyir, – part-part! – deyərək tufəng atəşini, – vıy-vıy – deyərək güllə vıyılısını təqlid edir, əllərini havada oynadır, bağırır, stulları aşırırdı...

Stol arxasında oturanların hamısının rəngi ağarmışdı. Kişilər başlarını bulayıb bir-birinə baxır, xanımlar qorxudan çıxıraraq gözlərini süzdürür, qocalar öz çomaqlarını havada oynadır, qonşu otaqda erkən yatmağa göndərilmiş uşaqlar isə nəriltilir və atəş səsinə oyanıb ağlaşır, lampanı yandıрмаğı xahiş edirdilər.

Tartaren isə hələlik yola düşmürdü.

* Jül Jerar (1817-1864) – Əlcəzairdə xidmət etmiş fransız zabiti; məşhur şir ovçusu olmuş, öz ovçuluğu haqqında xatirələrindən ibarət iki kitab yazılmışdır.

** Mokko – qəhvə növü

XI

SANCAQLA YOX, CƏNABLAR, QILINCLA, QILINCLA!

Doğrudanmı o, getmək fikrində idi? Bu, elə bir incə sualdır ki, Tartarenin tarixçisi ona cavab verməkdə çətinlik çəkir.

Hər halda, Miten heyvanxanasının Taraskonu tərک etdiyi vaxtdan artıq üç aydan çox keçmişdi. Şirlərin qənimi isə hələ də yerindən tərpənmirdi.

Mən belə bir ehtimalı mümkün sayıram ki, yeni xəyalın yoldan çıxarmış olduğu qəhrəmanımız artıq Əlcəzairə səfər etmiş olduğunu səmim-qəlbədən təsəvvür edirdi. Bəlkə də o, qarşıdakı şir ovu haqqında öz söhbətlərinin təsiri altında elə xəyal edirdi ki, artıq şir ovuna çıxmışdır; ola bilsin ki, o, bir zaman guya Şanxayda – konsul bayrağını qaldırıb monqollara partapart atəş açdığına inandığı kimi, buna da səmim-qəlbədən inanmışdı.

Taraskonlu Tartaren bədbəxtlikdən əgər bu dəfə də xəyalət qurbanı olmuşdusa, taraskonlular bu xəyala uymamışdılar. Üç aylıq intizardan sonra elə ki, onlar şir ovçusunun əsla yola düşmək niyyətində olmadığını yəqin etdilər, söhbət başlandı.

Kostekald istehza ilə gülümsünərək dedi:

– Bu lap Şanxay səfərinə oxşayır!

Silah ustasının bu incə zarafatı yerinə düşüb gurultu qopartdı, çünki daha heç kəs Tartarenə inanmırdı.

Bezyuke kimi sadələvh və qorxaqlar, yəni birənin belə qaçmağa məcbur edə biləcəyi və atəş açarkən qorxudan gözlərini yumanlar hamıdan amansız çıxmışdılar. Onlar klubda, eksplanada – hər yerdə Tartareni eyni bir gülünc sualla təngə gətirirdilər.

– Yeri gəlmişkən, deyin görək siz nə vaxt yola düşürsünüz?

Kostekaldın dükanında Tartarenin sözü etibardan düşmüşdü. Furajka nişançıları özlərinin rəhbərindən üz döndərmişdilər.

Bunun ardınca həcvlər meydana çıxmışdı. Öz boş vaxtlarını bəzən Provans şerinə həsr edən məhkəmə sədri Ladevez böyük müvəffəqiyyət qazanan kiçik bir mahnı qoşmuşdu.

Mahnıda Jerve adlı böyük bir ovçudan bəhs edilirdi. Bu ovçunun zəhmli tufəngi guya Afrikanın bütün şirlərinin birini də salamat qoymadan hamısını qırmalı idi. Lakin işin tərsliyindən bu dəhşətli tufəngin qəribə bir xüsusiyyəti var imiş: onu hey doldururdular, ancaq tufəng nə part edirdi, nə də çart...

Nə part, nə də çart! – yəqin ki, siz nəyə, kimə işarə edildiyini başa düşürsünüz...

Bu mahnı ildırım sürətilə şəhərə yayılmışdı – Sahil boyunca – dakı yük daşıyanlar və baobab bağındakı evin qarşısında oturan çəkməsilən uşaqlar Tartareni görəndə kimi, səs-səsə verib həmin mahnını oxuyurdular:

Xalq deyir: “O, şirlərdən
Ölkəni qoruyacaq!”
Nə part edir, nə də çart
Onun tufəngi ancaq.

Əlbət ki, oxuyanda *ikiqat əzəllərdən* xeyli uzaqda dururdular.

Ah, Tartarenin mütərəddidliyi!

Böyük adam özünü elə göstərirdi ki, guya heç bir şeyi görmür və eşitmir. Əslində isə bu kiçik müharibə, tinlərdən edilən bu xəlvəti basqınlar onu çox kədərləndirirdi. O, hiss edirdi ki, Taraskon əlindən çıxır, xalqın məhəbbəti başqalarına keçir, bu isə ona bərk əzab verirdi.

Ah, şöhrət! Onun qarşısında oturmaq nə qədər xoşdursa, onu aşırıb dağıtmaq da bir o qədər acınacaqlıdır!..

Tartaren çəkdiyi əzablara baxmayaraq gülümsünür və əvvəlki kimi yaşayırdı, sanki heç bir şey olmamışdı.

Amma onun öz qüruru üzünə taxmış olduğu bu qayğısızlıq maskası bəzən qəflətdən düşürdü, belə hallarda onun simasında gülüş əvəzinə kədər əlamətləri oxunurdu...

Məsələn, bir dəfə səhərçağı balaca çəkməsilənlər onun pəncərələri qabağında cənab Jervenin tufəngi haqqındakı mahnını oxuyurdular. Nadinc uşaqların səsi, bu vaxt güzgü qarşısında saqqalını qırخان bəxtsiz böyük adamın qulağına çatdı (Tartaren saqqal qoyurdu, ancaq saqqalı çox uzandıqda onu bir qədər qısaldardı).

Birdən pəncərə taybatay açıldı və Tartaren, yanaqları sabunlanmış, başı dəsmalla sarıqlı halda, alt köynəyində göründü. O, ülgücü və sabun qabını əlində silkələyərək zəhmli bir səslə bağırırdı:

– Sancaqla yox, cənablar, qılıncla, qılıncla!

Əgər bu sözlər boyları ayaqqabı silmək üçün qayrılmış yeşiklərdən azacıq uca olan balaca oğlanlara, əllərində qılınclı tutmağa belə əsla qadir olmayan bu cəngavərlərə xitabən deyilmiş olmasaydı, tarixə yazıla biləcək gözəl sözlər idi.

XII

BAOBABLI EVDƏ GEDƏN SÖHBƏT

Elliklə edilmiş xəyanətə baxmayaraq, ordu Tartarenə sədəqətli qalmışdı.

İstefaya çıxmış polk kaptenarmusu, igid komandir Bravidanın əvvəlki kimi, ona hörməti vardı.

– Tartaren qoçaq adamdır! – deyə o, inadla təkrar edirdi. Əlbəttə, onun rəyi Bezyuke kimi bir aptekçinin çərənləməsindən heç də az əhəmiyyətli deyildi. İgid komandir Afrika səfərinə bircə dəfə də işarə vurmamışdı. Lakin, Taraskon camaatı həddən artıq hay-küy qaldırırdıqda, o, işə qarışıb danışmağı qət etdi.

Bir dəfə axşamçağı bəxtsiz Tartaren kədərli xəyallara dalıb öz kabinetində oturmuşdu. Birdən komandir kəndə görünürdü onun qeyri-adi əzəmətli görkəmi vardı, əllərinə qara əlcək taxmışdı, pəncəyinin yaxasını düymələmişdi.

Qoca kapitan:

– Tartaren, – dedi, – Tartaren, getmək lazımdır! – O bu sözləri elə bir tərzdə dedi ki, artıq etiraza yer qalmadı.

Bunu deyib o öz borcunu yerinə yetirmiş bir adam kimi, ciddi və əzəmətlə qapının ağzında dayandı.

“Tartaren, getmək lazımdır!” – sözlərinin mənasını Taraskonlu Tartaren başa düşdü.

O, sifəti kətan kimi ağarmış halda yerindən qalxdı, rahat, isti və işıqlı kabinetinə, geniş, yumşaq kreslosuna, kitablara, xalça-

ya, ağ pərdələrə, onların arxasında bağdakı ağacların titrəşən nazik budaqlarına kədərli-kədərli göz gəzdirdi; sonra igid komandirə yaxınlaşdı, onun əlini tutub bərk-bərk sıxdı və ağlar bir səslə, lakin mətanətlə dedi:

– Mən gedirəm, Bravida!

O həqiqətən dediyi kimi də etdi. Ancaq birdən-birə yox. Əvvəlcə hər şeyin tədarükünü görmək lazım idi.

O, hər şeydən əvvəl, Bompara misə tutulmuş və üzərinə uzun bir lövhə vurulmuş iki sandıq sifariş elədi. Lövhədə bu sözlər yazılmalı idi:

<i>Taraskonlu Tartaren</i> <i>Silah yeşiyi</i>

Sandıqları misə tutmaq və sifarişçinin istədiyi sözləri lövhəyə nəqş etmək xeyli vaxt apardı. Tartaren, həmçinin gündəlik yazmaq və yol qeydləri etmək üçün Tastavenə qəşəng bir yol albomu sifariş etdi: axı, şir ovu nə qədər maraqlı olsa da, təkcə o barədə fikirləşmək olmaz ki!

Sonra o, Marselə sifariş göndərüb az qala bir vaqona qədər konserv, həblər şəklində hazırlanmış ət suyu, bir dəqiqədə bükülüb-açıla bilən yeni quruluşlu səfər çadırı, ovçu çəkməsi, iki çətir, su keçirməyən palto və gözlərini qızmar günəş şüalarından qorumaq üçün göy şüşəli eynək gətirtirdi. Nəhayət, aptekçi Bezyuke onun səfəri üçün xüsusi bir dərman qutusu hazırladı: bu səyyar aptekin içində kifayət qədər yapışqanlı məlhəm, öküzgözü bitkisinin çiçəklərindən hazırlanmış dərman, kamfora və yoluxucu xəstəliklərdən qoruyan sirkə var idi.

Yazıq Tartaren! O, bütün bunları özü üçün hazırlamırdı: bu ehtiyatkarlıq tədbirləri və böyük qayğıkeşlik vasitəsi ilə o, Sanço – Tartareni sakitləşdirmək ümidində idi, çünki Sanço – Tartaren səfər məsələsi qəti olaraq həll edilən andan bəri gecə-gündüz qiyam-qiyamət qoparırdı.

XIII

YOLA DÜŞMƏ

Nəhayət, böyük, təntənəli gün gəlib çatdı.

Dan yeri yenicə sökülən kimi, bütün Taraskon ayağa qalxmışdı. Avinyon şosesi və baobablı evin qabağı camaatla dolu idi.

Taraskonlular pəncərələrin qabağında basabas salır, damlara, ağaclara dırmaşırdılar. Burada Ronanın qayıqçılarına, yük daşıyan fəhlələrə, çəkməsilənlərə, varlı şəhərlilərə, toxuculara, klub üzvlərinə rast gəlmək olardı. Bir sözlə, şəhər əhlinin hamısı burada idi. Hətta o taydakı bokerlilər, mahaldakı bostançılar qalın kətan çətirli arabalara, şərabçılara al-əlvən lentlər və bantlarla, qumrov və zınqırovlarla bəzədilmiş möhkəm qatırlara minib gəlmişdilər. Bundan başqa başlarına abı lent bağlamış, öz pərəstişkarlarının arxasında boz Kameran atlarına minmiş gözəl Arl qızlarına da arabir təsadüf edilirdi.

Bütün bu insan yığını bir-birini itələyib sıxışdıraraq Tartarenin, şir öldürmək üçün türklərin yanına yola düşən hörmətli cənab Tartarenin qapısı ağzında vurnuxurdu. Əlcəzair, Afrika, Yunanıstan, İran, Türkiyə, Mesopotamiyanı taraskonlular az tanınan əfsanəvi geniş bir ölkə kimi təsəvvür edirlər. Bu yerlər ölkənin Türklər diyarıdır.

Öz rəhbərlərinin qələbəsi ilə fəxr edən furajka nişançıları bu basabasda tez-tez gözdən itir, sanki öz yollarında şöhrət şırımları açdılar.

Baobablı evin qarşısında iki əl arabası var idi. Arabir həyət qapısı açılanda bir necə adamın bağçada necə vüqarla gəzişdiyi görünürdü. Hamballar sandıqları, yeşikləri, yol torbalarını, bayıra çıxardıb, arabalara yükləyirdilər.

Hər dəfə bayıra yeni tay çıxarıldıqda, camaat lərzəyə gəlirdi. Adamlar qışqıraraq müxtəlif şeylərin adını çəkirdilər: “Bu səfər çadırıdır... Bu isə konservdir... Dərman qutusu... Silah yeşiyi...” Furajka nişançıları izahat verirdilər.

Birdən, şəhər saat ona yaxın camaat həyəcana gəldi: bağın qapısı taybatay açıldı.

– Gəlir! Gəlir! – deyə adamlar bağıışıdılar.

Tartaren yolda göründükdə, heyrət sədaları küçəni bürüdü:

– Lap türkdür!

– Eynək taxıbdır!

Əlcəzairə yola düşən Tartaren doğrudan da əlcəzairli paltarı geyməyi lazım bilmişdi. Onun əynində ağ kətan şalvar, bədəninə kip olan yaxısı düyməli gödəkcə vardı, belinə çox enli qırmızı kəmərlə bağlamışdı, başını qırxmış, abı rəngdə olan çox uzun qotazlı yekə bir fəs qoymuşdu... Bundan başqa hər çiynindən bir dənə ağır tufəng asılmış, kəmərinə iri ovçu bıçağı sancılmışdı, qarnının üstündən patronlaş sallanır, böyründəki dəri qoburda tapança görünürdü. Vəssalam...

Yox, bağışlayın, eynəyini, – qəhrəmanımızın həddən artıq heybətli görünən sifətini bir qədər mülayim göstərən yekə abı eynəyini qeyd etməyi unuttum.

Camaat:

– Yaşasın Tartaren! Var olsun Tartaren! – deyə çığırdı.

Böyük adam gülümsündü, ancaq silahları onu əyilib təzim etməyə qoymadı. Bu da var ki, artıq indi o, xalq məhəbbətinin nə qədər qeyri-sabit olduğunu bilirdi. Bəlkə də ürəyində, onu getməyə, ağ divarlı, yaşıl pəncərəli rahat evini tərk etməyə məcbur eləyən həmsəhərlilərinə bu saat həttə lənət də oxuyurdu... Lakin özünü o yola qoymur, bunu hiss etdirmirdi.

O, rəngi bir qədər ağarmış olsa da, arxayın halda, vüqarla küçəyə çıxdı, əl arabalarına göz gəzdirib hər şeyin öz qaydasında olduğunu yəqin etdikdən sonra həttə geriye dönüb baobablı evə baxmadan, qəti addımlarda dəmir yolu stansiyasına yollandı. Onun ardınca hamıdan irəlidə istefaya çıxmış polk kaptenarmusu, igid komandir Bravida, sonra məhkəmə sədri Ladevez, silah ustası Kostekald və furajka nişançıları gedirdilər. Onların ardınca isə arabalar sürülür, camaat axışırdı.

Otuzuncu ilin Afrika yürüşündə iştirak etmiş olan stansiya rəisi Tartareni perronda gözləyirdi. O, qəhrəmanın əlini bir neçə dəfə bərk-bərk sıxdı.

Paris–Marsel istiqamətində işləyən sürət qatarı hələ gəlməmişdi. Tartaren onu müşayiət edənlərlə birinci dərəcəli zala daxil oldu. Bundan sonra stansiya rəisi basabas düşməsin deyər, qapının bağlanmasını əmr etdi.

Furajka nişançıları ilə əhatə olunmuş Tartaren on beş dəqiqə zalda var–gəl edib öz səyahətindən, şir ovundan danışır, dəri göndərəcəyini vəd edirdi. Adamlar kadril rəqsinə yazılırlarmış kimi özlərini şir dərisi istəyənlər siyahısına qeyd etdirirdilər.

Su baldırğanından hazırlanmış zəhəri başına çəkərkən filosof Sokrat* qədər təmkinli və sakit olan qorxmaz taraskonlu hər kəsə ürəyinə yatan bir söz tapıb deyir, hamıya təbəssüm bəxş edirdi. O, çox sadə və səmimi danışdı. Sanki bu vida dəqiqələrində hamını məftun etmək və öz barəsində hamıda ən yaxşı xatirələr qoyub getmək istəyirdi. Furajka nişançılarının gözləri yaşarmışdı, bəziləri isə – məsələn, Ladevez və aptekçi Bezyuke hətta viddən əzabı çəkdiklərini hiss etmişdilər. dəmiryolçular künc-bucağa çəkilib ağlayırdılar. Barının o tərəfində basabas salan izdiham Tartarenə baxıb bağırırdı:

– Yaşasın Tartaren!

Nəhayət, zəng çalındı. Təkərlər taqqıldadı, qulaqbatırıcı fit səsi tağ–tavanı titrətdi...

– Cənablar, yerləinizi tutun!..

– Əlvida, Tartaren!.. Əlvida, Tartaren!

Böyük adam, igid komandır Bravidanın yanağından öpərək onun şəxsinə öz mehriban Taraskonu ilə vidalaşaraq pıçıldadı:

– Hamınız sağlıqla qalın!..

Sonra o, parisli qadınlarla ağzınadək dolu vaqona atıldı, çiyinlərindən karabinlər asılmış, kəmərinə tapançalar sancılmış bu qəribə adamı görəndə qadınların az qaldı ki, qorxudan bağı çatlasın.

* Sokrat (eramızdan əvvəlki 469–399-cu illər) – qədim yunan filosofu. Afina demokratiyasına düşmən münasibət bəslədiyi üçün ölüm cəzasına məhkum edilmiş və zəhər içib ölmüşdür.

XIV

MARSEL LİMANI. SƏFƏRƏ! SƏFƏRƏ!

186...-cı il dekabrın birində, günortaçağı, Provansda qış gənəsi hər tərəfi öz gözqamaşdırıcı nuruna qərq etdiyi bir zamanda qorxuya düşmüş marsellilər Kanbyer küçəsində əcaib bir türkə rast gəldilər: Marseldə istədiyin qədər türk olmasına baxmayaraq onlar hələ indiyədək heç vaxt beləsini görməmişdilər.

Siz, əlbəttə, bu “türkün” Tartarendən, böyük Taraskonlu Tartarendən başqa bir kəsin olmadığını başa düşürsünüz. O, dənizkənarı küçə ilə, Tuaş paroxod şirkətinin körpüsünə doğru gəldi. Onun arxasınca silah, konserv və dərman dolu yeşiklər aparılırdı. O, “Zuav” adlı poçt-sərnişin gəmisinə minəcəkdə. Bu gəmi onu “oraya” aparmalı idi...

Taraskonluların alqış sədalarının gurultusu hələ də onun qulaqlarında qalmışdı. Günəşin və dəniz qoxusunun məst etdiyi Tartaren çiyinlərində tüfəng, fərəhnaq halda, başını vüqarla dik tutub addımlayır və ilk dəfə gördüyü gözəl Marsel limanını diqqətlə seyr edirdi. Qarşısında açılmış mənzərə onu heyran qoymuşdu. Tartarenə elə gəlirdi ki, bütün bunları o, yuxusunda görür, guya onun adı Dəniz səyyahı Sindbaddır və o, “Min bir gecə”nin əfsanəvi şəhərlərindən birini dolaşmaqdadır.

Bütün istiqamətlərdə bir-birini qət edən dor və rey ağaclarından ibarət intəhasız bir meşə. Bütün ölkələrin – rusların, yunanların, isveçlərin, tunislilərin, amerikalıların bayraqları... Sahil boyu yan-yana durmuş gəmilərin burun tirləri cərgə ilə düzülmüş süngülərə oxşayır. Bu tirlərin alt tərəfində çay və bulaq pərilərinin, ilahələrin, madonnaların və sairənin əlvan rənglərlə çəkilmiş fiqurları görünür: gəmilər çox vaxt öz adlarını bunlardan götürürdülər. Dəniz suyu bütün bunları yonmuş, yemiş, pas və kiflə örtmüşdür... Gah o yanda, gah da bu yanda, gəmilər arasından arabir gözə çarpan dəniz üstünə yağ ləkələri düşən parlaq ipəyi andırırdı. Gəmi reylərində, mavi səmada qəşəng ləkələr kimi görünən, saysız-hesabsız qağayılar və bütün dillərdə bir-birini səsləyən çoxlu gəmi şagirdi var idi.

Dənizkənarı küçə, sabun zavodlarından axıb gələn yağ və soda ilə qarışıq tünd yaşıl rəngli lehməli arxların arası gömrük nəzarətçiləri ilə, komissionerlər və Korsika atları qoşulmuş iki-təkərli araba sürücüləri ilə dolu idi.

Burada qeyri-adi hazır paltar mağazalarına, matrosların özləri üçün yemək hazırladıqları hisli baraklara, trubka, meymun, tutuquşu, kəndir, yelkənlik giş alverçilərinə, içində qədim topların, qızıl suyuna çəkilməmiş iri fənərlərin, yükqaldırıcı mexanizmlərin, sınıq lövbərlərin, köhnə gəmi iplərinin, paslanmış bucurqadların, ruporların, Jan Bart və Düge-Truen* dövründən qalma dənizçi eynəklərinin qoyulub satıldığı əfsanəvi köhnə-kürüş satan dükanlara rast gəlmək olardı. İstridyə və ilbiz satan çığırğan arvadlar çömbəlib oturmuşdular. Əllərində qaynar su ilə doldurulmuş bardaqlar, buğlanan qazancılar və fəvvarələrin bulanıq suyunda yuyub təmizlədikləri səkkizayaqlı ilbizlərlə dolu yekə səbətlər olan matroslar o yan – bu yana vurnuxurdular.

Hər yan müxtəlif mallarla: ipəklə, minerallarla, taxta-şalban qalağı ilə, əridilib qəliblərə tökülmüş qurğuşunla, mahud və şəkərlə, içində şirə olan əmzik şüşələri ilə, kolza, biyan kökü və şəkər qamışı ilə dolu idi. Bura Şərqlə Qərbin xəlitəsi idi. Genuyalı qadınların öz əlləri ilə qırmızı rəngə boyadıqları Hollandiya pendirinə hər tərəfdə təsadüf edilirdi.

O yanda – taxıl limanı görünürdü; burada hamballar hündür meydançalara çıxaraq dolu kisələrdən sahilə taxıl tökürdülər. Toz dumanına bürünmüş sahilə ardı-arası kəsilməyən qızılı rəngli bir axın tökülürdü. Qırmızı fəsli kişilər qızıla çalan taxılı uzunqulaq dərisindən hazırlanmış xəlbirlərdən keçirir, arabalara doldurub yola salırdılar. Arabaları əllərində süpürgə və səbət olan bir yığın arvad-uşaq müşayiət edirdi: onlar yerə düşən taxılı yığırdılar... Daha bir qədər o yanda tərsanələr yerləşirdi; böyrü üstə çevrilmiş nəhəng gəmiləri çör-çöp yandırır yosunlardan təmizləyirdilər, suda gəmi tirləri üzürdü, ətrafı qatran iyi bürü-

* Jan Bart (1651-1736), Düge Truen (1679-1736) – fransız dənizçilər

müşdü, gəmilərin gövdələrini iri mis bəndlərlə bərkidən dülğərlərin qulaqbatırıcı çəkcik səslərinin arası kəsilmirdi.

Bəzən Tartaren dorların arasından limana girişi, bir-birinin ardınca gələn və ya dənizə çıxan gəmiləri, Maltaya yola düşən və göyertəsində sarı əlcəkli zabitlər olan qəşəng, par-par parıldayan üçdörlü ingilis hərbi gəmisini, ya da Marselin ikidörlü yelkən gəmisinin hay-küy və söyüş sədaları altında körpüdən aralandığını görürdü. O, hətta bu gəminin dal tərəfində dayanan, əynində sürtük və başında ipək şlyapası olan şişman kapitanın Provans ləhcəsində necə əmrlər verdiyini də görüb eşitmişdi. Gəmilərin bəziləri yelkənlərini açaraq sürətlə dənizə çıxırdılar; günəşin şüaları altında aydın görünən dirəkləri isə uzaqdan yavaş-yavaş yaxınlaşır, sanki suda deyil, havada üzürdülər.

Bütün bu vaxt ərzində hər tərəfdə arası kəsilməyən dəhşətli bir gurultu var idi: Hey arabaların taqqıltısı, matrosların çığırbağı, söyüş, mahnı, paroxodların fiti, təbil sədaları, müqəddəs İoanna və müqəddəs Nikolay qalaçalarında sümsülərin uğultusu, kilsə zənglərinin səsləri eşidilirdi... Bunlardan əlavə-bütün bu qarmaqarışq səsləri qabağına alıb hərledən, hər tərəfə yayan, öz vıyılısını da ona qatıb qulaqbatırıcı dəhşətli bir qəhrəmanlıq musiqisi yaradan şimal-qərb küləyi sanki nəhəng şeypur kimi səslənib yola çıxmağa çağırır, ürəklərdə dünyanın bu başından vurub, o başından çıxmaq, qanadlanıb uçmaq arzusu doğururdu.

Qorxmaz Taraskonlu Tartaren şirlər ölkəsinə getmək üçün məhz belə şeypur sədaları altında paroxoda mindi...

İkinci epizod

TÜRKLƏRİN YANINDA

I

GƏMİDƏ SƏFƏR. FƏSİN BEŞ VƏZİYYƏTİ.

ÜÇÜNCÜ GÜN. XİLAS EDİN!

Əziz oxucular, mən istərdim ki, bir rəssam olaydım, həm də elə bir rəssam ki, Fransadan Əlcəzairə doğru üzən “Zuav” gəminin göyertəsində üç günlük səfər ərzində Taraskonlu Tartarenin başındakı fəsin almış olduğu müxtəlif vəziyyətləri ikinci hissənin başlanğıcında sizin üçün təsvir edə biləydim.

Mən, qəhrəmanın fəsinə, ən əvvəl, gəmi yola düşərkən göyertədə, gözəl bir taraskonlu başını bəzəyib ona vüqarlı görkəm verdiyi zaman əks etdirərdim. Sonra mən, onu sizə gəmi limanından çıxarkən, dalğaların “Zuav”ı atıb-tutmağa başladığı bir zamanda göstərərdim: o, sanki heyrlənmiş və elə bil dəniz xəstəliyinə tutulub ürək bulantısının ilk əlamətlərini qabaqcadan hiss edərək titrəyirdi.

Daha sonra mən, onun fırtına ilə necə mübarizə apararaq qəhrəmanın başında dik qalxdığını və gəmi Lion körfəzindən açıq dənizə çıxıb daha bərk yırgalanmağa başladığı zaman getdikcə şiddətlənən küləyin təsiri altında onun böyük abı qotazının dəniz dumanı arasında necə qabardığını təsvir edirdim... Dördüncü vəziyyət: axşam saat altıda, Korsika sahillərində bədbəxt fəs gəminin kənarından sallanıb qalaraq aciz bir halda dənizin dərinliklərinə baxır... Nəhayət, beşinci və sonuncu vəziyyət: darısqal kayutda, komod yeşiyinə oxşayan balaca yataqda şəklən itirib miskin hala düşmüş bir şey zarıldıya-zarıldıya balıncın üs-

tündə çapalayır. Bu, fəsdir, qəhrəmanın fəsidir, o indi adi bir gecə papağına çevrilmişdir, bu papaq, indi rəngi ağarmış və sir-sifəti tanınmaz bir hala düşmüş xəstənin qulaqlarınadək başına basmış olduğu keçmiş fəsidir.

Ah, bircə taraskonlular özlərinin böyük Tartarenini, gəminin böyründən balaca girdə pəncərəsindən düşən tutqun və zəif işıq altında, komod yeşiyi üstündə uzanıb mətbəxin üfunətli və ağacın rütubətli iyi ilə – bir sözlə gəminin bu iyrənc qoxusu ilə nəfəs aldığını görseydilər!.. Əgər onlar, gəminin pəri hər dəfə fırlanarkən dəqiqəbaşı çay tələb edən Tartarenin xırıltılı səsinə və xidmətçini necə nazik səslə söydüyünü eşitsəydilər, onu bu səfərə çıxmağa məcbur etdikləri üçün, kim bilir, nə qədər peşman olardılar!.. Sizə sözün düzünü deyirəm, özü də bir tarixçi kimi qəti deyirəm ki, yazıq türk acınacaqlı halda idi. Dəniz xəstəliyinin qəflətən yaxalamış olduğu bu bədbəxt belinə bağladığı Əlcəzair kəmərinə açmaq və öz hərbi ləvazimatından xilas olmaq iqtidarında belə deyildi. Yekə dəstəkli ovçu bıçağı sinəsinə batır, tapançanın qoburu ayaqlarını əzirdi. Hələ üstəlik də Sanço – Tartaren deyirir, zarıldayır və hey söyürdü:

– Axmaq!.. Mən ki, sənə deyirdim!.. Hə! Sən Afrikaya getmək istəyirdin!.. Bu da sənin Afrikan!.. Hə necədir yaxşıdır?

Hər şeydən daha əzablı bu idi ki, yazıq zarıldadığı bir vaxtda sərnəşinlərin kayut-kompaniyada necə mahnı oxuduqlarını, gülüşdükələrini, yeyib-içib şənlik etdiklərini və qumar oynadıqlarını eşidirdi.

“Zuav” gəmisinin adamları sayca çox və şən idi: burada öz polklarına qayıdan zabitlər, Marsel “Alkazar”ından olan xanımlar, səyyar aktyorlar, Məkkə ziyarətinə gedən varlı müsəlman, özünü Ravel və Jil Pereyə* oxşatmağa çalışan çox zarafatçı bir çernoqoriyalı knyaz və başqaları toplaşmışdılar. Onlardan heç birini gəmi tutmamışdı, odur ki, “Zuav”ın kapitanı Barbasu ilə şampan şərabı içib kef çəkirdilər. Biri Marseldə, biri də Əlcə-

* Ravel Pyer Alfred (1814-1881) və Jil Pere XIX əsrin ortalarında yaşamış məşhur fransız komik-aktyorlarıdır.

zairdə olmaqla iki ailə saxlayan marselli kapitan Barbasu isə şiş-man, kefcil bir adam idi.

Tartaren ürəyində onların hamısının yerə batmasını istəyirdi. Onların şənlik etmələri onun çəkdiyi əzabları qat-qat artırırdı...

Nəhayət, səfərin üçüncü günü, günortaçağı gəmidə baş verən çaxnaşma uzun vaxtdan bəri qorxusundan uzanıb qalmış qəhrəmanımızı özünə gətirdi. Onun qulağının dibində zəng çalınırdı. Göyertədə matrosların kobud başmaqlarının taqqıltısı eşidilirdi.

– İrəli!.. Geri!.. – deyər kapitan Barbasu bağırırdı.

Sonra qışqırdı: “Saxla!” Paroxod dərhal dayandı, silkələndi və ətrafı sakitlik bürüdü... Poçt-sərnişin gəmisi hava şarı kimi, səssiz-səmirsiz o tərəf-bu tərəfə yırğalanırdı...

Bu əcaib sakitlik Tartareni dəhşətə gətirdi.

– Batırıq! Xilas edin! – deyər o, var gücü ilə bağırır şivən qopardı və sanki sehirkarın işarəsi ilə özünə qayıtmış qüvvəsini toplayaraq yataqdan sıçrayıb ayağa qalxdı, bütün silahlarını götürüb göyertəyə cumdu.

II

SİLAH BAŞINA! SİLAH BAŞINA!

Heç kəs əsla batıb boğulmaq fikrində deyildi: ancaq “Zuav” reydə, yəni limanın girəcəyində gəmilərin dayanması üçün ayrılmış külək tutmayan, dərin, gözəl, lakin çox sakit, demək olar, boş bir yerə daxil olmuşdu. Qarşıdakı dağın döşündə Əlcəzairin dənizə doğru uzanan bir-birinə yaxın kiçik evləri ağarırdı. Bu mənzərə Medon təpəsindəki alt paltar sərgisini xatırladırdı. Adamların başı üzərində atlas kimi par-par parıldayan mavi səma görünürdü.

Qorxusu qaçır bir qədər özünə gəlmiş məşhur Tartaren indi qarşısında açılan mənzərəyə tamaşa edir, yanında duran çernoqorriyalı knyazın izahatını ehtiramla dinləyirdi. Knyaz onun üçün şəhərin müxtəlif məhəllələrinin adlarını çəkirdi: Kasbax, Yuxarı şəhər, Bab-Əzun küçəsi. Bu çernoqorriyalı knyaz çox nəzakətli, gö-

zəl tərbiyə görmüş bir adam idi, Əlcəzairi mükəmməl tanıyır və ərəbcə çox iti danışa bilirdi. Tartaren onunda daha yaxından tanış olmağı qərara aldı... Onlar gəminin kənarına çəkilən dəmir tora söykənmişdilər. Birdən taraskonlunun gözüne bayır tərəfdən bərk-bərk göyertənin torundan yapışmış bir çox iri qara əl sataşdı.

Bir saniyə sonra onun qarşısında qıvrım saçlı zənci başı göründü. Tartaren ağzını açmağa macal tapmamış gəminin göyertəsinə yüzə qədər yarıclıpaq, qara və sarı dərili iyrənc, eybəcər quldur doldu...

Tartaren bu quldurları tanıyırdı... Bu quldurlar onlar idilər, bunlar Taraskon küçələrində gecələr Tartarenin çox vaxt onlar deyib axtardığı məhz həmin məşhur quldurlar idilər. Nəhayət, onlar gəlib özlərini göstərməyi qət etmişdilər.

Basqın elə qəfildən edilmişdi ki, Tartaren ilk dəqiqədə lap donub mat qalmışdı. Lakin elə ki, qəhrəman, quldurların yükə doğru cumduqlarını, onun üstündəki brezent örtüyü dartıb gəmini qarət etməyə başladıqlarını gördü, o saat özünə gəlib ovçu bıçağını çıxartdı və “Silah başına! Silah başına!” – deyə bağıraraq hamıdan əvvəl dəniz quldurlarının üzərinə atıldı.

– Nədir? Nə var? Sizə nə olub? – deyə öz budkasından çıxan kapitan Barbasu soruşdu.

– Hə! Kapitan, sizsiniz? Tez olun, adamlarınızı silahlandırın!

– Axı nə üçün?

– Məgər görmürsünüz?

– Nəyi? Kimi?

– Bax, orada... qabağınızda dəniz quldurları...

Kapitan Barbasu donuxmuş halda ona baxırdı. Bu an qəhrəmanın dərman qutusunu dalına almış yekəpər bir zənci onların yanından yüyürərək ötüb keçdi.

– Dayan, alçaq! – deyə taraskonlu nərildəyib əlində bıçaq zəncinin üstünə cumdu.

Barbasu dərhal Tartareni kəməmindən tutub saxladı və dedi:

– Canım dayanın, bir sakit olun görək! Bunlar dəniz quldurları deyildirlər... Çoxdandır ki, heç bir dəniz qulduru yoxdur... Bunlar yük daşıyanlardır.

– Yük daşıyanlar?

– Əlbəttə, yük daşıyanlar, onlar bura yük dalınca gəlmişlər... Bircə öz xəncərinizi qınına taxın, biletinizi mənə verin və bu qoçaq zəncinin ardınca gedin. O, sizi sahilə çıxardar, hətta, istəsəniz, mehmanxanayadək ötürər.

Bir qədər pərt olmuş Tartaren öz biletini kapitana verdi və kəndir nərdivanla zəncinin ardınca paroxodun yedəyində, dalğalar üzərində rəqs edən böyük bir qayığa endi. Onun bütün yol əmlakı-çamadanları, silah və konserv yeşikləri artıq qayığa yüklənmişdi. Tartarenin şeyləri bütün qayığı doldurduğu üçün daha sənişin gözləmək lazım gəlmədi. Zənci, meymun kimi cəld tər-pənib çamadanların üstünə dırmaşdı və çömbələrək qolları ilə dizlərini qucaqlayıb oturdu. İkinci bir zənci kürəkləri götürüb avar çəkməyə başladı. Onların hər ikisi Tartarenə baxıb gülür və dişlərini ağardırdı.

Həmişə həmyerlilərini üzünün zəhmli, sərt ifadəsilə dəhşətə gətirən böyük taraskonlu indi də üzündə eyni ifadə qayığın arxa tərəfində dayanmışdı. Əsəbi halda ovçu bıçağının dəstəyini oynadırdı, çünki Barbasunun dediyi sözlərə baxmayaraq Taraskonun qoçaq yük vuran fəhlələrinə çox az oxşayan bu qara dərili yük daşıyanlara bir o qədər də inanmırdı.

Beş dəqiqədən sonra qayıq sahilə yan aldı və Tartaren bərbərlər diyarının dənizkənarı küçəsinə qədəm basdı. O, elə yerə qədəm basırdı ki, burada üç yüz il bundan əvvəl katorqa cəzası çəkən Migel* Servantes adlı bir ispaniyalı, əlcəzairli zindanbaşının dəyənəyi altında özünün böyük romanı – “Don Kixot” üzərində düşünmüşdü.

* Servantes de Saavedra Migel (1547-1616) – İntibah dövrünün böyük ispan yazıçısı. 1575-ci ildə İtaliyadan vətəninə qayıdarkən dəniz quldurları tərəfindən əsir tutulmuş və qul kimi satılaraq 5 il Əlcəzairdə qalmışdır.

III

SERVANTESƏ MÜRACİƏT. QURUYA ÇIXMA. BƏS, “TÜRKLƏR” HANI? TÜRK YOXDUR. MƏYUSLUQ

Ey Migel Servantes Saavedra! Deyirlər ki, böyük adamların ruhu, onların vaxtı ikən yaşamış olduqları yerdə əbədi olaraq havada uçub dolaşır. Əgər belə bir rəvayət doğrudursa, onda, bərbərlərin yaşadıkları sahilə səndən nə qalmıssa, hər şey gərək sahilə çıxan Taraskonlu Tartareni, sənin kitabının iki qəhrəmanını – Don Kixotu və Sanço Pansanı öz şəxsində təcəssüm etdirmiş olan bu əsl cənublu fransızı gördükdə sevinib hərəkətə gələydi!..

Bürkülü bir gün idi. Tartaren, günəş şüalarına qorq olmuş dənizkənarı küçədə beş-altı nəfər gömrüxana nəzarətçisini, Fransadan yeni xəbərlər gözləyən əlcəzairiləri, bardaş qurub uzun çubuq çəkən bir neçə mavrı, ilməklərində xırda gümüş pul kimi parıldayan minlərlə balaca siyənək balığı olan toru çəkib sudan çıxardan maltalı matrosları gördü.

Lakin Tartaren quruya ayağını basan kimi, sahil canlandı, öz görkəmini dəyişdi. Birdən sahilə, daşlar arasında gəmiləri qarət etməklə məşğul olan dəniz quldurlarından da iyrenc olan bir dəstə vəhşi göründü onlar səyyahın üstünə cumdu. Lüt bədənərinə yun əba geymiş ucaboylu ərəblər, əyinlərində cır-cındır paltar olan alçaqboylu mavrlar, zəncilər, tunislilər, maolular, mzabitlilər, ağ döşlüklü mehmanxana nöqərləri – hamı qışqırtıbağırıtı ilə onun üstünə cumub pal-paltarından yapışdı, şeylərini dartıb bir-birinin əlindən almağa başladı; biri konserv yeşiyini, başqası dərman qutusunu aparırdı. Hərə öz anlaşılmaz dilində danışaraq müxtəlif mehmanxanaların adlarını deyirdilər.

Belə qulaqbatırıcı hay-küydən başı gicəllənən yazıq qəhrəmanımız dartınıb çırpınır, söyür, cinlənib özündən çıxır, şeylərinin ardınca o yan-bu yana yüyürür və bu vəhşilərin dilini bilmədiyi üçün onlarla fransız, provans, latın dillərində danışmağa çalır, hətta latınca sözləri Pursonyak* kimi deyir, bildiyi bütün

* Pursonyak – J.-B.Molyerin “Cənab de Pursonyak” adlı komediyasının qəhrəmanı, təkəbbürlü və cahil bir əyalət tipidir.

söz ehtiyatını – rosa, bonus bona, bonum* – işlədirdi. Ancaq bu cəhdlər heç bir nəticə vermədi. Ona qulaq asan yox idi. Xoşbəxtlikdən, sarı yaxalıqlı plaş geymiş bəstəboy bir adam Homer allahı kimi bu qarma-qarışıqlığın içinə atıldı və əlindəki dəyənəklə bu vəhşiləri qovub dağıtdı. Demə bu adam Əlcəzairin polis nəfərlərindən idi. O, Tartarenə Avropa sayacağı mehmanxanaya düşməyi çox nəzakətlə məsləhət gördü və qonağı həmin mehmanxana xidmətçilərinin himayəsinə verdi. Onlar taraskonlunun bağlamalarını bir necə əl arabasına yüklədilər və özünü də yanlarına salıb apardılar.

Taraskonlu Tartaren Əlcəzairin küçələri ilə addımlayır və öz gözlərinə inanmırdı. O, Konstantinopolla Zənzibar arasında olan sehrkar, əfsanəvi bir Şərq şəhəri görəcəyini gözləyirdi... Demə gəlib əsl Taraskona çıxmışdır. Burada qəhvəxanalar, restoranlar, enli küçələr, dördmərtəbəli evlər, Mak-Adam üsulunda döşənməmiş kiçik bir meydan, meydanda Offenbaxın polkalarını çalan hərbi orkestr, pənbə bulkaları yeyib pivə içən kişilər, xanımlar, yüngül əxlaqlı qadınlar, çoxlu zabitlər vardı. Ancaq bir nəfər də, Tartarenin özündən başqa bircə nəfər də olsun “türk” yox idi.

Meydandan keçərkən Tartaren özünü bir qədər yaxşı hiss etmirdi. Hamı iş-gücünü buraxıb ona baxırdı. Hərbi orkestr susdu, Offenbaxın polkası havadan asılı qaldı.

Hər çiyində bir tufəng, qurşağında tapança olan və Robinzon Kruzo kimi zəhmli və əzəmətli görünən Tartaren camaatın arasından ötüb keçirdi. Lakin o, mehmanxanaya girən kimi hiss etdi ki, lap təqətdən düşmüşdür. Taraskondan yola düşməsi, Marsel, Aralıq dənizində gəmi ilə səfər, çernoqoriyalı knyaz, dəniz quldurları – bütün bunlar bir-birinə qarışib başını gicəllətməmiş, onu yormuşdu.

Tartareni mehmanxana nömrəsinə aparıb üst-başındakı silahları açıb bir tərəfə qoymalı və soyundurub yatağa uzatmalı oldular... Həkim dalınca adam göndərmək istəyirdilər ki, qəhrəmanımızın başı yastığa çatan kimi otağı elə bərk xorultu səsi бүürdü ki, mehmanxana sahibi həkimin köməyinə daha ehtiyac qalmadığını hiss etdi və hamı səssiz-səmirsiz dağılışıb getdi.

* Qızıl gül, yaxşı, çox yaxşı, lap yaxşı

IV

İLK PUSQU

Tartaren yuxudan ayılarkən şəhərin saatları üçü vurmuşdu. O, bütün axşamı, bütün gecəni, bütün səhəri və günün düz yarıya qədərini yatmışdı. Bu, heç də təəccüblü deyildir: axı, üç gün ərzində fəs nələr çəkməmişdi?..

“Mən şirlər diyarındayam!” – qəhrəman gözlərini açarkən hər şeydən əvvəl bunu düşünmüşdü və həqiqəti niyə gizlədək? Şirlərin burada, iki addımlıqda, demək olar, lap yaxınlıqda olduğunu, onlarla üz-üzə duracağını fikrinə gətirən kimi: – uu... uuv!.. – eləyib bədənini üşütmə бүрүdü, o, çəkinmədən yorğanı başına kimi örtüdü.

Ancaq bir dəqiqə sonra bayırdan gələn şən səslər, mavi səma, otağa dolan parlaq günəş şüaları, yatağının yanına gətirilmiş dadlı qəlyanaltı, taybatay açılmış, dənizə baxan pəncərə və bir şüşə əla Krit şərabı dərhal əvvəlki qəhrəmanlığını ona qaytardı.

Tartaren, üstündən yorğanı ataraq:

– Şir üstünə! Şir üstünə! – deyə özü-özünü hayladı və tələsik halda qalxıb geyindi.

O, özü üçün belə bir plan qurmuşdu: heç kəsə bir söz demədən şəhərdən çıxmalı, üz tutub səhraya getməli, gecənin düşməsini gözləməli, pusquda durmalı və partapartla elə ilk rast gələn şiri gəbərtməli; sonra, ertəsi gün qayıdıb Avropasayağı mehmanxanada qəlyanaltı etməli, Əlcəzair əhlinin təbriklərini dinləməli və gəbərdilmiş vəhşi heyvanın dalınca araba göndərməli.

Tartaren bir göz qırpımında silahlandı, başından uca olan yekə dəstəkli qatlama çadırı çiyinə atıb qaya kimi sarsılmaz bir qətiyyətlə küçəyə çıxdı. O öz niyyətlərində bir kəsin xəbər tuta biləcəyindən ehtiyat edərək yol barəsində soraqlaşmadan düz sağa döndü. Tartaren tağlı Bab-Əzun alaqaşına çataraq burada minlərlə Əlcəzair yəhudisinin hörümçək kimi küncə qısılib öz qaranlıq, balaca dükanlarından ona baxdığını görmədən Teatr meydanından keçdi, şəhərin kənarına çatdı və nəhayət, toz-tozanaqlı Mustaf yoluna çıxdı.

Bu yolda qəribə qarma-qarışıqlıq hökm sürürdü. Karetlər, faytonlar, qazalaqlar, furqonlar, saman yüklənmiş yekə öküz arabaları, Afrika atıcılarının eskadronları, balaca boylu eşşək sürüləri, kökə satan zənci qadınlar, Elzas mühacirləri ilə dolu arabalar, qırmızı plaşlı yerli süvarilər – bunların hamısı toz-torpaq içində, çığır-bağır, mahnı oxuya-oxuya, şeypur sədaları altında, yolun hər iki tərəfində cərgə ilə düzülmüş daxmaların qapıları ağzında oturub saçlarını darayan ucaboy maonlu qızların qarşısından, əsgərlərlə dolu meyxanaların, qəssab dükanlarının, sallaqxanaların yanından ötüb keçirdilər.

“Şərq barəsində mənə nə yalan-palan şeylər danışmışlar! – deyə böyük Tartaren düşündü. – Burada, hətta Marseldəkindən də türk vardır”.

Birdən o, gözəl bir dəvənin öz uzun ayaqlarını aramla götürüb qoyaraq hind xoruzu kimi necə lovğa-lovğa yanından keçdiyini gördü; onun ürəyi daha bərk döyünməyə başladı.

Artıq dəvələr göründü! Deməli, şirlər də uzaqda deyildir! Doğrudan da o, beşcə dəqiqə sonra çiyini tufəngli bir dəstə şir ovçusuna rast gəldi.

Qəhrəmanımız onların yanından keçərkən: “Qorxaqlar! – deyə düşündü. – Qorxaqlar! Utanmırlar, yanları ilə it götürüb şir ovuna dəstə-dəstə gedirlər!”. O, Əlcəzairdə şirdən başqa bir heyvan ovuna çıxmağı əsla təsəvvür etmirdi. Lakin bu ovçular sifətdən öz işlərindən ayrılmış sadəlövh alverçilərə oxşayırdılar, həm də beləcə, köhnə qayda ilə, itlərlə, ovçu heybələri ilə şir ovuna çıxmaq taraskonlunu maraqlandırır, o, birinə yanaşib soruşdu:

– Hə, yoldaş, deyin görək ov necədir?

– Pis deyil, – deyə ovçu qorxa-qorxa gözlərini taraskonlunun zəhmli silahlarına dikərək cavab verdi.

– Çox vurmuşsunuz?

– Bəli... az deyil... budur, baxın, – deyib əlcəzairli ovçu dovşan və cüllütlə dolu heybəsini göstərdi.

– Necə?.. Siz bunları heybənizə qoyursunuz?

– Bəs hara qoyaq?

– Demək onlar... lap-balacadırlar?
– Hər cür olar, balaca da, böyük də, – deyə ovçu cavab verdi.
O, evə tələsirdi, odur ki, yoldaşlarına çatmaq üçün addımını sürətləndirib uzaqlaşdı.

Qorxmaz Tartaren heyrətindən donub mat-məəttəl yolun ortasında qaldı. O, bir qədər fikirləşdikdən sonra qəti qərara gəlib “bunlar gopçu adamlardır, onlar heç nə vurmamışlar”, – deyərək yoluna davam etdi.

Artıq evlərə və yoldan ötənlərə getdikcə daha az-az təsadüf edilirdi. Taraskonlu Tartaren təqribən daha yarım saat yol gedib nəhayət, dayandı. Hava lap qaralmışdı. Aysız, ulduzlu bir gecə idi. Şosedə ins-cins yoxdu. Buna baxmayaraq qəhrəman başa düşdü ki, şirlər minik arabası deyil ki, böyük yolda veyillənsinlər.. O, yoldan çıxıb çölə doğru üz qoydu. Hər addımda xəndəklərə, tikanlı bitkilərə, kolluqlara rast gəlirdi. Lakin Tartaren bunlara etina etmədən addımlayırdı. O, birdən ayaq saxladı.

Qəhrəmanımız havanı iyləyərək, “buradan şir iyi gəlir”, – deyə qət etdi.

V

PART! PART!

Bura adam ayağı dəyməmiş, əcaib bitkilərlə, tüklərini qabartmış vəhşi heyvana bənzər Şərq bitkiləri ilə örtülmüş ucsuz-bucaqsız bir çöllük idi. Ulduzların tutqun işığında hər tərəfdə yerə düşmüş bitki kölgələri çox böyük görünürdü. Sağ tərəfdə nəhəng dağlar qaralırdı–bəlkə də bunlar Atlas dağları idi!.. Sol tərəfdən, görünməyən dənizin boğuq uğultusu eşidilirdi. Bura vəhşi heyvanların gəzib dolaşa biləcəkləri bir yer idi...

Tartaren tufənginin birini yerə qoydu, o birini əlində tutaraq bir dizi üstə oturdu və gözləməyə başladı. O, bir saat, iki saat gözlədi.. Qarşısına heç bir şey çıxmadı!.. Bu vaxt yadına düşdü ki, onun oxuduğu kitablarda məşhur şir ovçuları həmişə özləri ilə çəpiş götürər və onu bir neçə addım kənarda bağlayaraq ipini

dartmaqla mələməyə məcbur edərtilər. Taraskonlunun çəpişi olmadığı üçün o, çəpişi əvəz etmək qərarına gəldi və çəpiş kimi mələdi: m-ə-ə!.. m-ə-ə!..

O, əvvəlcə yavaşdan mələdi, çünki ürəyində, hər halda bir qədər qorxu hissi vardı, ona görə qorxdı ki, birdən şir onun səsinə eşidər. Sonra, gördü ki, səsinə səs verib qarşısını çıxan yoxdur, bir az da ucadan mələməyə başladı: m-ə-ə! m-ə-ə!.. Yenə heç kim görünmədi! İş belə gördükdə səbri tükənmiş Tartaren elə bərk böyürdü ki, sanki çəpiş dönüb öküz oldu.

Birdən qabaqda, ondan bir neçə addım irəliddə nə isə nəhəng, qara bir şey göründü. O, susdu. Heyvan əyildi, torpağı iylədi, sıçradı, geri qaçdı, sonra yenə də qayıtdı və nəhayət, dayanıb yerindən tərpənmədi... Şübhəsiz, bu, şir idi!.. İndi artıq onun dörd gödək əl-ayağını, müdhiş, gur yallı başını və qaranlıqda parılda-yan iri gözlərini aydın görmək olardı.

Tüfəng tuşlandı!.. Part!.. Part!.. Deydi. Sonra əldə ovçu bıçağı geriye sıçrayış edildi.

Taraskonlunun açdığı atəşə cavab olaraq vahiməli bir böyür-tü eşidildi.

– Aha! – deyər Tartaren bağırdı və bir ayağını irəli qoyub vəhşi heyvanla üzbəüz gəlməyə hazırlaşdı. Lakin heyvan artıq öz payını almışdı, böyürə-böyürə var gücü ilə qaçırdı. Qəhrəman isə yerindən tərpənmirdi: o, heyvanın dişisini gözləyirdi... Lap kitablarda olduğu kimi!

Bədbəxtlikdən heyvanın dişisi gəlib çıxmırdı. İki-üç saat gözlədikdən sonra Tartaren yorulduğunu hiss etdi. Yer rütubətli idi; gecə getdikcə soyuyurdu; dənizdən şiddətli külək əsirdi.

“Görəsən hava işıqlaşanaqədək yatsam necə olar?” – deyər o, fikirləşdi yel xəstəliyinə tutulmamaq üçün səyyar çadırdan istifadə etmək qərarına gəldi. Lakin bu iş asan deyildi! Onun çadırı elə mürəkkəb, elə fəndgirliklə qayrılmışdı ki, heç cür açıb qurmaq olmurdu.

Tartaren tərkə-tökə düz bir saat çadırla əlləşdi, lakin lənətə gəlmiş çadır açılmadı ki, açılmadı. Bəzən elə çətirlər olur

ki, yağışın lap şiddətli vaxtında adamın başına belə oyun açır. Əlləşib əldən düşmüş taraskonlu axırda çadırı bükülü halda yerə salıb, əsl provanslı kimi deyinə-deyinə onun üstündə uzandı.

“Dud-du-du-du-du-du, dud-du-du-dudu-du-du!”.

– Bu nədir? – deyə Tartaren oyanıb yerindən sıçrayaraq çığırdı.

Bu Mustafa qışlağından afrikalı nişançı əsgərlərin şeypurçuları tərəfindən çalınan səhər toplanışı signalının səsi idi. Şir ovçusu karıxmış halda gözlərini ovuşdurdu... O, elə bilirdi ki, səhranın ortasındadır... Əslində isə, bilirsinizmi harada idi? Gül kələmlə çuğundur arasındakı ənginar ləkində.

Onun Böyük səhrasında tərəvəz bitirdi. Yaxınlıqda, yuxarı Mustafın gözəl mənzərəli yaşıl yamacında əlcəzairlilərin səhər şəhi çilənmiş bağlı-bağçalı ağ evləri parıldayırdı. Elə zənn etmək olardı ki, Marselin kənarlarında, onun yaylaqları, şəhərət-rafı bağları və bağçaları arasındasan.

Yazıq adam bostanı və sakit mənzərəni gördükdə son dərəcə təəccübləndi, onun kefi tamam-kamal pozuldu.

“Bu adamlar dəli olublar, – deyə o, fikirləşdi. – Heç şirin gəzib-dolaşdığı yerdə ənginar əkərlər?!. Axı, bütün bunları mən yuxuda görməmişəm... Buraya şirlər gəlir... Bu da dəlil”...

Dəlil, vəhşi heyvanın qaçarkən axıtdığı qan izi idi. İgid taraskonlu əyilib bu qanlı izə baxa-baxa bir ənginardan o birinə keçir, əlində tapançanı hazır tutaraq tez-tez boylanıb ətrafı göz-dən keçirirdi; o, bu minvalla, nəhayət, gəlib yulaf əkilmiş kiçik bir tarlaya çıxdı. Əzilib yerə sərilmiş sünbüllər arasında qan gölməçəsi görünürdü. Gölməçədə, başından yaralı bir heyvan böyrü üstə yığılıb qalmışdı... Tapın görək, bu nə idi?..

– Nə olacaq, əlbəttə, şir!

– Yox, şir deyil, eşşək idi, Əlcəzairdə çox yayılmış bu “bür-riko” adı ilə məşhur olan balaca boylu eşşəklərdən biri idi.

VI

DIŞI ŞİRİN GÖRÜNMƏSİ. DƏHŞƏTLİ VURUŞMA.

"QOÇAQLARIN GÖRÜŞÜ" MEYXANASI

Tartaren öz bədbəxt qurbanını gördükdə, ilk anda pərt oldu. Doğrudan da şirlə eşşək arasında fərq çox böyük idi... Sonra qəhrəman çox təəssüfləndi. Yazıq bürriko elə qəşəng idi, onun elə mehriban bir görkəmi vardı ki! Heyvan hələ nəfəs alırdı, onun böyürləri dalğa kimi qalxıb enirdi. Tartaren diz çökdü və Əlcəzair kəmərinin ucu ilə yazıq heyvanın yarasından axan qanı dayandıрмаğa çalışdı. Eşşəyə qulluq edən böyük insan – bu mənzərədən daha həyəcanlı nə ola bilərdi!..

Kəmər ötəri toxunduqda, bədənində hələ də həyat nişanələri sezilən bürriko iri boz gözlərini açdı və uzun qulaqlarını iki-üç dəfə tərpədərək sanki: “Sağ ol, sağ ol!” – demək istədi. Sonra heyvanın bütün bədənini son dəfə ürpəşdi və o, bir daha tərpənmədi.

Birdən kiminsə fəryad səsi eşidildi:

– Nuaro! Nuaro!

Həmin dəqiqə yaxınlıqdakı kolların budaqları aralandı. Tartaren yerindən sıçrayıb müdafiəyə hazırlaşmağa güclə macal tapdı. Fəryad edən dişli şir idi!

O, başına yaylıq bağlamış, əlinə iri qırmızı çətir almış elzaslı qoca qadın surətində nərildəyə-nəriləyə və zəhmlə gəlmişdi. O öz eşşəyini ucadan, Mustaf dağlarında əks-səda tapan bir səslə haylayırdı. Əlbəttə, bu qeyzlənmiş qoca qarıdansa, qəzəblənmiş dişli şirlə üz-üzə gəlmək Tartaren üçün daha yaxşı olardı.

Əhvalatın necə baş verdiyini, Nuaronu necə şir bilib vurduğunu bədbəxt adam hədəf yerə qarışa izah etməyə çalışırdı. Qarıya elə gəlirdi ki, Tartaren onu ələ salır. Odur ki, çətirini qaldıraraq qəzəblə qəhrəmanın üstünə atıldı. Özünü itirmiş Tartaren bacardığı qədər qorunur, əlindəki karabinlə zərbələri dəf edir, tərləyir, tövsüyyür, atılıb-düşərək çıxırırdı:

– Xanım, axı, bir müsaidə edin!.. İcazə verin!..

Yox, qulaq asan kim idi! Qarı onu dinləmir və var gücü ilə vurur, yumruqlayırdı.

Xoşbəxtlikdən döyüş meydanına üçüncü bir şəxs daxil oldu. Bu şəxs elzaslı qarının əri, özü də elzaslı, meyxana sahibi, həm də hesabdən yaxşı baş çıxaran bir adam idi. O, kiminlə hesabləşmalı olduğunu gördükdə, (qatil öz qurbanı üçün istənilən haqqı verməyə hazır idi) arvadını kənar edib danışıq aparmağa başladı.

Tartaren iki yüz frank verməli oldu – əslində isə eşşəyin qiyməti on frankdan çox deyildi – ərəb bazarında bürrikonun qiyməti bir qayda olaraq belə idi. Sonra yazıq Nuaronu xurma ağacı altında basdırdılar, gümüş Taraskon pullarını görüb kefi kökəlmiş elzaslı, qəhrəmanımızı özünün bir neçə addımlıqda böyük yol üstündəki meyxanasına qəlyanaltıya dəvət etdi.

Əlcəzairli ovçular hər bazar günü oraya qəlyanaltı etməyə gələrdilər, çünki düzəngahda ov quşu çox olurdu, bir də ki, şəhərdən cəmi iki lyö məsafədə heç yerdə burada olduğu qədər ada dovşanına təsadüf edilmirdi.

– Yaxşı bəs, şir necə, buralarda şir çoxdurmu? – deyə Tartaren soruşdu.

Elzaslı gözlərini bərəltədi:

– Şir?

– Bəli... şir... tez-tezmi rast gəlirsiniz? – deyə yazıq bu dəfə sualını bir qədər tərəddüdlə təkrar etdi.

Meyxanaçı qəhqəhə çəkib güldü:

– Bay səni, rəhmətliyin oğlu! Balam, burada şir nə gəzir?

– Necə?.. Deməli, Əlcəzairdə şir yoxdur?

– Doğrusu, burada iyirmi ildir ki, yaşayıram amma heç vaxt şir adında bir şey görməmişəm... Ancaq, onların barəsində nə isə bir şey eşitmişəm, hətta, deyəsən, qəzetlərdə də oxumuşam... Lakin onlar, gərək ki, buradan xeyli uzaqlarda, orada, cənubda yaşayırlar...

Bu vaxt onlar meyxanaya – Vanvedə və yaxud Pantendə* təsadüf edilə bilən meyxanalara oxşayan bir şəhərkənarı meyxana-

* Vanve və Panten – Parisin yaxınlığında yerləşən kiçik şəhərlərdir.

naya yaxınlaşdılar. Meyxananın qapısı üstündən qurumuş budaq asılmışdı, divarlarında bilyard kiylərinin şəkli çəkilmişdi, lövhədə isə aşağıdakı narahatlıq doğurmayan sözlər yazılmışdı:

Q O Ç A Q L A R I N T O P L A N M A S I

Qoçaqların toplanması!.. Ah! Bravida! Necə də xoş xatirələrdir!

VII

ÇOXYERLİ KARET, MAVR QIZ VƏ JASMIN ÇİÇƏKLƏRİNDƏN TƏSBEH

Bu ilk macərələr bir çoxlarını karıxdırıb fikrindən daşındırırdı, lakin Tartaren kimi mətin adamlar o qədər də asanlıqla təslim olmurlar.

“Şirlər cənubda imiş... Elə isə, mən cənuba gedəcəyəm!”, – deyər qəhrəman qət etdi.

O, ağzındakı son tikəni udub ayağa qalxdı, meyxana sahibinə təşəkkür etdi, qarını öpüb ondan yediyi kötək və yumruqları bağışladı, uğursuz Nuaro üçün axıtdığı son göz yaşlarını sildi və öz çamadanlarını qablaşdırmaq, elə həmin gün cənuba yola düşmək kimi qəti bir niyyətlə geriye, Əlcəzairə qayıtmağa tələsdi.

Bədbəxtlikdən böyük Mustaf yolu bu dəfə ona keçən dəfəkindən daha uzun gəldi. Toz dumanı ətrafı bürüyür, qızmar günəş adamı yandırır, səyyar çətir çox ağırlıq edirdi... Tartaren şəhərədək piyada getməyə cəsarət eləmədi, o, rast gəldiyi ilk çoxyerli kareti saxlatdırıb mindi...

Yazıq Taraskonlu Tartaren! Gərək o öz adına və şöhrətinə ləkə gətirməmək üçün bu başibəlalı, nəhəng öküz arabasına heç minməyəydi, gərək o, bu qızmar havada çadırın və çiyinlərini əzən qoşalülə karabinlərin ağırlığı altında taqətdən düşüb həlak olmaqdan qorxmayıb öz yolunu pay-piyada davam etdirəydi!..

Çoxyerli karet sərnəşinlə dolu idi. Küncdə yekə qara saqqallı bir əlcəzairli molla başını dua kitabı üzərinə əyib oturmuşdu; qarşı tərəfdə yoğun papiros çəkən bir mavr – İtaliya taciri əyləşmişdi; bunlardan başqa, karetdə maltalı matros, dörd və ya beş nəfər mavr qadını vardı. Qadınlar üzlərini ağ çadra ilə örtmüşdülər, onların yalnız gözlərini görmək olurdu. Bu xanımlar Əbdül-Qədir qəbiristanına ziyarətə gedirdilər, ancaq bu səfərin onları bir o qədər kədərləndirdiyi heç hiss edilmirdi.

Onlar çadralarına bürünüb qorabiyə yeyə-yeyə ara vermədən danışib gülüşürdülər.

Tartarenə elə gəlirdi ki, onlar tez-tez ona baxırlar. Xüsusən Tartarenlə üzbəüz oturan qadın bütün yol boyu gözünü ondan çəkmirdi. Mavr qızı çadraya bürünmüş olsa da, onun sürməli iri qara gözlərindəki oynaqıq, qızıl qolbaqlı incə biləkləri, səsinin ahəngi, naz-qəməsi, hərəkətləri – bir sözlə hər şey göstərirdi ki, çadra altında nə isə gənc, qəşəng və cazibədar bir şey gizlənir. Tartaren nə edəcəyini bilmirdi. Bu gözəl Şərq gözlərinin lal nəvazişi onu həm karıxdırır, həm də həyəcanlandırırdı. Onun başı gicəllənirdi; onu gah qızdırma, gah da üşütmə tuturdu.

Hələ üstəlik, bu vaxt mavr qızının tuflisi də işə qarışmışdı. O bu balaca tuflinin öz yekə çəkmələri üzərində necə dolaşdığını, xırdaca qırmızı siçan kimi necə gəzişib titrədiyini hiss edirdi... Nə etməli? Bu baxışlara, bu təmasa cavab verməlimi? Bəs sonrakı nəticə!.. Şərqdə yad qadınla eşqbazlıq etmək axı, zarafat deyil!.. Cənublara məxsus sevgi macəraları xəyalətinə qapılmaq iqtidarına malik qoçaq taraskonlu artıq nə halda hərəm ağalarının əlinə keçdiyini təsəvvür edirdi: onu tutub başını üzmüş və ya dəri çuvala salaraq tikib bədənindən ayrılmış başı ilə birlikdə dənizə atmışlar. Bu, onun ehtirasını bir qədər soyutdu... Bu arada xırdaca tufli onunla dilxoşluğu davam etdirirdi, qarşısındakı qızın gözləri isə onu rahat buraxmır, bir cüt qara məxməri çiçək qönçəsi kimi ona doğru uzanır və sanki deyirdi: “Dər bizi”.

Karet Teatr meydanında, Bab-Əzun küçəsinin qarşısında dayandı. Mavr qadınları tumanları əl-ayaqlarına dolaşa-dolaşa çadralarına bərk-bərk bürünərək bir-birinin ardınca vüqarla düşmə-

yə başladılar. Tartarenin qarşısında oturan mavr qız yerindən hamıdan sonra qalxdı və bu zaman qəhrəmanımıza doğru elə yaxın əyildi ki, Tartaren onun gənclik tərəvəti, jəsmın, müşq və qorabiyə ətri ilə dolu nəfəsini hiss etdi.

Taraskonlu özünü saxlaya bilmədi; məhəbbətin məst etdiyi Tartaren hər şeyə hazır halda qızın ardınca yerə atılıb onu izləməyə başladı. Qız onun şeylərinin taqqıltı və cingiltisini eşidərək dönüb dala baxdı, barmağını dodaqlarına qoyub susmasını işarə elədi, o biri əlinin cəld hərəkəti ilə jəsmın çiçəklərindən qayrılmış balaca ətirli təsbəhini qəhrəmana atdı. Tartaren təsbəhi yerdən götürmək üçün əyildi; lakin qəhrəmanımız həm bir qədər tosqun, həm də üst-başı silahla dolu olduğu üçün buna xeyli vaxt sərf etməli oldu.

O, yerdən qalxıb təsbəhi, ürəyinə basarkən, mavr qızından əsər-əlamət belə qalmamışdı.

VIII

ATLAS ŞİRLƏRİ, RAHAT YATIN!

Atlas şirləri yatın! Yabanı maldili və sabur kolları arasındakı yataqlarınızda rahat yatın. Müəyyən vaxtadək Taraskonlu Tartaren sizə toxunmayacaqdır. Onun bütün hərbi ləvazimatı – silah yeşiyi, dərman qutusu, səfər çadırı, konservləri – indi Avropa sayaqı mehmanxananın otuz altıncı nömrəsinin bir küncündə atılıb qalmışdır.

Sarışın nəhənglər, daha heç bir şeydən ehtiyat etmədən yatın! Çoxyerli karetdəki əhvalatdan sonra yazığa həmişə elə gəlirdi ki, xırdaca qırmızı siçan hələ də onun, ovçunun yekə ayağının üstündə gəzir. Dənizdən əsən xəfif meh isə onun dodaqlarına toxunarkən, həmişə gətirdiyi ətrlə-qorabiya və cirə qoxusu ilə qəhrəmanı bihuş edirdi.

Tartarenə, onun aşiq olduğu mavr qızı lazım idi.

Lakin yüz min nəfərlik əhalisi olan şəhərdə hər hansı bir qadını nəfəsi, tuflişi və gözlərinin rəngi kimi əlamətlərlə tapmaq

o qədər də asan bir iş deyildir. Belə bir işə yalnız eşqindən dəli-divanə olmuş taraskonlu kimi bir adam girişə bilərdi.

Ən pisi bu idi ki, uzun ağ çadralara bürünən mavr qadınları bir-birinə oxşayırdılar. Bundan əlavə, bu xanımlar, demək olar, evdən bayıra çıxmırdılar, onları görmək üçün gərək ərəblərin yaşadıkları yuxarı şəhərə, türklərin şəhərinə gedəsən.

Bu yuxarı şəhər əsl qarətçilər məskənidir: dar, qaranlıq döngələr küçənin hər iki tərəfindəki əsrarəngiz evlərin arasından üzüyuxarı uzanmışdır, evlərin damları bir-birinə çatılıb tunel əmələ gətirir; qapılar alçaq, səs-səmir eşidilməyən, tutqun şəbəkəli pəncərələr... hər tərəfdə – sağda da, solda da çoxlu kiçik, qaranlıq dükanlar görəcəksən; dükanlarda üz-gözlərindən quldurluq yağan qəzəbli türklər dişlərini ağardıb, gözlərini bərdərdək, oturub qəlyan çəkir və bir-biri ilə yavaşdan pıçıldaşırlar, elə bil ki, nə işə pis bir işin tədbirini tökürlər...

Bu zəhmli şəhərin küçələrindən Tartarenin təşvişsiz keçdiyini desək, yalan olardı. Əksinə, qəhrəmanımız həyəcanlanır, yekə qarnının güclə yerləşdiyi bu qaranlıq, dar küçələrdən keçərkən çox ehtiyat edir, tez-tez yan-yörəsinə baxır və barmağını ayaqda saxladığı tapançasının tətiyindən çəkmirdi. Onun bu hərəkəti lap Taraskonda, kluba gedən yoldakı hərəkətinə oxşayırdı. O, hər dəqiqə gözləyirdi ki, indicə bir yığın hərəmağası və yeniçərilər* üstünə atılacaqdır, lakin mavr qızına rast gəlmək arzusu ona bahadır qüvvəsi verirdi.

Qorxmaz Tartaren düz bir həftə idi ki, yuxarı şəhəri tərk etmirdi. O, gah mavritan hamamlarının qapısı ağzında veyillənir, oradan çimib həyəcanlı və daha tərəvətli halda çıxan qadınları gözləyir, gah da məscidlərin qapısında çömbəlib oturur, müqəddəs binaya qədəm basmazdan əvvəl tər tökə-tökə və hıqqana-hıqqana yekə çəkmələrini çıxardırdı.

Bəzən taraskonlu, hamam və məscidlərdə səmərəsiz axtarışlardan sonra, axşamdan xeyli keçmiş geri qayıdarkən mavritan

*Yeniçəri – Sultan Türkiyəsində adətən polis cəza qoşunları kimi istifadə edilən imtiyazlı piyada qoşun 1826-cı ildə ləğv edilmişdir.

evləri yanından ötəndə yeknəsəq mahnı, boğuş gitara və dəf səslərini, qadınların xəfif qəhqəhələrini eşidir, ürəyi daha bərk döyünməyə başlayırdı. “Bəlkə bu, odur!” – deyə düşünürdü. Əgər küçədə adam olmurdusa, evə yaxınlaşır, qapıdan asılmış ağır çəkici qaldırır qorxa-qorxa döyürdü. Mahnı və gülüş səsləri o saat kəsilir, divarın o tərəfində, gecələr toyuq hinindəki xışıltını andıran anlaşılmaz pıçıldaşma başlayırdı.

“Ümitsizliyə qapılmaq lazım deyildir! – deyə qəhrəman fikirləşirdi. – Mən istədiyimə nail olacağam!”.

Çox vaxt Tartaren yalnız ona nail olurdu ki, ya onun başına bir bardaq soyuq su tökürdülər, ya da ona portağal və bərbər ənciri qabığı atırdılar... Bundan başqa heç vaxt, heç bir əhəmiyyətli şey əldə etməmişdi!

Atlas şirləri, rahat yatın!

IX

KNYAZ QRİQORİ ÇERNOQORSKI

Bədbəxt Tartaren öz əlcəzairli xanımını düz iki həftə axtardı və güman ki, əgər məhəbbət ilahəsi çernoqoriyalı knyaz surətində onun köməyinə gəlməsə idi, hələ indi də axtaracaqdı.

Əhvalat belə olmuşdu.

Qışda hər şənbə günü Əlcəzairin Böyük teatrında lap Paris Operasındakı kimi bal-maskarad təşkil edilir.

Bu, adi, zövqsüz əyalət bal-maskaradıdır. Zalda bir o qədər də çox adam yoxdur: buraya toplaşanlar Bülye və Kazinonun* tər-töküntülərindən, ordunun ardınca düşüb gedən yüngül əx-laclı qızlardan, zəhlətökən təlxəklərdən, yükdaşıyan fəhlə pal-tarı geymiş səfillərdən, pis yola düşmüş, lakin əvvəlki yaxşı həyatından özündə sarımsaq və zəfəran iyini saxlamış olan beş-altı maolu qadından ibarətdirlər. Ən maraqlısı – burada deyil, qumar zalına çevrilmiş foyedədir. Həyəcanlı gözlərindən od yağan

* Bülye – Parisdə rəqs salonu. K a z i n o – Parisdə rəqs salonu olan və estrada tamaşaları göstərilən əyləncə yeri.

müxtəlif tərkibli camaat: məzuniyyətdə olan və bankdan borc aldıqları su* qoyan turkoslar**, yuxarı şəhərli Mavritaniya tacirləri, zəncilər, maltalılar, bir kotanı və ya bir cüt öküzünü qumara qoymaq üçün qırx lyö məsafə qət edib əcnəbilər məhəlləsindən gələn kolonistlər – hamı rəngi qaçmış halda, qorxudan əsə-əsə, dişlərini qıcıyıb uzun yaşıl mizlərin ətrafına sıx toplaşmış və tamamilə xüsusi, tutqun, çəpəki bir qumarbaz nəzəri ilə oyunun gedişini seyr edir.

Bir az o yanda – Əlcəzair yəhudiləri öz ailələri ilə birlikdə gəlib qumar oynayırlar. Kişilər əyinlərindəki kostyumlarına rəngi uyğun gəlməyən sürməyi corablar geymiş, başlarına iplik məxmərdən furajka qoymuşlar. Kök, solğun qadınlar əyinlərindəki dar, baftalı korsajlarda sanki ağacdən qayırılmış gəlinlərə oxşayırlar... Onların hamısı mizlərin dövrəsinə yığılıb pıçıldaşır, bir-birilə məsləhətləşir, barmaqları ilə haqq-hesab çəkir, ancaq özləri az oynayırlar. Arabir, xeyli məşvərətdən sonra uzun saqqallı başçı aralanıb ailə adından qumara pul qoyur. Bu andan başlayaraq ta oyun qurtaranadək onların mizə dikilmiş qara gözləri par-par parıldayır, bu gözlər mahud üstündəki qızıl pulları maqnit kimi yerindən tərpədir və nəhayət, sanki gözəgörünməz bir sapla hiss edilmədən özünə doğru çəkir.

Burada küsüşmələrin, savaşımların şahidi olmaq, bütün ölkələrin söyüşlərini, müxtəlif dillərdə çığır-bağır salanların səsinə, adamların bir-birini necə bıçaqladıqlarını, bir-birindən necə pul oğurladıqlarını, polis müdaxiləsini görmək mümkündür...

Bir dəfə, axşamçağı böyük Tartaren fikrini dağıtmaq və bu eyş-ışrət mühitində bir qədər rahatlanmaq ümidi ilə buraya gəlmişdi.

Qəhrəman öz mavr qızı haqqında düşünə-düşünə təkətnə adamlar arasında dolaşarkən qumar mizlərindən birinin başında qəfildən iki səs qızıl pulların cingiltisini batıraraq bir-biri ilə dəyişməyə başladı:

* Su – Fransada frankın iyirmidə birinə bərabər pul.

** Turkoslar – afrikalılardan yaradılan Fransa müstəmləkə qoşunları inşaatçıların qeyri-rəsmi adıdır.

- Mən sizə deyirəm ki, iyirmi frankım itmişdir!
- Bağışlayın cənab!
- Nə?
- Kiminlə danışdığınızı bilirsinizmi?
- Maraqlıdır!
- Mən knyaz Qriqori Çernoqorskiyəm!

Bu adı eşidən kimi həyəcana gəlmiş Tartaren öz knyazına, poçt-sərnişin gəmisində tanış olduğu valehedici çernoqoriyalı knyaza yenidən rast gəlməsindən məmnun və məğrur halda camaatın arasından keçib birinci cərgədə dayandı.

Təəssüf ki, sadədil taraskonlunu valeh etmiş knyaz titulu nişançı polkunun zabitinə, knyazla çənə-boğaz vuran zabitə azacıq belə təsir eləmədi.

Zabit istehza ilə:

– Buna baxın, çox matah şeymiş, – dedi və üzünü cərgədəkilərə çevirib bağırdı: – Knyaz Qriqori Çernoqorski!.. Belə bir adamı kim tanıyır?.. Heç kim.

Tartaren qəzəblənib bir addım irəli atdı və qətiyyətlə xalis Taraskon ləhcəsində dedi:

– Bağışlayın... Mən knyazı tanıyıram!

Zabit Tartareni başdan-ayağadək süzdü və çiyinlərini çəkib dedi:

– Yaxşı! Onda alın bu iyirmi frankı aranızda bölüşdürün və buradan rədd olub gedin!

Sonra o, geri dönüb izdiham arasında gözdən itdi.

Tartaren özündən çıxıb istədi ki, onun ardınca cumsun, ancaq knyaz qoymadı:

– Siz dəyməyin, mən özüm onunla hesablaşaram, – deyib Tartarenin qoluna girdi və cəld onu küçəyə çıxartdı.

Onlar gəlib meydana çatdıqda knyaz Qriqori Çernoqorski şlyapasını çıxardıb əlini qəhrəmanımıza uzatdı və onun adını yadında saxlamağa çalışaraq titrək bir səslə danışmağa başladı:

– Cənab Barbaren...

– Tartaren, – deyə qəhrəman cəsətsiz halda onun səhvini düzəltdi.

– Tartaren, Barbaren – fərqi yoxdur... Biz indi öluncəyədək dostuq! – alicənab çernoqoriyalı bunu deyib onun əlini sıxdı. Bundan taraskonlunun nə qədər həzz aldığını təsəvvür etmək olar.

– Knyaz!... Knyaz!.. – deyə o, vəcdlə təkrar edirdi.

Onlar on beş dəqiqədən sonra artıq “Çinarlar altında” adlanan və eyvanının pillələri dənizə enən gecə restoranında oturmuşdular. Taraskonlu qəhrəmanımızla çernoqoriyalı knyaz bu kefocağında tünd məzə ilə gözəl Krit şərabı içib köhnə tanışlığı təzələmişdilər.

Siz bu çernoqoriyalı knyazdan cazibədar bir şəxs təsəvvür edə bilməzsiniz: incə, boylu-buxunlu, üzü təmiz qırılmış, qıvrım saçlı, döşündə əcaib ordenlər parıldayan, hiyləgər baxışlı, oğrun hərəkətli və yüngül italyan tələffüzlü knyaz bıqsız Mazariniyə* oxşayırdı, həm də o, latın dilini çox yaxşı bilir və çox tez-tez Tatsitdən, Horatsidən, Yuli Sezardan** sitat gətirirdi.

O özünün dediyinə görə qədim sülaləyə mənsubdu, lakin liberal əqidəsinə görə, on yaşında ikən qardaşları tərəfindən xanəndandan qovulmuş və o vaxtdan bəri hər şeyi öyrənib bilmək, zövq almaq arzusu ilə, əsl şahzadə-filosof kimi, dünyanı gəzib dolaşmışdır... Nə qədər gözəl bir təsadüf! Knyaz ömrünün üç ilini Taraskonda keçirmişdir. Tartaren dedi ki, o, knyaza istər klubda, istərsə də meydanda bir dəfə də rast gəlmədiyinə çox təəccüb edir.

– Mən, demək olar, heç yerə çıxmırdım, – deyə knyaz qeyri-müəyyən bir şəkildə cavab verdi.

Taraskonlu təvazökarlıq edib daha sual vermək istəmədi: varlı və qolu zorluların həyatında həmişə belə əsrarəngizlik çox olur!

Qriqori Çernoqorski demə şahzadələr arasında ən sevimli adam imiş. O, çəhrayı Krit şərabı ilə doldurulmuş qədəhi qəhrəmanımıza uzadaraq Tartarenin öz mavr qızı haqqında söhbətini

* Mazarini Culio (1602–1661) – fransız siyasi mütləqiyyət hərəkəti xadimi, kardinal, 1643-cü il Fransa'nın birinci naziri olmuşdur.

** Tatsit Korneli (eramızın I əsri) – məşhur Roma tarixçisi. Horatsi Flakk (eramızdan əvvəlki 65–8-ci illər) – Roma şairi. Yuli Sezar (eramızdan əvvəlki 100–44-cü illər) – Roma imperatoru, sərkərdəsi və siyasi xadimi.

səbirlə dinlədi və hətta, bütün Əlcəzair xanımlarını tanıdığı üçün həmin qızı axtarıb tapmağa hazır olduğunu da bildirdi.

Onlar xeyli oturub içdilər. Əlcəzairli xanımların şərəfinə, azad Çernoqoriya şərəfinə sağlıqlar dedilər.

Aşağıda, pillələrin qurtaracağında dəniz guruldayır, gözə görünməyən dalgalar sahilə cumub elə şappıltı ilə dəyirdi ki, sanki yaş mələfə çırpılırdı. Hava mülayim idi, göy üzünə ulduzlar səpələnmişdi.

Çinar ağaclarının budaqlarında bülbüllər cəh-cəh vururdu...

Yeyib-içməyin xərcini Tartaren çəkdi.

X

ATANIN ADINI MƏNƏ DESƏN, MƏN DƏ SƏNƏ BU ÇİÇƏYİN ADINI DEYƏRƏM

Bu çernoqoriyalı knyazlar bildirçin tutmaqda qoçaq adamlardır!

Çinar ağacları altında xudmani gecə məclisinin ertəsi günü, səhər tezdən knyaz Qriqori artıq taraskonlunun otağında idi.

– Tez olun, geyinin!.. Mavr qızınız tapılmışdır... Onun adı Bayyadır... İyirmi yaşlı, qızılgül kimi qəşəng, həm də duldur.

– Duldur?.. Bu lap əla oldu! – deyə Şərq kişilərindən ehtiyat edən igid Tartaren sevincindən qışqırdı.

– Elədir, ancaq qardaşı ondan bir addım da uzaqlaşmır.

– Ah, heyf!

– Zalım bir mavrdır, Orlean bazarında çubuq alveri edir...

Sükut...

Knyaz dedi:

– Ancaq, kim-kim, siz belə boş şeydən qorxmazsınız. Həm də ondan bir neçə çubuq alsaq, bəlkə də zalım oğlu yumşaldı... Tez olun bir geyinin görək!.. Ay kələkbaz, bəxtiniz yaman gətirib!

Aşiq olmuş taraskonlu rəngi ağarmış, həyəcanlı halda çarpayıdan sıçrayıb qalxdı və həddən artıq gen olan flanel tumanını tələsə-tələsə düymələməyə başladı.

– Bəs, mən nə etməliyəm?

– Nə edəcəksiniz, qələm-kağız götürüb həmin xanıma məktub yazın, xahiş edin ki, sizinlə görüş təyin eləsin.

Əsl Şərq ölkəsi arzulayan sadəlövh taraskonlu məyus halda dedi:

– Deməli, o, fransızca bilir?!

– Bir kəlmə də! – deyə knyaz soyuqqanlıqla cavab verdi, – ancaq siz deyin, mən məktubu yazıb bacardığım qədər tərcümə edərim.

– Ah, siz nə qədər xeyirxah adammırsınız, knyaz!

Bu sözlərdən sonra taraskonlu dinməz-danışmaz, dalğın halda otaqda var-gəl etməyə başladı.

Əlbəttə, siz başa düşürsünüz ki, əlcəzairli mavr qızına, yüngül əxlaqlı bir bokerli qıza yazıldığı kimi məktub yazmaq olmaz. Xoşbəxtlikdən qəhrəmanımız çox müaliə etmiş bilikli bir adam idi, buna görə də xalis Şərq zövqündə bir məktub yazdı. Bu məktub Qustav Emarın əsərlərindəki hinduların təmtəraqlı jarqonunun, Lamartinin “Şərqə səyahət”indən götürülmüş cümlələrin və “Nəğmələr nəğməsi”ndən* yadda qalmış parçaların qatışığından ibarət idi. Məktub “Səhrada tavuz kimi...” sözləri ilə başlanır və belə bir kəlamla qurtarırdı:

“Atanın adını mənə desən, mən də sənə bu çiçəyin adını deyərəm”.

Romantik əhval-ruhiyyəli Tartaren istəyirdi ki, Şərq adətinə görə, bu məktubla bərabər bir dəstə gül də göndərsin, ancaq knyaz Qriqorinin zənnincə mavr qızının qardaşından bir neçə çubuq almaq, beləliklə də bu cənabın vəhşi xasiyyətini bir qədər yumşaltmaq və çubuq çəkməyi xoşlayan qəşəng xanıma kef vermək daha yaxşı olardı.

– Elə isə tez ol, gedək çubuq almağa! – deyə taraskonlu həvəslə razı oldu.

– Yox!.. Yox!.. Bu işi mənə tapşırın! Mən ucuz alaram.

– Necə? Siz özünüz?.. Eh, Knyaz! Knyaz! – deyib sadədil Tartaren bu lütfkarlıqdan son dərəcə xəcalət çəkə-çəkə pul ki-

* “Mahnılar mahnısı” – Bibliyaya daxil edilmiş qədim aşiqanə mahnı və şerlər külliyyatıdır.

səsini çernoqoriyalıya uzadaraq ondan xahiş etdi ki, heç bir xərcdən çəkinməsin, tə ki, mavr qızı razı qalsın.

İş yoluna düşsə də, hər halda, təəssüf ki, gözlənildiyindən ləng gedirdi. Doğrudur, Tartarenin natiqlik qabiliyyətinə heyran qalmış mavr qızı, demək olar, artıq məğlub edilmişdi və onu qəbul etməyə hazır idi, ancaq hələ qızın qardaşının sayıqlığını kütləşdirmək, bu məqsədlə onlarla, yüzlərlə, tay-tay çubuq almaq lazım idi.

“Axı, bu çubuqlar Bayyanın nəyinə gərəkdir?” – deyə bəzən yazıq Tartaren öz-özündən soruşurdu, buna baxmayaraq dinməz-söyləməz əlini cibinə salıb pul kisəsini çıxardırdı.

Nəhayət, bir yığın çubuq alındıqdan və xeyli kağız sərf edilib Şərq zövqündə çoxlu aşiqanə məktub yazıldıqdan sonra Tartaren qızla görüşə nail oldu.

Taraskonlunun bu görüşə necə həyəcanla hazırlaşdığını, öz cod saqqalının necə söylə yan-yörəsini vurduğunu, yağlanıb ətirləndiyini və bərayi ehtiyat ciblərinə beşbarmaq, iki-üç tapanca qoyduğunu ətraflı nəql etməyə yəqin ki, ehtiyac yoxdur.

Knyaz elə mərhəmətli idi ki, dostuna qoşulub bu ilk görüşə tərcüməçi sifəti ilə getdi. Mavr qızı yuxarı şəhərdə yaşayırdı. Onun evinin qapısında on üç-on dörd yaşlı gənc bir mavr durub papiros çəkirdi. Gözəlin ehtimal edilən qardaşı, məşhur Əli elə bunun özü idi. O, qonaqları görəndə kimi qapını iki dəfə taqqıldatdı və kəmal-ehtiramla gözdən itdi.

Qapı açıldı. Bir zənci qadın göründü, o, heç bir söz demədən qonaqları dar, kiçik həyətdən keçirib balaca sərin bir otağa gətirdi. Dul xanım otaqdakı alçaq taxtda yanı üstə uzanıb gözləyirdi. O, ilk nəzərdə taraskonluya mavr qızına nisbətən boyca bir qədər alçaq və daha kök göründü... Qəhrəmanın ürəyinə ani olaraq hətta bir şübhə də düşdü, lakin o, bu şübhəni dərhal ürəyindən qovub çıxartdı.

Mavr qızı çox gözəl idi. Paltarının altından onun çılpaq, qəşəng ayaqları görünürdü; totuq zərif barmaqlarına üzük taxmışdı; yanaqları lalə tək qızarmışdı; zərli koftasının və əlvan yubkasının altından görünən və kökəlməyə meyilli olan yumru, incə bə-

dəni çox cazibədar idi... Onun damağında kəhrəba müştüklü qəlyan tüstülənirdi və onu ağ tüstü dumanına qərq eləmişdi.

Taraskonlu içəri girən kimi, əlini əlinin üstünə qoyaraq mavr adətincə təzim etdi və gözlərini ehtirasla bərəldib qadını başdan-ayağadək süzdü. Bayya dinməz-danışmaz ona baxdı, müştüyü ağzından yerə saldı, arxası üstə uzanıb əlləri ilə üzünü örtüdü, indi yalnız onun qəhqəhəsindən içi inci ilə dolu torba kimi silkələnən ağappaq boynu görünürdü.

XI

SİDİ TART'RI İBN TART'RI

Əgər siz axşamçağı yuxarı şəhərdə hər hansı bir Əlcəzair qəhvəxanasına getsəniz, orada mavrların bir-birinə göz vuraraq istehza ilə gülüşüb bir neçə il bundan əvvəl yuxarı məhəllələrdə Bayya adlı yerli bir xanımla yaşamış Sidi Tart'ri ibn Tart'ri adlı lütfkar və zəngin bir avropalı haqqında danışdıqlarını eşidərsiniz.

Siz əlbəttə, başa düşürsünüz ki, öz barəsində Kasbaxda belə məzəli xatirələr qoyub getmiş olan bədnam Sidi Tart'ri bizim Tartarendən başqa heç kəs deyildi.

Nə edəsən? Qəhrəmanların və övliyaların həyatında belə yoldanazma və düşkünlük dəqiqələri olur. Hamı kimi, məşhur taraskonlu da insana xas olan zəif cəhətlərə giriftar bir adam idi, elə buna görə də o, şirləri və şöhrət axtarışlarını unudaraq düz iki ay ərzində Şərq məhəbbəti bədəsindən içib həzz almış və Hannibalın* Kapuyda etdiyi kimi, Əlcəzairdə nəşəyə qapılmışdı.

Böyük adam yuxarı şəhərin lap mərkəzində iç həyətli, banan ağaclı, sərin eyvanlı və fəvvarəli gözəl bir ərəb evini kirayə götürmüşdü. Tartaren orada, hər cür başağrıdıcı şeylərdən uzaq bir yerdə mavr məşuqəsi ilə yaşayırdı, onun özü də başdan-ayağadək mavra çevrilmişdi. O, bütün günü qəlyan çəkir və müşk vurulmuş mürəbbə yeyirdi.

* Hannibal (eramızdan əvvəlki 247-183-cü illər) – görkəmli Karfaqen sərkərdəsi, Roma ilə müvəffəqiyyətli müharibədə şöhrət qazanmışdır.

Bayya taxtın üstündə uzanıb gitaranın müşayiəti ilə yeknəsəq mahnılar oxuyur və ya öz ağasını əyləndirmək üçün göbəkoy-natma rəqsini oynayırdı. O bu zaman öz-özünə gülür, əlindəki böyük güzgüyə baxaraq ağappaq dişlərindən zövq alırdı.

Bayya fransızca, Tartaren isə ərəbcə bir kəlmə də bilmirdilər. Buna görə də onların bir-birilə söhbəti baş tutmurdu. Odur ki, gəvəzələməyi xoşlayan taraskonlu qabaqlarda Bezyukenin aptekində və silah ustası Kostekaldın yanında oturub vaxtını boşboğazlığa sərf etdiyi üçün indi onun əzabını çəkirdi.

Lakin bu məcburi susmağın da öz ləzzəti var idi, Tartaren şirin xəyallara dalararaq qəlyanın quruldamasına, gitaranın səsinə və ala-bəzək daşlar döşənmiş balaca həyətdəki fəvvarənin sakit şırıltısına qulaq asırdı.

Qəlyan, hamam, bir də ki, məhəbbət onun bütün həyatını doldurmuşdu. O, demək olar, heç yerə getmirdi. Sindi Tart'ri yalnız arabir qatıra minib öz məşuqəsini arxasında oturdar, Əlcəzairin civarında satın almış olduğu bağa nar yeməyə gedərdi. Lakin o, heç bir dəfə də olsun şəhərin Avropa hissəsinə enməmişdi. Əlcəzairin bu hissəsi özünün, vaxtlarını əyyaşlıqda keçirən əsgərləri, zabitlərlə dolu qəhvəxanaları və tağların altında arvadbazlıq edib dalaşanların arasına kəsilmədən eşidilən qılınclı səsləri ilə ona Qərbin hərbi dustaqxanası kimi, çox iyrənc və eybəcər görünərdi.

Sözün qısa, taraskonlu çox xoşbəxt idi; xüsusən türk şirniyatını çox bəyənmiş olan Sanço – Tartaren özünün yeni həyatından son dərəcə razı qalmışdı. Doğrudur, Don-Kixot – Tartaren Taraskonu və vəd edilmiş dəriləri xatırlayaraq bəzən bir qədər vicdan əzabı çəkirdi. Lakin onun bütün kədərli fikirlərinin yox olması üçün Bayyanın bircə baxışı və adamı Sirtseya içkisi* kimi məst edən bircə qaşığı ətirli mürəbbəsi kifayət idi.

Axşamlar knyaz Qriqori Tartarenin yanına gəlib azad Çernoqoriyadan söhbət açardı. Onun lütfkarlığının həddi-hüdudu yox

* Sirtseya içkisi – bu içki vasitəsilə cadugər Sirtseya Oddiseyin yolçularını bihuş edib donuza çevirmişdi. Bu barədə qədim yunan şairi Homerin "Odissey" poemasının onuncu mahnısında bəhs edilir.

idi. O, evdə tərcüməçi vəzifəsini görür və hətta, lazım gəldikdə, nökrəri də əvəz edirdi, həm də aydındır ki, bütün bu işləri pulsuz görürdi. Tartarenin yanına ondan başqa yalnız türklər gəlirdilər. Qaranlıq dükanlarda qəhrəmanın canına lərzə salan bütün bu zəhmli quldurlarla yaxından tanış olduqdan sonra Tartaren görmüşdü ki, onlar çox mehriban, ağır tacirlər, güləbatınçılar, baqqallar, müştük qayırib satanlar – tərbiyəli, iltifatlı, təvazökar, ağılsalim adamlardır, mahir qumarbazlardır.

Onlar, az qala hər axşam Sidi Tart`rinin yanına gəlir, onu udur, mürəbbə yeyir və düz saat on tamamda peyğəmbərin canına dua edib gedirdilər.

Qonaqları yola salandan sonra Sidi Tart`ri və onun sadıq arvadı qalan vaxtı evlərinin böyük ağ eyvanında keçirirdilər: buradan bütün şəhəri görmək olurdu. Ay işığında hər yanda minlərlə belə eyvanlar sanki pillə-pillə dənizə doğru yenirdi. Xəfif külək özü ilə gitaraların xoş tərənələrini gətirirdi...

Birdən yaxınlıqdakı məscidin minarəsində gözəl bir müəzzin görünür, məlahətli gur melodiya, ulduzlardan yaranmış çiçək dəstəsi kimi, göylərə səpələnirdi. Müəzzinin ağ fiquru tünd məvi səmada aydın seçilirdi. O, gözəl bir səslə Allaha dua edirdi, onun səsi ta uzaqlara yayılırdı.

Bayya bu vaxt dərhal gitaranı əlindən yerə qoyurdu. O, iri gözlərini müəzzinə dikir, duanın sözlərini diqqətlə dinləyir, sanki birini də ötürmək istəmirdi. Əzanın davam etdiyi müddətdə qadın yerindən tərpənmir, müqəddəs Şərq Terezası kimi vəcdə gəlib tir-tir əsirdi. Tartaren həyəcanla ona baxır, möminləri bu dərəcəyədək vəcdə gətirən dinin gözəlliyi və əzəməti haqqında düşünürdü.

Başına kül olsun Taraskon!.. Sənin Tartarenin öz dini-imanını danıb hətta müsəlman olmağa hazırdır!

XII

BİZƏ TARASKONDAN XƏBƏR VERİRLƏR

Bir dəfə Sidi Tart'ri qatırın üstündə öz bağından qayıdırdı. Gözəl bir gün idi; göydə bir dənə də bulud yox idi; mülayim külək əsirdi. Qarpız və limon dolu xurcunların sıxdığı ayaqlarını yanlara uzadıb üzənginin cingiltisi altında ləzzətlə mürgüləyən və heyvanın addımlarının ahəngi ilə yırğalanan böyük adam əllərini qarnının üstündə çarpazlayıb heyranedici mənzərələr arasından keçirdi.

Tartaren şəhərə daxil olduqda, birdən kiminsə qulaqbatırıcı səsi onu oyatdı.

– Bu kimdir belə! Deyəsən, axı, bu Tartarendir!

Taraskonlu öz familiyasını və şən Provans tələffüzünü eşidib başını qaldırdı, iki addımlıqda “Zuav” gəmisinin kapitanı Barbasun gündən yanıb qaralmış üzünü gördü. Kapitan bir meyxananın kandarında dayanıb qəlyan çəkə-çəkə yovşan araqı içirdi.

Tartaren qatırı saxlayaraq dedi:

– Hörmətli Barbasuya salamlar.

Barbasu əvvəlcə gözlərini bərəldib dinməz-danışmaz bir qədər ona baxdı, sonra qəhqəhə çəkib gülməyə başladı, elə güldü ki, Sidi Tart'ri lap özünü itirdi.

– Bax, çalma buna deyərlər!.. Cənab Tartaren, demək, dönüb türk olduğunuz doğru imiş?.. Gözəl Bayya necə, əvvəlki kimi yenə də “Gözəl Marko” mahnısını oxuyurmu?

Tartaren bərk hirslənib özündən çıxdı:

– “Gözəl Marko!” Bilirsinizmi, kapitan, haqqında danışdığınız xanım, namuslu bir mavr qızıdır və bir kəlmə də fransızca bilmir!..

– Bayya bir kəlmə də fransızca bilmir!.. Bu nə sözdür? Siz bunu nədən bilirsiniz? – deyə igid kapitan daha bərkdən qəhqəhə çəkdi.

Lakin o, Sidi Tart'rinin necə məyus olduğunu görüb səhvini düzəltdi:

– Eh, bəlkə də mən dolaşmaq salıram... Ancaq, bilirsinizmi, cənab Tartaren, yaxşısı budur ki, siz Əlcəzairdəki mavr qızlarına və çernoqoriyalı knyazlara az etibar edin.

Tartaren ayaqlarını üzəngiyə dirəyib hədələyici bir tərzdə dikəldi:

– Kapitan, knyaz mənim dostumdur!

– Yaxşı! Yaxşı! Bunun üstündə küsüşməyəcəyik ki... Araq istəyirsinizmi? Yox? Bəlkə vətənə bir şey göndərmək istəyirsiniz?.. Yenə yox?.. Onda, xudahafız... Hə, yerlim, burada mənim çox yaxşı fransız tütünüm vardır. Bir neçə qəlyanlıq götürmək istəyirsinizmi? Buyurun götürün! Onun sizə xeyri olar... Görürəm ki, bu lənətə gəlmiş Şərq tütününü sizi lap çaşdırıbdır.

Sonra kapitan yenə də yovşan araq içməyə başladı. Tartaren isə dərin fikrə dalıb yortma yerləşə çapdığı qatırın belində yırğalana-yırğalana öz kiçik evinə doğru yollandı. Onun böyük ürəyi Barbasunun böhtançı uydurmalarına inanmaq istəməsə də, bu uydurmalar onu məyus etmişdi, bundan əlavə, bu Provans söyüşləri və cənub şivəsinə görə daxilən vicdan əzabı çəkməyə başlamışdı.

Evdə o, heç kəsi tapmadı. Bayya hamamda idi. Zənci qadın onun gözüne çirkin görünürdü. Ev adamı kədərləndirirdi. Tartaren kefi çox pozulmuş halda fəvvarənin yanında oturdu və qəlyanını Barbasunun verdiyi tütünlə doldurmağa başladı. Tütün “Semafor” parçasına bükülmüşdü. O, tütünlə sarılmış qəzeti açdıqda, gözüne doğma şəhərinin adı sataşdı.

“Bizə Taraskondan xəbər verirlər:

Şəhər çox böyük həyəcan keçirir. Afrikanın zəhmli vəhşi heyvanlarını qırmaq üçün səfərə çıxmış olan şir ovçusu Tartarendən artıq bir neçə aydır ki, heç bir xəbər-əətər yoxdur. Görəsən qəhrəman həmvətənimizin başına nələr gəlmişdir?.. Onu coşqun təbiətli igid bir adam kimi, macəralar düşkünü kimi tanıdığımıza görə, biz özümüzə belə bir sual verməyə cəsarət etmirik... Görəsən o, səhra qumlarının sorub məhv etdiyi qurbanların siyahısını artırmışmı, yoxsa, dərilərini bələdiyyə idarəsinə vəd

etmiş olduğu vəhşi Atlas heyvanlarından biri tərəfindən parça-parça edilib həlak olmuşdur?.. Çox dəhşətli nigarançılıqdır! Lakin Boker yarmarkasına gələn zənci tacirlər deyirlər ki, səhrada, Timbuktu istiqamətində hərəkət edən və onların təsvirindən göründüyü kimi, bizim Tartarenə çox oxşayan bir avropalıya rast gəlmişlər... Allah özü onu saxlasın!..”

Taraskonlu bu sətirləri oxuduqda tükləri ürpərdi, əvvəlcə qıpqırmızı qızardı, sonra kətan kimi ağardı. Bütün Taraskon – klub, furajka nişançıları, Kostekaldın yaşıl kreslosu və bütün bunların üstündə igid komandir Bravidanın göylərdə qartal qanadları kimi süzən şələ bıqları Tartarenin gözləri qarşısında canlandı.

Onun həmvətənləri elə bilirlər ki, bu saat Tartaren şirləri qırmaqla məşğuldur, halbuki o, bardaş qurub həsir üstündə utanmadan boş-boşuna oturmuşdur. Taraskonlu Tartaren öz-özündən xəcalət çəkdi, onu ağlamaq tutdu.

Qəhrəman birdən dik ayağa qalxdı.

– Şirlərin üstünə! Şirlərin üstünə!

O, belə bir qəti qərarla çadırın, dərman qutusunun, konservlərin və silah yeyiyinin atılıb qaldığı tozlu anbara cumdu, bunları bir-bir çəkib həyətin ortasına yığdı:

Sanço – Tartaren yox oldu, təkcə Don-Kixot – Tartaren qaldı.

Elə ki, qorxmaz taraskonlu öz döyüş ləvazimatını gözdən keçirdi, silaha sarıldı, çəkmələrini geydi. Bayyanı tapşırmış olduğu knyaza qısa bir məktub yazdı, zərfin içinə göz yaşları ilə islanmış bir neçə yüz franklıq kağız pul qoydu, onun bu hərəkətlərinə mat qalmış zənci qadını öz evində, eyvanın ağ döşəməsi üzərinə dağınıq halda atılmış qəlyan, çalma, ayaqqabı və Sidi Tart`nin başqa müsəlman pal-paltarı arasında tək buraxıb o saat küçəyə çıxdı dilicana minərək Blidaha sarı yollandı.

ŞİRLƏR ÖLKƏSİNDƏ

I

SÜRGÜN EDİLMİŞ DİLİCAN

Bu, rəngi solmuş abı mahuddan qədim dəblə üz çəkilməmiş, iri, cod yun qotazları olan çox köhnə bir dilican idi; bir neçə saat yol getdikdən sonra qotazlar sənişinlərin kürəyinə sürtünüb qançır əmələ gətirirdi. Tartaren dilicanın arxa gözündə özünə yer eləyib rahatca oturmuşdu. Qəhrəman, Afrikanın vəhşi heyvanlarından müşk qoxusunun gələcəyi dəqiqəni səbirsizliklə gözləyərək hələlik köhnə dilicanın iyi ilə, kişilərdən, atlardan, qadınlardan, dəridən, ərzaqdan və çürümüş otdan gələn qatışıq əcaib qoxu ilə kifayətlənməyə məcbur idi.

Dilicanın bu gözündə kimə desən rast gəlmək olardı: burada trappistlər təriqətindən olan rahib, tacirlər, üçüncü qusar polkuna çatmağa tələsən iki fahişə, bir orleanvilli fotoqraf var idi. Lakin bu kompaniya nə qədər maraqlı və müxtəlif olsa da taraskonlunun söhbətə qoşulmaq halı yoxdu. Onun çiyindəki aşırma qayışından bir torba sallanmışdı, karabinləri dizlərinin arasında sıxıb saxlamışdı, özü də fikirli halda oturmuşdu. Tələsik yola düşməsi, Bayyanın qara gözləri, qarşıdakı ovun dəhşətləri – bütün bunlar onun beynində ağıllı-başlı bir dolaşıqlıq əmələ gətirmişdi. Bundan başqa, Afrikada rast gəldiyi bu Avropa dilicanı öz görkəmi ilə Tartarenə, dumanlı halda olsa da, onun gənclik günlərinin Taraskonunu, şəhərətrafı səfərlərini, Rona çayı sahilində səhər yeməklərini xatırladırdı, – bir sözlə, onun xəyalında xatirələr silsiləsini canlandırırdı.

Qaş qaralırdı. Konduktor fənəri yandırdı. Pas atmış dilican köhnə yaylar üstündə atılıb-düşərək cırıldayırdı; atlar yorğa yerişlə gedirdi; zıncırovlar zingildəyirdi. Arabir yuxarıdan, dilicanın ikinci mərtəbəsinin brezenti altından qulaqbatırıcı cingilti eşidilirdi. Bu, qəhrəmanın döyüş sursatının bir-birinə toxunub saldığı səs idi.

Artıq mürgüləməyə başlayan Tartaren təkanlardan qərribə halda atılıb-düşən və rəqs edən gülməli kölgələrə oxşayan sərişinlərə son dəfə nəzər saldı; sonra gözləri yumuldu, fikri dolaşdı. İndi o, tərk oxlarının, bir də dilicanın özünün cırıltısını yuxuda tutqun halda eşidirdi.

Birdən kimsə, cır, xırıltılı səslə taraskonlunu hayladı:

– Cənab Tartaren! Cənab Tartaren!

– Kimdir məni çağıran?

– Mənəm, cənab Tartaren, məgər siz məni tanımırırsınız? Mən iyirmi il bundan əvvəl Taraskonla Nim arasında işləyən köhnə dilicanam... Siz furajka vurmağa gedərkən mən sizi, sizi və sizin dostlarınızı neçə dəfə Jonkyerə və ya Belqara daşımışam!.. Əvvəlcə mən sizi başınızdakı türk fəsinə və köklüyünüzə görə tanımadım, lakin elə ki, xoruldamağa başladınız, vallah, elə o saat başa düşdüm ki, bu sizsiniz!

– Yaxşı! Yaxşı! – deyə azca diltər olmuş taraskonlu cavab verdi və bir qədər yumşalib əlavə etdi:

– Ay qoca, bəs, siz buralarda nə gəzirsiniz?

– Əzizim, cənab Tartaren, inanın ki, mən buralara öz xoşumla gəlməmişəm! Boker dəmir yolunun çəkilişi qurtaran kimi, onlar elə qət etdilər ki, mən daha heç bir şeyə yaramıram, buna görə də məni Afrikaya yolladılar. Həm də təkcə məni deyil. Demək olar, Fransanın bütün dilicanları mənim kimi sürgünə göndərilmişlər. Bizi çox mürtəcə saymışdılar, odur ki, indi hamımız burada katorqa həyatı keçiririk. Siz Fransada bunu Əlcəzair dəmir yolu adlandırırırsınız.

Bu dəm qoca dilican dərindən ah çəkdi və təzədən dilləndi:

– Eh, cənab Tartaren, bilsən mən öz gözəl Taraskonum üçün nə qədər darıxıram! Çox yaxşı zamanə idi – o vaxt mən gəncdim. Tərtəmiz yuyulub par-par parıldayaraq təkərlərimə təzəcə lak çəkilməmiş halda, bir cüt günəşə oxşayan fənərimlə, həmişə yağlı olan brezentimlə səhər-səhər yola çıxarkən mənə tamaşa edən görəkdi. Elə ki, sürücü qamçısını şaqqıldadar, boynundan sümsü asılmış başına yanakı qoyulmuş xüsusi furajka olan konduktor qızmış küçüyünü ikinci mərtəbənin brezenti üstünə atar, qozlaya qalxıb çıxırdı: “Hə, tərən! Tərən görək!” – və mənə qoşulmuş iki cüt at zıncırovlarını cingildəlib yerindən tərənərdi, adam görəkdi ki, baxıb həzz alaydı; görərdin ki, itlər hürüşür, sümsü sədaları ətrafa yayılır, pəncərələr taybatay açılır, bütün Taraskon əhli şose ilə şütüyən dilicanı iftixarla seyr edir.

Bilirsinizmi, cənab Tartaren, bu şose nə qədər gözəl idi?! Enli, tərtəmiz, kənarlarında hər kilometrdən bir dirək basdırılmış, bir-birindən eyni məsafədə koma-koma çinqıl tökülmüşdü, yolun hər iki tərəfində isə zeytun ağacları və tənəklər əkilmiş gözəl mənzərəli düzənliklər uzanırdı.

Hər addımbaş məhmanxana, hər beş dəqiqədən bir dayanacaq... Hələ sənişinlərimin necə hörmətli adamlar olduqlarını demirəm! Bunların, çox hissəsi prefektin və ya baş keşişin yanına – Nəmə gedən bələdiyyə rəisləri və keşişlər, Mazedon məmnun halda qayıdan tafta alverçiləri, tətillə buraxılmış lisey şagirdləri, ya da çəkili üst köynəyi geymiş və səhərkən üzlərini qırıxdırmış kəndlilər idilər... Yuxarıda, imperialda isə cənab furajka nişançıları sizlər oturardınız. Siz həmişə şən olardınız, həm də axşamlar, ay işığında geri qayıdarkən hərəniz öz romansınızı oxuyardınız...

İndi isə o zamana oxşamaz. Allah bilir, mən kimləri daşıyıram! Məni həşəratla dolduran haranınsa bir yığın müsəlmanını, zənciləri, bədəviləri, istifadə olan əsgərləri, bütün ölkələrin fırlıdaqçılarını, pis qoxulu qəlyan çəkən cırım-cındırlı əcnəbiləri aparıram. Bu camaat elə müxtəlif ləhcələrdə danışır ki, heç şey-

tan da baş çıxartmaz. Bir də ki, mənimlə necə rəftar etdiklərini özünüz görürsünüz! Heç vaxt silib təmizləmirlər, heç vaxt yumur, təkərlərimi yağlamırlar. Mənim əvvəlki, dinc, boylubuxunlu atlarımın əvəzinə elə balaca ərəb atları vermişlər ki, elə bil onlar cindirlər: elə hey şıllaq atır, çapır, çaparkən belə keçimi oynaqlayır və ayaqları ilə dişlərimi sındırırlar... Vay, vay!.. Yenə başlanır!.. Bəs yollar!.. Buradakı yollar hələ bir təhər dözülməlidir, çünki hökumət yaxınlıqdadır, orada, bundan o yanda isə heç nə, heç bir yol yoxdur. Necə gəldi gedirlər, dağlardan aşır, dərələrə enir, alçaqboylu palma və yekə ağaclardan ibarət meşələrdən vurub keçirlər... Bircə dənə də müəyyən dayanacaq yoxdur. Konduktorun ağına harada gəlsə, orada, gah bir fermada, gah da başqasında saxlayır.

Bəzən bu yaramaz adam, yovşan arığı və ya qazlı şərab içmək məqsədi ilə öz dostunun yanına getmək üçün mənə iki lyö məsafədən dövrə vurmağa məcbur edir. Sonra isə sürücü, sür nə qədər gücün var! Axı, itirilmiş vaxtın əvəzini çıxmaq lazımdır. Bir yandan günəş yandırır, o biri yandan toz. Sür ki, sürəsən! Aşırıq. Yenə çapırıq! Çayı üzüb keçirik, soyuq dəyir, islanırıq, batırıq... Sür! Sür! Sür!.. Sonra isə, axşam, tamam su içində, açıq havada, küləklərin vıyıldadığı karvansara həyətidə gecələməyə məcbur edilirəm. Bu yaşında, özümün də yel xəstəliyim ola-ola. Gecələr kuzamı çaqqallar və kaftarlar iyləyir, içəridə, şəhdən qaçıb özünü qorumağa çalışan hər cür adamlar qızınır...

Mənim sürdüyüm həyat, bax, belədir, belədir, cənab Tartaren, günəşdən yanıb, gecə rütubətindən çürüyüb, bərbad bir yolda yıxılıb qalıncayədək ömrüm belə keçəcəkdir. Onda ərəblər mənə tör-töküntümdən tonqal qalayıb yandıracaq və şorba bişirəcəklər.

– Blidəh! Blidəh! – deyər konduktor dilicanın qapısını açaraq bağırırdı.

II

CUMBULU CƏNABIN MEYDANA ÇIXMASI

Taraskonlu Tartaren tərləmiş şüşədən baxıb superfekturanın qəşəng binası qarşısında dövrəsinə səliqə ilə portaqal ağacları əkilmiş tağlı bir meydan gördü. Meydanın ortasında qurğuşundan qayrılmış oyuncaq əsgərlərə oxşayan alçaqboylu əsgərlər çəhrayı rəngə çalan səhər dumanında təpik döyürdülər. Qəhvəxanaların pəncərə taxtaları açılırdı. Meydanın bir küncündə tərəvəz bazarı görünürdü.

Bütün bunlar çox xoş idi, lakin buralarda şirin izi-tozu belə yoxdu.

“Cənuba! Daha cənuba!” – deyə xeyirxah Tartaren dilincanın küncünə qısılaraq mızıldadı.

Bu vaxt qapının arası açıldı. İçəri təmiz hava doldu və öz qanadlarında çiçəklənən portaqal ağaclarının ətri ilə bərabər qəhvəyi rəngli sürtük geymiş cırdan boylu bir cənab gətirdi. Bu, yumruq boyda qırıxıq sifəti olan ağır hərəkətli, təqribən beş barmaq uzunluğunda qara ipək qalstuk taxmış, dəri portfelli və çətinliq bir qoca idi, lap kənd notariusuna oxşayırdı.

Bu balaca cənab üzbəüz oturduğu taraskonlunun əsləhəsini gördükdə, deyəsən, çox təəccüblənmişdi, odur ki, çəkinmədən Tartareni diqqətlə nəzərdən keçirməyə başladı.

Atların yerlərini dəyişərək təzədən qoşdular; dilican yola düşdü. Cumbulu cənab isə hələ də Tartarenə baxırdı. Qəhrəman, nəhayət, özündən çıxdı. O da gözlərini bu cənaba dikərək soruşdu:

– Görünür sizi çox təəccübləndirir?

– Yox, bu mənə mane olur, – deyə qoca tamamilə sakit halda cavab verdi. Doğrudan da, Tartaren, hələ zorba vücudu bir yana dursun, öz səfər çadırı, tapançası, çexollu iki tufəngi və ovçu bıçağı ilə çox yer tuturdu.

Cumbulu cənabın cavabı taraskonlunu hirsələndirdi. Böyük adam vüqarla dedi:

– Olmaya siz elə düşünürsünüz ki, mən şir ovuna sizin çətinrinizlə gedəsiyəm?

Cumbulu cənab öz çətirinə baxdı, mehribancasına gülümsündü və təmkinlə dedi:

– Deməli, siz...

– Taraskonlu Tartaren, şir ovçusu! – Bunu deyib qorxmaz Tartaren yalını çırpın şir kimi baş əyib fəsinin qotazını yellətdi.

Dilicansdakılar arasında canlanma əmələ gəldi.

Rahib xaç çəkdi, qızlar dəhşətdən çıxırdılar, orleanvilli fotoqraf isə şir ovçusunun şəklini çəkmək şərəfinə nail olmaq arzusu ilə ona yaxınlaşdı.

Lakin cumbulu cənab heç də pərt olmadı.

– Cənab Tartaren, çoxmu şir öldürmüşünüz? – deyə sakitcə soruşdu.

Taraskonlu özünü itirmədi.

– Çoxmu şir öldürmüşəm?.. Mən istərdim ki, başınızda öldürdüyüm şirlərin sayı qədər tük olaydı.

Bütün dilicandakılar cumbulu cənabın daz başındakı üçcə sarı tükə baxaraq qəhqəhə çəkib gülüşdülər.

Orleanvilli fotoqraf söhbətə qoşuldu:

– Sizin peşəniz dəhşətlidir, cənab Tartaren... Yəqin ki, bəzən çox pis dəqiqələr keçirməli olursunuz... Məsələn, yazıq Bombonel...

– Hə! Bilirəm bəbir ovçusudur... – deyə Tartaren çox həqarətlə qeyd etdi.

Cumbulu cənab soruşdu:

– Məgər siz onunla tanışsınız?

– Mən? Lənət şeytana!.. Mən onunla tanışammi?. Axı, biz iyirmi dəfə birgə ova çıxmışıq!..

Cumbulu cənab gülümsündü.

– Cənab Tartaren, deməli siz bəbir də ovlayırsınız?

– Bəzən... işim olmayanda, – deyə qəzəblənmiş taraskonlu cavab verdi və sonra vüqarla başını dikəldərək əlavə etdi: – Axı, şirlə müqayisədə bəbir nədir ki! – Bu sözlərdən qızların hər ikisi həyəcanlandı.

Orleanvilli fotoqraf cəsarət edib dedi:

– Əslində bəbir, adi iri pişikdir.

– Tamamilə doğrudur! – deyə xüsusən xanımların qarşısında Bombonelin şöhrətini alçaltmaqdan heç də çəkinməyən Tartaren fotoqrafın fikri ilə razılaşdı.

Bu vaxt dilican dayandı; konduktor qapını açdı. O, qocaya müraciət edərək çox ehtiramla dedi:

– Cənab, gərək ki, siz burada düşməliyidiniz?!

Cumbulu cənab yerindən qalxıb dilicandan çıxdı, amma qapını örtməmiş dedi:

– Cənab Tartaren, müsaidənizlə sizə bir məsləhət verə bilərəmmi?

– Nə məsləhət?

– Dinləyin, mənə elə gəlir ki, siz çox yaxşı adamsınız, buna görə də sizə işin nə yerdə olduğunu demək istəyirəm... Cənab Tartaren, bacardıqca tez Taraskona qayıdın!.. Siz burada vaxtınızı ancaq hədə yerə itirəcəksiniz. Doğrudur, əyalətdə hələ bir neçə bəbir qalıbdır, ancaq bu, sizin kimi bir ovçu üçün çox xırda heyvandır. Şirlərə gəldikdə isə, onların işi çoxdan bitib, Əlcə-zairdə daha bircə dənə də şir yoxdur... Mənim dostum Şassenq* bu yaxınlarda axırını şiri vurub öldürmüşdür.

Cumbulu cənab bu sözləri deyib baş əydi, qapını örtüdü, gülümsünərək öz portfeli və çətiri ilə gözdən itdi.

– Konduktor, bu qoca kimdir? – deyə Tartaren üz-gözünü həqarətlə turşudaraq soruşdu.

– Necə?! Məgər siz onu tanımırsınız? Bu cənab Bombonelin özü idi.

* Şassenq Jak (1821-1871) – məşhur şir ovçusu, ovçuluq haqqında bir sıra kitabların müəllifidir.

III

ŞİR MONASTIRI

Tartaren Milianahda düşdü, dilicans isə cənuba doğru yolunu davam etdirdi.

İki günlük şiddətli silkələnmədən və çöldə, yaxud yolun kənarında zəhmli şir kölgəsinin görünüb-görünməyəcəyini gözləyərək Tartarenin pəncərə qabağında keçirdiyi yuxusuz iki gecədən sonra bir neçə saat dincəlməyə qəhrəmanın haqqı var idi. Bundan başqa, Bombonel əhvalatından sonra hörmətli taraskonlu öz əsləhəsinə, zəhmli görkəminə və qırmızı fəsinə baxmaya-raq özünü orleanvilli fotoqrafın və üçüncü qusar polkunun iki qızının hüsurunda yaxşı hiss etmirdi.

Tartaren əlverişli bir mehmanxana axtarmaq məqsədi ilə Milianahın gözəl ağaclar əkilmiş və çoxlu fəvvarələrlə bəzədilmiş geniş küçələri ilə getməyə başladı. Bombonelin dediyi sözlər yazığın fikrindən heç çıxmırdı. Birdən onun dedikləri həqiqət olsa, bəs onda nə etməlidir? Bəlkə doğrudan da Əlcəzairdə daha şir yoxdur?.. Elə isə bəs bu qədər avara – sərgərdanlıq, bu qədər zəhmət nəyə gərəkdir?..

Qəhrəmanımız tinə buruldu və birdən üz-üzə gəldi... Kiminlə, deyə bilərsinizmi? Lap qəşəng bir şirlə! Şir qəhvəxananın qapısı ağzında şahanə bir əda ilə oturmuşdu, onun sarışın yalı günəş şüası altında par-par parıldayırdı.

Tartaren geri sıçrayıb çığırdı:

– Bu nə cəfəngiyatdır deyirlər ki, guya daha şir qalmayıb?

Şir, bu səsi eşidib başını aşağı saldı, səkidə qabağına qoyulmuş taxta kasanı ağzına aldı və itaətkarlıqla təəccübdən mat qalmış Tartarenə uzatdı. Buradan ötən ərəb kasaya bir su atdı, şir quyruğunu buladı. Bu vaxt Tartaren hər şeyi başa düşdü. O, ilk dəqiqələrdə həyəcanından görə bilmədiyi bir şeyi aciz, kor, ram edilmiş şirin ətrafına toplaşan camaatı və əli dəyənəkli iki nəfər yekəpər zəncini gördü. Savoyalıların təlim görmüş marmotları gəzdirdikləri kimi, bu zəncilər də həmin şiri şəhərdə gəzdirib pul yığırdılar.

– Əclaflar! – deyə, o ucadan bağırdı. – Nəcabətli bir heyvanı bu qədər də alçatmaq olarmı? – Bunu deyib Tartaren şirin üstünə cumaraq kasanı onun ağzından qapdı. Zəncilər Tartareni oğru bilib dəyənəklərini qaldıraraq onun üstünə atıldılar. Dəhşətli əlbəyaxa vuruşması başladı. Zəncilər kötəkləyir, qadınlar çıxırışır, uşaqlar gülüşürdülər.

Qoca bir başmaqçı yəhudi dükanından bayıra çıxmadan bağırırdı:

– Onu hakimin yanına aparın! Hakimin yanına!

Hətta kor şir də deyəsən nərildəmək istədi. Nəhayət, şiddətli mübarizədən sonra bədbəxt Tartaren mis pullar və küçə zibili arasında yuvarlanıb yerə sərildi.

Bu an kimsə camaatın arasından soxulub irəli çıxdı, zənciləri sakitləşdirdi, qadın və uşaqları kənara qovdu, Tartareni yerdən qaldırdı, onun üst-başının tozunu sildi və tövşüyən qəhrəmanı səkinin kənarında oturtdu.

– Necə! Knyaz, bu sizsiniz? – deyə sadədil qəhrəman üst-başını silə-silə soruşdu.

– Bəli, mənim qoçaq dostum, bu mənəm... Məktubunuzu alan kimi, o saat Bayyanı qardaşına tapşırıb poçt minikləri ilə əlli lyö məsafəni qət etdim və sizi bu səfəhlərin əlindən xilas etmək üçün lap vaxtında gəlib buraya çatdım... Ancaq, bir deyin görüm siz burada nə eləmisiniz? Axı, siz bu cəncələ necə düşmüsünüz?

– Knyaz, məgər mən başqa cür hərəkət edə bilərdimmi?.. Elə ki, alçaldılmış, məğlub və rüsvay edilmiş, bütün bu müsəlman yığını üçün gülünc bir şeyə çevrilmiş bədbəxt şiri dişində taxta kasa tutmuş halda gördüm.

– Siz səhv edirsiniz, mənim alicənab dostum. Əksinə, onların arasında bu şirin çox böyük hörməti vardır. Bu şir üç yüz il bundan əvvəl Məhəmməd ibn Əud tərəfindən yaradılmış böyük şir monastırından olan müqəddəs heyvandır. Heç vaxt nərə səsi kəsilməyən və həmişə vəhşi heyvan iyi gələn bu dəhşətli monastırda xüsusi rahiblər yüzlərlə şiri yedizdirib əhliləşdirir, sonra isə küçələri dolaşib pul yığan adamların müşayiəti ilə Şimali Afrikanın hər tərəfinə göndərilir. Yığılan sədəqə monastırın və

onun yanındakı məscidin saxlanılmasına sərf edilir. Zəncilər indi hədəz yerə belə qəzəblənməmişlər. Onlar əmindirlər ki, əgər toplanmış sədəqədən bircə su belə oğurlatsalar və ya itirsələr şir dərhal onları parça-parça edər.

Tartaren bu ağlasığmaz, ancaq inandırıcı sözləri eşidib nəfəsini dərzi və bir qədər ürəkləndi.

– Bütün bunlarda mənim üçün əhəmiyyətli olan cəhət odur ki, Bombonelin uydurmalarına baxmayaraq Əlcəzairdə hələ də şir vardır...

– Əlcəzairdə hələ də şir vardır? – deyə knyaz şövqlə sualı təkrar etdi. – Biz elə lap günü sabah Şəlif düzənliyinə ova çıxarıq, onda özünüz görərsiniz!

– Necə! Knyaz, siz də ova çıxmaq istəyirsiniz?

– Lənət şeytana! Doğrudanmı siz elə bilirsiniz ki, mən sizi Afrikada nə dillərini, nə də adətlərini bildiyiniz bu vəhşi tayfalar arasında tək-tənha buraxıb gedərəm... Heç vaxt! Heç vaxt mənim şan-şöhrətli Tartarenim! Mən daha sizi tək buraxmaram... Mən, siz hara getsəniz hər yerdə sizinlə olmaq istəyirəm.

– Ah, Knyaz! Knyaz!

Bu sözlərlə Tartaren rəşadətli çernoqoriyalını həyəcanla qucaqlayıb bağrına basdı və iftixarla düşündü ki, Jül Jerar, Bombonel və başqa məşhur şir ovçuları kimi, yadelli bir knyazın hüzurunda ova çıxacaqdır.

IV

KARVAN YOLDADIR

Ertəsi gün, səhər tezdən qorxmaz Tartaren və ondan heç də az qorxmaz olmayan knyaz Qriqori beş-altı nəfər yükdaşıyan zəncinin müşayiəti ilə Milianahdan çıxıb Şəlif düzənliyinə doğru yönəldilər. Onlar jasmin çiçəkləri, mazi, yabanı zeytun ağacları ilə örtülmüş çox gözəl mənzərəli, yamaclı, yerli əhaliyə məxsus bağların arası ilə irəliləyirdilər. Ətrafı qayalardan qayalara axan bulaq sularının şırıltısı bürümüşdü... Bu, əsl Livan mənzərəsi idi.

Böyük Tartarendən heç də az silahlanmamış knyaz Qriqori hər şeydən əlavə başına çox qəşəng, zərli güləbətirlə işlənmiş və gümüş bafı ilə üstünə palıd yarpağı toxunmuş şapka qoymuşdu. Bu, knyaz həzrətlərini bir qədər Meksika generalına və ya Dunay sahillərində təsadüf edilən stansiya rəisinə oxşadırdı.

Bu qeyri-adi şapka taraskonlunu maraqlandırdığı üçün o, çəkinə-çəkinə knyazdan bunun necə şey olduğunu soruşdu.

– Bu, Afrika səyahətinə çıxan hər bir adam üçün çox vacib bir şeydir, – deyər knyaz cavab verdi və şapkanın günlüyünün parıltısını daha da artırmaq üçün onu paltarının qolunun qırağı ilə silə-silə ərəblərlə münasibətdə belə şapkaların nə qədər böyük rol oynadığını öz sadədil yol yoldaşına izah etdi.

Hərbi zümrənin təkcə bu əlaməti ərəblərə kifayət qədər vahimə hissi aşılayır, odur ki, mülki-inzibati idarələr şose fəhləsindən tutmuş ta vergi toplayanlaradək bütün qulluqçuların başına bu şapkalardan qoymağa məcbur olmuşlar. Knyaz deyirdi: – Əslində Əlcəzairi idarə etmək üçün nə ağıllı bir başa nə də ümumiyyətlə başa ehtiyac yoxdur. Onsuz da keçinmək olar. – Hesslərin şapkası* kimi, dəyənək ucunda parıldayan güləbətirlə şapka da kifayətdir.

Səyyahlarımız beləcə söhbət və filosofluq edə-edə irəliləyirdilər. Ayaqyalın yükdaşıyanlar meymun kimi çığır-a-çığır, çala-çuxur yerlərdən hoppa-hoppa yeriyirdilər. Silah yeşikləri tappıltı salırdı. Tüfənglər günəşdə parıldayırdı. Yaxınlıqdan ötən yerlilər sehirli şapkaları görəndə kimi üzüqoylu yerə sərilib səcdə edirdilər. Milianah qalasının boyunca təmiz havada öz arvadı ilə birlikdə gəzişən ərəb dəftərxanasının rəisi bu əcaib səs-küyü eşidib və aşağıda, budaqlar arasında parıldayan silahları görüb elə bildi ki, basqın hazırlanır; odur ki, qaldırılan kör-

* Hesslərin şapkası – İsveçrənin Uri kantonunda Avstriyanın öz azğınlığı ilə məşhur olan canişini Hessel haqqındakı məşhur rəvayətə işarədir; o öz şlyapasını uzun bir ağacın başına keçirib şəhər meydanına qoydurmuş və əmr etmişdir ki, gələn kəndlilər onun qarşısında papaqlarını çıxarıb təzim etsinlər, rəvayətə görə Hesslər 1308-ci ildə xalq qəhrəmanı Vilhelm tərəfindən öldürülmüşdür.

pünü endirməyi, həyəcan signalı verməyi əmr elədi, dərhal şəhərdə hərbi vəziyyət elan etdi.

Bu ov ekspedisiyası üçün qiyamət başlanğıcdır!

Bədbəxtlikdən, axşama yaxın işlər xarablaşdı. Yükdaşıyan zəncilərdən biri aptek qutusunda yapışqanlı məlhəmdən götürüb yediyi üçün onu bərk sancı tutdu. Başqa birisi kamfara spirti içib ölümçül kefli halda yolun kənarına uzandı. Üçüncüsü isə yol albomunu qızıla tutulmuş bəndlərinə tamah salaraq götürmüş və əkilib Zəkkarə qaçmış, elə güman etmişdir ki, özünü ilə Məkkənin cavahirətini aparır. Əmələ gəlmiş vəziyyəti müzakirə etmək lazım idi. Karvan düşərgə saldı və qocaman bir əncir ağacının şəffaf kölgəsində məşvərətə başladı.

Knyaz təkmilləşdirilmiş üçdibli qazanda ət suyunu qızdıraraq qızdırma dedi:

– Mənə elə gəlir ki, zənnimcə lap elə bu gün yükdaşıyan zənciləri qovmaq lazımdır. Bir də ki, ərəb bazarına buradan az qalır, orada ayaq saxlayıb bir neçə uzunqulaq almaq hər şeydən yaxşıdır.

Böyük Tartaren Nauronu xatırlayıb qızardı, dərhal knyazın sözünü kəsərək:

– Yox! Yox!.. Nə istəyirsiniz eləyin, ancaq eşşək almayın, – dedi və sonra hiyləgərliklə əlavə etdi. – Belə kiçik bir heyvan bizim sursatımızı daşıya bilərmi?

Knyaz gülümsündü:

– Mənim gözəl dostum, siz səhv edirsiniz. Zahirən sısqə və arıq olan Əlcəzair eşşəyinin belə çox bərk olur, yoxsa ağır yüklərə o tab gətirə bilməzdi. Bircə ərəblərdən soruşun... Görün onlar bizim müstəmləkə quruluşumuzu necə izah edirlər: “Yuxarıda, – deyirlər, – müsyö – əli böyük dəyənəkli qubernator oturub zabidləri kətləkləyir; bunun əvəzində zabit əsgərləri döyür, əsgər – kolonisti, kolonist – ərəbi, ərəb – zəncini, zənci – yəhudini, yəhudi də öz növbəsində eşşəyi kətləkləyir, balaca boylu yazıq eşşək isə var gücünü toplayıb hər şeyi daşıyır... İndi gərək sizə aydın ola ki, bu eşşək sizin yeşiklərinizi də daşıya bilər.

– Fərqi yoxdur, – deyə Tartaren etiraz etdi, – mənə elə gəlir ki, eşşəklər karvanımızın ümumi mənzərəsini korlayar... Mən Şərq üçün daha səciyyəvi olan bir şey istədim... Bax, biz dəvə tapa bilsəydik...

– İstədiyiniz qədər, – deyə knyaz cavab verdi.

Bu sözlərdən sonra onlar ərəb yarmarkasına yollandılar.

Yarmarka buradan bir neçə kilometr uzaqlıqda, Şəlifin sahilində idi. Cındır paltarlı beş-altı min ərəb qızmar günəşin altında, qara zeytun çələngləri, bal bardaqları, şirniyyat torbaları və siqar qalaqları arasında vurnuxaraq alver edirdi. Böyük ocaqlarda qanı axa-axa qoyun cəmdəkləri qızardılırdı. Açıq havada düzəldilmiş sallaqxanalarda əl-ayaqları qanlı çıpaq zəncilər şüvüllərdən asılı çəpişləri balaca bıçaqlarla soyurdurlar.

Bir küncdə, müxtəlif rəngli çoxlu yamaq vurulmuş çadırdə eynəkli ərəb mirzəsi qabağına böyük bir kitab qoyub oturmuşdu. Bir qədər uzaqda camaat toplaşmışdı; bağırçı eşidilirdi: başısağı çevrilmiş taxıl çanağı üstünə qoyulmuş ruletkada qumar oyunu gedirdi; dövrə vurub ayaq üstə duran kabillər bıçaqlarını işə salırdılar... Başqa bir yanda isə zarafət edənlərin, yerə təpik döyənlərin, güləşənlərin səsləri eşidilirdi: hamı öz qatırı ilə Şəlif sularında çapalayan yəhudi tacirə baxırdı... Hər yan əqrəb, it, qarğa və saysız-hesabsız milçəklə dolu idi. Lakin tərslikdən gözə dəvə dəymirdi. Nəhayət, məzabitlilərin başdan eləməyə çalışdıqları bir dəvə tapdılar. Bu, əsl səhra dəvəsi, tülək, məhzun, bədəvilər kimi uzunbaş, hörgücü həddən artıq davam edən pəhrizdən zəifləyib yana əyilmiş qərribə bir dəvə idi.

Tartaren bu dəvəyə heyran olmuşdu, o, Şərq adətini təqlid edərək mütləq dəvə belində getmək istəyirdi!

Dəvəni xıxladılar. Çamadanları yüklədilər.

Knyaz dəvənin boynuna mindi, Tartaren isə, daha tutarlı olsun deyə, hörgücün lap üstündə oturdu. O, iki yeşik arasında özünə yer eləyib yarmarkanın hər tərəfindən axışib gələn camaatı vüqarla, alicənab bir hərəkətlə salamladı və yola düşmək işarəsi verdi... Bir səs-küy qopdu ki, gəl görəsən! Kaş taras-konlular qəhrəmanlarını bu dəqiqələrdə görə biləydilər!..

Dəvə qalxdı və uzun, düyünlü ayaqlarını ata-ata yeriməyə başladı.

Ah, dəhşət! Dəvə bir neçə addım atmamış Tartaren hiss etdi ki, rəngi qacır, başındakı fəs isə Zuav gəmisində qəbul etmiş olduğu bütün vəziyyətləri bir-birinin ardınca təkrar etməyə başlayır. Lənətə gəlmiş dəvə fırtınalı dənizdəki gəmi kimi yırğalanırdı!

Qorxudan ölümcül hala düşmüş Tartaren dəvə hörgücünün cod tükündən yapışaraq dili topuq vura-vura çıxırdı:

– Knyaz! Knyaz! A Knyaz! Düşək... mən his... mən hiss edirəm ki, indicə Fransanı biabır edərim...

Ancaq iş-işdən keçmişdi! Dəvə elə qızmışdı ki, artıq onu heç bir qüvvə saxlaya bilməzdi. Arxadan dörd min ayaqyalın ərəb dəli-divanə kimi qaqqıldayıb əl-qolunu oynadır, yüz minlərlə ağ dişlərini parıldadaraq gülüşə-gülüşə yüyürüb gəlirdi...

Taraskonlu Böyük adam taleyinə təslim olmalı idi, odur ki, məyus halda başını əyib hörgücün üstünə yıxıldı. Bu vaxt fəs istədiyi vəziyyəti alardı... Beləliklə, Fransa rüsvay olmuşdu.

V

OLEANDR KOLLUĞUNDA GECƏ PUSQUSU

Yeni nəqliyyat vasitəsi nə qədər şairanə olsa da, fəsin nalayiq hərəkətləri üzündən şir ovçularımız ondan imtina etməli oldular.

Yolu, əvvəlki kimi, piyada davam etdirirdilər; karvan heç bir macərə baş vermədən cənuba doğru irəliləyirdi. Taraskonlu hamıdan qabaqda, çernoqoriyalı arxada, silah dolu yeşiklərin yükləndiyi dəvə isə ortada gedirdi.

Ekspedisiya artıq bir aya yaxın idi ki, davam edirdi.

Zəhmli Tartaren düz bir ay idi ki, ucsuz-bucaqsız Şəlif düzənliyi ilə, həm dəhşətli, həm də əyləncəli olan fransız Əlcəzairi ərazisində bir kənddən o bir kəndə keçərək avara-sərgərdan dolaşib ələ keçməyən şirləri axtarırdı. Bu yerlərdə qədim Şərq ətrinə, güclü yovşan arası və qışla qoxusu qarışır, tövrat əfsa-

nələri ilə təlxək cəfəngiyatı, İbrahimlə Zuzu* qovuşur, elə bil ki, gözlərin qarşısında Əhdiətiq kitabının zabıt Rame və ya briqadir Pitu tərəfindən nəql edilmiş bir səhifəsi canlanır. Seyr etməyi bacaran gözlər üçün çox maraqlı bir mənzərədir... Öz qüsurlarımızı aşılamaqla mədəniləşdirməkdə olduğumuz vəhşi və korlanmış bir xalq. Burnunu şəstlə fəxri legion ordeninin enli lentinə silən və heç bir əsas olmadan adamların ayaqlarını falaq-qaya salıb döyməyi əmr edən əfsanəvi başağaların** amansız və nəzarətsiz hökmranlığı. İri əynəkli qazıların vicdansız mühakiməsi. Quran və şəriət adamları olan bu qazılar palmaların kölgəsində oturub yalnız on beş avqustun*** həsrətini çəkir və rütbələrinin artırılmasını arzulayır. İsav ilkinlik hüququnu satdığı kimi, öz hökmlərini mərcimək şorbasına və ya şəkərdə hazırlanmış kuskusa satırlar. Əxlaqsız və həmişə sərxoş olan qaidlər****, hər hansı bir Yusifin***** sabiq yavərləri maonun paltaryuyan qadınları ilə şampan şərabı içir və qoyun ətindən qovurma yeyirlər, halbuki bütün qəbilə üzvləri onların çadırları qabağında acından ölür, öz ağalarının kef məclisləri süfrəsinin qalıqlarını itlərin ağzından almağa məcbur olurlar.

Fransanın taxıl anbarı olan bu yerlərdə hər yana baxırsan şumlanmamış düzənliklər, susuzluqdan yanmış otlar, çılpaq kolluqlar, maldili bitkiləri və mastik ağacları görürsən! Ancaq bu anbar taxılsızdır, yalnız öz çaqqalları və taxtabitiləri ilə zəngindir.

Hər tərəfdə kəndlər tərk edilmişdir, qəbilələr dəhşət içində aclıqdan baş götürüb qaçır, yolları meyitlə doldururlar.

Arabir fransız kəndlərinə rast gəlmək olur ki, bunlarda da evlər uçulub dağılmış, tarlalar başlı-başına buraxılmışdır; acgöz çəyirtkə hər şeyi, hətta pəncərə pərdələrini də yeyir... Bununla

* Zuzu – xalq tərəfindən zuavlara verilmiş ləqəbdir.

** Başağa – Ərəb qəbiləsində fransız inzibati idarəsinə tabe olan ərəb rəisi.

*** 15 avqustun – ikinci imperiyanın rəsmi bayram günü elan edilmişdi. Həmin gün ordenlər verilir, rütbələr artırılırdı.

**** Qaidlər – Əlcəzairdə və başqa ərəb ölkələrində tayfa və qəbilə başçıları.

***** Yusif (1810–1866) – Əlcəzairin istilası, Əlcəzairdə milli-azadlıq hərəkatının cəlladı olan fransız generalı.

belə müstəmləkəçilər qəhvəxanalarda kef çəkir, hələ də islahat və konstitusiya layihələrini müzakirə edirlər.

Əgər Tartaren özünə zəhmət verib ətrafına ağıllı-başlı baxsaydı, məhz bunları görərdi. Ancaq fikri-zikri tamamilə şirlərlə olan taraskonlu cəngavər yan-yörəsinə baxmadan və nəzərlərini xəyalında canlandırıdığı, lakin hələ də gözə görünməyən yırtıcı heyvanlara dikərək irəliləyirdi.

Səfər çadırı heç vaxtla açılmadığına görə, ətsuyu həbləri isə tərslikdən ərimədiyi üçün karvan ərəblərin yanında qalıb gecələməli oldu. Knyaz Qriqorinin şapkası sayəsində ovçularımızı hər yerdə gülərlə qarşılayırdılar. Onlar ağaların yanında qəşəng saraylarda qalırdılar. Pəncərəsiz bu böyük ağ binalarda qəlyanlar və qırmızı ağacdan qayrılmış komodlar, İzmir xalıları, təkmilləşdirilmiş lampalar, qızıl türk pulları ilə dolu sidr ağacından hazırlanmış daxıllar və Lui-Filip üslublu saatlar vardı... Hər yerdə Tartarenin şərəfinə təmtəraqlı ziyafətlər düzəldilirdi. Öyinlərindəki əbaları günəş altında parıldayan yerli süvarilərin dəstələri tufənglərdən yaylın salam atəşi açırdılar. Elə ki, atəş kəsilir, üzügülər sahib – ağa gəlir və haqq-hesab qəbzı təqdim edirdi. Təriflənən ərəb qonaqpərvərliyi belədir.

Şir isə yoxdur ki, yoxdur! Buradakı şirlərin sayı Yeni körpüdəkindən* heç də çox deyilmiş!

Lakin Tartaren ruhdan düşmürdü. O, karabininin ucu ilə kiçik palmaların dıblərini axtara-axtara və “kiş..! kiş!...” deyərək səsləyərək səsləyərək kolluqlar arasından özünə yol açıb qoçaqlıqla cənuba doğru hey irəliləyirdi. Bundan başqa o, hər gün yatmadan əvvəl iki-üç saat pusquda dururdu... Ancaq, hədə yerə! Şirlər görünmürdülər.

Bir dəfə, axşam saat altıya yaxın karvan, bürküdən ağırlaşmış yağlı bildirçinlərin otlar arasında tez-tez “pırr” edib uçduqları bənövşəyi mastik ağacılığından keçərkən, Tartarenin qulağına nəriltili səsi gəldi. Bu səs uzaqdan gəldiyi üçün küləyin vıyılısın-

* Yeni körpü – Parisin mərkəzindədir.

dan boğulur, çətin eşidilirdi. Bu səs Mitenin səyyar heyvanxanası dalında gəzişərkən qəhrəmanımızın dəfələrlə eşitmiş olduğu həmin əcaib nəriltili idi.

Qəhrəman əvvəlcə elə bildi ki, bu nəriltili onun xəyalına gəlibdir. Lakin bir saniyə keçməmiş yenə də nəriltili eşidildi; doğrudur, səs hələ də uzaqdan gəlirdi, ancaq nisbətən aydın idi, həm də bu dəfə dəvənin güvəni vahimədən əsmiş, konserv qutuları, silah dolu yeşiklər cingildəmiş, bütün kəndlərdə itlər hürüşməyə başlamışdılar.

Şübhə yoxdu! Bu, şir idi!.. Cəld pusquya! Bir dəqiqə də vaxt itirmək olmaz!

Elə buradaca, yaxınlıqda ağ günbəzli bir sərdaba ucalırdı ki, onun da qapısı üstündəki taxçada mərhumun yekə sarı başmaqları qoyulmuşdu (Sərdaba peyğəmbərin idi). Sərdabanın divarlarından zəvvarların gətirdikləri nəzirlər: əba cındırları, zərli saplar, sarı tüklər nizamsız halda asılmışdı... Tartaren knyazı və dəvəni burada qoyub pusqu üçün yer axtarmağa getdi. Knyaz Qriqori onun ardınca getmək istədi, ancaq taraskonlu şirlə təkbətək vuruşmaq istədiyi üçün buna razı olmadı. Buna baxmayaraq, o, əlahəzrətə uzağa getməməyi məsləhət gördü və ehtiyatkarlıq edib içi qiymətli kağızlarla, bank biletləri ilə dolu olan portfeli, şirin pəncəsinə keçməsin deyə, saxlamaq üçün knyaza verdi. Sonra qəhrəman pusquda durmağa yollandı.

Qarşıda, sərdabanın otuz addımlığında, demək olar, qurumuş bir çayın sahilində ala-qaranlığa qərq olmuş oleandr kolluğu xışıldayırdı. Tartaren məhz burada pusqu qurdu. O, karabini atəşə hazır vəziyyətdə tutub bir dizi üstə çökdü və böyük ovçu bıçağını qabağında quma sancdı.

Gecə düşdü. Hava çəhrayı rəngdən bənövşəyi rəngə keçdi, sonra da tünd mavi rəng aldı. Aşağıdakı, daş arasında təmiz su gölməçəsi balaca güzgü kimi parıldayırdı. Bura heyvanların su içməyə gəldikləri yer idi.

O biri sahilə, mastik ağacları arasında yırtıcı heyvanların iri pəncələri ilə tapdalanmış bir cığır ağarırdı. Bu əsrarəngiz sahil

adamin canına lərzə salırdı. Buna Afrika gecələrinin müəmmalı xışiltılarını, hər tərəfdə vurnuxan vəhşi heyvanların yumşaq addımlarını, bir-birinə ilişən budaqların cırıltısını, çaqqalların qu-laqbatırıcı ulaşmasını və səmada ucadan süzən durnaların dəh-şətli çığırtısını əlavə edin, – onda siz də razılaşırsınız ki, burada adamin öz cəsarətini itirib qorxuya düşməsi üçün əsas var idi.

Odur ki, Tartaren də qorxmuşdu, həm də lap ağıllı-başlı qorxmuşdu. Yazığın dişləri bir-birinə dəyib taqqıldayırdı. Yerə sancılmış ovçu bıçağının üstünə qoyduğu tufənginin içi yivli lüləsi bir cüt kastanet kimi şaqqıldayırdı... Çarə yox idi. Axı elə günlər olur ki, adamin işi düz gətirmir, bundan başqa, əgər qəhrəmanlar heç vaxt qorxu nə olduğunu bilməsəydilər, bəs onların xidmətləri nədən ibarət olardı?

Demək, Tartaren qorxmuşdu.

Bununla belə o, bir-iki saat pusquda mərd-mərdanə dayana bildi. Ancaq hər bir qəhrəmanlığın hədd-səddi vardır. Birdən taraskonlu yaxınlıqda, çayın quru məcrasında addım səsi və di-yirlənən daşların şaqqıltısını eşitdi. Qorxu hissi onu yerindən sıçrayıb qalxmağa məcbur etdi. O, hər iki lülədən qarasına atəş açdı və vəhşi heyvanları ram edənlərdən hələ indiyədək heç birinin məruz qalmadığı dəhşətli bir vahimə içərisində quma sancılmış bıçağı qoyub cəld özünü sərdabaya yetirdi.

– Knyaz, yanıma gəlin! Şir!..

Sükut.

– Knyaz, knyaz, haradasınız?

Knyaz yox olmuşdu. Sərdabanın ağ divarı fonunda ay işığında yalnız dəvə hörgücünün qəribə kölgəsi görünürdü. Knyaz Qriqori portfelle bank biletlərini götürüb əkilmişdi. Demək o, əlinə belə bir fürsət düşməsini bir ay gözləməli olmuşdu.

VI

NƏHAYƏT!

Bu faciəli, macəralarla dolu axşamdan sonra ertəsi gün qəhrəmanımız yuxudan oyanıb knyazın və pulların yox olduğunu, bir daha heç vaxt əlinə keçməyəcəyini qəti yəqin etdikdə, ağ sərdabada tək-tənha qaldığını gördükdə və aldadıldığını, soyulduğunu, vəhşi Əlcəzairdə tərک edildiyini, yanında dəvədən, ci-bində bir neçə xırda puldan başqa heç bir şey qalmadığını başa düşdükdə yalnız bu zaman ilk dəfə olaraq şübhəyə düşdü. O, Çernoqoriyaya, dostluğa, şan-şöhrətə və hətta şirlərə şübhə etməyə başladı, odur ki, İsa peyğəmbər Həfsiman bağı* barəsində şəkkə düşdüyü zaman ağladığı kimi, bizim böyük adam da acı-acı ağladı.

Beləliklə, qəhrəmanımız karabanini dizləri arasına qoyub başını əlləri içinə alaraq dərin xəyallara daldı, dəvə nəzərlərini ona zillədi, o sərdabanın qapısı yanında oturduğu zaman qəfil-dən kollar aralandı və heyrətə düşmüş Tartaren özündən cəmi on addım kənarda nəhəng bir şir gördü. Şir başını qaldırıb nəril-dəyə-nəril-dəyə ona yaxınlaşırdı; nəriltili elə güclü və zəhmli idi ki, bu səsdən elə bil sərdabanın nəzirlərlə bəzədilmiş divarları sarsıldı və hətta müqəddəs adamın taxçadakı başmaqları belə yerindən tərpəndi.

Təkcə Taraskonlu sarsılmadı.

O, yerindən sıçrayıb qalxdı və nişan alaraq:

– Nəhayət! – deyə bağırırdı. Part! Part!.. Bitdi!.. Partlayıb qəlpələnən iki güllə şirin düz kəlləsinə dəymişdi. Bir anlığa Afrikanın səması altında beyindən fəvvarə kimi alovlanan al qandan və sarı yun parçalarından ibarət dəhşətli bir atəşfəşanlıq əmələ gəldi. Sonra ətraf sükuta qərқ oldu. Elə bu vaxt Tartaren

* Həfsiman bağı – İncil əfsanələrində deyildiyi kimi, xristian dininin mifik banisi İsa peyğəmbər vaxtını burada tənha keçirməyi sevmiş. Əfsanələrə görə. O, gizli gecədən sonra əzablı tərəddüd dəqiqələrini bir yerdə keçirmişdir ki, müəllif də həmin epizoda işarə edir.

qəzəblə əllərindəki dəyənəklərini havaya qaldırıb onun üstünə cuman iki nəfər milianahlı zəncini gördü.

Ah, dəhşət! Taraskonun güllələri əl şirini, Məhəmməd monastırının yazıq kor şirini gəbərtmişdi.

Məhəmməd peyğəmbərin canına and olsun ki, bu dəfə Tartaren yaxasını çox yaxşı qurtardı, əgər xristianların allahı qoltuğunda qılınclı yürüyüb gələn Orleanvil kommunasının səhra keşikçisi qiyafəsində xilaskar bir mələki onun köməyinə göndərməseydi, qəzəblənmiş fanatiklər şübhəsiz ki, onu parça-parça edəcəkdilər. Bələdiyyə şapkasını görən kimi, zəncilərin hirsini dərhal soyudu: qayda-qanun keşikçisi çox təmkinlə və vüqarla protokol yazdı, şirin cəsədini dəvəyə yükləməyi tapşırırdı və həm zərərdidələri, həm də cinayətkarı qabağına salıb Orleanvilə apardı, bütün işi məhkəmə orqanlarının sərəncamına verdi.

Uzun və əzablı istintaq başlandı.

Ərəb qəbilələri Əlcəzairini yenidən gəzib dolaşmış olan Taraskonlu Tartaren indi heç də az qorxulu və az gülünc olmayan başqa bir Əlcəzairi – şəhərlər, məhkəmə prosesləri və vəkillər Əlcəzairini də tanıdı. O öz fəitnələrini qəhvəxanalarda tərtib edən hakimlərin süründürməçiliyi ilə, məhkəmə işçilərinin pozğun həyatı ilə, araq iyi verən iş qovluqları ilə üstündə ucuz şampan şərabi ləkəsi olan ağ qalstuklarla tanış oldu, onun məhkəmə pristaavlarına, vəkillərə, məhkəmə işləri üzrə vasitəçilərə, kolonistin ətinə və sümüyünə yeyən, qarğıdalı ləçəyi kimi onun dərisinin soyan bütün bu ac və cılız, gərbli kağız çəyirtkələrinə işi düşdü.

Ən əvvəl şirin hansı ərazidə – mülki və ya hərbi ərazidə öldürüldüyünü müəyyən etmək lazım idi. Birinci halda işə mülki məhkəmədə, ikinci halda isə hərbi məhkəmədə baxılmalı idi. “Hərbi məhkəmə” adı çəkilərkən həssas ürəkli taraskonlu artıq özünü ya qala divarı yanında güllələnmiş, ya da zindanda çürümüş halda görürdü.

Bədbəxtlikdən Əlcəzairdə bu iki ərazi arasındakı sərhəd olduqca qeyri-müəyyəndir... Nəhayət, bir aydan çox davam edən vurnuxmadan, xəlvəti danışıklardan, ərəb dəftərxanalarının hə-

yətlərində, günəş altında keçirdiyi əzablı intizardan sonra müəyyən edildi ki, şir hərbi ərəzidə öldürülmüşsə də, Tartaren atəş açarkən mülki ərəzidə olmuşdur. Buna görə də işə mülki məhkəmə baxdı. Çıxarılan hökmə görə, qəhrəmanımız məhkəmə xərclərindən əlavə, vurmuş olduğu ziyanı iki min beş yüz frank pul verməklə ödəməli idi.

Ancaq bu qədər pulu haradan tapmalı? Təsadüfən onun cibində qalmış bir neçə piastır çoxdan idi ki, gərbli kağızlara və məhkəmə xidmətçilərini qonaq etməyə xərclənmişdi.

Bədbəxt şir ovçusu silahlarını satmağa məcbur olmuşdu. Karabinlər, xəncərlər, yatağanlar, beşbarmaqlar əldən çıxdı. Konservləri dükançılardan biri aldı, yapışqanlı məlhəmin qalıqlarını aptekçiyə satdı. Ovçu çəkmələrinin də müqəddəratı belə oldu, kamil səfər çadırının ardınca bunları da xırda-xuruş satan alıb qəribə Koxinxin şeylərinin yanına qoydu.

Borcunu ödədikdən sonra Tartarendə şir dərisindən və dəvədən başqa heç nə qalmadı. O, dərinə söylə qablaşdırıb igid komandir Bravida üçün Taraskona göndərdi (çox keçməz ki, biz bu misilsiz qənimətin adamlara necə təsir bağışladığını görərik). Dəvəyə gəldikdə, taraskonlu onun vasitəsi ilə – əlbəttə, dalına minərək özünü Əlcəzairə yetirmək, onu satıb, pulunu dilicanda özünə yer tutduqdan sonra isə...

Səyahət üçün ən yaxşı nəqliyyat vasitəsi dəvədir!.. Lakin bədbəxtlikdən bu heyvana müştəri çıxan tapılmırdı; heç kəs ona pul vermək istəmirdi.

Lakin Tartaren necə olursa-olsun, Əlcəzairə qayıtmaq istəyirdi. O, tezliklə Bayyanın mavi korsajını, öz evini, fəvvarələrini görməyə, Fransadan pul alıncayadək öz kiçik malikanəsində dincəlməyə can atırdı.

Ürəyi dağlı, lakin möhkəm iradəli qəhrəmanımız cibi boş halda belə, heç bir tərəddüd etmədən pay-piyada yola çıxdı və bir gün də itirmədən uzun yolu kiçik mənzillərlə qət etməyə başladı.

Dar ayaqda dəvə onu tərk etmədi. Bu qəribə heyvan öz sahibinə ağılasıgmaz dərəcədə mehribanlıq edirdi, belə ki, Tartaren

Orleanvildən çıxdığı zaman onun ardına düşmüş, təmkinlə addımlarını qəhrəmanın addımlarına uyğunlaşdıraraq bir qarış da ondan geri qalmamışdı.

Bu vəfadarlıq, bu sədaqət əvvəlcə Tartareni hər şeydən daha artıq ona görə mütəəssir edirdi ki, dəvə ona heç bir zəhmət vermir. Hər cür yemlə kifayətlənirdi. Ancaq neçə gündən sonra onu addımbaaddım izləyən və öz varlığı ilə sahibinin bütün müsibətlərini ona xatırladan bu fağır yol yoldaşı taraskonlunu bezikdirdi. Müftəxor heyvanın məhzun görkəmi, hörgücü, qazsayağı yerşi taraskonluda nifrət oyatmağa başladı. Axırda Tartaren həqiqətən dəvəyə nifrət etdi və ondan yaxasını qurtarmaq üçün çarə axtarmaq haqqında düşünməyə başladı, lakin bu, o qədər də asan iş deyildi.

Qəhrəman gizləniб dəvəni azdırmaq istədi, ancaq bacarmadı – dəvə onu yenidən tapırdı; qaçmağa cəhd etdi, dəvə də addımını sürətləndirdi; dəvənin üstünə daş ataraq çığırırdı: “Rədd ol başımdan!” Dəvə dayanır, qəmgin-qəmgin Tartarenə baxır, lakin bir dəqiqə keçməmiş yenə də yolunu davam etdirib sahibinə çatırdı. Taraskonlu öz taleyinin qulu olmağa məcbur idi.

Lakin bir həftədən bəri davam edən üzücü yoldan sonra üst-başını toz basmış qəhrəman uzaqlarda parıltı, Əlcəzairin yaşıl-lıqlara qərq olmuş ağ eyvanlarını gördükdə və gəlib şəhərin darvazalarına yaxınlaşdıqda da, səs-küylü Mustaf yoluna çıxdıqda, dalına dəvə salıb gələn bu qəribə səyyahı görüb dəstə-dəstə toplaşan zuavların, maoluların, biskariyalıların arasına düşdükdə, onun hövsələsi tamamilə tükəndi. O öz-özünə dedi:

– Yox! Yox! Bu mümkün deyildir. Mən Əlzəcəir şəhərinə bu eybəcər heyvanla ayaq basa bilmərəm.

Elə bu vaxt minik arabalarının yolun qabağını kəsməsindən istifadə edərək, Tartaren özünü kənara verib yolun qırağındakı xəndəyə tullandı.

Bir az sonra o, həyəcanla boynunu uzadıb o yan-bu yana baxan dəvənin şosedə başı üzərindən ötüб keçdiyini gördü.

Qəhrəman rahat nəfəs alıb pusqudan çıxdı və bağçanın dövrəsindən keçən cığırla şəhərə daxil oldu.

VII

FƏLAKƏT DALINCA FƏLAKƏT

Taraskonlu Mavritandakı evinə yaxınlaşarkən təəccüb qaldı. Axşam düşürdü, küçələrdə ins-cins yox idi. Zənci qadının unudub bağlamadığı çatma alçaq qapıdan onun qulağına gülüş, qədh cingiltisi, şampan şüşələri probkalarının partıltısı və bütün bu səsləri batıran mahnı sədaları gəldi. Qadın şən bir səslə uca-dan oxuyurdu:

Bir de görüm, gözəl Marko, sevirsənmi?
Çiçək dolu salonlarda rəqs etməyi?..

Rəngi qaçan taraskonlu – Lənət sənə kor şeytan! – deyə bağırır həyəətə cumdu.

Bədbəxt Tartaren! O, necə bir vəqifin şahidi olacaqdı!..

Eyyanın tağları altında qədəhlər, qorabiyələr, o yan-bu yana atılmış balıncılar, qəlyan, qaval və gitaralar arasında Bayya mavi koftasız və korsajsız halda ayaq üstə dayanıb “Gözəl Marko” mahnısını oxuyurdu. Onun əynində yalnız açıq çəhrayı rəngli çaxçur və gümüşü nazik ipək parçadan bircə köynək qalmışdı; başında donanma zabitinin çəpəki qoyulmuş furajkası var idi. Məhəbbət və mürəbbədən doyub həsir üstündə Bayyanın ayaqları yanında yerə uzanmış Barbosu isə, lənətə gəlmiş kapitan Barbosu onun mahnısını dinləyərək qəhqəhə çəkib gülürdü.

Üst-başını toz basmış, əzab-əziyyətlər çəkib əldən-ayaqdan düşmüş, arıqlamış, gözlərindən od yağan başı fəslı Tartarenin görünməsi türk-marselli zövqündə düzəldilən bu eys-işrət məclisini dərhal pozdu.

Bayya levretka cinsli ev iti kimi zingildəyib otağa qaçdı. Lakin Barbosu özünü itirmədi və daha bərkdən qəhqəhə çəkib güldü.

– Ahaa!.. Cənab Tartaren! Hə, indi siz buna nə deyə bilərsiniz? İndi görürsünüz ki, o, fransızca danışa bilir!..

Tartaren hirsli-hirsli ona yaxınlaşdı:

– Kapitan!

– Sakit ol, mənim əzizim! – deyə mavr qızı eyvanın sürahisı üstündən hiyləgər və cazibədar bir hərəkətlə əyilərək xalis Provans ləhcəsində səsləndi. Yazıq qəhrəman ölümcül yaralı kimi dəfin üstünə yıxıldı: onun mavritan xanımı hətta marselli dilində də danışdı.

Kapitan Barbosu məzəmmətlə dedi:

– Mən sizi xəbərdar etmişdim ki, mavr qızlarına etibar etmək olmaz. Hələ sizin çernoqoriyalı knyazınız da...

Tartaren başını qaldırdı:

– Bəs, knyaz hanı?

– O qədər də uzaq deyildir!.. On beş illiyə Mustaf həbsxanasına salmışlar. Fırıldaqçı, cinayət başında yaxalanmışdır. Bir də ki, onun qoduqluğa düşməsi birinci dəfə deyildir.. knyaz artıq harada isə.. bir dayan görüm, hə, deyəsən hətta Taraskonun özündə belə üç il həbsdə yatmışdır.

Tartaren birdən hər şeyi başa düşüb bağırırdı.

– Taraskonda?! Deməli, o, buna görə yalnız şəhərin bir hissəsini tanıyırmış...

– Bəs necə, elədir ki, var... Yalnız mərkəzi küçədən görünən hissəsini... Eh, cənab Tartaren, cənab Tartaren!. Bu şeytan ağacında gərək ayıq-sayıq olasan, yoxsa yaman kələyə düşərsən... Məsələn, elə sizin başınıza gələn müəzzin əhvalatını götürək...

– Nə əhvalat? Nə müəzzin?

– Lənət sənə, kor şeytan! Qonşuluqdakı müəzzini deyirəm, o müəzzini ki, Bayyanın ardınca sürünürdü. “Abkar” dərhal bu bərədə xəbər dərc etmişdi, bütün əlcəzairilər hələ də gülürlər.. Doğrudan da çox gülməlidir: bu müəzzin öz minarəsindən “azan” çəkib o qəşəng quzuya eşqnamə oxuyur və gözlərini göyə qaldırıb Allaha dua edə-edə sevgilinizlə görüş təyin etmiş.

– Görünür, bu ölkədə hamı əclafdır!.. – deyə bədbəxt taraskonlu bağırırdı.

Barbosu ədalı-ədalı əllərini yana açaraq dedi:

– Nə etmək olar, əzizim! Yeni ölkədir... Mənim sizə məsləhətim: ləngimədən Taraskona qayıdın...

– Qayıdın... demək asandır... Bəs, pul hanı?.. Görünür, orada, səhrada məni necə soyduqlarından xəbəriniz yoxdur.

– Boş şeydir! – deyə kapitan güldü – Sabah “Zuav” dənizə çıxır, istəsəniz, mən sizi vətənə apara bilərəm... Hə, necədir, həmyerlim, razısınızmi? Bax belə, çox yaxşı... İndi sizin işiniz ancaq bir şeydən ibarətdir: burada bir neçə şüşə şampan şərəbi və yağlı çörəyin yarısı qalıbdır... Əyləşin, qarnızını bərkidin, işdir olub-keçib, bir də yada salanın gözü çıxsın!

Şəxsi ləyaqət hissinin doğurduğu bir dəqiqəlik tərəddüddən sonra Tartaren razı oldu. Əyləşib qədəh-qədəhə vurdular. Bayya qədəhlərin cingiltisini eşidən kimi, aşağı endi, “Gözəl Marko” mahnısını tamamlamağa başladı, kef məclisi gecə yarısından xeyli keçənədək davam etdi.

Tartaren öz dostu kapitanı yola salaraq zehmində yüngüllük, ayaqlarında ağırlıq hiss edə-edə səhər saat üçə yaxın evə qayırdı. O, məscidin yanından keçərkən müəzzini və onun hiylələrini xatırlayaraq qəhqəhə çəkib güldü və birdən ağlına gözəl bir fikir gəldi; o, intiqamını almağı qət etdi.

Məscidin qapısı açıq idi. Tartaren içəri girdi, həsir döşənmiş uzun dəhlizlərdən keçib bir neçə pilləkənlə yuxarı qalxdı və nəhayət, gəlib balaca bir türk ibadətxanasına çıxdı. Buranı tavanda yellənən, ağ divarlara əcaib kölgələr salan oyma naxışlı dəmir bir fənər işıqlandırırdı.

Müəzzin, başında yekə əmmamə, əynində ağ ləbbadə, damağında qəlyan, qarşısında araqla yenicə doldurulmuş iri bir stəkan divanda oturmuşdu; o öz möminlərini ibadətə dəvət etməzdən əvvəl həmişə bu stəkanı başına çəkərmiş. Müəzzin, Tartarenə görə kimi, elə qorxdı ki, qəlyan ağzından yerə düşdü.

Taraskonlu dedi:

– Molla, sus, səsinə çıxartma, cəld tərpen, əmmaməni və ləbbadəni bəri ver!

Türk keşişi qorxudan əsə-əsə əmmamə və ləbbadəsini – ondan tələb edilənləri çıxarıb verdi. Taraskonlu bunları geyərək müəzzin qiyafəsinə girib kəmal-əhtiramla minarənin meydançasına qalxdı.

Uzaqlarda dənizin səthi bərq vururdu. Ağ damlar ay işığında parıldayırdı. Dəniz nəsimi haralarda isə hələ də çalınan gitara səslərini ətrafa yayırdı. Müəzzin-Tartaren bir müddət fikrə dal-dı, sonra əllərini göyə qaldırıb bərkdən oxudu:

– La alla il alla!.. Məhəmməd – köhnə təlxəkdir!.. Şərq, Quran başağalar, şirlər, mavritan qızları – bunların hamısı bir qəpiyə dəyməz... Daha türk yoxdur... Təkcə fırıldaqçılar qalmışdır... Yaşasın Taraskon!..

Məşhur Tartaren, ərəb dili ilə Provans ləhcəsini bir-birinə qarışdırıb lənətini dənizə, şəhərə, səhralara və dağlara yaydığı bir zamanda ətraf minarələrdən başqa müəzzinlər onun səsinə ehtişamla, ucadan səs verirdilər; getdikcə uzaqlaşib yavaşayan bu səsə yuxarı şəhərin bütün mömin bəndələri oyanıb ağır-ağır sinə vururdular.

VIII

TARASKON! TARASKON!

Günortadır. “Zuav” gəmisi dənizə çıxmağa hazırlaşaraq ocağını yandırır buxar toplayır. Yuxarıda, “Valentin” qəhvəxanasını eyvanında zabitlər müşahidə borusunu tuşlayır və başda polkovnik olmaqla, rütbələrinə görə növbə ilə gəlib Fransaya yola düşən gəmiyə baxırdılar. Bu, qərargah zabitlərinin sevimli əyləncəsidir. Aşağıda liman suları görünür. Sahil boyu yerə basdırılmış köhnə türk toplarının sipərləri günəş altında parıldayır. Biskarlılar və maolular qayıqlara yük vururlar.

Taraskonlu Tartarenin özü ilə aparacaq yükü yoxdur. O öz dostu Barbosu ilə birlikdə, banan və qarpız dolu kiçik bir bazardan keçib Donanma küçəsi ilə üzüəşəgi gəlir. Yazıq qəhrəmanımız silah yeşiyini və arzularını Mavritan sahillərində qoyub, indi lüm-lüt Taraskona qayıdır. Lakin o, kapitanın qayığına atılan kimi gördü ki, bir heyvan meydandan təpəsi üstə yuvarlanıb düşərək ləhləyə-ləhləyə, ona tərəf cumur: sadıq dəvə!.. Heyvan düz bir gün idi ki, bütün Əlcəzairi dolaşmış sahibini axtarmışdır.

Tartaren dəvəni görən kimi, üz-gözünü turşudub özünü elə göstərdi ki, guya dəvəni tanımır. Lakin dəvə qəzəblənib sahilə o yan-bu yana qaçmağa başladı. Heyvan dostunu çağırır və nəvazişlə ona baxır. O, məzhun nəzərləri ilə sanki deyir:

“Məni bu oyuncaq Ərəbistandan apar, öz lokomotivləri və dilicanları ilə gülünc olan, daha mənim kimi bir hörgüclü dəvəyə ehtiyac hiss etməyən bu Şərqdən uzaqlaşdır. Sən sonuncu türk-sən, mən də sonuncu dəvə... Biz bundan sonra heç vaxt bir-birimizdən ayrılmırıq. Ah, mənim Tartarenim!..”

– Bu, sizin dəvənizdir? – deyə kapitan soruşdu.

Belə bir gülünc heyvanın müşayiəti ilə Taraskona qədəm basmalı olacağını xəyalına gətirərkən canına lərzə düşən Tartaren:

– Əlbəttə, yox! – deyə cavab verdi və bədbəxtlik yoldaşından həyasızcasına üz döndərərək qayıqı itələyərək Əlcəzair sahilindən uzaqlaşdırdı. Dəvə suyu iynəyir, boynunu uzadır; onun oynaqları qıcırdayı, o, var gücü ilə dənizə atılır və qayıqın ardınca “Zuav”a doğru üzməyə başlayır; onun hörgücü dalgalar arasında içiboş kudu kimi qalxıb enir, uzun boynu isə suyun üzündə trirema* burnu kimi görünür.

Qayıqla dəvə poçt-sərnişin gəmisinə eyni zamanda yaxınlaşırlar.

Mütəəssir olmuş kapitan deyir:

– Axır ki, mənim bu dəvəyə yazığım gəlir. Mən onu gəminin göyörtəsinə qaldıracaq, sonra isə Marsellə zoologiya bağına bağışlayacağam.

Dəniz suyunda islanıb ağırlaşmış dəvəni kəndirə bağlayıb qarğara vasitəsi ilə göyörtəyə çıxarırlar, “Zuav” lövbərlərini qaldıraraq yola düşür.

İki gün davam edən yol ərzində Tartaren öz kayutundan bayıra çıxmırdı. Ona görə yox ki, dəniz sakit deyildi, ya da fəs çox əzab-əziyyət çəkməli olmuşdu, ona görə ki, qəhrəman göyörtədə görünən kimi, lənətə gəlmiş dəvə dərhal ona yaxınlaşıb axmaq hərəkətləri ilə onu çox gülünc vəziyyətə salırdı.

* Trirema – qədim yunanların üçmərtəbəli avarları olan hərbi gəmisidir.

Tartaren gəminin girdə pəncərələrindən baxaraq görürdü ki, Əlcəzairin mavi səması getdikcə solğunlaşır. Nəhayət, o, gümüşü rəngə çalan bir səhər dumanında Marsel kilsələrinin zəng səslərini eşidib sevindi.

Gəlib çatdılar. “Zuav” lövbər saldı.

Bizim səyyahımız bağlamasız-çamadansız halda, dinməz-danışmaz sahilə çıxdı, dalınca dəvənin düşəcəyindən qorxaraq yüyürə-yüyürə özünü Marselin bu başından o başında yetirdi və yalnız özünü Taraskona doğru sürətlə hərəkət edən qatarın üçüncü dərəcəli vaqonunda hiss etdiyi zaman rahat nəfəs aldı. Amma yazıq qələbəsiindən həzz almağa tələsmişdi. Qatar Marseldən ikicə lyö belə uzaqlaşmamışdı ki, birdən sənişinlərin hamısı pəncərələrdən boylanıb bayıra baxmağa başladı. Səs-küy aləmi bürüdü, hamı heyrət içində idi. Tartaren də öz növbəsində pəncərədən boylandı, ilahi, nə gördü? Oxucum, gördü ki, yaxasını gücbəla ilə qurtardığı dəvə Kro düzənliyində şpalların üstü ilə yortub gəlir, qatardan bir addım da geri qalmır! Tartaren gözlərini yumaraq dəhşət içində pəncərədən çəkilib bir küncə qısıldı.

Qəhrəmanımız uğursuz səfərindən sonra evinə gizlincə qayıtmaq niyyətində idi, lakin bu yekə heyvanın təqsiri üzündən mümkün deyildi.

Əcəb qayıtmadır, heç söz ola bilməz! Nə cibində pulu var, nə də yanında şir, dəvədən başqa... heç bir şey!

– Taraskon!.. Taraskon!..

Düşmək lazımdır.

Bu nə möcüzədir! Qəhrəmanın fəsi qapıda görünən kimi, gurultulu alqış səsləri vağzalın şüşə qübbəsini tətərdi.

– Yaşasın Tartaren!

– Yaşasın Tartaren! Yaşasın şirlərin qənimi!

Bu sədaların ardınca orkestr çaldı və xor dəstəsi oxumağa başladı. Tartaren az qalmışdı ki, huşunu itirsin: ona elə gəlirdi ki, bu qəsdən düzəldilmiş bir kələkdir. Ancaq yox, əsla! Bütün Taraskon əhli burada idi; şlyapalar göydə fırlanırdı; hamının üzündə sevinc duyulurdu. Budur, igid komandir Bravida, silah ustası

Kostekald, məhkəmə sədri, aptekçi və rəşadətli furajka nişançıları dəstəsi – onlar bir-birini itələyə-itələyə öz başçılarının ətrafına sıx toplaşaraq onu başları üzərinə qaldırıb təntənə ilə pilləkənlərdən düşürdülər...

Xəyalın təsiri çox gözəldir!.. Bütün bu həngaməni komandir Bravilaya göndərilmiş kor şirin dərisi doğurmuşdu. Klubda nümayiş etdirilmək üçün qoyulmuş bu adi dəri taraskonluların, onların ardınca isə bütün cənubluların xəyalını son dərəcə qanadlandırmışdı. “Semafor” dilə gəlmişdi. Bütöv bir dastanı yazılmışdı. İddia edirdilər ki, Tartaren bir deyil, on, iyirmi, bir aləm şir öldürmüşdür. Beləliklə o, hələ Marseldə gəmidən sahilə çıxarkən, özünün də xəbəri olmadan artıq çox məşhur bir adam olmuşdu; Marseldən doğma şəhərinə göndərilmiş fərəhli teleqram onun özünü iki saat qabaqlamışdı. Lakin ümumi sevinci son həddə çatdıran qəhrəmanın ardınca vağzalın pilləkənlərindən bürəyərək düşən, tər və toz basmış əfsanəvi bir heyvan oldu.

Taraskonlulara elə gəldi ki, onların Taraskası yenidən züھر etmişdir.

Tartaren öz həmişəhərlilərini sakitləşdirdi. O:

– Bu, mənim dövəmdir! – dedi və artıq Taraskon günəşinin, adamı belə səmim-qəlbdən yalan danışmağa vadar edən bu gözəl günəşin təsirini hiss edib dövənin hörgücünü sığallaya-sığallaya əlavə etdi:

– Bu, nəcib heyvandır!.. Mən bütün şirlərimi onun gözü qarşısında öldürmüşəm!

Sonra o, fərəhindən qıp-qırmızı qızarmış komandir Bravidanın qoluna girib camaatın həyəcanlı alqışları altında və furajka nişançılarının müşayiəti ilə baobablı evə doğru yönəldi. Dəvə addımbaaddım onun ardınca gedirdi.

Əziz Tartaren ov zamanı göstərdiyi igidlikləri haqqında söhbətə başladı. O, deyirdi:

– Bir təsəvvür edin, bir dəfə axşam çağı, Böyük səhrada...

HUMANİST YAZIÇI

İlk baxışdan saf, şəffaf görünən Sent-Ekzüperi yaradıcılığı haqqında danışmaq çətindir. Onun əsərləri mövzu və ideya məzmunu etibarilə Konrad, Voyniç və N.Ostrovskinin adı ilə bağlı olan romantikanı, qəhrəmanlığı təqdir və tərənnüm edən, son dərəcə aydın dünyagörüşə əsaslanan ədəbiyyatın nümunələridir. Yazıçının qəhrəmanları bütöv xarakterə, dəmir iradəyə, hadisələri açıq-aydın, tərəddüdsüz qiymətləndirmək keyfiyyətlərinə malikdirlər. Amma onların bütövlüyü, qətiyyəti müxtəlif ideya meyllərinin çulğalaşdığı və kəsişdiyi nöqtədə büllurlaşır. Sent-Ekzüperi yaradıcılığının məzmun sadəliyi, ideya aydınlığı arxasında əslində XX əsrin mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri durur; onun əsərlərinin təhlili dövrümüzün əsas problemlərini müəyyən baxımdan, daha doğrusu, Sent-Ekzüperi humanizmi nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi deməkdir.

Əsrimiz öz səlahiyyətini başa vurur, həll edə bilmədiyi problemləri, əldə etdiyi nailiyyətləri XXI yüzilliyə həvalə etməyə hazırlaşır. Biz, iyirminci əsrin iki dünya müharibəsinin odunu kirpikləri ilə götürmüş, indinin özündə də kütləvi nüvə silahı və ekoloji qırğın təhlükəsi ilə üz-üzə duran sakinləri, öz dövrümüz, zamanəmiz haqqında dəqiq-dolğun fikir deyə bilmərik. Axı, bu ziddiyyətli əsrin nailiyyətləri elə bizim öz nailiyyətlərimizdir, dərdi elə öz dərdimizdir, nöqsanları, günahları özümüzünküdür. Dövrümüzün bu və ya digər cəhəti haqqında mülahizələrimiz səhv ola bilər, əsrimizin sənət nümunələrinin əsl dəyəri haqqında yanıla bilərik. Bu gün az qala insan dühasının ən yüksək zirvəsi hesab etdiyimiz bir əsər gələcək nəsillərə gülünc və bəsit görünə bilər. Və əksinə. Amma əsrimizin bir sənət nailiyyəti haqqında bu günün özündə də qətiyyətlə deyə bilərik: kəşməkəşli yollardan, ağlasığmaz əziyyətlərdən keçib polad kimi bərkimiş insanı təsvir və təsdiq edən, Sent-Ekzüperinin yaradıcılığında özünün ən parlaq ifadəsini tapmış sənət əsərləri müasir ədəbiyyatın yaratdığı, gələcək nəsillərə üzüağ təqdim edə biləcəyi yüksək estetik nümunələrdir.

A.Sent-Ekzüperi 1900-cü ildə kübar ailədə anadan olmuşdur. Uşaqlıqdan ədəbiyyata və texnikaya böyük maraq göstərmişdir. İncə-

sənət məktəbinin arxitektura şöbəsində təhsil almış, amma əngin səmələrin romantikası onu cəlb etdiyinə görə 1921-ci ildə könüllü hərbi xidmətə getmiş, hərbi təyyarəçi olmuşdur. 1926-cı ildən ikinci dünya müharibəsi başlanana kimi poçt daşıyan təyyarələrdə xidmət etmiş, idarə etdiyi təyyarə dəfələrlə fəlakətə uğramış, o özü də dəfələrlə ağır yaralanmışdır. 1929-cu ildə çapdan çıxmış “Cənub poçt təyyarəsi” romanı ilə Sent-Ekzüperi bir yazıçı kimi məşhurlaşmış və ömrünün sonuna qədər təyyarəçiliklə yanaşı, yazıçılıqla da məşğul olmuşdur. İkinci dünya müharibəsində hərbi təyyarə sürmüşdür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, səhhətinə görə ona aviasiyada xidmət etmək qəti qadağan olunsada, o, təyyarədən ayrılmamışdır. 1944-cü ildə məşhur təyyarəçi-yazıçı kəşfiyyat uçuşundan geri qayıtmamışdır.

Hər bir elmi kəşf, ixtira yalnız o zaman insanların qəlbinə yol tapır, bəşər fenomeninə çevrilir ki, onun poetik cəhəti, bədii aspekti, estetik gözəlliyi meydana çıxarılmış olsun. Bu baxımdan bəşəriyyət səmanın ənginliyini, təyyarəçilik sənətinin romantikasını ilk aeroplanların uçuşu ilə deyil, Sent-Ekzüperinin romanları ilə mənimsəmişdir. Bəşəriyyət səmadan yer kürəsinə ilk dəfə fransız yazıçısının gözü ilə baxdı. İlk dəfə planetimizin gözəlliyini, zərifliyini Sent-Ekzüperinin duyğuları ilə duydu.

Sent-Ekzüperinin qəhrəmanları romantikdirlər. Kin-küdurət, qib-tə hissləri onlara yaddır. Başqa cür də ola bilməz. Axı onlar hər gün səmanın təmizliyi, böyüklüyü ilə təmasdadırlar. Axı onlar hər gün ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə gəlirlər. Öz mənəvi imkanları etibarilə bu cəsur adamlar fəvqəlbəşər məxluq deyillər. Onlar mənəvi və fiziki çətinliklərə qatlaşa-qatlaşa, ölüm təhlükəsini dəf edə-edə yüksəlmiş, iradələrini möhkəmlədərək, Prometey qüdrətli, Prometey şəxsiyyətli qəhrəmanlara çevrilmişdir.

Sent-Ekzüperi qəhrəmanlarının əsas məqsədi təbiətin kortəbii qüvvələrini, əngin səmaları ram etmək deyil, müxtəlif ictimai səbəblərdən insanlar arasında qırılmış əlaqələri bərpa etməkdir. Onlar şəxsi nümunə ilə sübut etməyə çalışırlar ki, insan bəşəriyyətdən ayrı yaşaya bilməz, insana insan nəfəsi, insan yaxınlığı, insan doğmalığı gərəkdir. Qərībā burasıdır ki, Sent-Ekzüperinin qəhrəmanları bir qayda olaraq cəmiyyətdən təcrid olunmuşlar. Onların tənhalığını sənətləri ilə, insanlardan ayrı düşüb göydə qol-qanad açmaları ilə izah etmək düzgün olmazdı. Əslində onların yalqızlığı haqsızlıq, qeyri-bərabərlik üzə-

rində intişar tapmış cəmiyyətin mahiyyətinə bağlıdır, yəni yazıçı özünəməxsus üsulla burjua ictimai əlaqələrinin antihumanist xarakterini açıb göstərir və kəskin tənqid atəşinə tutur. Lakin Sent-Ekzüperi qəhrəmanlarının düçar olduğu bu tənhalıq heç vaxt özgələşmə xarakteri kəsb etmir; onlar cəmiyyətdən uzaqlaşdıqca, səmanın dərinliklərinə vardığıca, insan ünsiyyətinin, dostluğun, məhəbbətin qədir-qiymətini dərk edirlər, ən ümitsiz vəziyyətlərdə, ən çətin anlarda dost köməyinə arxalanır, qadın məhəbbətinə isinirlər.

Amma bu insan konsepsiyası Sent-Ekzüperi yaradıcılığında birdən-birə təşəkkül tapmamışdır. Yaradıcılığının ilk dövrlərində yazıçı irticaçı alman filosofu Nitşenin fəvqəlbəşər insan nəzəriyyəsinin təsiri altında olmuş, həm fiziki, həm də mənəvi potensialı ilə adi adamlardan fərqlənən qəhrəmanları vəsf etmişdir. “Cənub poçt təyyarəsi” romanının əsas qəhrəmanı, yazıçının dünyagörüşünün mövqeyinin ifadəçisi Berpis Nitşeni mütaliə edir, öz xarakterində fəvqəlbəşər keyfiyyətlər tərbiyə etməyə çalışır, həyatın yeknəsəqliyini sərgüzəştlərin köməyiylə yaddan çıxarır, ölümə, zəifliyə meydan oxumaqla qəzavü-qədərə, qismətə qarşı mübarizə aparır. Amma Bernisin bu yüksək şəxsi keyfiyyətləri bəşəri məzmunundan məhrumdur, insanlara səadət bəxş etməyə deyil, onların iradəsini qırmağa yönəlmişdir. Əlbəttə ki, belə bir insan konsepsiyası humanist Sent-Ekzüperini qane edə bilməzdi və məhz buna görə də onu Bernisin bəşəri məzmun və istiqamətdən məhrum fəvqəladə gücü və iradəsi qane etmirdi. Sonrakı əsərlərində yazıçı tədricən fəvqəlbəşər insan konsepsiyasından yaxa qurtarmağa çalışır və bütün diqqətini adi insanın təsvirinə, ondakı gizli keyfiyyətləri üzə çıxarmağa yönəldir. Faşizm taunu Avropaya yayıldıqca Sent-Ekzüperi üzdənirəq fəvqəlbəşər insan konsepsiyasının əyaniləşməsinin, iyrenc formalar almasının şahidi olurdu.

Adi adamın təsviri heç də o demək deyildi ki, yazıçı yüksək qəhrəmanlıq, dəmir iradə, ən çətin vəziyyətdə belə öz insan ləyaqətini qoruyub saxlamaq əzmini təsdiq etməkdən birdəfəlik əl çəkir. Amma yazıçı artıq başa düşürdü ki, bəşəri problemlərin həlli üçün allahlardan kömək ummaq əbəsdir, fəvqəlbəşər adamların da humanizminə bel bağlamaq olmaz. Mürəkkəb məsələlərimizi yalnız əsəblərimizi tarıma çəkməklə, gərginləşdirməklə, bütün gizli mənəvi imkanlarımızı üzə çıxarmaqla səfərbər etmək olar. Bəşəriyyət öz içərisindən prometeylər yetirməlidir, daha doğrusu, cəmiyyətin hər bir şüurlu, vicdanlı üzvü

Prometeyə çevrilməlidir. And dağlarında fəlakətə düşər olmuş “Adamların planeti” romanının qəhrəmanı Giyome məhz ona görə, beş gün beş gecə ağlatmaz əzablara dözərək inadla irəliləyir, ona görə öz həyatını xilas etməyə can atır ki, onun yaşaması konkret dostlarına, sevgilisinə gərəkdir.

Bəşəriyyət də öz mərd nümayəndələrini dar ayaqda tək qoymamalı, onları xilas etmək üçün əlindən gələni etməlidir. Axı insan qayğısı, insan həmrəyliyi bizim gücümüzü birə-on artırır, ən ağır çətinlikləri dəf etməyə imkan verir. Səhrada tənha qalmış, susuzluqdan yanan dodaqları cadar-cadar olmuş təyyarəçi (“Balaca şahzadə”) ona görə günəşin yandırır-yaxan şüalarına dözür ki, o, insanlara gərək olduğuna bir an belə şübhə etmir. Balaca şahzadənin özü əslində səhra ilğımından deyil, təyyarəçinin daxili nikbinliyindən doğmuşdur, o, ayrı planetdən də gəlməmişdir, elə Yer kürəsinin əsl sakinidir; o, humanizmin simvoludur, dost yolunda, gözəllik naminə hər cür məşəqqətə dözməyə hazır olan obrazdır, ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə gələn təyyarəçiyə bəşəriyyətin uzatdığı kömək əlidir. Bu kitaba “Hərbi təyyarəçi” əsəri də daxil edilmişdir. “Hərbi təyyarəçi” əsərində müharibənin xarakteri fəlsəfi ümumiləşdirmə vasitəsilə üzə çıxarılır. Əsər ilk növbədə müharibənin, daha doğrusu, xalqın hərbi məğlubiyyətinin mənəvi-əxlaqi problemləri haqqında mütəfəkkir yazıçının düşüncələridir. Yazıçının bütün əvvəlki əsərlərində istifadə etdiyi “Tədqiqat üsulu” hadisə və faktları təyyarəçi nöqtəyi-nəzərindən, səmanın dərinliklərindən qiymətləndirmək metodu bu əsərdə ideya məzmununun adi adamlara nəsisib olmayan yüksəklikdən müharibə alovlarında açılmasına maksimum xidmət edir. Yalnız alışıb-yanan Fransanı əhatə edib göstərmək, xalqın ümumi dəyanətini, burjuaziyanın qlobal satqınlığını, məğlubiyyətin əsas səbəblərini üzə çıxarmaq olardı. Yüksəklik Sent-Ekzüperiyə həm də geniş üfüqləri seyr etmək, şərq qüvvələrin labüd məğlubiyyətini, insanlığın, xeyirxahlığın mütləq qələbəsinə göstərmək imkanı verirdi. Bu əsər qələbə və məğlubiyyətdən bəhs edir, bütün Fransanı göz önünə gətirir, döyüşlər, daxili təzadlar, alman qırıcı təyyarələrinin amansız hücumları, qaçqınlar, əziz yoldaşların xatirələri bir-bir göz önünə gəlir. Yollar tutulmuşdur, keçmək olmur, Fransanın hərbi texnikası zəifdir, kənd kənd arxasınca köçür, dəymiş sünbüllər başlarını əyir, xəstələr zarıyır, həkim tapılmaz. Körpə ölür. Bu zaman müəllif ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, bəlkə bu ölən uşaq gələcəyin Motsartıdır!

Bu əsərin hər bir sətrində müharibəyə üsyan səslənir. 1942-ci ildə nəşr olunan bu əsər antifaşist müqavimətin manifestinə çevrilir. Bu əsərin zəbt edilmiş Fransada nəşrindən xəbər tutan almanların içində vəlvələ düşür, çünki bu əsər bütün dünyada dəhşətli bomba kimi səslənir. Bir nəfər amerikalı tənqidçi bu povesti “demokratiyanın Hitlerin “Mayn kampf” kitabına verdiyi ən güclü cavab” hesab etmişdir.

Narahat əsrimiz dəfələrlə bəşər nəslini imtahana çəkmişdir, buna görə də dövrümüz çətinliklərə sinə gərən qalib gəlmiş qəhrəman insanların dövrüdür. Belə bir insanı vəsf edən ədəbiyyat XX əsrin ən mühüm cəhətini, əsas səciyyəsinə bədii şəkildə canlandırıdığı üçün dövrün ən mühüm estetik güzgüsüdür. Bu ədəbiyyatı oxuculara sevdiren, onu əbədiləşdirən cəhət odur ki, bədii əsərin qəhrəmanı ilə yaradıcısı arasında məsafə qısadır, çox vaxt yoxa çıxır, qəhrəman ilə yazıçı qaynayıb-qarışır: oxucu əvvəlcədən bilir ki, Sent-Ekzüperi – yazıçı özü məşhur təyyarəçi olmuşdur, əsərlərində təsvir etdiyi vəziyyətlərdən qat-qat çətin vəziyyətlərə düşmüş və hər dəfə də imtahandan alnıaçıq çıxmışdır. Sent-Ekzüperinin bütün əsərlərinin baş qəhrəmanı elə yazıçının özüdür; özü olmasa da yoldaşlarıdır. Yazıçının özü bütün qəhrəmanlarının keçirdiyi hissləri keçirmiş, çəkdikləri əziyyətləri o da çəkmişdir. Sent-Ekzüperinin əsərlərində insan ideali uydurulmamışdır, çünki bu ideali yazıçı öz daxili aləmində, silahdaşlarında tapır, onu bədii obrazlarla əyaniləşdirə bilirdi. Yazıçının əsərləri bir daha sübut edir ki, humanizm böyük ədəbiyyatın mayası olaraq qalmaqdadır.

Qorxmaz Quliyev

ADAMLARIN PLANETİ

Yoldaşım Anri Giyome,
bu kitabı sənə ithaf edirəm.

Yer bizə öz-özümüzü anlamağa kömək edir, heç bir kitab onun kimi kömək edə bilməz. Çünki yer bizə müqavimət göstərir. Adam özünü maneələrlə mübarizədə tanıyır. Bu mübarizə üçün isə ona alət lazımdır. Rəndə yaxud kotan lazımdır. Öz tarlasını becərən kəndli yavaş-yavaş təbiətin başqa sirlərini əlindən alır və ümumi həqiqəti aşkara çıxarır. Təyyarə də həmçinin. Hava yolları salmaq üçün alət olan təyyarə insanı intəhasız məsələlərlə üzləşdirir.

Mən ilk gecə uçuşumu heç bir zaman unutmaram. Argentinanın üstündə uçurdum, zülmət gecə idi, yalnız vadiyə səpələnmiş seyrək işıqlar ulduzlar kimi sayrışırdı.

Bu zülmət dəryasında hər bir işıq insan varlığının möcüzəsindən xəbər verirdi. Bax, o çırağın işığında kimsə oxuyur, yaxud xəyala getmişdir, yaxud ən gizli sirrini dostuna etibar edir. Orada isə, ola bilsin ki, kim isə kainatın ənginliklərini qucaqlamaq istəyir, yaxud Andromedanın dumanını ölçərək, hesablama üzərində baş sındırır. Orada isə sevişirlər. Çöllərə tənha işıqlar səpilmişdir, hər birinə də qida lazımdır. Ən kiçiklərinə – şairə, müəllimə, dülgərə işıq verənlərə də. Canlı ulduzlar yanır, hələ orada nə qədər bağlı pəncərələr, nə qədər sönmüş ulduzlar, nə qədər yuxuya getmiş adamlar var...

Bir-birimizə xəbər göndərə biləydik. Siz ey çöllərə səpələnmiş işıqlar, sizi çağırıydım, bəlkə bəziləriniz cavab da verərdi.

HAVA XƏTTİ

Bu, 1926-cı ildə olmuşdur. O zaman mən “Latekoer” kampaniyası aviaxəttinə təyyarəçi girmişdim, bu kampaniya hələ “Ayropostal” və “Erfrans”dan qabaq Tuluza və Dakar arasında hava xətti yaratmışdı. Burada mən bizim peşəni öyrənirdim. Mən də başqa yoldaşlarım kimi təcrübə keçirdim, bunsuz təzə təyyarəçiyə poçt etibar etməzlər. Tuluza – Perpinyan arasında sınaq uçuşları, çox soyuq anqarda zəhlətökən meteorologiya dərsləri. Hələ üzünü görmədiyim İspaniya dağları canımıza qorxu salırdı, biz “qocalara” ehtiramla baxırdıq.

“Qocalarla” biz restoranda görüşürdük, onlar qaşqabaqlı, hətta demək olar, qaradınmaz idilər, bizə çox naz-qəməz ilə məsləhət verirdilər. Bəzən görürdün ki, onlardan biri Kasablankadan yaxud Alikantodan qayıdaraq, öynində yağışı hələ qurumamış meşin pencək restorana hamıdan gec gəlir, bizlərdən biri çəkinə-çəkinə səfərin necə keçdiyini soruşur, bu zaman biz qısa, qırıq cavablar arxasında qeyri-adi bir aləm görürdük: burada hər yanda tələlər qurulmuşdur, pusqular düzəldilmişdir, qarşıda gözlənilmədən sıldırım qayalar baş qaldırır, yaxud sənə nəhəng sidr ağacını kökündən qoparıb atmağa qadir olan qasırgılar hücum edir. Qara əjdahalar vadinin yolunu kəsir, dağ silsilələri sıldırım topasından çələng qoymuşdur. “Qocalar” bizdə ustalıqla həyəcan oyadırdılar. Sonra isə onlardan biri qayıtmırdı, qalanlar onun xatirəsini daim hörmətlə anırdılar

Köhnə pilot, sonralar Korbierdə tələf olmuş Bürinin belə reyslərdən birindən necə qayıtdığını xatırlayıram. O bizim yanı-mızda oturdu, heç bir söz demədən ağır-ağır yeməyə başladı; hədsiz gərginliyin ağırlığı hələ də onun çiyinlərindən basırdı. Axşamüstü idi, bütün trasda başdan-başa göyün çürümüş kimi göründüyü mənfur günlərdən biri idi, belə günlərdə pilota elə gəlir ki, dağ zirvələri palçıq içində diyirlənir, qədim yelkənli

gəmilərdə topların zəncirlərdən çıxıb, ölüm təhlükəsi yayaraq göyərtədə şırımlar açması belə olurdu. Mən uzun müddət Büriyə baxdım. Nəhayət, udqunub, cəsarətimi topladım və reysin ağır olub-olmamasını soruşdum. Büri qaşqabaqlı halda nimçənin üstünə əyilmişdi, eşitmədi. Açıq kabinəli təyyarələrdə pilot pis havalarda yaxşı görmək üçün başını külək şüşəsindən kənara çıxarır, buna görə hava axını uzun müddət onun üzünü qamçılıyır, qulaqlarında vıyıldayır. Nəhayət, Büri sanki yuxudan ayıldı, səsimi eşitdi, başını qaldırdı və güldü. Bu çox qərribə idi – Büri az-az gülərdi, bu qəfil gülüş sanki onun yorğun üzünü şəfəqləndirdi. O öz qələbəsi haqqında söhbətə başlamadı və səsini çıxarmadan təzədən yeməyə girişdi. Lakin restoranın nəşəsi içərisində, acınacaqlı gündəlik işlərindən sonra burada təsəlli tapan xırda məmurlar arasında, çiyinlərini yorğunluq əzən yoldaşımın simasında birdən mən qeyri-adi nəciblik gördüm: bir anlığa kobud qılafdan, əjdahaya qalib gəlmiş mələk çıxdı.

Nəhayət, bir dəfə axşam məni də rəisin kabinetinə çağırıdılar. O qısaca dedi:

– Siz sabah uçursunuz.

Mən dayanıb, onun bu saat kabinetdən çıxmağıma icazə verəcəyini gözləyirdim. O isə bir az susandan sonra əlavə etdi:

– Təlimatı yaxşı bilirsiniz?

O vaxt mühərriklər etibarlı deyildi, indikilərə bənzəmirdi. Onlar çox vaxt bizi gözlənilmədən pis vəziyyətdə qoyurdu, qəflətən qopan gürultü və səs adamın qulağını batırırdı, sanki qab tikə-tikə olurdu. Yەر enmək lazım gəlirdi, qarşısına isə şiş zirvəli İspaniya qayaları çıxırdı. Biz deyirdik: “bu yerlərdə mühərrikin axırı çatıbsa, özünü ölmüş bil, təyyarənin də axırı çatacaq”. Amma təyyarəni əvəz də etmək olar. Əsas məsələ qayalarla baş-başa gəlməmək məsələsidir. Buna görə də aşağılarda dağ olanda, buludlardan yuxarıda uçmaq ən sərt, dəhşətli cəza qorxusu altında qadağan edilmişdi. Qəza baş versə, pilot aşağı enməli olsa, təyyarə ağ bulud topaları arasında gizlənmiş zirvəyə dəyib, parçalana bilər.

Buna görə də həmin axşam ayrılarkən rəisin ahəstə səsi bir daha israrla mənə dedi:

– Əlbəttə, kompasa İspaniya üzərində uçmaq, buludlar dər-yasının üstü ilə getmək pis deyil, hətta xoşdur, amma... Sonra daha ağır-ağır və ara verə-verə:

– ...amma unutmayın, buludlar dənizindən aşağıda əbədi-yətdir... – dedi.

Budur, buludlardan çıxarkən nəzərlərim qarşısında açılan sakit, dinc dəniz səthi gözümdə başqa şəkil aldı. Bu xoş sakitlik tə-lə idi. Mən xəyalən çox aşağılarda məni güdən nəhəng ağ tələ görürdüm. Adama elə gəlir ki, onun altında adamlar qaynaşır, səs-küy var, dinclik bilmədən şəhər həyatı qaynayır, – amma yox, orada sakitlik yuxarıda olduğundan daha qatıdır, rahatlıq pozulmaz, sarsılmaz və əbədidir. Ağ yapışqan horra mənim üçün varlığı yoxluqdan, məlum olan şeyi əlçatmaz şeydən ayıran sərhəd olurdu. İndi mən anlayırdım ki, zahiri aləmin mənasını yalnız mədəniyyətlə, biliklə və sənətinlə dərk edirsən. Buludlar dənizi dağ əhalisinə də tanışdır. Lakin onlar bu dənizin əsrarəngiz pərdəsini görmürlər.

Mən rəisin yanından uşaq kimi təkəbbürlü çıxdım. Dan yeri ağaranda növbə mənindir, sənişinləri və Afrika poçtunu mənə etibar edəcəklər. Bəs birdən mən buna layiq olmasam? Mən belə bir məsuliyyəti üzərimə götürməyə hazırammı? İspaniyada təyyarə enən meydançalar çox azdır – balaca bir sınıq olsa, sığınacaq tapa biləcəyəmmi, təyyarəni yerə endirməyi bacaracağammı? Mən bəhrəsiz səhra kimi olan xəritənin üzərinə öyilirdim, amma cavab tapmırdım. Nəhayət, qəti döyüş ərəfəsində, mən qürur və ehtiyatlılıq arasında Giyomenin yanına getdim. Dostum Giyome bu xəttə bələd idi. O bütün hiylə və tələləri öyrənmişdi. O bilirdi İspaniyanı necə fəth etmək lazımdır. Qoy öz sirlərini o mənə də açsın.

Giyome məni təbəssümlə qarşıladı.

– Təzə xəbəri eşitmişəm. Sən razısanmı?

O, divar şkafindan bir şüşə portveyn və iki stəkan çıxartdı, yenə gülümsəyə-gülümsəyə mənə yaxınlaşdı.

– Belə hadisəni qeyd etmək lazımdır. Görərsən, hər şey yaxşı olacaq.

Çıraqdan işıq gələn kimi, ondan inam saçılırdı. Bir neçə ildən sonra o, dostum Giyome, Kordilyer və Cənubi Atlantika üzərində poçt ilə rekord uçuşları etdi. Həmin axşam isə köynəyini işıqlandıran çırağın altında, əlləri qoynunda oturub, dərhal mənə ürəkləndirən təbəssümlə dedi:

– Qarşına əngəl çıxacaqdır, tufan, duman, qar olacaqdır, bunlarsız ötürmək mümkün deyil. Amma sən belə düşün: başqaları uçmuşlar, onlar bu həngamələrdən keçmişlər, deməli, mən də keçəcəyəm.

Yenə xəritəmi sərrib, mənimlə birlikdə marşrutu nəzərdən keçirməsini xahiş etdim. İşıqlandırılmış xəritənin üstünə əyilib dostumun çiyinə söykənərkən mən, məktəb illərində olduğu kimi, özümü sakit və arxayın hiss etdim.

Coğrafiya dərsi qəribə idi. Giyome mənə İspaniya haqqında məlumat vermədi, mənə onun dostluğunu bəxş etdi. O, hövzələr haqqında, əhalinin, mal-qaranın sayı haqqında danışmadı. O, Quadis haqqında deyil, Quadisin yaxınlığında tarlanın kənarında bitən üç portağal ağacı haqqında danışdı, “Özünü gözlə, onları xəritədə qeyd et...”. O dəqiqədən üç ağac mənim xəritəmdə Syerra-Nevadadan çox yer tutdu. O, Lorika haqqında deyil, Lorikanın yaxınlığındakı balaca fermadan danışdı. Bu fermadakı həyatdan, fermanın sahibindən, ferma sahibinin xanımından danışdı. Bizdən min kilometr uzaqlarda ucsuz-bucaqsız yerdə itib batmış bu ər-arvad gözlərimdə hədsiz dərəcədə böyüdü. Onların evi dağın döşündə idi, onların pəncərələri ulduz kimi uzaqdan işıq saçırdı, bu iki nəfər, mayak nəzarətçiləri kimi, işıqları ilə həmişə adamlara kömək etməyə hazır idilər.

Biz, heç bir coğrafiyaçının təsəvvürü olmayan hər xırda təfərrüatı, unudulmuş, xəyalın belə çata bilmədiyi şeyləri dartıb

çıxarırdıq. Axı, coğrafiyaçıları yalnız böyük şəhərlərin atəşini söndürən Ebro maraqlandırır. Onların Matrilidən qərb tərəfdə otların arasında gizlənən, otuz-qırx çöl çiçəyini yedirən-içirən balaca su ilə işləri yoxdur. “Bu sudan özünü gözlə, o çölü korlayır. Onu da xəritədə qeyd elə”. Bəli, bəli mən Matrili planını yadımda saxlayacağam. O çox sakit görünürdü, yavaş-yavaş şırıltısı ilə yalnız bir neçə qurbağaya laylay çala bilərdi, ancaq özü səksəkəli yatırdı. Buradan yüz-yüz kilometr məsafədə otların arasında gizlənərək, mənim nicatverici çölümün kənarında pusquda durmuşdu. Fərsət düşən kimi məni alova döndərərdi.

Mən dalaşqan qoçlarla da üz-üzə gəlməyə hazır idim, onlar bax, orada, təpənin ətəklərində otlayırlar, bir də görürsən adama hücum edirlər. “Baxırsan ki, çəmənlər boşdur, amma birdən hop – otuz qoç özünü təkərin altına atır...” Bu qədər məkrli təhlükədən xəbər tutanda mən heyərlə gülümsədim.

Beləliklə, İspaniya mənim xəritəmdə, Giyomenin çırağı altında bir növ əfsanələr ölkəsinə çevrilirdi. Mən enmə meydançalarını və təhlükəli yerləri xaçla işarə edirdim. Dağda yaşayan fermeri, çəmənşəkdəki suyu nişanladım. Otuz qoyunla çoban qızı olduğu kimi xəritəyə köçürdüm. Lap mahnıda olduğu kimi – coğrafiyaçıların hesaba almadıqları çoban qızı.

Sonra mən Giyome ilə salamatlaşdım, bir az gəzib dolaşmaq, saxtali axşam havası almaq istəyirdim. Yaxalığımı qaldırdım, heç bir şeydən şübhələnməyən yolçuların arasında addımlayırdım, mən gənc və qıvraq idim. Məni yad adamlar əhatə edirdilər. Mən isə öz sirrimlə iftixar edirdim. Onlar, bu zavallılar məni tanımır, amma dan yeri söküləndə poçt yükü ilə öz qayğılarını və ürək çırpıntılarını mənə etibar edəcəklər. Öz ümidlərini mənim əllərimə tapşıracaqlar. Yaxalığımı qaldıraraq mən onların arasında müdafiəçi və himayəkar kimi yeri yirdim, onların isə heç nədən xəbərləri yox idi.

Mənim gecədən duyduğum əlamətlər də onlara çatmırdı. Əgər bir tərəfdə ilk uçuşuma mane olan qar çovğunu əmələ gə-

lirsə, ondan, ola bilsin, mənim də həyatım asılıdır. Səmada ulduzlar bir-birinin ardınca sönmür, amma yolçuların nə vecinə. Bunun nə olduğunu təkcə mən başa düşürdüm. Döyüş ərəfəsində düşmənin yeri-yurdu barədə mənə məlumat göndərirdilər...

Halbuki mənim üçün çox əhəmiyyətli olan bu siqnalları gur işıqlara qərqlənmiş vitrinlərin yanında alırdım, bu vitrində milad hədiyyələri bəzək vururdu. Sanki bu gecə orada yer üzünün bütün nemətləri nümayiş etdirilirdi və bunların hamısından imtina etdiyimdən doğan tələbbür hissi məni məst edirdi. Mən soldatam, məni təhlükə gözləyir, çıraqlar kimi büllur qablar – axşam qonaqlığının bəzəkləri, çilçıraqlar və kitablar nəyimə lazımdır? Məni artıq dumanlar bürümüşdür, reys pilotu kimi mən, gecə uçuşunun acısını dadmışam.

Saat üçdə məni oyatdılar. Mən jalüzü qaldırdım, gördüm ki, bayırda yağış yağır, səylə geyindim.

Yarım saatdan sonra çamadanı altıma qoyub, yaş səkidə oturmuşdum, avtobusu gözləyirdim. Mənə qədər neçə yoldaşım uçuş xəbərini alan gün bitməz-tükənməz iztirablı dəqiqələr keçirmişdi, onların da ürəyi belə sıxılmışdı. Nəhayət, nuh əyyamından qalma cingildəyən tarantas tindən çıxdı, indi mənim növbəm idi, indi mən yoldaşlarımdan ardınca burada yer tutmaq hüququ qazanmışdım, darısqal skamyada yuxulu gömrükxana xidmətçisi ilə iki ya üç xırda məmur arasında yer tutmalı idim. Avtobusdan bataqlıqlarda olduğu kimi, insan həyatının solmuş dəftərxana, köhnə kontor üfunəti və toz iyi gəlirdi. Hər beş yüz metrədən bir avtobus dayanır, daha bir məktub daşıyan, daha bir gömrükçü yaxud müfəttiş götürürdü. Yeni gələn salam verir, cavabında yuxulu sərnəşinlər anlaşılmaz şəkildə mızıldanır, təzə gələn güc-bəla ilə özünü sərnəşinlərin arasına pərçim edib, yuxuya gedirdi. Eynən üzücü bir arabada gedirlərmiş kimi kələ-kötür Tuluza körpüsü onları atıb-tuturdu və əvvəl-əvvəl reys pilotu dəftərxana işçilərindən fərqlənmirdi... Avtobusun yanından küçə fənərləri sayrışıb gedirdi, aerodrom yaxınlaşırdı. Köhnə, silkələnən, yırgalanan avtobus get-gedə boz baramaya çevrilirdi, onun içindən adam başqa şəkildə çıxacaqdı.

Hər bir yoldaşın həyatında belə səhifə olmuşdur, bax, o elə beləcə hiss etmişdi ki, onda, hər bir müfəttişin dolaşdıra biləcəyi adamda, elə bir şey əmələ gəlir ki, o tezliklə İspaniya və Afrika poçtu üçün cavabdeh olacaq, üç saatdan sonra ildırımlar içində Ospitalet əjdahası ilə döyüşə girəcəkdir, dörd saatdan sonra isə bu döyüşdən müzəffər çıxacaqdır, o zaman istədiyi yolu – Alkoy təpələrindənmi, dövrələməmi, dənizin üzərindənmi, birbaşamı, – seçməkdə sərbəst olacaqdır. O tufanla da, dağlarla da, deryalarla da döş-döşə gələcəkdir.

Hər yoldaşın həyatında belə səhər olmuşdur və o qış Tuluza-sının tutqun səması altında simasız və adsız adam yığını içində itib gedərək, beləcə hiss etmişdir ki, onda hökm artır, bu hökm beş saat sonra qışı və şimalı, yağışı və qarı geridə buraxacaq, sürətini azaldaraq, tələsmədən gözcamaşdırıcı Alikant günəşinə qərqr olmuş yaya enəcəkdir.

Köhnə avtobus çoxdan aradan çıxmışdır, amma o indi də mənim xəyalımda yaşayır, narahat, soyuq və yöndəmsiz. O elə bil bizim peşənin sərt sevinclərinə hazırlıq simvolu idi. Burada hər şey zabitəli, təmkinli idi. Yadımdadır, üç il keçəndən sonra elə bu avtobusda (onca kəlmə də deyilməmişdi) bizim çoxlu yoldaşlarımızdan biri olan Lekrivenin tələf olduğunu eşitdim. O, dumanlı bir gündə yaxud gecədə əbədi istefaya çıxmışdı.

Beləcə tezdən idi, – gecə saat üç idi, beləcə yuxulu sakitlik idi, qaranlıqda seçilməyən rəisimiz birdən müfəttişi səslədi:

– Lekriven gecə Kasablankaya enməmişdir.

– Hə?

Yuxudan qəfil ayılmış müfəttiş güc-bəla gözünü açdı, özünü qulluğa ehtiraslı marağını göstərməyə çalışdı:

– Necə olub? Keçə bilməyib? Geri dönmüşdür?

Avtobusun o başından cavab gəldi:

– Yox.

Biz gözlədik, amma artıq heç bir şey eşitmədik. Saniyələr ağır-ağır keçirdi, yavaş-yavaş aydın oldu ki, “yox”dan sonra heç

bir şey deyilməyəcəkdir və bu “yox” sərt və qəti hökmdür: Lək-riven nəinki Kasablankaya enməmişdi, o daha heç bir zaman heç bir yerdə yerə enməyəcəkdə.

O səhər, ilk poçt reysimin başlanğıcında, mən də bütün peşə yoldaşlarım kimi sarsılmaz qaydalara tabe oldum, pəncərədən yağış altında işıldayan, fənərlərin işığını əks etdirən asfalta baxdım və hiss etdim ki, özümə bir elə arxayın deyiləm. Külək gölməçələri xəfifcə ləpələndirirdi, sanki suyun üzərində palma bu-daqları oynayırdı. “Bəli, elə birinci reysdən işim çox da düz gətirmədi” – deyə fikirləşdim və müfəttişə dedim:

– Deyəsən, hava yaxşı deyil?

Müfəttiş yorğun-yorğun pəncərəyə baxdı. Bir az ləngiyib mızıldandı:

– Hələ bilmək olmaz.

Bəs havanın pis ya yaxşı olmasını necə biləsən? Dünən Gi-yome bircə dəfə gülümsəməklə “qocaların” bizə əziyyət verən bədxah peyğəmbərliklərini alt-üst etdi, amma indi onlar yenə mənim xəyalımı doldurdu: “Əgər pilot bütün xətti beş barmağı kimi öyrənməyibsə, qar çovğununa düşsə, bircə onu deyə bilərəm ki, vay o yazığın halına...” Onlar öz nüfuzlarını saxlamalı idilər, buna görə də başlarını bulayırdılar, biz də onların mütəəssiranə hüznü baxışları altında diltorcasına sıxılır, özümüzü aciz-avara hiss edirdik.

Doğrudan da bu avtobus bizim çoxumuzun son sığınacağı oldu. Onlar nə qədər idilər – altmış? Səksən? Onların hamısını tutqun səhərdə qaradınmaz şofer apardı. Mən ətrafa baxdım: qaralıqda işıq nöqtələri işıldayırdı, papiros çəkənin xəyalatına həmahəng olaraq, bunların hər biri gah yanır, gah söndürdü. Qocalan məmurların miskin xəyalatına həmahəng... Bu yolçular bizlərdən, neçəmizə dəfn mərasimini əvəz edirdilər?

Mən pıçapıçla edilən söhbətlərə qulaq asdım. Xəstəliklərdən, puldan danışır, yorucu, bezikdirici ailə dərdlərini bir-birinə etibar edirdilər. Bunların arxasında kədərə bürünmüş həbsxana di-

varları yüksəlirdi, bu adamlar özlərini ora salmışdılar. Və birdən mən taleyin üzünü gördüm.

Qoca məmur, mənim avtobusdakı qonşum, heç vaxt heç kəs sənə qaçıb qurtulmağa kömək etməmişdir və bunda sənin günahın yoxdur. Sən özünün sakit aləmini qurmusan, işıq gələn bütün yollarını, termitlər elədiyi kimi, möhkəm-möhkəm bağlamısan. Sən yumaq kimi yumrulanmısan, özünün meşşan əmin-amanlığında, ətalətli adətlərində, üfunətli əyalət qaydasında büzüşüb qalmısan, sən bu miskin istinadgahı düzəldib, küləkdən, sahile çırpılan dalğalardan və ulduzlardan gizlənmişən. Sən özünü böyük məsələlərlə çətinə salmaq istəmirsən, sənə onsuz da insan olduğunu unutmaq az əzab-əziyyətə başa gəlməmişdir, yox, sən fəzalarda dolaşan planet sakini deyilsən, sən cavabı olmayan sualları qarşına qoymursan, sən Tuluza şəhərinin vur-tut bir sakinisən. Heç kəs vaxtında səni tutub saxlamamışdır, indi isə çox gecdir. Sənin qayrıldığı palçıq qurumuş, daşa dönmüşdür, bəlkə də bir zaman səndə yaşamış olan, indi isə dərin yuxuya getmiş musiqiçini, şairi yaxud astronomu artıq dünyada heç bir şey oya-da bilməz.

Mən artıq pəncərəni döyən yağışdan incimirəm, peşəmin sehrkar qüvvəsi qarşımda başqa bir aləm açır – iki saatdan sonra mən qara əjdahalarla vuruşacağam, göy ıldırım saçaqlarından tac qoymuş dağ silsilələri ilə vuruşacağam və gecə azadlığa çıxaraq, yolumu ulduzlarla müəyyən edəcəyəm.

Bizim ilk sınağımız belə keçirdi və biz uçuş xəttində işləməyə başlayırdıq. Reyslər çox vaxt əngəlsiz keçirdi. Təcrübəli dalğıcılar kimi, soyuqqanlılıqla öz səltənətimizin dərinliklərinə baş vururduq. Bu gün onlar öyrənilməmiş, tədqiq edilməmiş sahəlikdən çıxmışdır. Təyyarəçi, bort mexanik və radist təvəkkülə yola çıxmır, təyyarə onlar üçün laboratoriyadır. Onlar qanadların altından sürüşüb gedən mənzərəyə tabe olmur, əqrəbin göstərişinə baxırlar. Kabinədən kənarda dağlar zülmət dənizinə qərqlənmişdir, lakin onlar dağ deyil, onlar gözə görünməyən qüvvədir, onların yaxınlaşmasını hesablamaq lazımdır. Radist lampa-

nın işığında rəqəmləri söylə yazır, mexanik xəritədə qeydlər aparır, əgər dağlar kənara düşmüşsə, əgər pilotun sol tərəfdən keçib getmək istədiyi zirvə, səssiz-səmirsiz, pusquda olan düş-mən ordusu kimi, düz qabaqlarına çıxırsa, onda o sadəcə kursu dəyişir.

Yerdəki növbətçi radistlər də yoldaşlarının səsinə qulaq asaraq, hamısı birdən söylə yazırlar: “Saat 0,40 dəq. kurs 230. Təyyarədə hər şey öz qaydasındadır”.

Bizim zamanəmizdə hava gəmisi heyəti belə dolaşır. O hərəkətdə olduğunu da hiss etmir. Gecə dənizdə olduğu kimi, o bütün oriyentirlərdən uzaqdır. Lakin motor fasiləsiz olaraq kabinəni səslə doldurur, buna görə də kabinə adicə işıqlandırılmış otaqlıqdan çıxır. Vaxt da gedir. Bütün bu siferblatların, radio-lampaların, əqrəblərin arxasında bir gözə görünməyən kimya fəaliyyət göstərir. Hər bir saniyə əsrarəngiz hərəkətlər, boğuc çıxan sözlər, gərgin diqqətlər möcüzə hazırlayır. Müəyyən edilmiş vaxtda pilot inamla bayıra baxa bilər. Heçlikdən qızıl doğur, o enmə işıqları ilə parlayır.

Buna baxmayaraq, bizim hər birimizin başına belə bir hadisə gəlmişdir: reysdə, aerodromdan iki saatlıq məsafədə, xəyala gedirsən, və birdən elə tənhalıq, dünyada olan hər şeydən elə bir ayrılıq hiss edirsən ki, bunu heç Hindistanın lap ürəyində də hiss etməzdin – sənə elə gəlir ki, bir daha geriyyə qayıtdı yoxdur.

Hidroplanda ilk dəfə Cənubi Atlantikanı keçib axşamüstü Pot-o-Nuara yaxınlaşanda Mermozu belə hiss bürümüşdü. Dəqiqədən-dəqiqəyə onun qarşısında qasırğa daha artıq tüğyan etmişdi – sanki gözü baxa-baxa qabağında divar ucalırdı – sonra gecə düşmüş və bu hazırlığın üstünü örtmüşdü. Bir saat sonra isə o, baş vurub buludlar altından çıxmış və sehirli səltənətə düşmüşdü.

Onun qarşısında qasırğa pərdə-pərdə, dalğa-dalğa üst-üstə yığılmış, yuxarı qalxmışdı – onlar hərəkətsiz kimi görünürdü, qeyri-adi, məbədin qara divarları kimi. Onlar tufanın alçaq, tutqun qübbəsini saxlayaraq yuxarıda genişləndirilə, qübbədəki

deşiklər arasından enli işıq zolaqları düşürdü, sütunlar arasından on dörd gecəlik ay şəfəq saçır, suyun soyuq ayna səthində əks olunurdu. Mermoz dörd saata məbəddən çıxdı, heç kəsin ayağı dəyməyən bu xarabalıqlardan keçərək, əyri-üyrü farvaterləri göstərən işıq bakenləri içərisində ay kanalı ilə sürüşüb getdi, şəhə qalxmış okeanın nəhəng gurultulu sütunlarını dolanaraq getdi. Bu qəzəbli əzəmət onu heyfətə saldı. Yalnız bu həngamələri görəndən sonra Pot-o-Nuar geridə qaldı. Mermoz birdən anladı ki, o hətta qorxmağa belə macal tapmamışdır.

Mən də real aləmin hədudlarını aşdığım anları xatırlayıram: o gecə Böyük səhra aerodromundan göndərilən bütün radiopeleqlər hədsiz dərəcədə təhrif olunur, məni və radist Neri təmam çaş-baş salırdı. Aşağıda, dumanlar arasından qəflətən su parıldadı, mən sahilə doğru döndüm, ancaq dənizin üstü ilə uzağa gedib-gətmədiyimizi anlamaq mümkün deyildi.

Necə bilmək olar, biz indi sahilə gedib çıxə biləcəyikmi? Bəlkə yanacaq çatmadı. Əgər gedib çatsaq da hələ enmək üçün meydança tapmalıyıq. Ay batmaq üzrə idi. Ölçüb-biçmək gətədikcə çətinləşirdi. Qulaqlarımız tutulur, biz yavaş-yavaş kor olurduq. Ay dumanın içində sönmürdü, qar tarında sönmə gedən göz kimi. Başımızın üzərindəki səmaya da bulud pərdəsi çəkəirdi; biz bulud və dumanın arası ilə tutqun, ölü boşluğa doğru üzürdük.

Bizim çağırışımıza səs verən aerodromlar, harada olduğumuzu müəyyən edə bilmirdilər. “Pelenq verə bilmirik... Pelenq verə bilmirik...” – deyə təkrar edirdilər, çünki bizim səsimiz onlara hər yerdən gəlirdi və heç yandan gəlmirdi.

Ümidimizi təmam itirdiyimiz vaxt birdən qabaqda, sol tərəfdə işıq nöqtəsi göründü. Mən çox sevindim. Neri mənə tərəf əyildi, mən onun oxuduğunu eşitdim! Əlbəttə, bu aerodrom: idi, əlbəttə, mayak idi! Axı burada ayrı işıq ola bilməzdi. – Nəhəng Səhrayı Kəbir gecələr zülmət səltənətinə qərqr olur, sanki orada hər şey ölüb gedir. Lakin işıq bir qədər səyriyib söndü. O batən ulduz idi, üfüqdə buludla duman pərdəsi arasından bir neçə

dəqiqəliyə görünüb yox oldu, biz isə ona doğru istiqamət götürmüşdük...

Sonra isə qarşımıza yenə bir neçə işıq çıxdı, biz tutqun ümidlə hər yeni işığa tərəf yönəlirdik. Əgər o dərhal sönmürdüsə, biz onu yoxlayırdıq.

Neri Sisneros aerodromuna xəbər verirdi:

– İşıq görürük. Üç dəfə mayakı yandırır söndürün.

Sisneros mayakını yandırır təzədən söndürdü, amma bizim acgözlüklə izlədiyimiz amansız işıq – etibarlı ulduz göz vurmurdu.

Getdikcə yanacaq azalsa da biz hər dəfə yeni, qızıl tilova düşürdük: bu dəfə qabağımızdakı əsl mayakdır! Gördüyümüz aerodromdur, deməli yaşayacağıq... Sonra biz yenə ulduzu dəyişirdik.

O zaman biz hiss etdik ki, fəzada, yüzlərlə əlçatmaz planetin arasında azmışıq və kim bilir planetimizi, tanış çöllər və meşələri olan, sevimli evimiz, əzizlərimiz qalan həmin əsl, həmin yeganə planeti necə axtarır tapmaq olar...

Yeganə planet... İndi mən sizə o zaman gözümlün önündə necə mənzərə yarandığını nağıl edəcəyəm, ola bilsin, siz bunu uşaqlıq hesab edəcəksiniz. Axı təhlükə anlarında da sən özünün insani qayğıları ilə insan olaraq qalırsan. Mən ac idim, həm də içmək istəyirdim. Fikirləşirdim: əgər Sisnerosa gedib çıxıb bilsək, bəkləri yanacaqda doldurub, təzədən yola düşsək, səhər tezdən Kasablankaya çatırıq. İş görülmüşdür. Neri ilə şəhərə yollanırıq. Bəzi balaca qəhvəxanalar səhər tezdən açıq olur... Stolun arxasında oturırıq, bizə təzə qoğal və südlü qəhvə verərlər, biz keçən gecənin təhlükələrinə gülərək, istehza edirik. Neri ilə həyatın səhər bəxşislərini qəbul edirik. Əgər qoca kəndli arvadının evində nurani ikona, boynunda dua, əlində təsbeh olmasaydı, Allahı duyması çətin olardı: bizim eşitməmiz üçün bizimlə sadə və aydın dildə danışmaq lazımdır. Ətirli isti qəhvənin ilk qurtumunda mənim üçün həyat sevinci təcəssüm edirdi, qəhvə, süd və buğdanın qarışığında, bizi sakit otlaqlarla, ekzotik plantasiyalarla, yetişmiş zəmilərlə, bütün Dünya ilə bağlayan bu qəhvədə həyatı sevinc təcəssüm edirdi. Bizə yaxın və anlaşıqlı

olmaq üçün bu saysız-hesabsız ulduzlar içərisindən ancaq biri bizim səhər süfrəmizin fincanını bu ətirli qəhvə ilə doldururdu.

Lakin bizim hava gəmimizlə məskun planet arasındakı qət edilməz məsafə uzanırdı. Dünyanın bütün sərvəti bürclər arasında itib gedən kiçik qum dənəsində qalırdı. Münəccim Neri onu tanımağa can ataraq, hələ də göy cismini lənətləyirdi.

Birdən o mənim çiynimə toxundu. Yumruqdan sonra kağız parçası uzandı. Oxudum: “Hər şey yaxşıdır, gözəl məlumat qəbul edirəm”. Bizi xilas edəcək sözləri yazıb qurtarmasını ürək çarpıntısı ilə gözləyirdim. Budur, göylərin o bəxşişi axır ki, mənim əlimdədir.

Kasablanka bizə müraciət edirdi, biz oradan keçən axşam uçmuşduq. Xəbər yolda ləngimiş, iki min kilometr uzaqda, dənizin üstündə, bulud və dumanlığın arasında çaşıb qaldığımız zaman bizi haqlamışdı. Bu xəbər Kasablankada dövlət təyyarə donanmasının nəzarətçisindən idi. Radioqramda deyilirdi: “Cənab de Sent-Ekzüperi, Parisdən sizə cəza verməyi xahiş etməyə məcburam. Kasablankadan uçanda siz anqarlara çox yaxın döndünüz”. Bəli, doğrudur. Mən anqarlara çox yaxın döndüm. O da doğrudur ki, bu adam məni sadəcə olaraq xidməti borcu naminə söyür. Və mən təyyarə donanmasının kontorunda bu töhməti dinməzəcə dinlərdim. Lakin bu radioqramım bizə burada çatması yersiz idi. Bu seyrək ulduzlar arasında, qalın duman içində, vahimə püskürən dəniz üzərində o çox kobud səslənirdi. Poçt və təyyarənin taleyi, həm də bizim öz taleyimiz bizə tapşırılmışdı, sağ-salamat qalmaq asan məsələ deyildi, belə bir vaxtda bu adam öz cəfəng qəzəbini bizim üstümüzə tökürdü. Amma biz, Neri ilə pərt olmadıq, əksinə, birdən kefirmiz açıldı, hətta şənləndik də. O, bir kəşf etməkdə bizə kömək elədi: burada biz özümüz öz aqamızıq. Beləliklə, bu kapral nişanımıza baxıb, kapitan rütbəsinə keçirildiyimizi görməmişdir. O bizim Böyük ayı bürcündən Kova bürcünə qədər uzanıb gedən fikirlərimizi yarı

yolda qırdı, bizi ancaq vəfasız, satqın ayın təlaşa sala biləcəyi bir zamanda xırda şeylərdən həyəcanlanmağa dəyərdimi...

Bu adamın səsi gələn planetin borcu, onun əsl və yeganə borcu, bizə dəqiq məlumat vermək idi ki, biz bu göy cisimlərinin arasında öz yolumuzu seçə bilək. Bu məlumatlar isə yanlış çıxdı. Başqa şeylər barədə isə o susmalı idi. Neri mənə yazdı: “Sarsaq-lamaqdansa bizə bir yol göstərsələr yaxşı olardı...” onlar – yer üzünün bütün əhalisi, parlamentləri və senatları, orduları, donanmaları və imperatorları ilə birlikdə bütün xalqlar demək idi. Bizimlə haqq-hesabını çürütmək eşqinə düşmüş axmağın məktubu oxuyandan sonra, biz təyyarəni Merkuriyə tərəf döndərdik.

Bizi qərribə bir təsadüf xilas etdi. Sisnerosa gedib çıxmaq ümidini itirərək, mən təyyarəni düz sahilə döndərdim və yanacaqım qurtarana qədər bu istiqamətdə getməyi qərara aldım... Onda bəlkə biz dənizə də düşməzdik. Bədbəxtçilikdən bu yalançı mayaklar Allah bilir, bizi hara aparırdı... Bədbəxtçilikdən ən yaxşı halda biz gecənin bir yarısı qalın dumana bürünə bilərdik, buna görə yerə enən zaman çox güman ki, parça-parça ola bilərdik. Lakin mənim başqa yolum qalmırdı.

Hər şey aydın idi, buna görə də Neri təzə xəbəri mənə deyəndə qəmgin-qəmgin çiyinlərimi atdım, bu xəbər bir saat qabaq bizi xilas edə bilirdi: “Sisneros bizim harada olduğumuzu müəyyən etməyə çalışır. Sisneros xəbər verir: təxmini iki yüz on altı...” Qaranlığa qərq olmuş, Sisneros daha susmurdu, Sisneros oyanmışdı, biz hiss edirdik ki, o harada isə sol tərəfdədir. Lakin o uzaqdadırmı? Biz Neri ilə tələsik məşvərət etdik. Çox gecdir. Hər ikimiz bunu başa düşürdük. Sisnerosun soruşmasına düşsən, olsun ki, heç sahilə də çata bilməzsən. Neri radio ilə cavab verdi: “Bir saatlıq yanacaq qalmışdır, doxsan üç kursunu davam etdiririk”.

Bu ara aerodromlar bir-birinin ardınca oyanırdılar. Bizim söhbətə yeni səslər qarışırdı – Aqadir, Kasablanka, Dakar. Hər şəhərdə də təşvişə düşmüşdülər: radiostansiya aeroportun rəisini çağırırdı, rəis isə bizim yoldaşları. Onlar yavaş-yavaş başımıza

toplaşdılar, xəstənin yatağı başına toplaşan kimi. Faydasız canıyananlıq idi, amma hər halda canıyananlıq idi. Adi məsləhətlərdi, amma onlarda nə qədər məhəbbət vardı.

Birdən uzaqdan, dörd min kilometr məsafədən baş aerodrom, Tuluza hay verdi. Tuluza başqa səsləri yarıb keçərək, müqəddiməsiz-filansız soruşdu: “Sizin təyyarənin indeksi F-dir? (indi mən nömrəni xatırlamıram) – Bəli. – Onda sizin sərəncamınızda hələ iki saatlıq yanacaq var. Sizin maşının bakı standart deyildir. Sisnerosa yönəlin”.

Peşənin tələbi dünyanın şəklini belə dəyişdirir, onu belə zənginləşdirir. Lakin təyyarəçiyə, alışıdığı mənzərələrdə yeni məna görmək üçün heç də gecənin bu əzab-əziyyəti zəruri deyil. Pəncərədən görünən yeknəsəq mənzərə sərnəşini yorur, amma ekipaj buna başqa gözlə baxır. Bax, üfüqdə dikələn o bulud karvanı təyyarəçi üçün dekorasiya deyil: o, təyyarəçinin əzəllərinə meydan oxuyur, onu çətinə salacaqdır. Təyyarəçi buludları hesaba alır, ölçüb-biçir; təyyarəçi və bulud eyni dildə danışirlər. Odur, dağ da başını qaldırır, araları hələ uzaqdır, – dağ onu necə qarşılayacaq? Ay işığında o yaxşı oriyentir ola bilər. Lakin kor-koranə uçursansa, kənara çəkilib çətinliklə istiqaməti düzəldirsənsə, harada olduğunu dəqiq bilmirsənsə, onda bu dağ zirvəsi partlayıcı maddəyə dönəcək, tək bir mina – sualtı axın oyuncağı – bütün dənizi zəhərləyən kimi, o da bütün gecəni qorxu ilə dolduracaqdır.

Təyyarəçiyə okean da başqa cür görünür. Tufanı sərnəşinlər görmürlər. Yuxarıdan pak dalğaların necə şahə qalxdığı görünür. Adama suyun səthi hərəkətsiz kimi gəlir. Aşağıda təkçə yerə sərilmiş palma budaqları ağarır, diş-diş, qalxmış damarlar və qırov basmış kimi. Lakin təyyarəçi başa düşür ki, burada suya enə bilməzsən. Bu palmalar onun üçün nəhəng zəhərli çiçək kimi bir şeydir.

Reys uğurlu olsa belə, qısa uçuş xəttində də təyyarəçi adi tamaşaçı deyil. O, yerin və göyün rəngləri ilə, küləyin dənizdə

saldığı izlərlə, qürub buludlarının qızılı rəngi ilə vəcdə gəlmir, o bütün bunları götür-qoy edir. Eynən öz tarlasını gəzərkən bəhərin erkənmi gələcəyini, şaxtamı olacağını, yağışmı yağacağını min bir əlamətdən bilən kəndli kimi təyyarəçi də qarmı yağacağını, dumanmı olacağını, aydın, xoş gecəmi olacağını əvvəlcədən müəyyən edə bilir. Əvvəllər adama elə gəlirdi ki, təyyarə insanı təbiətdən uzaqlaşdırır, amma yox, təbiətin qanunları daha amiranə olur. Tufanlı səma təyyarəçini kortəbii qüvvələrin divanına çağırır və o təkbaşına, öz yükünü üç əzəli ilahə ilə – dağlarla, dənizlə və tufanla mübarizədə qoruyur.

II

YOLDAŞLAR

1

Bir neçə fransız təyyarəçisi, o cümlədən Mermoz Böyük səhranın itaət altına alınmamış rayonları üzərindən Kasablanka – Dakar hava xəttini saldılar. O zaman mühərriklər çox etibarsız idi. Mermoz qəzaya uğrayıb, mavrların əlinə düşmüşdü. Mavrlar onu öldürməyə cəsarət etməmişdilər, iki həftə əsir saxlayıb, pul alandan sonra buraxmışdılar. Mermoz yenə həmin rayonlar üzərindən poçt daşımağa başlamışdı.

Sonra Cənubi Amerikaya hava yolu açıldı. Mermoz burada da qabaqda idi. Yolun Buenos-Ayresdən Santyaqoya qədər hissəsini yoxlamaq, Böyük Səhra üstündən hava körpüsünün ardınca Anddan körpü salmaq ona tapşırılmışdı. Ona beş min iki yüz metr yüksəkliyə qalxan təyyarə vermişdilər. Kordilyerin zirvəsi isə bəzi yerdə yeddi min metrə çatır. Mermoz işıq yolu axtarmağa girişdi. O, qum səhralarına qalib gəlib, zirvələri göyə dirənmiş, külək vurduqda təpəsində qar örtük yellənən dağları, yer üzünün bütün rənglərini udan tufan buludlarını bıçaq davasına

çıxırmış kimi qəzəblə iki dik daş divarın arası ilə gələn hava axınının döyüşə çağırdı. Mermoz tanımadığı düşmənlə döyüşə başlayırdı və belə bir vuruşdan sağ çıxmağın mümkün olub-olmadığını bilmirdi. Mermoz başqaları üçün yol salırdı.

Nəhayət, bir dəfə yol salarkən o, Anda əsir düşdü.

O, dörd yüz metr hündürlükdəki daş meydançaya enməyə məcbur oldu, meydançanın kənarları uçurum idi, onlar bu tələdən çıxmaq üçün mexaniklə iki gün əlləşdilər. Amma bir şey çıxmadı. Belə olduqda son cəsarətli təşəbbüsə əl atmağı qət etdilər. Təyyarə qabağa-dala getdi, kələ-kötür dağlar üstündə bir-iki dəfə qalxıb düşdü və meydançanın kənarından uçuruma yuvarlandı. Düşərkən sürət artdı və təyyarə təzədən sükana tabe oldu. Mermoz daş barının qabağında maşını düzəltdi və onu keçdi, amma yenə də dağın bir kənarına ilişdi; yeddi dəqiqə havada qalandan sonra yenidən qəzaya uğradı; gecə şaxtada partlamış radiatorun borusundan su axırdı, elə bu vaxt xoşbəxtlikdən Çili vadisi qollarını onlara açdı.

Ertəsi gün o, hər şeyi təzədən başladı.

Anddan keçən yolu incədən-incəyə öyrənərək, uçuş texnikasını hazırlayaraq, Mermoz uçuş xəttinin bu sahəsini yoldaşı Giyomeyə etibar edib, gecəni öyrənməyə başladı.

O zaman bizim aerodromlar indiki kimi işıqlandırılmırdı. Mermoz qaranlıq gecədə yerə enəndə onun üçün üç benzin məşəli yandırılırdı.

O bunun da öhdəsindən gəldi, başqaları üçün yol saldı.

Gecə ram edildi. Mermoz okeana girdi. 1931-ci ildə o ilk dəfə poçtu dörd sutka ərzində Tuluzadan Buenos-Ayresə gətirdi. Geri qayıdarkən yağ keçiricisinə nə isə oldu və o düz Atlantik okeanın çağlayan sularına düşdü, yaxından keçən gəmi poçtu da, ekipajı da xilas etdi.

Mermoz qumluqları və dağları, gecəni və dənizi belə fəth edirdi. Qumluqlar və dağlar, gecə və dəniz onu dəfələrlə udmuşdu. Lakin o qayıdır və yenə yola düşürdü.

O, on iki il belə çalışdı, bir dəfə dəfələrlə uçmuş olduğu Cənubi Atlantika üzərindən qısaca məlumat verdi ki, sağ motoru söndürür. Bundan sonra səs çıxmadı.

Sanki həyəcanlanmağa heç bir əsas yoxdu, amma sükut uzanırdı. On dəqiqə keçdi. Parisdən tutmuş Buenos-Ayresə qədər aviaxəttin bütün radistləri təşvişə düşdülər. Əgər adi həyatda on dəqiqə gecikmək boş şeydirsə, poçt təyyarəsi üçün bu çox dəhşətli məna kəsb edir. Bu boşluğun, uçuğun arxasında əsrarəngiz hadisələr gizlənmişdir. Az əhəmiyyətliymi, faciəniymi, artıq o olmuşdur. Tale öz qəti və dönməz hökmünü vermişdir. Kim bilir, bəlkə amansız qüvvə təyyarəçini yalnız sağ-salamat suya enməyə məcbur etmişdir, bəlkə də təyyarəni tikə-tikə etmişdir. Amma gözləyənlərə hökm elan edilməmişdir.

Dəqiqədən-dəqiqəyə sönüb gedən ümid, məşum xəstəlik kimi getdikcə ağırlaşan bu sükut bizlərdən kimə tanış deyil? Əvvəlcə biz ümid edirdik, amma saatlar keçib getdi, indi daha çox gec idi. Niyə özümüzü aldadaq – yoldaşlarımız qayıtmayacaq, onlar üzərində göyləri ələk-vələk elədikləri Atlantik okeanın dərinliklərində rahatca uyuyurdular. Şübhə yoxdur. Mermozun uzun əmək yolu qurtarmışdır, indi o, rahatlıq tapmışdır, son dərzi də əməlli-başlı bağlayandan sonra biçinçi, zəmidə belə yatır.

Yoldaş belə öləndə, heç kəs təəccüblənmir, peşəimiz belədir, yəqin ki, onun ölümü başqa cür olsaydı, itki bizi daha çox yanıdırardı. Bəli, əlbəttə, o indi uzaqdadır, son dəfə aerodromunu dəyişmişdir, lakin biz hələ onun hava və su kimi çatmadığını hiss etməmişik.

Axı biz görüşü çox gözləməyə adət etmişik. Bir xətdə işləyən yoldaşlar Parisdən Santyaqoya kimi bütün dünyaya səpələnmişlər, onlar postda durmuş gözətçilər kimi, bir-biriləri ilə danışa bilmirlər. Yalnız təsadüf bəzən bu böyük uçuş ailəsini gah burda, gah orda təzədən bir yerə toplayır. Bir neçə ildən sonra Kasablankada, Dakarda yaxud Buenos-Ayresdə şam etdiyi zaman, bir vaxtlar yarımçıq qalmış söhbətini yenidən davam etdi-

rirsən, keçmişə xatırlayırsan və hiss edirsən ki, hamımız yenə əvvəlki kimi dostuq. Sonra isə yenə yola düşürsən. Buna görə də yer eyni zamanda həm heçdir, həm zəngindir. Dostluğun gizli vəhələri ilə zəngindir, – onlar gözə görünməzlər, ora gedib çıxmaq asan deyil, amma bizim peşəmiz bu gün olmasa da sabah bizi aparıb ora çıxaracaqdır. Ola bilsin, həyat bizi yoldaşlarımızdan ayırar onlar haqqında çox düşünməyə imkan verməz, amma, fərqi yoxdur, harda isə, Allah bilir harda, onlar yaşayırlar – səssiz-səmirsiz, unudulmuş, lakin həmişə sadıqdırlar. Odur ki, yollarımız birləşəndə bizi görməkdən nə qədər şad olurlar, necə sevinclə bizi dartışıdırırlar. Gözləməyə gəlincə – biz buna adət etmişik...

Lakin gec ya tez öyrənirsən ki, dostlardan biri əbədi susmuşdur, biz artıq onun cingiltili gülüşünü eşitməyəcəyik, bu gündən o vahə əlçatmazdır. Bax, bu zaman əsl matəm başlayır – ürəyi parçalayan ümitsizlikdən artıq, ələm-kədərlər bizi çulğalayır.

Yox, həlak olmuş yoldaşı heç kəs, heç vaxt əvəz edə bilməz. Köhnə dostları tələm-tələsik yarada bilməzsən. Ümumi xatirələrdən, bir yerdə iztirab çəkdiyin ağır saatlardan, mübahisələrdən, küsüb barışmalardan, səmimi çırpıntılardan qiymətli xəzinə yoxdur. Belə dostluq uzun illərin məhsuludur. Palıd ağacı əkər-kən tezliklə onun kölgəsinə sığınacağını düşünmək gülüncdür.

Həyat belə qurulmuşdur. Əvvəlcə biz varlanırıq, axı biz uzun illər ağac əkmişik, sonra illər gəlib çatır, zaman zəhmətimizi göyə sovurur, ağacları qırır-tökür. Dostlar bir-birinin ardınca gedirlər, bizim ümidimizi kəsirlər. Gedənlərə matəm saxlaya-saxlaya xəlvətcə bir də ona görə kədərlənirsən ki, özün də qocalırsan.

Mermoz və başqa yoldaşlarımızın bizə verdikləri dərs belə idi. Hər bir peşənin əzəməti, ola bilsin, hər şeydən qabaq ondadır ki, o, adamları birləşdirir: çünki dünyada adamı adamlarla birləşdirən teldən qiymətli şey yoxdur.

Təkcə maddi rifah naminə işləməklə biz özümüzə həbsxana tikirik. Və tənhalığa çəkilirik, bizim bütün varidatımız – toz və küldür, onlar yaşamağa, ömür sürməyə dəyməli olan şeyi bizə verməkdə acizdir.

Mən ən unudulmaz xatirələrimi araşdırıram, başıma gələnlərin ən mühümlərinə yekun vururam – əlbəttə, o saat qiymətli, o saat sanballı idi ki, onu mənə dünyanın bütün qızılları verə bilməzdi. Mermozun, keçirdiyimiz iztirablarla həmişəlik bağlandı-ğımız yoldaşın dostluğunu satın almaq olmaz.

Yüz min ulduzun yandığı gecədə uçarkən, xəyalən pərvaz edərkən, həm də qısa müddətə hər şeyə qadir olarkən səni bürüyən hissləri pulla satın almaq olmaz.

Çətin uçuşdan sonra səni bürüyən yenilik duyğusunu pulla satın almaq olmaz, – ağaclar, çiçəklər, qadınlar, təbəssümlər – həyatın parlaq rəngləri ilə cilvələnən, indi dan yerinin ağarması ilə bizə qaytarılan irili-xırdalı şeylərin həmahəng səsi, nəfəsi.

İndi mənim xatirimə gələn gecəni, Böyük səhranın gecəsini də satın almaq olmaz.

Biz – “Aeropostal” kompaniyasının üç təyyarəsi – axşam-üstü Rio-de-Oro sahilində ilişib qaldıq. Əvvəl yoldaşım Riqel çarəsizlikdən yerə endi, onun sükanı hərlənmirdi, onun köməyinə başqa yoldaş, Burqa uçdu, ancaq boş bir sınıq onu da yerə bənd elədi. Nəhayət, mən onların yanına düşdüm, bu zaman hava qaralmışdı. Biz Burqanın maşınını təmir etməyi qərara aldığımız, amma qaranlıqda yox, səhəri gözləyək.

Bir il bundan qabaq yoldaşlarımız Qurp və Erabl elə bu yerdə qəzaya uğramışdılar, heç kəsə tabe olmayan, sərkeş mavrlar onları öldürmüşdü. Biz bilirdik ki, indi də harda isə Bohadorun yanında üç yüz nəfərlik müsəlləh dəstə düşərgəsi var, yəqin uzaqdan bu üç təyyarənin yerə endiyini görüb, haray salmışlar və bu gecə bizim son gecəmiz ola bilər.

Beləliklə, biz gecə yuxusuzluğuna hazırlaşdıq. Yük kabinəsindən bir neçə yeşik çıxartdıq, içində olanları boşaltdıq, yeşiklərdən dövrə düzəlttik, hər birinin içərisində, qarovulxanada olduğu kimi, zəif işıldayan şamlar yandırdıq, birtəhər küləyin də qabağını kəsdik. Səhrada, planetin cılpaq qabığı üstündə, dünyanın əzəlində olduğu kimi, tənha insan məskəni saldıq.

Biz məskənimizin baş meydançasına, qum təpəsinin üstünə toplaşmışdıq, gözləyirdik, buraya yeşiklərdən titrək işıq düşürdü. Biz havanın işıqlanmasını gözləyirdik, bu bizə ya nicat gətirəcəkdi, ya mavrlar gələcəkdi. Nə üçün olduğunu bilmirəm, amma bu gecədə nə isə bir şənlik var idi. Biz xatirələr danışır, zara-fat edir, oxuyurduq.

Biz qonaqlıda olduğu kimi, bir qədər nəşəli idik. Halbuki heç nəyimiz yox idi. Olanımız külək, qum, bir də ulduzlar idi. Trap-pistlər ruhunda amansız səfalət. Bu zəif işıqlandırılmış stol arxasında oturan, bütün dünyada xatirələrdən başqa heç nələri qal-mayan bir ovuc adam gizli, gözəgörünməyən sərvətlərini bölüş-dürürdülər. Axır ki, biz görüşdük. Bəzən elə olur ki, uzun müd-dət adamlarla yanaşı gedirsən, sükuta dalırsan, ya da bir-iki söz mübadiləsi ilə kifayətlənirsən. Ancaq birdən təhlükə saati gəlib çatır. O zaman biz bir-birimizə dayaq olururuq. O zaman məlum olur ki, biz qardaşlıq cəmiyyətinin üzvləriyik. Yoldaşlarının fi-kirlərinə, xəyallarına qoşulursan, sən də zənginləşirsən. Biz bir-birimizə gülümsəyirik. Azadlığa buraxılmış əsir dənizin intəha-sızlığını, ənginliyini görəndə belə sevinir.

2

Bir neçə söz də sənin haqqında deyəcəyəm, Giyome. Qorx-ma, səni utandırmayacağam, sənin rəşadət və məharətini ucadan göylərə qaldırmayacağam. Sənin ağlasığmaz macərandan bu məqsədlə söz açmaq istəmirəm.

Elə insani keyfiyyətlər vardır ki, bunun üçün ad düşünülmə-mişdir. Bəlkə ciddilikdir? Yox, bu da düz deyil. Onunla təbəssüm də, xoş təbiət də yola gedir, o dülgərə xas olan şeydir. – O bir tikə ağaclarla bərabərleşir, onu əlləşdirir, yoxlayır, ölçür, boş-boşuna özünə qürrələnmədən bütün qüvvəsi və bacarığı ilə işə girir.

Bir dəfə mən sənə macəraların haqqında həyəcanlı bir hekayə oxudum, Giyome, bu əyri güzgü ilə, hesabımı çürütməyi çoxdan istəyirəm. Səni mürəkkəb bir dilavər, höcət bir oğlan

kimi təsvir edir, sanki mərdlik ondan ibarətdir ki, dəhşətli bir təhlükə anında yaxud ölüm ayağında masqaraçılığa qədər alçalasan! Onlar səni tanımamışlar, Giyome. Döyüş ərəfəsində rəqibi ələ salmaq sənə heç nəyinə gərək deyil. Tufan yaxınlaşanda sən deyirsən: “Tufan olacaq”. Sən qarşıda nə olacağını görürsən və onunla mübarizəyə hazırlaşırısan.

Bunun necə olduğunu mən yaxşı xatırlayıram, Giyome, ona görə də şəhadət verirəm.

Sən qışda And yolu ilə reysə getdin və yoxa çıxdın, əlli saat səndən heç bir xəbər-ətər gəlmədi. Bu zaman mən Pataqonun ortalarından qayıdıb, Mendosda təyyarəçi Deleyə qoşulmuşdum. Beş gün dalbadal dağların üzərində hərləndik, bu qat-qarışıqlıqda bir iz tapmağa çalışdıq, amma nəticəsiz oldu. Burada iki təyyarə nə edə bilərdi. Belə görünürdü ki, zirvələri yeddi min metr yüksəkliyə qalxan, bir-birinin üstünə qalanmış bu ucsuz-bucaqsız dağları yüzlərlə eskadrilya yüz ilə ələk-vələk edə bilməz. Biz ümidimizi tamam itirdik. Hətta vadidə beş frank xatirinə hər cür risk və cinayətə gedən yerli qaçaqçılar, başkəsənlər də bu qalaların üzərinə xilas dəstələri aparmağa cəsarət etmirdilər. “Canımız özümüdə əzizdir, – deyirdilər – And qışda adamı sağ-salamat buraxmaz”. Biz Dele ilə Santyaqoya qayıdan zaman Çilinin mötəbər adamları hər dəfə məsləhət gördülər ki, bu axtarışdan vaz keçək. “İndi qışıdır. Əgər sizin yoldaşınız düşəndə tikə-tikə olmasa da, səhərə kimi sağ qalmaz. Gecə dağlarda sağ qalmaq olmaz, o, adamı bir parça buza döndərər”. Sonra mən yenə Andın dik divarları və nəhəng sütunları arasında dolaşırdım, mənə elə gəlirdi ki, daha səni axtarmıram, qar kilsənin səs-sizliyi içində sənə üstündə son dəfə dua oxuyuram.

Yeddinci gün isə uçuş arası Mendos restoranlarının birində nahar eləyirdim, birdən kim isə qapını taybatay açdı, tək ikicə kəlmə dedi:

– Giyome sağdır.

Orada olanların hamısı, tanış olmayanlar belə, sevincdən qucaqlaşdılar.

On dəqiqədən sonra iki mexanik – Lefevri və Abrini götürüb havaya qalxdım. Qırx dəqiqədən sonra, səni hara isə San-Rafael tərəfə aparən maşını altıncı hissimlə tanıyıb, yola endim. Bu, xoş görüş idi, biz hamımız ağlayırdıq, səni bərk-bərk bağrıma basırdıq – sən sağ idin, sən dirilmişdin, bu möcüzəni sən özün yaratmışdın. Bax, o zaman sən dedin – və sənin bu ilk sözlərin əla insan qüruru ilə dolu idi:

– Vallah, mən elə bir iş görmüşəm ki, buna heç bir heyvanın gücü çatmaz.

Sonralar əhvalatı sən bizə danışdın.

Boran-çovğun iki sutka idi ki, cövlan edirdi, Andın Çili yamaclarını beş metr qalınlığında qar basmışdı, heç nə görmək mümkün deyildi. Amerika aviashirkətinin təyyarəçiləri geri qayıtdılar. Amma sən buna baxmayaraq uçdun; boz səmada işıq yeri axtarırdın. Çox çəkmədən cənubda bunu tapdın, buludların arasından çıxdın – onlar altı min metr hündürlükdə qurtarırdı, buludların üstündə isə tək-tək zirvələr vardı, sən altı min beş yüz metr hündürlüyə qalxıb, Argentinaya istiqamət götürdün.

Get-gedə zəifləşən hava cərəyanına düşən təyyarəçini qəribə və üzücü hisslər bürüyür, motor işləyir, amma yenə də aşağı gedirsən. Təyyarəni dikəldirsən, təzədən yüksəklik götürmək istəyirsən, amma o, sürət və qüvvəsini itirir, yenə aşağı gedirsən. Təyyarənin burnunu çox yuxarı qaldırdığından ehtiyat edərək, dəstəyi basırsan, hava axınının səni yana aparmasına yol verirsən, külək üçün trampolin olan bir dağ silsiləsində dayaq axtarırsan, amma yenə də əvvəlki kimi aşağı gedirsən. Elə bil, səmanın özü aşağı gedir. Sanki sən bir növ ümumdünya fəlakətinə düşmüşsən. Bundan yaxa qurtarmaq olmaz. Əbəs yerə geri dönürsən, orda bir az qabaq hava möhkəm idi, etibarlı dayaq vardı. Yapışmalı daha bir şey yoxdur, hər şey uçar, dünya dağılıb gedir, elə hey aşağı sürüşürsən. Qarşına isə ağır-ağır bulanıq duman gəlir, o səni bürüyür, udur.

– Mən yüksəkliyi itirdim və nə baş verdiyini dərhal başa düşmədim, – deyə nağıl edirdin, – sanki buludlar hərəkətsizdi, ancaq bu mənə ona görə belə gəlirdi ki, onlar bütün vaxtı dəyişirdilər və eyni səviyyədə yenidən düzəlirdilər, birdən onların üstündən zəifləyən axın gəlirdi. Orada dağlarda anlaşılmaz şeylər olur.

Neçə nəhəng buludlar bir-birinin üzərinə qalaqlanırdı.

– Birdən maşın gurultu ilə aşağı getdi, mən bilaixtiyar dəstəyi buraxdım, kabinədən düşməmək üçün bərk-bərk oturacaqdan yapışdım. Təyyarə elə silkələnirdi ki, qayıq çiyrimi kəsirdi, az qalırdı qırılsın. Bir tərəfdən də qar şüşəni örtmüşdü, cihazlar vəziyyəti göstərmirdi, mən fırlana-fırlana altı min metrdən üç min beş yüz metrə endim.

Bu zaman aşağıda qara düz boşluq gördüm, o, təyyarəni düzəltməyimə kömək etdi. Bu Laquna Diamante dağ gölü idi. Mən bilirdim ki, o, dərin çaladadır və bir tərəfi – Maipu vulkanı – altı min doqquz yüz metr hündürlüyündədir. Mən buludlardan çıxsam da, qar boranı gözlərimi açmağa qoymurdu, mən bu göldən çıxmağa can atsam, mütləq gölün ətrafındakı daş divarlara toxunub parça-parça olardım. Mən otuz metr yüksəklikdə onun üzərində çox hərləndim, yanacağım qurtarana qədər hərləndim. İki saat, sirk atı meydanı dolanan kimi, hərləndim. Sonra yerə endim, təyyarə çevrildi. Maşının altından çıxdım, amma tufan məni yıxdı. Qalxdım, yenə yıxdı, kabinənin altına girdim, qarı çalalayıb, orada daldalanmağa məcbur oldum. Mən içində poçt olan kisələri ətrafıma düzdüm və iki sutka orada oturdum.

Sonra tufan yatdı, mən yola düşdüm. Beş gün, dörd gecə yol getdim.

Sən nə kökə düşmüşdün, Giyome. Bəli, biz səni tapdıq, amma sən necə qurumuşdun, arıqlamışdın, qarı kimi tamam büzülmüşdün. Elə həmin gecə səni təyyarə ilə Mendosa gətirdim, orada bəyaz mələfələr səni məlhəm kimi bürüdü. Lakin onlar ağrını çıxartmadı. Didilib dağılmış bədənin sənə əziyyət verirdi. Sən çapalayırdın, özünə yer tapmırdın. Heç cür yuxulaya bilmir-

din. Sənin bədənən nə qayaları, nə qarları unutmuşdu. Onlar öz möhürlərini bədənənə basmışdılar. Sənin üzün qaralmış və şişmişdi, eynən vaxtı ötmüş zədəli lalıq meyvə kimi. Sən qorxunc və məzlum idin, gözəl əmək alətləri olan əllərin keyimişdi, ağaca dönmüşdü, sözünə baxmırdı. Təngnəfəs olanda sən çarpayının kənarında otururdun, bu vaxt don vurmuş ayaqların ağır yük kimi sallanırdı. Elə bil hələ yolda idin, sayıqlayırdın, nəfəsin tutulurdu; üzüqoylu balıncın üstünə düşəndə də rahatlıq tapmırdın, beyninin künc-bucağında bir yerə toplaşmış zəhlətökən qarabasmalar, xəyallar təkrar-təkrar gözüünün önünə gəlirdi, sən də bu hücumun qarşısını almaq iqtidarında deyildin. Bunun sonu görünmürdü. Neçənci dəfə idi ki, sən məğlub edilmiş və külün içindən təzədən baş qaldırmış düşmənlə döyüşə girirdin.

Mən sənə hər cür şəfa dərmanları içirdirdim.

– İç, qoçaq.

– Bilirsənmi, ən təəccüblü nə idi...

Qələbə qazanmış, amma özü də möhkəm döyülmüş boksçu kimi, sən öz fəvqəladə macəranı təzədən keçirirdin. Sən az-az, qırıq-qırıq nağıl edirdin və halın yüngülləşirdi. Mənim isə təsəvvürümə gəlirdi – budur, sən qırx dərəcə şaxtada gedirsən, aşırımlardan iməkləyə-iməkləyə, sürünə-sürünə, dörd min beş yüz metr yüksəklikdə irəliləyirsən, sənin nə buz qıranın, nə kəndirin, nə yeməyin var, sən uçurumların, yarpaqların qırağı ilə sürüşürsən, ayağının, dizlərinin, ovcunun içinin dərisi gedir, qanı axır. Saatbasaat qanını da, qüvvəni də, mühakiməni də itirirsən, amma yenə də qarışqa kimi inadla qabağa gedirsən; keçilməz maneəyə rast gələndə yaxud aşağısı uçurum olan sıldırım təpələrə qalxanda geri qayıdırsan; yığılırsan, təzədən durursan, özü-nə bir balaca da istirahət vermirsən, axı qarın üstündə uzansan, bir daha qalxmazsan.

Bəli, sürüşüb yığılanda donmamaq üçün durmağa tələsdin. Yığılılandan sonra bir dəqiqə artıq dincəlmiş olsaydın, bir an içində donub qala bilərdin, keyləşən, fəaliyyətini itirən əzələlər sənə

kömək etməzdi, onsuz da qalxmaq çətin idi, lakin sən bu şirnik-dirməyə uymadın. Dincəlməyə çağıran şirin çağırışlara getmədin.

Sən mənə deyirdin:

– Qarın içində özünü mühafizə hissini tamam itirirsən. İki gün, üç gün, dörd gün yol gedirsən, sonra yatmaqdan başqa heç nə istəmirsən. Mən yatmaq istəyirdim. Amma özümə deyirdim, əgər arvadım mənim sağ olduğuma inanırsa, deməli, mənim gələcəyimə də inanır. Yoldaşlarım da inanırlar ki, mən gəlirəm. Onların hamısı mənə inanırlar. Əclafam əgər dayansam.

Sonra sən gedirdin, hər gün cib bıçağımla ayaqqabılarını kəsib bir az genəldirdin, çünki don vurmuş, şişmiş ayaqların ayaqqabılara yerləşmirdi.

Sən bir etirafla məni heyrətləndirdin:

– Başa düşürsənmi, ikinci gündən başlayaraq, ən çətin şey düşünməmək idi. Əhvalım çox pis idi, vəziyyət isə ümitsiz idi. Bu barədə düşünmək də olmazdı, yoxsa getməyə mətanətim çatmazdı. Bədbəxtlikdən başım sözümlə qulaq asmırdı, turbin kimi dayanmadan işləyirdi. Amma mən yenə də fikrimi idarə edə bilirdim. Mən onun qabağına bir film yaxud kitab atırdım. Film yaxud kitab qarşımda şəkil-şəkil, səhifə-səhifə açılırdı. Sonra isə bir döngə fikrimi yenə gerçəkliyə qaytarırdı. Bu labüdü idi. O zaman mən özümü başqa bir şey xatırlamağa məcbur edirdim...

Amma bir dəfə sən sürüşdün, üzün üstə qarın içinə yıxıldın və qalxmaq istəmədin. Bu elə bir gözlənilməz nokaut – sarsıdıcı zərbə idi ki, bu zaman boksçu döyüşmək iradəsini itirir, harada isə uzaqlarda, yad bir aləmdə səslənən saniyə hesabına laqeydləşir, bir, iki, üç... sonra on gəlir, – iş bitir.

– Mən əlimdən gələni etdim, heç bir ümid qalmamışdı, nəyin xatirinə bu işgəncəni uzadım?

Rahatlanmaq üçün gözlərini yummaq kifayət idi. Bu zaman qayalar da, buzlar da, qar da yoxa çıxardı. Sadə bir sehrbazlıq: göz qapaqlarını endirəcəksən, hər şey itib gedəcək – nə zərbələr, nə yığılmalar, nə əzələlərdəki kəskin ağrılar, nə yaxıcı, yandırıcı soyuq, nə öküz arabasının belə çəkməyə gücü çatmayan,

kəl kimi dartdığı həyat yükü qalacaq. Sən soyuğun zəhər kimi bütün bədəninə necə işlədiyini, səni tiryək kimi necə xumarlandırdığını duyurdun. Canın ürəyinə yığılmışdı, onun başqa gizlənməli yeri yoxdu. Orada, lap dərinliklərdə zərif, qiymətli bir şey yumağa dönmüşdü. Şüur tədriclə bədənə uzaq yerlərini tərk etməyə başlayır, bədən bu yaxına qədər didilmiş, parçalanmış heyvan kimi idi, indi isə soyuq mərmərə dönürdü.

Hətta sənə vicdanın da sakitləşmişdi. Artıq bizim çağırışımızı da eşitmirdin, daha doğrusu, sən onları elə bil yuxuda eşidirdin. Və sən yuxuda cavab verir, havada yüngül, bəxtiyar-bəxtiyar addımlayırdın və sənə qarşıda gözəl düzənliklər açılırdı. Sən bu aləmdə necə də yüngülcə uçurdun, o nə qədər mehriban və əziz olmuşdu. Sən isə, ay xəsis, öz gəlişinin sevincini bizim əlimizdən almağı qət etmişdin.

Qəlbinin dərinliklərində vicdan əzabı qımıldandı, yuxulu xəyalata ayıq fikirlər qarışdı.

– Mən arvadım haqqında düşündüm. Mənim sığorta polisim onu qoymaz ki, dilənçi kökünə düşsün. Bəli, ancaq...

Ancaq sığortalanmış adam xəbərsiz-ətersiz itə, qanunla onu ancaq dörd ildən sonra ölmüş hesab edirlər. Bu sərt fakt qarşısında bütün yuxular və xəyallar geri çəkildi. Budur, sən üzükoylu qanlı yamaca sərilmişən. Yay gələcək, ərimiş qarların bulanıq suyu sənə bədənini Andda minlərlə yarıqanların birinə aparacaqdır. Sən bunu bilirdin. Onu da bilirdin ki, səndən əlli metr qabaqda sıldırım qaya var.

– Mən fikirləşirdim ki, ayağa dura bilsəm, bəlkə özümü o qayaya yetirdim. Onda daşı bərk-bərk qucaqlaram, yayda cəsədimi taparlar.

Ayağa qalxandan sonra isə sən iki gecə, üç gün də yol getdin. Lakin sən uzaq gedəcəyinə ümid etmirdin.

– Bir çox əlamətlərdən mən ölümün yaxınlaşdığını duyurdum. Məsələn: hər iki saatdan bir yaxud buna yaxın bir müddətdə dayanmaq lazım gəlirdi – gah ayaqqabını bir az da kəsmək üçün, gah şişmiş ayağı ovmaq üçün, gah da sadəcə ürəyimə isti-

rahət vermək üçün. Amma son günlər hafizəm korlanmışdı. Görürdün, dayandığım yerdən xeyli aralandım, amma birdən yadıma düşdü ki, yenə nəyi isə unutmuşam. Əvvəlcə əlcəklərimi unutdum, belə şaxtada isə bu zarafat deyil. Onu böyrümə qoymuşdum, yola düşəndə götürməmişəm. Sonra saatımı unutdum. Sonra cib bıçağımı. Sonra kompasımı... Hər duracaqda bir şey itirdim...

Nicat birinci addımı atmaqdadır. Sonra bir addım da atırsan. Bu qayda hər şey təzədən başlayır...

– Vallah, mən elə bir iş görmüşəm ki, buna heç bir heyvanın gücü çatmaz.

Bu sözlər yenə yadıma düşdü, mən bundan nəcib şey bilmirəm. Bu sözlər insanın dünyada yüksək yerini müəyyən edir. Bu sözlərdə onun şərəf və şöhrəti var, onun həqiqətən böyüklüyü əks olunur. Nəhayət, sən yuxuya getdin, şüur söndü, amma sən oyanan kimi o da cana gəldi və sınımış, əzilmiş, yanımış bədəninə yenidən hökmranlığa başladı. Belə, deməli, bizim bədənimiz yalnız müti alətdir, yalnız sadıq nökdir. Və sən onunla fəxr edirsən, Giyome, bu qüruru sən aşağıdakı sözlərdə əks etdirməyi bacarmısan:

– Mən axı ac-acına gedirdim, nə deyim, özün başa düşürsən, üçüncü gün ürəyim laxlamağa başladı. Budur, mən enişlə sürünürəm, aşağıda yargan, uçurum var, əlimi içəri salmaq üçün qarda çuxur qazıram, asılıb qalıram, və birdən ürəyim dayanır, gah durur, gah təzədən işləyir. İnamsız, qeyri-müntəzəm. Hiss edirəm ki, bir saniyə də artıq ləngisə, mən yığılaram. Onun orada içəridə necə hərəkət etdiyinə qulaq asarkən yerimdə donub qaldım. Heç bir vaxt, başa düşürsənmi, heç bir vaxt uçuşda, indi mən öz ürəyimin səsini diqqətlə dinlədiyim kimi, mühərrikin səsini dinləməmişəm. Hər şey ondan asılı idi. Mən onu dilə tuturdum – hə, bir də, bir də vur. Çalış bir daha... Amma ürəyim birinci növ çıxdı. Dayanır, sonra yenə işləyirdi... Onunla necə fəxr etdiyimi bircə biləydin.

Sən boğula-boğula axır ki, yuxuya gedirdin. Mən isə orada, Mendosda sənin yatağının yanında oturub fikirləşirdim: əgər Giyomeyə onun rəşadətindən söhbət salsan, o yalnız çiyinlərini atar. Onu təvazökar kimi tərifləmək də yalan olardı. O, bu adi ləyaqətdən yüksəkdə durur. Çiyinlərini ona görə atır ki, dünya-görmüş adamdır. O bilir ki, fəlakətə düşən adam daha qorxmaz. Yalnız məchulluq qorxudur. Adam onunla üz-üzə gələndə o məchulluqdan çıxır. Xüsusilə onu bu cür sakit və ciddi qarşılayanda Giyomenin mərdliyi hər şeydən qabaq, açıq ürəklikdən doğmuşdu.

Onun əsl ləyaqəti bunda deyil. Onun əzəməti məsuliyyət hiss etməsindədir. O öz-özünə, poçta, onun qayıtmasına ümid bəsləyən yoldaşlarına məsuliyyət daşıyır. Onların sevinc və kədərləri onun əlindədir. Orada, aşağıda, adamların yanında yaradılan bütün yeniliklərə cavabdehdir, o bu yeniliklərin yaranmasında iştirak etməlidir. O, bəşəriyyətin taleyi üçün cavabdehdir, axı, bu tale onun da əməyindən asılıdır.

O, çox şeyi qoynuna ala bilən və çox şeyi kölgəsinə ala bilən vahyə bənzəyən böyük adamlardandır. Adam olmaq o deməkdir ki, hər şeyə cavabdeh olduğunu hiss edəsən. Guya sənin günahın üzündən olmasa da, səfalətin mövcudluğuna xəcalət çəkəsən. Yoldaşlarının qələbəsinə fərəhlənəsən. Biləsən ki, daşı daş üstə qoymaqla dünyanın qurulmasına kömək edirsən.

Belə adamları toreadorla yaxud oyunçularla bir cərgəyə qoyurlar. Onları ölümü saymadıqlarına görə tərifləyirlər. Amma ölümü saymamağın mənə nə dəxli. Əgər onun kökü məsuliyyət hissində deyilsə, o ancaq ruhən miskinlərə yaxud çox dəliqanlı cavanlara xas olan şeydir. Bir gənc intiharçı yadıma düşür. Bil-mirəm, hansı uğursuz məhəbbət onu buna sövq etmişdi, onu bilirəm ki, çox səylə gülləni ürəyinə yeritmişdi. Bil-mirəm, hansı ədəbi örnəyin izi ilə gedərək intihar ərafəsində ağ əlcək geymişdi, amma xatırımdadır, bu acınacaqlı teatral hərəkətdə mən nəciblik deyil, miskinlik gördüm. Beləliklə, xoş cizgili üzünün dalında, insan zəkası məskən salmalı olan başında, heç bir şey,

heç bir şey yox idi. Təkcə başıboş bir qızın obrazı vardı, belələri isə dünyada olduqca çoxdur.

Bu mənasız tale mənə həqiqətən insana layiq başqa bir ölümlü xatırlatdı. O, bağban idi, mənə deyirdi:

– Elə vaxt olurdu ki, kərənti ilə yeri yumşaldırdım, özüm isə başdan-ayağa tərə batırdım. Yel əzab verirdi, ayaqlarım sancırdı, bu işgəncəyə görə bəzən ağzıma gələn küfrü deyirdim. Amma indi səsimi çıxarmadan o torpaqda elə hey işlədim. Güzəl işdir. Adam necə azad nəfəs alır. Bir də indi mənim ağaclarımın başını kim vuracaq?

O, becərilmiş torpaq qoyub gedirdi. Becərilmiş planet qoyub gedirdi. Məhəbbət telləri onu bütün çöllərlə və bağlarla, torpağımızın bütün ağacları ilə bağlamışdı. Bax, yerin alicənab, səxavətli sahibi və hökmdarı bu adam idi. Bax, Giyome kimi, həqiqi mətanət sahibi o idi, çünki o, ölümlə yaratmaq xatirinə çarpışdı.

III

TƏYYARƏ

Giyome, iş heç onda deyil ki, peşən səni gecə-gündüz cihazlara göz qoymağa, giroskopla sabitliyi saxlamağa, mühərriklərin nəfəsinə qulaq verməyə, on beş ton metala arxalanmağa məcbur edir; sənin qarşında duran vəzifələr mahiyyət etibarı ilə ümumbəşəri vəzifədir, sən fədakarlıqda dağ sakinlərinə bərabərsən. Sən səhər şəfəqlərində həzz almağı şairdən pis bacarmırsan. Üzücü gecələrin qoynunda itən zaman sən, dəfələrlə orada, uzaq şərqdə, qara torpağın üstündə zəif işartı, ilk işıq şüaları arzula-mısan. Bəzən elə olub ki, sən ölməyə hazırlaşmısan, amma bu gözəl bulaq ağır-ağır zülməti yarmış və səni həyata qaytarmışdır.

Ən mürəkkəb alətlərlə işləmək vərdişi səni ruhsuz texnikə çevirmədi. Mənə belə gəlir ki, texnikanın inkişafından dəhşətə gələn adamlar vasitə ilə məqsəd arasındakı fərqi görmürlər. Bə-

li, düzdür, yalnız firavan yaşamaq xatirinə əlləşənlər əməllərinin bəhrəsini gördülər, amma bunun xatirinə yaşamağa dəyməz. Axı maşın məqsəd deyildir. Təyyarə məqsəd deyil, o yalnız alətdir. Kotan kimi bir alətdir.

Bizə elə gəlir ki, guya maşın adamı məhv edir, – lakin, ola bilsin ki, sadəcə həyatımız çox sürətlə dəyişir, biz isə hələ bu dəyişikliyə kənardan baxa bilmirik. Bəşər tarixinə nisbətən – onun iki yüz min il yaşı var – maşının yüz yaşı o qədər də çox deyil. Biz şaxta və elektrik stansiyalarına yenicə yiyələnməyə başlayırıq. Biz bu təzə evdə indi-indi məskən salırıq, hətta onu hələ tikib qurtarmamışıq. Ətrafda hər şey: insanların qarşılıqlı münasibəti, əmək şəraiti, adətlər nə qədər sürətlə dəyişmişdir. Elə bizim daxili aləmimiz də kökündən sarsılmışdır. Ayrılıq, hicran, uzaqlıq, intizar, vüsəl sözləri qalsa da, mənaları tamam dəyişmişdir. Bugünkü dünyanı qavramağa cəhd edərkən, biz, dünənki dünyada yaranmış lüğətdən istifadə edirik. Bizə belə gəlir ki, keçmişdə həyat insan təbiətinə daha uyğun idi, amma bu bizə ona görə belə gəlir ki, o bizim dilimizə daha yaxşı yatır.

Biz təzəcə adət-ənənə sahibi olmaq istəyirdik ki, tərəqqi yolunda atılan hər bir addım bizi onlardan uzaqlaşdırdı: biz sərsəri olduq, biz hələ özümüzə vətən yarada bilməmişik.

Gənc vəhşilər olan hamımız təzə oyuncaqlara təəccüb etməkdən yorulmamışıq. Axı bizim uçuş rekordlarımızın mənası nədədir? Bax, bu qalibdir, o hamıdan yüksəkdə, hamıdan sürətlə uçar. Biz onu nəyin xatirinə uçuşa göndərdiyimizi xatırlamırıq. Müəyyən müddətə yarış özü məqsəddən daha vacib olur. Həmişə belə olur. İmperiya üçün torpaq fəth edən soldat həyatın mənasını istilada görür. O, müstəmləkəçiliyə nifrət edir. Amma o özü ona görə müharibə edir ki, tutduğu yerlərdə müstəmləkəçi hökmranlıq etsin. Biz öz qələbələrimizdən nəşələnərək, tərəqqiyə xidmət edirdik. Dəmir yolları salırdıq, zavodlar tikirdik, neft quyuları qazırdıq. Və nədənsə unutmuşuq ki, bunların hamısı insanlara xidmət üçün yaranmışdır. İstila dövründə biz əsgərlər kimi mühakimə edirdik. Amma indi kirayənişinlərin növ-

bəsi çatmışdır. Hələ öz siması olmayan yeni evə həyat vermək lazımdır. Bəziləri üçün həqiqət tikməkdən, digərləri üçün işə abad etməkdən ibarət olmuşdur.

Şübhəsiz, bizim ev, yavaş-yavaş əsl insan məskəni olacaqdır. Hətta maşın da təkmilləşəndə öz işini dinməzəcə gözə soxulmadan görür. Sanki maşını yaradan insanın bütün əməyi, onun bütün hesablamaları, çertyoj üzərində keçirdiyi yuxusuz gecələr ancaq zahirən sadəlikdə təzahür edir; sanki nəsilin təcrübəsi lazım imiş ki, sütunlar yaraşıqlı, bəzəkli olsun, gəmilərin kili yaxud təyyarənin füzelyajları qəşəng olsun, nəhayət, sinə yaxud çiyin cizgiləri əzəli təmizlik və ahəng kəsb etsin. Elə bil mühəndislərin, çertyoj çekənlərin, konstruktorların işi ondan ibarətdir ki, dayaq mexanizmini yüngülləşdirib sadələşdirlərsinlər, cilaladırsınlar, hamarladırırsınlar, qanadları tarazladırırsınlar, onu gözə görünməyə qoymasınlar, füzelyaja bərkidilən qanad olmasın, tamamilə başqa formada olsun, hissələr əsrarəngiz surətdə bir-birilə birləşsin, gözəl şər kimi vəhdət təşkil etsin. Göründüyü kimi, kamillik o zaman gəlib çatmır ki, əlavə etmək olmur, o zaman çatır ki, üstündən götürməyə bir şey olmur. Maşın öz inkişaf həddinə çatanda daha maşın deyil.

Beləliklə, təkmilləşdirilmiş ixtiraya baxanda onun necə yarandığı görünür. Ən sadə zəhmət alətlərində yavaş-yavaş mexanizmin zahiri əlamətləri silinir, əlimizdə elə bir şey qalır ki, guya onu təbiətin özü elə bu şəkildə yaratmışdır, sanki dənizin hamarladığı çınqıldır; maşın da bu cəhətdən diqqətəlayiqdir, istifadə edə-edə tədricən onu unudursan.

Əvvəlcə biz ona mürəkkəb zavod kimi yanaşırdıq. Amma bu gün biz motorda nəyin hərləndiyini xatırlamırıq. Ürək döyünməli olduğu kimi, o da hərlənməlidir, axı biz ürəyimizin döyüntüsünə qulaq vermirik. Alət bizim diqqətimizi bütünlüklə cəlb etmir. Alətdən sonra və onun vasitəsi ilə biz bağbanların, dənizçilərin və şairlərin çoxdan tanıdığı əbədi təbiəti təzədən əldə edirik.

Uçuşda su ilə, hava ilə rastlaşırsan. Mühərrik işə düşən zaman, hidroplan suyun üzü ilə şütüyən zaman, onun qandolu, dalgalar toxunduqca zəng kimi səslənir və sürücü bu gərgin titrəyişi bütün bədənini ilə hiss edir, o, maşının anbaan sürətinin artdığını və eyni zamanda gücləndiyini hiss edir. O, on beş tonluq nəhəngin uçmasına imkan verən qüvvənin necə əmələ gəldiyini hiss edir. O, sükan dəstəyini sıxır və bu qüvvə, bir töhfə kimi, onun ovcuna axır. O, bu töhfəyə sahib olur və metal linglər onun iradəsinin müti icraçılarına çevrilirlər. Nəhayət, o bütün qüvvəsini yığır. Bu zaman təyyarəçi ağacdən meyvə dəirmiş kimi yüngül, sezilməz hərəkətlə maşını havaya qaldırır və havada sabitləşdirir.

IV

TƏYYARƏ VƏ PLANET

1

Əlbəttə, təyyarə maşındır, üstəlik də idrak alətidir. Yerin həqiqi sifətini bizə o açdı. Doğrudan da yollar bizi əsrlər boyu aldatmışdır. Biz öz təbəələrini yoxlamaq və onun idarə üsulundan razı olub-olmadıqlarını bilmək istəyən imperatriçə kimi idik. Onu aldatmaq üçün hiyləgər saray məmurları yolların kənarına şən, məzəli dekorasiyalar düzdürür və yallı getmək üçün statistlər tuturdular. Hökmdar öz səltənətində bu incə tellərdən başqa heç nə görmürdü və bilmirdi ki, ucsuz-bucaqsız çöllərdə adamlar acından ölür və ona lənət oxuyurlar.

Biz də əyri-üyrü yollarda beləcə dolaşırdıq. Bu yollar bəhrəsiz torpaqları, qayaları və qumluqları yan keçir; bu yollar bulaqdan-bulağa gedir. Onlar kəndlini xırmandan buğda zəmisinə aparır, yuxudan təzəcə oyanmış mal-qaranı pəyənin yanından götürür və dan yeri ağaranda onu qarayoncaya salır. Onlar kəndi kəndlə birləşdirirlər, çünki kəndlilər qonşular ilə qohum olmağın əleyhinə olmurlar. Əgər bir yol səhranı yarıb getməyə cəsa-

rət etsə, onda dincəlmək sorağı ilə elə hey vahələrin arasında dolaşacaqdır.

Bizi onların saysız-hesabsız döngələri, təsəlli verən yalan kimi aldadırdı. Yolda qarşımıza tez-tez suvarılmış torpaqlar, meyvəli bağlar, tərəvətli çəmənlər çıxırdı və öz həbsxanamız bizə üzün müddət qəşəng görünürdü. Biz inanırdıq ki, planetimiz sulu və yumşaqdır.

Lakin sonra nəzərlərimiz itiləşdi və biz sərt həqiqəti açdıq. Təyyarə bizə dümdüz irəliləməyi öyrətdi. Biz Yerdən aralanan kimi göllərə və pəyələrə gedən yaxud şəhərdən şəhərə uzanan yolları tərk edirik. İndi bizə əziz olan qulluqdan azadıq, artıq bu-laqlardan asılı deyilik, uzaq yerlərə istiqamət götürürük. Yalnız indi, hündürdən düzünə uçuş zamanı yerimizin həqiqi əsasını, qayalardan, qumdan, duzdan ibarət təməlini görürük, bu təməl üzərində, xarabalıqlardakı mamır kimi, orda-burda həyat çiçəklənir.

Budur, biz fizik oluruq, bioloq oluruq, biz mədəniyyətin pöhrələrini gözdən keçiririk, onlar vadiləri bəzəyir və bəzi yerlərdə gözlənilmədən çiçək açır, əlverişli iqlimdə qol-budaq atan bağ kimi. Biz, alim mikroskopla baxan kimi, illüminatordan baxırıq və insanı onun kainatda tutduğu yerə görə mühakimə edirik. Biz öz tariximizi yenidən oxuyuruq.

2

Magellan boğazına doğru uçanda, Rio-Qalyeqosdan bir az cənubda, aşağıda sönmüş lava görürsən. İyirmi metr qalınlığında olan, çoxdan sakitləşmiş kataklizmin bu qalıqları vadini basmışdır. Sonra ikinci, üçüncü belə lavanın üstündən keçirsən, sonra kiçik dağlar, iki yüz metr hündürlüyündə təpələr gəlir, hər birində də krater – vulkan ağzı görünür. Məğrur Vezuviyə oxşayan heç bir şey yoxdur; elə düzənlikdəcə qısa lüləli ağır topların ağzı göyə baxır.

Lakin bu gün burada dinclik və sakitlikdir. Bir zamanlar minlərlə vulkanın alov püskürdüyü, yeraltı orqanların uğultu ilə hay-

laşdıqları, şahə qalxmış bu yerin sakitliyi qəribə və yersiz görünür. İndi qara buz lentləri ilə sarınmış səssiz-səmirsiz səhraların üstü ilə uçursan.

Sonra daha qədim vulkanlar gəlir, onları artıq otlar basmışdır. Bəzən kraterdə ağac bitir, eynən köhnə dibçəkdə əkilmiş çiçək kimi. Qürub günəşinin şəfəqlərinə bürünmüş düzənlik daha çox ağaclarının başı ilə səliqə ilə vurulmuş gözəl parka bənzəyir, təkcə açılmış nəhəng çalaların dövrəsi bir az dikdir. Dovşan sürətlə qaçır, quşlar havaya qalxır – həyat yeni planetə, nəhayət, xeyirli yer cismi cildinə girmiş göy cisminə yiyələnir.

Punta-Arenasa az qalmış son kraterlər yoxa çıxır. Yaşıl xalılar altında vulkan təpələri, demək olar, görünmür, bütün diklər sakit və hamardır. Bu yumşaq parça bütün dəşikləri tutmuşdur. Yer düzdür, yamaclar az mailidir, daha onların keçmişini xatırlamırsan. Yaşıl otlar kədərli əlamətləri təpələrdən silmişdir.

Bu da dünyanın ən cənub şəhəri, bu şəhər çoxdan donmuş lava ilə cənub buzları arasına toplanmış bir ovuc təsadüfi palçıqın sayəsində yaranmışdır. Burada, qara selin yaxınlığında insanın necə möcüzə olduğunu çox kəskin hiss edirsən. Nadir müvəffəqiyyətdir. Allah bilir bu səyyah necə və nə üçün bağlara gəlmişdir, bu bağlar sanki elə onu gözləyirdi, ola bilsin bu bağlarda həyat təkcə bir geoloji epoxa üçündü – bu qısa müddət, tükənməz adi günlər içərisində ötəri bayram.

Mən sakit isti havada yerə endim. Punta-Arenas! Fəvvarənin daşlarına söykənil qızlara baxıram. Onlar qəşəngdirlər: onlardan iki addımlıq məsafədə daha kəskin hiss edirsən ki, insan ağla-gəlməz varlıqdır. Bizim dünyada bütün canlılar özü kimilərini cəlb edir, çiçəklər belə küləkdən əyilərək başqa çiçəklərə qarışırlar, qu quşuna bütün qu quşları tanışdır, yalnız adamlar tənha-lığa qapanıb qalırlar.

Bizim daxili aləmimiz bizi bir-birimizdən nə qədər uzaqlaşdırır. Mənimlə bu qızın arasında, onun arzuları durur, bu maneə-ni necə rəf edəsən? Tələsmədən evlərinə qayıdan, gözlərini

yerə dikib öz-özünə gülən, xoş xəyallara və əfsanələrə qapılmış bu qız haqqında mən nə öyrənə bilərəm? Məşuqunun deyilməmiş fikirlərindən, onun sözlərindən və onun susmasından qız özünə səltənət yaratmışdır və indi qalan bütün adamlar onun üçün sadəcə vəhşi idi. Mən bilirəm, o öz sirlərinə, öz vərdişlərinə, xatirələrinin ahəngdar əks-sədasına qapılmışdır, o məndən uzaqdadır, elə bil biz başqa-başqa planetlərdə yaşayırıq. Hələ dünən vulkanlardan, yaşıl çəmənlərdən, yaxud şor dəniz dalğalarından yaranmış bu qız, demək olar, ilahədir.

Punta-Arenas. Fəvvarənin daşlarına söykənirəm. Qarılar bu su aparmağa gəlirlər; onların nəsihi ağır işdir, mən onların taleyi barədə ancaq bunu öyrənirəm. Uşaq divara söykənərək, içün-içün ağlayır; onun haqqında mənim yadımda ancaq bu qalacaqdır: yaxşı uşaqdır, əbədi təsəllisizdir. Mən yadam. Mən onlar haqqında heç nə bilmirəm. Onların səltənətinə daxil olmağa ixtiyarım yoxdur.

Müxtəlif insan düşmənçiliyinin, dostluğunun da, sevincinin də göstərildiyi səhnənin dekorasiyası nə qədər kasıbdır. Təsədüfün iradəsi ilə adamlar hələ soyumamış lavaya atılmışlar, müdhiş qum və qar onların üstünə gəlir, onların əbədiyyətə bu meyli hardandır? Axı onların sivilizasiyası kövrək zərdir: Vulkan dilə gələr, dəniz coşub daşar, qumlu tufan qopar – və onlar izsiz-tozsuz məhv olub gedərlər.

Bu şəhər, görünür, bərəkətli torpaqda salınmışdır, güman edirlər ki, burada torpaq təbəqəsi Bosda¹ olduğu kimi dərinidir. Adamlar unudurlar ki, burada da, həyat, hər yerdə olduğu kimi, bütəkdir, planetdə elə bir yer yoxdur ki, ayağımızın altındakı torpaq doğrudan da qalın olsun. Punta-Arenasdan on kilometrlik məsafədə mən bir göl tanıyıram, həmin göl bunu əyani göstərir. Bozarmış, cılız ağaclarla və alçaq evlərlə əhatə olunan bu balaca göl yaraşıqsızdır, kəndli həyatının ortasındakı gölməçəyə oxşayır, amma bir şey ağlasığmazdır: onda qabarma və çəkilmə var. Ətrafda hər şey sakit və adidir, qamışlar xışıldayır, uşaqlar oyna-

¹Mərkəzi massivdə (Fransa) əyalətdir.

yır, göl isə başqa qanunlarla yaşayır. Onun köksü gecə-gündüz ağır-ağır qalxıb-enir. Hərəkətsiz yuxulu səth, yeganə köhnə qayıq – bunların da altında ayın təsirinə müti su. Onun qara dibi dəniz həyatı ilə yaşayır. Ətraf, Magellan boğazına qədər, hər şey nazik ot və çiçək pərdələri altında qərribə tərzdə bir-birinə bağlanmışdır, bir-birinə qarışmışdır, rəngdən-rəngə düşür. Bu da şəhər, sənə elə gəlir ki, o etibarlı yerdə möhkəm tikilmişdir, burada sən öz evindəsən, amma lap astananın yanında, yüz metr eni olan gölməçədə dənizin nəbzi vurur.

3

Biz səyyah planetdə yaşayırıq. Bəzən, təyyarənin sayəsində, biz onun keçmişini barədə yeni bir şey öyrənirik. Gölməçənin ayla əlaqəsi gizli yaxınlığı aşkara çıxarır, amma mən başqa əlamətlərə də təsadüf etmişəm.

Böyük səhrada sahilboyu uçarkən, Kap-Cubi və Sisneros arasında gah burada, gah da orada başı kəsik konusa bənzəyən, diametri bir neçə yüz addımdan otuz kilometrə qədər olan bir növ yayla görürsən. Qərribə orasıdır ki, onların hamısı bir hündürlükdədir – üç yüz metrdir. Onların səviyyəsi, onların rəngi (onlar eyni süxurdandır), onların yamacları eynidir.

Elə bil qum üstündə ucalan sütunlardır, çoxdan uçmuş məbədin kölgəsini saxlayırlar, bu sütunlar göstərir ki, bir zaman buradan onları birləşdirən nəhəng bir yayla uzanıb gedirmiş.

O illər Kasablanka ilə Dakar arasında hava xətti yenicə salınmışdı, maşınlarımız hələ zəif və etibarsızdı, biz qəzaya uğrayanda ya yoldaşlarımızı axtarmağa çıxanda, yaxud onlara kömək üçün uçanda, bəzən itaətdə olmayan rayonlara düşməli olurduq. Qum isə aldadıcı olur, arxayın olursan ki, möhkəmdir, bir də görürsən ki, batdın. Çox köhnə şoranlığa gəldikdə isə, üzədən o asfalt kimi möhkəm görünür, adamın ayağının altında bərk səslənir, amma çox vaxt təkerin ağırlığına tab gətirmir. Düzün ağ qabığı sınır, qara üfunətli bataqlığa düşürsən. Buna görə də biz imkan olan vaxt bu yaylaların hamar səthini üstün tuturduq, burada heç bir tələ filan ola bilməzdi.

Buna yapıxıb qalmış iri və ağır qum – çox xırda balıq-qulağı yığını zəmanət verirdi. Yaylanın səthində onlar bütöv qalmışdılar, dərinə getdikcə – bu kəsik yerindən görünürdü – xırdalanır, preslənirdi. Ən qədim laylarda massivin təməlində xalis əhəng-daşı əmələ gəlmişdi.

Sərkeş tayfaların tutub əsir elədikləri yoldaşlarımız – Ren və Serri qurtarmaq lazım gəlidiyi vaxt, danışiq üçün göndərilmiş mavrı belə bir yaylaya çıxardım, uçmazdan qabaq onun haradan aşağı düşəcəyini bilmək üçün birlikdə yer axtarmağa başladıq. Lakin meydançamızın hər tərəfi yalçın qayalar, dibsiz uçurlardı, qat-qat aşağı gedən təbəqələrdi, sanki ağır daş pərdələrdi. Aşağı düşməyin mənası yoxdu.

Uçmaq, daha münasib yer tapmaq lazım idi, amma mən lən-giyirdim. Ola bilsin, bu uşaqlıqdı, amma bir dəfə də nə insan, nə heyvan ayağı dəyməmiş yeri ayaqlarım altında hiss etmək nə-dənsə fərəhli idi. Heç bir ərəb hücumla bu qalanı, bu istehkamı ala bilməzdi. Hələ heç bir Avropa tədqiqatçısı burada olmamışdı. Mən heç vaxt toxunulmamış, insan ayağı dəyməmiş bakirə qumun üstündə yeridim. Mən toza dönmüş balıqqulağını, qiy-mətli qızıl kimi, ilk dəfə ovucladım. Burada sükutu ilk dəfə mən pozdum. Mən əsrlər boyu bir saplaq da cücərtməyən bu qütb buzluğunda, küləyin vurub gətirdiyi toxum kimi, həyatın ilk sübutu, ilk müjdəçisi oldum.

Artıq səmada ulduzlar sayrışırdı, başımı yuxarı qaldırdım. Mən düşündüm: yüz min illər bu ağ dənizə ancaq ulduzlar baxmışdır. Təmiz göylər altında açılmış, ləkəsiz təmiz süfrə kimi. Birdən ürəyim yerindən oynadı: qeyri-adi bir kəşf ərəfəsində olduğu kimi. Bu süfrənin üstündə, məndən otuz metr aralıda daş qaralırdı...

Ayağımın altında üç yüz metr qalınlığında preslənmiş balıq-qulağı var idi. Bu nəhəng lay ən təkzibedilməz fakt idi, burada heç bir daş yoxdur və ola da bilməz. Əgər orada yerin dərin qatlarında çaxmaqdaşı – planetin dərinliklərində yavaş-yavaş çevrilmənin məhsulu – mürgüləyirsə, onlardan biri hansı möcüzə

nəticəsində əldəyməmiş bu yerə çıxıb bilər? Mən ürəyim çırpı-
na-çırpına tapıntımı qaldırdım, – yumruq boyda qara daş idi, me-
tal kimi ağır, göz yaşı kimi girdə.

Alma ağacının altına salınmış süfrəyə yalnız alma düşə bilər, ulduzların altında açılmış süfrəyə yalnız alma düşə bilər, ulduzların altında açılmış süfrəyə isə ancaq ulduz tozu düşə bilər, – heç bir vaxt, heç bir meteorit haradan olduğunu belə aydın göstərməmişdi.

Ona görə də təbii olaraq, mən başımı qaldıraraq fikirləşdim ki, göylərin alma ağacından gərək yenə meyvə düşmüş olsun. Mən onları düşdüyü yerdən tapacağam, – axı yüz və min illər heç nə onları narahat edə bilməzdi. Axı onlar bu qumluqda əriyib gedə bilməzdi. Fərziyyəmi yoxlamaq üçün mən dərhal axtarmağa üz qoydum.

O doğru çıxdı. Mən daşı daş ardınca yığdım, təqribən hər hektardan bir daş. Onların hamısı eynən sönmüş lavaların damcısı idi. Hamısı qara almaz kimi bərk idi. Mən bu zirvələrdə özümün ulduz yağışı ölçənilmə məşğul olduğum qısa müddət ərzində, bu min illərlə davam edən od leysanı sanki qarşıma bir anda töküldü.

4

Hər şeydən qərribə o idi ki, orada, planetimizin donqarlaşmış kürəyində maqnitləşmiş düzənliklə ulduzlar arasında insan idraki yüksəldi, bu idrakda bu odlu yağış güzgüdə olduğu kimi əks oluna bilərdi. Qədimdən üst-üstə yığılmış bu cansız materiya içərisində insan fikri möcüzə idi. Bu fikirlər isə axıb gəlirdi.

Bir dəfə qəza məni qum səhrasının ortasına atdı, mən oturub havanın işıqlanmasını gözləyirdim. Aya doğru üz tutmuş qum təpələrinin yamacları qızıl kimi parıldayırdı, qarşıdakı yamaclar isə ta təpəyə qədər, qaranlıq idi, burada nazik, aydın bir xətt işığı kölgədən ayırırdı. Zülmət və ay işığı ilə zolaq-zolaq edilmiş bu səhra tərsanəsində işin bir saatlıq fasilə sükunəti hakim idi, bəlkə də bu tələ sükutu idi – mən bu sakitlikdə yuxuya getdim.

Ayılarkən mən yalnız əngin gecə səmasını gördüm, çünki qum təpəsinin lap yuxarısında yatmışdım, qollarımı yanlara açaraq, üzümü ulduzlar səltənətinə tutmuşdum. Mən qarşımda nə kimi ənginliklər açıldığını başa düşmürdüm, onlarla mənim aramda nə yapışmaq, tutmaq mümkün olan köklər, nə dam, nə ağac budağı var idi, başım gicəllənə-gicəllənə hiss etdim ki, yığılıram, sürətlə uçuruma gedirəm.

Lakin yox, mən yığılmırdım. Məlum oldu ki, mən təpədən dırnağa qədər yerlə bağliyam. Qəribə bir əmin-amanlıqla bütün ağırlığımla ona təslim olmuşdum. Cazibə qüvvəsi mənə, məhəbbət qədər qüdrətli göründü.

Bütün bədənimlə hiss edirdim ki, yer mənə dayaq verir, saxlayır, əlimdən tutub, uzun gecənin içərisindən keçirib aparır. Məlum oldu ki, ağırlığım məni planetə sıxır, sərt virajlarda bütün ağırlığımla kabinəyə sıxılan kimi. Mən bu əla dayaqdan, istinadgahdan belə möhkəm, belə etibarlı istinadgahdan ləzzət alırdım və altımda əyilmiş gəmi göyertəsi hiss edirdim.

Mən fəzalarda bu hərəkəti o qədər aydın hiss etmişdim ki, əgər yerin dərinliklərindən adət edilməmiş səylə əzab verilən maddənin yanıqlı səsinə, limana çıxan köhnə yelkənli qayığın iniltisini, həddən artıq yüklənmiş barjın qulaqbatıran cırıltısını eşitsəydim, azacıq qədər təəccüb etməzdim. Lakin yer qatları susurdu. Mən çiyinlərimlə cazibə qüvvəsini duyurdum. Yenə həmin ahəngdar, dəyişməz, əbədi cazibəni. Bəli, mən doğma planetdən ayrılmazam, qaleranın¹ batdığı yerdə avarçəkənlərin əbədi olaraq dənizin dibində qurğuşun kimi mıxlanıb qaldıqları kimi.

Səhralarda itkin düşmüş, təhlükələrlə əhatə olunmuş qumlar və ulduzlar arasında köməksiz-pənahsız qalmış, lal çöllərlə, dilsiz məsafələrlə həyatımın maqnit qütbündən aralı salınmış mən, tələyim haqqında düşünürdüm. Mən bilirdim: əgər məni hər hansı bir təyyarə axtarıb tapmasa, yaxud sabah mavrlar canımı almasa, bu həyatverici qütblərə qayıtmaq üçün uzun günlər, həftələr və aylar tələb olunur. Burada mənim heç nəyim qalmamışdı. Qumlar

¹ Qədimdə çoxavarlı gəmi.

və ulduzlar arasında azmış, ölümə məhkum adam kimi dərk edir-dim ki, yalnız bir səadətə malikəm – bu da nəfəs almaqdır...

Əvəzində gözümlə baxa-baxa saysız-hesabsız yuxular görürdüm.

Onlar bulaq suyu kimi səssiz-səmirsiz axıb gəlirdi, əvvəlcə, mən onun, məni bürüyən zövq-səfanın haradan gəldiyini bilmir-dim. Nə səs vardı, nə səmir, nə də xəyal. Təkcə bir hiss vardı: yanımda kim isə var, yaxın və əziz dost adam; budur, bu saat, indicə onu tanıyacağam. Sonra mən işi başa düşdüm, gözlərimi yumaraq, yaddaşımın seyrinə qapıldım.

Harada isə sıx tünd küknar və cökə ağacları ilə örtülmüş park və ürəyimə əziz olan köhnə ev var idi. Əgər o, məni isidə bil-mirsə, mənə sığınacaq verə bilmirsə, onun yaxın yaxud uzaq ol-masının nə əhəmiyyəti, burada o ancaq xəyaldır: o vardır, bunun özü də kifayətdir, gecə onun gerçəkliyini duyuram. Mən sahilə atılmış adsız-yurdsuz cəsəd deyiləm, mən özümü əxz edirəm – mən bu evdə doğulmuşam, xəyalım onun qoxusu, dəhlizlərinin sərinliyi, divarları arasında cingildəyən səslərlə doludur. Hətta gölməçələrdə quruldayan qurbağaların səsini də eşidirəm. Yeni-dən öz-özümü tanımaq üçün, səhrada tənhalıq hissini hardan və hansı itkilərdən əmələ gəldiyini anlamaq üçün, qurbağaların be-lə səsi gəlməyən saysız-hesabsız susmalardan doğan sükutun mənasını dərk etmək üçün bu hədsiz-hüdudsuz əlamətlər, mənə çox-çox lazım idi.

Yox, mən artıq qumlar və ulduzlar arasında dolaşmırdım. Bu donub qalmış dekorasiya daha mənə heç bir şey demirdi. Hətta əbədiyyəti duymaq da demə ondan irəli gəlmirmiş. Köhnə evin mötəbər şkafları yenə gözümlə önündə durdu. Yarı-açılmış şkaflarından mələfələrin qar dağı görünürdü. Orada qar sərinliyi vardı. Ev işlərinə baxan qarı şkaftan şkafa doğru siçan kimi xır-da-xırda səkərək yuyulmuş ağları yorulmadan yoxlayır, düzəl-dir, bir-birinin üstünə yığır, sayırdı. Balaca yırtıq əlaməti görə-n kimi deyir: “Nə bədbəxtçilikdir? – Axı bu bütün evi sarsıda bilər” – Dərhal çırağa yaxın oturur, gözlərinə heyf gəlmədən, bu “mehrab örtüyünü”, bu üç dərli yelkəni yamayır. O böyük

olan nəyə isə qulluq etməkdən yorulmurdu, ancaq Allahamı yaxud gəmiyəmi qulluq etdiyini bilmirəm.

Bəli, madmazel, əlbəttə, mən sənə səhifələr həsr etməliyəm. Mən ilk səyahətlərimdən qayıdan zaman səni həmişə əli iynəli görmüşəm, hər il sənin üzündəki qırışıqların və başındakı ağ saçların sayı artırdı, amma sən yenə əvvəlki kimi bizim yatacağımız üçün öz əllərlə qırıqsız mələfələr, stolumuz üçün əzil-məmiş süfrələr, bayramlar üçün büllur qablar və işıq hazırlayırdın. Mən dəyişək saxlanan yerə gəlir, səninlə üz-üzə oturur, səni həyəcanlandırmağa, sənin gözlərini böyük aləmə açmağa çalışırdım. Öz macəralarım haqqında, ölüm təhlükələri haqqında hekayətlərimlə səni dəyişmək istəyirdim. Sən isə deyirdin ki, mən heç dəyişməmişəm. Axı mən uşaq olanda da həmişə evə köynəyi cırılmış (“Bədbəxtçiliyə bax”), dizimin dərisi siyrlilmiş gəlirdim, axşamlar isə, lap bugünkü kimi, mənə təsəlli vermək lazım gəlirdi. Yox canım, yox, madmazel. Mən indi parkın o başından qayıtmıram, mən dünyanın o başından qayıdıram, özümle bərabər səhraların qasırgasının nəfəsini, insan ayağı dəyməyən uzaq yerlərin təlx iyini, tropik ayın gözqamaşdıran şəfəqini gətirirəm. Sən deyirdin: əlbəttə, oğlanlar həmişə özlərini dəli kimi o tərəf-bu tərəfə çırpırlar, qollarını, qıçlarını sındırırlar və üstəlik də elə hesab edirlər ki, qəhrəmandırlar. Yox, yox, madmazel, mən, parkımızdan çox, çox uzaqlara getmişdim. Parkın kölgəsinin nə qədər az, nə qədər əhəmiyyətsiz olduğunu bilsəydin. Onu nəhəng planetdə, qumlar və qayalar arasında, bataqlıqlar və ayaq dəyməmiş meşələr arasında heç görə bilməzsən, o dərhal itib gedər. Sən bilirsənmi ki, elə ölkələr var orada adama rast gələn kimi dərhal silahlarını çıxadırlar? Bilirsənmi, madmazel, dünyada səhralar vardır, orada bumbuz gecədə mən üstüaçıq, çarpayısız, mələfəsiz yatmışam...

– Vəhşiyə bax! – deyirdin.

Nə qədər çalışdımsa, o öz imanında möhkəm və tərəddüdsüz dururdu, eynən monastır xidmətçisi kimi. Məni kədərləndirirdi ki, acınacaqlı nəsibi onu kor və kar edir...

Amma Böyük səhrada o gecə, qumlar və ulduzlar arasında pənahsız, kimsəsiz qaldığım vaxt mən onu layiqincə qiymətləndirdim.

Mənə nə olduğunu bilmirəm. Göydə bu qədər ulduz – maqnit var, amma cazibə qüvvəsi mənə yerə bağlamışdır. Özgə bir cazibə də var, o mənim özümü özümə qaytarır. Hiss edirəm ki, ağırlığım mənə çox şeyə çəkir. Mənim xəyallarım bu qum təpələrindən, bu aydan, bütün bu gerçəkliklərdən daha realdır. Bəli, möcüzə onda deyil ki, bu ev bizi qoruyur, isidir, bu divarlar bizimdir. Möcüzə ondadır ki, o hiss edilmədən bizə nəciblik, məhribanlıq aşılayır və o, ürəkdə, onun lap dərinliklərində, gözə görünməyən laylar əmələ gətirir, orada, bulaq suyu kimi, xəyallar yaranır...

Böyük səhra, mənim Böyük səhram, budur, bu yun əyirən qarı səni də tamam sehrlədi.

V

VAHƏ

Mən sizə səhra haqqında o qədər danışdım ki, onun barəsində təzədən söhbət açmazdan əvvəl, vahəni təsvir etmək istədim. İndi mənim gözümlə önündə duran şey, Böyük səhrada gizlənmir. Təyyarənin bir qəribə xüsusiyyəti də var – o sizi bir an içində müəmmmanın dərinliklərinə, məchulluğa aparır. Siz düzənlikdə salınmış şəhərlərin – insan qələbəliyinin illüminatoruna, onlardan hər tərəfə üz tutan, qan damarı kimi onları çöllərin şirəsi ilə qidalandıran yollara hələ bu yaxınlarda bioloq alim kimi laqeyd baxırdınız. Ancaq budur, yüksəkliyi göstərən cihazın əqrəbi titrəyir, aşağıda, uzaqlarda bir az əvvəl gömgöy görünən otlar bütöv bir aləmə çevrilir. Siz yuxuya getmiş parkın ortasındakı çəmənin əsirisiniz.

Uzaqlıq məsafə ilə ölçülmür. Bəzən hər hansı bir bağın çəpərləri arxasında Çin divarının arxasında gözlənən sirlərdən böyük sirr gizlənmiş olur; susmaq balaca qızın ürəyini, Böyük səhranın intəhasız qumlarının tənha vahəni qorumasından daha etibarlı qoruyur.

Uzaq bir yerdə təsadüfən dayanmağımdan danışacağam. Bu Argentinada, Konkordiyanın yaxınlığında olmuşdur, ancaq başqa yerdə də ola bilərdi: dünya möcüzələrlə doludur.

Mən çölün ortasında yerə endim və heç ağılıma gəlməzdi ki, nağıla daxil olacağam. Nə məni tapıb apararıq ər-arvadda, nə onların köhnə fordunda diqqətəşayan bir şey yoxdu.

– Siz bizdə gecələyəcəksiniz...

Budur, döngənin o başında ay işığına qər q olmuş balaca məşəklik, onun o tərəfində ev göründü. Bu nə qər bə evdi. Alçaq qayadır, demək olar, qaladır. Lakin ayağımyı astanadan içəri qoyarı kimi gördüm ki, bu, əfsanəvi qəsır o qədər sakit, o qədər xos və etibarlıdır ki, elə bil müqəddəs monastırdır.

Dərhal iki qız gəldi. Onlar sırayıcı nəzərlərlə, daxil olmaq qadağan edilmiş səltənəti mühafizə edən hakimlər kimi, mənə baxdılar; kiçiyi bir balaca dodaqlarını büzdü, yenicə kəsilmiş çubuqla döşəməni döyəcləməyə başladı; bizi bir-birimizə təqdim etdilər, qızlar danışmadan, meydan oxuyarmış kimi mənə əl verdilər və çıxıb getdilər.

Bu çox maraqlı və xos idi. Çox sadəcə, səssiz-səmirsiz və ötəri mənə pıçıldadılar ki, sirr başlayır.

Ata açıqla dedi:

– Bəli, bəli, onlar adamayovuşmazdırlar.

Biz içəri keçdik.

Paraqvayın paytaxtında körpünün hər deşiyindən boylanan otdan, gözə görünməyən, lakin həmişə ayıq olan keçilməz meşənin göndərdiyi kəşfiyyatçıdan, o sırtıq otdan həmişə xosum gəlmişdir, o, şəhərin hələ də adamların hökmranlığında olub-olmadığını, bu daşları yerindən tərpətmək vaxtının çatıb-çatmadığını

yoxlayır. Bu səliqəsizlik həmişə mənə xoş gəlmişdir. Bunda sən hədsiz varlılıq görürsən. Amma indi mən də heyrət etdim.

Çünki burada hər şey köhnəlmiş, dağılmışdı, buna görə hər şey cazibəli olmuşdu; gövdəsi zaman getdikcə çat-çat olmuş, mamır basmış ağac kimi, nəsilbənəsil məşuqlar oturmağa gəldiyi bağ skamyası kimi. Divarlardakı panellər qabarmışdır, pəncərə və qapı çərçivələrini ağac qurdu yemişdir. Stulların hamısı laxlayır. Burada heç bir şeyi təmir etməmişdilər, əvəzində hər şey par-par parıldayırdı. Hər bir şey yuyulmuş, silinmişdi, hər yer güzgü kimi idi.

Elə buna görə də qonaq otağında hər şey qırıqlarla örtülmüş qarı üzü kimi ifadəli idi. Yarıq-yarıq olmuş divarlar, çatlamış tavan – bunlar əla idi, hamısından yaxşısı isə parket idi: – bəzi yerləri batmışdı, bəzi yerlərdə adam ayağını qoyanda titrəyirdi, etibarsız körpü kimi. Amma yenə də təmiz idi, güzgü kimi parıldayırdı. Maraqlı ev idi, ona saymazyana baxmaq olmazdı, əksinə, o adamda özünə böyük hörmət oyadırdı. Əlbəttə, hər il onun mürəkkəb və qərribə görkəminə yeni əlavələr edir, onun gözəlliyini, mehribanlıq və dostluğunu artırırdı, eyni zamanda, təhlükə də artırdı, bu təhlükə qonaq otağından yemək otağına keçəndə sizin qarşınıza çıxırdı.

– Ehtiyatlı olun.

Döşəmədə dəşik görünürdü. Ora düşmək qorxulu idi, adam qıçını sındıra bilərdi, bunu mənim nəzərimə çatdırdılar. Burada dəşik olmasına heç kəs müqəssir deyil, zaman öz işini görmüşdü. Özlərinə bəraət qazandırmaq arzusunun olmaması həqiqətən aristokrat hərəkəti idi. Mənə demirdilər: “O dəşiyi tutmaq da olar, biz kifayət qədər varlıyıq, amma...” Həqiqət olsa da bunu da mənə demirdilər: “Şəhər bu evi bizə otuz ilə vermişdir, şəhər də təmir etməlidir. Görək kim üstün gələcək...” İzahat vermək iltifatı göstərmirdilər və bu sərbəstlik mənə heyrətə gətirirdi. Təkcə sözarası, öteri deyirdilər:

– Bəli, bəli, bir az köhnəlmişdir, dağılmışdır.

Bu sözləri laqeyd deyirdilər və mən fikirləşdim ki, yeni dost-larım bir elə də kədərlənmirlər. Təsəvvür edin, bənnalar, dül-gərlər, mebelçilər və malakeşlər öz məlun alətlərini götürüb, ömründə bu qədər günlər görmüş bu divarlara hücum edir və bir həftə ərzində bu evi tanımaz şəkllə salır, sonra siz də bura qo-naq gəlirsiniz. Nə sirr, nə tənha guşə, nə xəlvəti künc-bucaq, nə qaranlıq zirzəmilər var, ayağının altında heç bir tələ-zad yoxdur, ev evliyindən çıxıb bələdiyyə rəisinin qəbul otağına dönüb.

Bu evdə iki qızın əfsunlanmış kimi yoxa çıxması təəccüblü deyil. Əgər qonaq otağı çardaq kimi gözlənilməz şeylərlə dolu-dursa, onda bəs burada çardaqlar nə cürdür? Dərhal anlayırsan ki, şkaflardan birinin qapısını bir balaca aralasan, köhnə, sarılmış məktublar bağlaması, ulu babanın hesabları, bu evdəki qıfıllar-dan qat-qat çox, həm də qıfılların heç birinə düşməyən açarlar sel kimi axıb gələcəkdir. Açarlar çox faydasız şeydir, bilaixtiyar onların nəyə gərək olduğunu düşünür, fərziyyələr düzəldirsən və bu vaxt gözlərinin qarşısında dərin basdırılmış mücrülər, qə-dim qızıl pullar xəzinəsi canlanır.

– Bəlkə süfrə başına buyurasınız?

Biz yemək otağına keçdik. Otaqdan otağa keçdikcə mən hər yeri bürümüş, heç bir ətir ilə müqayisə edilməyən, eynən buxur kimi, köhnə kitab iyi udurdum, hər şeydən yaxşı o idi ki, çıraqlar da bizimlə bərabər gedirdi. Onlar qədim ağır çıraqlar idi, çox uca althıqlarda bu otaqdan o otağa sürüyürdülər, mən lap kiçik oldu-ğum vaxtlardakı kimi. Onlardan divarlara əcaib kölgələr düşür-dü. Kölgələrin palma yarpaqları ilə haşiyələnmiş alov dәмəti şölələnirdi. Sonra çıraqlar öz yerlərinə qoyulurdu, işıq talaları hərəkətsiz donub qalırdı, ətrafda isə intəhasız qaranlıq qoruqları yaranırdı və orada odunlar çırtıldaırdı.

Qızlar təzədən gəldi, əvvəl getdikləri kimi əsrarlı, səssiz-sə-mirsiz. Özlərini darta-darta stolun arxasında oturdular. Əlbəttə, onlar özlərinin it və quşlarını yedirtməyə, pəncərələri taybatay açaraq, aylı gecəyə tamaşa etməyə, çiçək və ot qoxusu ilə dol-muş hava ilə doyunca nəfəs almağa imkan tapmışdılar. İndi isə

salfetkanı aç-aça gözücu xəlvətcə mənə baxır və ölçüb-biçirdilər ki, mənə də əl heyvanları siyahısına salmağa dəyərmə? Axı onlar artıq iquanı, manqustu, tülkünü, meymunu və arıları əhliləşdirmişdilər. Bütün bu dəstə sakit və mehriban yaşayırdı, elə bil yer üzü cənnətində idilər. Qızlar bu canlı xilqətləri təbəələrinə çevirmişdilər. Onları öz balaca mahir əlləri ilə ovsunlamışdılar. Onları yedirir, içirir, onlara nağıl söyləyirdilər. Özü də manqustdan tutmuş arılara qədər hamısı onlara qulaq asırdı.

Mən də gözləyirdim – onlarla üz-üzə oturan başqa cins nümayəndəsini amansız iti nəzərlərlə dəlib-deşən bu iki şeytan indicə onun haqqında xəlvətcə tez və qəti hökm çıxaracaqdır. Uşaq vaxtlarımızda bacılarım ilk dəfə bizə qonaq gələn adama belə qiymət qoyurdular.

Stol başında söhbət bir anlığa kəsiləndə, birdən cingiltili səslə deyirdilər:

– On bir.¹

Bu rəqəmin bütün məziyyətindən ancaq bacılarım və mən həzz alırdıq.

İndi mən bu oyunu xatırlayanda daxilən büzüşürdüm. Məni xüsusən hakimlərin çox təcrübəli olması sıxırdı. Axı, onlar hiyləgər heyvanları sadələşmələrindən yaxşı ayırırdılar, öz tülkülərinin yerləşmədən təyin edirdilər ki, kefi kökdür ya yox, yaxud indi ona yaxın durmaq olar ya olmaz. Onlar başqasının fikir və hisslərindən baş çıxarmağı da bundan pis bacarmırdılar.

Mən bu ayıq, ciddi və pak gəncliyə valeh idim, amma bu oyunu dəyişsəydilər, daha xoş olardı. Hələlik isə “On bir” almaqdan ehtiyat edərək, mən itaətkarlığına onlara duz verir, şərab tökürdüm, amma hər dəfə başımı qaldıranda onların üzündə satın alınması mümkün olmayan, hakimlərə məxsus ciddilik görürdüm.

Burada yaltaqlıq da kömək etməzdi, şöhrətpərəstlik onlara yad idi. Əlbəttə, şöhrətpərəstlik, məğrurluq yox; onlar özləri haqqında o qədər yüksək fikirdə idilər ki, mən buna bənzər bir söz deməyə cəsarət edə bilməzdim. Mən onların qarşısında peşəmin şan və

¹ Fransa məktəblərində iyirmi bal sistemi qəbul olunmuşdur.

şərəfini də göstərməyə can atmırdım, – yalnız quş balasının tüklənib tüklənmədiyinə baxmaq və onlarla dostcasına salamlaşmaq üçün çinar ağacının təpəsinə qalxmaq böyük cəsarətdir.

Yediyim zaman dinməz–danışmaz pərilərim məni elə diqqətlə izləyirdilər ki, onların iti nəzərləri ilə o qədər tez–tez toq–quşurdum ki, nitqimi tamam itirmişdim. Sükut çökdü, bu zaman döşəmənin üstündə nə isə yavaşca fısıldadı, xışıldadı və susdu. Mən sualedici nəzərlərlə onlara baxdım. Onda imtahanla kifayətlənmiş kimi görünən kiçik qız məni bir daha sınağa qərara aldı. Cavan yırtıcı heyvan dişlərinə oxşayan möhkəm dişlərini çörəyə batıraraq, məsum–məsum, əgər mən kifayət qədər vəhşi olmasam məni bərk qorxuya salmaq ümidi ilə dedi:

– Gürzələdir.

Sonra özündən çox razı halda susdu, açıqca belə hesab edirdi ki, bu söz tamamilə axmaq olmayan hər kəs üçün kifayətdi. Böyük bacı mənim ilk hərəkətimi qiymətləndirmək üçün ildırım sürəti ilə mənə baxdı: dərhal hər ikisi heç bir şey olmamış kimi, nimçələrinə doğru əyildilər, onların üzləri o qədər mülayim, o qədər mehriban idi ki...

Mən bilaixtiyar dedim:

– Aha, gürzə imişlər...

Ayaqlarımın üstündən nə isə sürüşüb keçdi, baldırlarıma toxundu, bu, demə, gürzə imiş...

Yaxşı oldu ki, gülümsədim. Həm də ürəkdən. Süni təbəssümü onlar dərhal duyurdular. Mən ona görə gülümsəyirdim ki, kefim saz idi, bu ev, dəqiqədən–dəqiqəyə mənə daha xoş gəlirdi, bir də mən gürzələr haqqında daha çox şey öyrənmək istəyirdim. Böyük bacı mənim harayımı çatdı:

– Stolun altında, döşəmədə dəşik var, onlar orada olurlar.

Kiçik bacı da əlavə etdi:

– Evə axşam saat onda qayıdılar. Gündüz isə ova çıxırlar.

İndi də mən altdan–altdan xəlvətcə qızlara göz qoyurdum. Sakit sifətlər, harada isə dərinlikdə iti ağıl, pərdəli istehza. Bu da öz hökmünün gücünü yaxşı dərk etməyin nəticəsidir.

Mən bu gün nədənsə xəyala getdim. Bunların hamısı nə qədər uzaq idi! Bəs mənim o iki pərimin başına nə gəldi? Onlar, əlbəttə, indi ərə getmişlər. Bəlkə indi onları tanımaq olmaz? Axı qızlıqla vidalaşmaq, qadına çevrilmək çox ciddi addımdır. Onlar yeni evlərində necə yaşayırlar? Onlar yenə əvvəlki kimi qalın otlarla və ilanlarla dostdurlarmı? Onlar bütün dünyanın həyatı ilə əlaqəsi olan adamlardı. Lakin vaxt gəlir, cavan qızlarda qadınlıq hissi oyanır. Nəhayət, o kimə isə “on doqquz” qoymaq istəyir. Bu yüksək bal eynən ürəkdə yük kimi bir şeydir. Bu zaman bir axmaq meydana çıxır. Daima bəsirətli olan nəzərlər ilk dəfə aldanır – axmaq gözüne yaxşı görünür. Əgər axmaq şər oxuyursa, onu şair hesab edirlər. İnanırlar ki, köhnə, sınıq-sökük parket onun ürəyindəndir, inanırlar ki, manqustu sevir. İnanırlar ki, stolun altında, onun ayaqlarının ətrafında gəzən gürzələrin etimadı fərəhlidir. Öz ürəklərini, əl dəyməmiş bağı ona verirlər, onun isə xoşuna başı vurulmuş qazonlar gəlir. Beləliklə, şahzadə xanımı axmaq köləliyə salır.

VI

SƏHRADA

1

Böyük səhranın hava yollarında biz belə xoş istirahət görə-cəyimizi xəyalımıza da gətirə bilməzdik: qumların əsiri olan biz, həftələrlə, aylarla, illərlə istehkamdan istehkama uçur və az-az hallarda bir də həmin yerə gəlib çıxırdıq. Burada, səhrada belə vahələr görməzsən: bağlar, cavan qızlar – lap nağıldır. Əlbəttə, bir zaman işimizi qurtarıb, yeni həyata başlamaq üçün uzaq-uzaq yerlərə qayıdacağıq, həmin yerdə bizi minlərlə qız gözləyir. Bəli, əlbəttə, o gözəl uzaqlarda, öz kitabları və əl manqustları arasında onlar bizi səbirlə gözləyirlər və onların zərif qəlbləri daha da zərifləşir. Özləri də gözəlləşirlər...

Mən tənhalığın nə olduğunu bilirəm. Səhrada üç il ərzində mən onun dadını görmüşəm. Dəhşətli heç də gəncliyin qumlar və daşlar arasında keçməsi deyil, sənə elə gəlir ki, orada, uzaqlarda bütün aləm qocalır. Ağaclarda meyvələr dəymişdir, çöllərdə taxıl sünbül bağlamışdır, qadınlar gözəlləşmişlər. Vaxt isə gedir, tez qayıtmaq lazımdır... Vaxt gedir, amma sən heç cür yaxanı qurtarıb evə qaça bilmirsən... Yer üzünün ən yaxşı nemətləri qum təpələrindəki qum dənələri kimi barmaqlarının arasından sürüşüb gedir.

Adətən insanlar vaxtın necə keçdiyini hiss etmirlər. Həyat onlara sakit və ləng görünür. Amma biz qısa müddətli duracaqda da vaxtın necə qaçdığını hiss edirik, dinclik bilməyən passatlar – tropiklərlə ekvatorlar arasındakı sahədə əsən quru küləklər yenə əvvəlki kimi üzümüzü döyəcəyir. Biz sürətli qatarın sənişini kimişik: təkərlərin gurultusundan qulağı batmış halda gecəni yara-yara şütüyür və yanıb sönən işıqla pəncərədən çölləri, kəndləri, sehirli yerləri seçirik, ancaq heç nəyi saxlamaq olmur, hər şey itib gedir, axı o qabağa cumur. Biz də elə, uçuş bizi qızışdırdığından rahat dayanacaqlarda da sakitləşmirik, külək qulaqlarımızda uğuldayır, sənə həmişə elə gəlir ki, hələ yoldasan. Sanki bütün küləklərin əksinə olaraq, yorulmadan çırpınan ürəyimiz bizi də əsrarəngiz gələcəyə aparır.

Səhrada onsuz da tənhalıq idi. Bir tərəfdən də bu sərkəş tayfaların qonşuluğu... Kap-Cubidə gecələr hər on beş dəqiqədən bir gurultulu səslər qüllə saatlarının zəngi kimi sakitliyi parçalayır: gözətçilər postdan-posta bir-birini səsləyirlər. Sərkəş tayfaların arasına atılmış İnsan istehkamı Kap-Cubi qaranlıqda gizlənən təhlükələrdən belə müdafiə olunurdu. Biz, bu kor gəminin sənişinləri isə gözətçilərin necə bir-birini səslədiyini dinləyirik, bu səslər artır, qağayı kimi başımızın üzərində hərləyirik.

Ancaq biz yenə də səhranı xoşlayırıq.

İlk vaxtlar o yalnız boşluq və səssizlik kimi görünür, amma bu ona görə belədir ki, o ürəyini hər rastına gələndə açmır. Axı

bizim tərəflərdə də hər bir balaca kənd öz sirrini yad nəzərlərdən gizlədir və əgər onun xatirinə bütün dünyadan əl çəkib, onun qədim adət, xüsusiyyət və nifaqına alışmasan, heç vaxt başa düşməzsən ki, o, vətən olduğu adamlar üçün nədir. Yaxud bizimlə yanaşı bir nəfər öz iqamətgahına çəkilmişdir və bizə məlum olmayan qanun-qayda ilə yaşayır, o eynən Tibet səhrasında yaşayan adam kimidir, heç bir təyyarə ilə onun yanına gedə bilməzsən. Nə üçün onun hücrəsinə girəsən? O boşdur. İnsan səltənəti bizim daxilimizdədir. Səhra da həmçinin – o, qum deyil, tuareqlər¹ deyil, silahlı mavr da deyil...

Budur, bu gün bizi susuzluq əldən saldı. Bir şeyi yalnız bu gün kəşf etdik: çoxdan tanıdığımız quyudan bütün ətraf ışıqlanır. Özü gözə görünmədən evdə hər şeyi dəyişən qadın kimi. Quyunu, məhəbbət kimi, uzaqdan hiss edirsən.

Əvvəlcə qumlar bizim üçün adicə səhra kimi görünür, amma bir dəfə düşmənin yaxınlaşacağından ehtiyat edərək, onun örtüyünü qat-qat oxumağa başlayırsan. Düşmənin dəstəsinin yaxınlığı da qumun simasını dəyişir.

Biz oyunun qaydalarına tabe oluruq və o bizi dəyişdirir. İndi Böyük səhra biz özümüzük. Böyük səhranı anlamaq üçün vahələrdə olmaq azdır. Suya Allah qədər inanmaq lazımdır.

2

Mən elə birinci uçuşdan səhranın dadını gördüm. Üçümüz – Rigel, Giyome və mən Nuatşot istehkamının yaxınlığında qəzaya uğradıq. Mavritaniyada olan bu balaca hərbi post, o zaman bütün dünyadan əlaqəsi kəsilmiş bir yer idi, sanki okeanda itib batmış balaca bir ada idi... Orada qoca bir serjant on beş seneqalli ilə məhbus kimi yaşayırdı. O bizi görərkən hədsiz sevindi.

– Adamlarla söhbət edə bilmək zarafat deyil... Bu zarafat deyil!

Bəli, biz bunun zarafat olmadığını gördük: o ağlayırdı,

¹ Böyük səhrada yaşayan köçəri tayfa.

– Yarım il ərzində siz birinci dəfə gördüyüm adamlarsınız. Mənə ərzağı yarım ildə bir dəfə gətirirlər. Gah leytenant gəlir, gah kapitan. Son dəfə kapitan gəlmişdi...

Biz hələ özümüzlə gələ bilməmişdik. Bizi yoldaşlarımızın səhər yeməyinə gözlədikləri Dakardan iki saatlıq məsafədə yastıq dağıldı və bu taleyimizi dəyişdi. Birdən qoca serjantın qarşısında ilahi bir xəyal kimi durduq, o da sevincindən ağladı.

– İçin, için, sizi qonaq etmək mənə çox xoşdur!.. Bircə təsəvvür edin ki, o dəfə kapitan gəlmiş, onun üçün bir damcı da şərab qalmamışdı!

Mən kitablarımın birində bu barədə nağıl etmişdim və heç bir şey uydurmamışdım. Serjant elə bu cür də dedi:

– Son dəfə qədəh-qədəhə vurmağa da bir şey yox idi... Mən utandığımdan az qala yerə girmişdim, hətta xahiş etdim ki, məni dəyişdirləsinlər.

Qədəh-qədəhə vurmaq! Sevincdən içmək, tər və toz içində dəvədən düşən adamlar içmək. O, yarım il bu dəqiqələrin intizarı ilə yaşamışdır. Hələ bu dəqiqələrə bir ay qalmış silahını təmizləyib, par-par parılatmış, hər yerdə qayd-aqanun düzəltmiş, istehkamin hər künc-bucağında təmizlik aparmışdı. Səadətli anların ləzzətini qabaqcadan duyaraq, görüşə bir necə gün qalmış eyvana qalxmış, gözünü çəkmədən uzaqlara baxmışdı: bəlkə orada toz dalğa-dalğa qalxır, yaxınlaşan dəstənin üstünə pərdə çəkir...

Lakin şərab qalmamışdı, şənliyi qeyd etməyə bir şey yoxdu. Qədəh-qədəhə vurmaq olmayacaq. Biabırılıqdan yaxa qurtarmaq mümkün deyil...

– Onun tez qayıtmasını nə qədər də istəyirəm. Elə hey gözləyirəm...

– O hardadır, serjant?

– Kim bilir? Bizim kapitanımız hər yerdə olur!

Gecə düşdü, biz bu gecəni ulduzlardan söhbət edə-edə fortun eyvanında keçirdik. Baxmağa ayrı bir şey yox idi, uçuş zamanı olduğu kimi, ulduzlar son dənəsinə kimi görünürdülər, ancaq indi onlar tərpənmirdilər.

Uçuş zamanı gecə çox yaxşı olanda hərdənbir özünü unudursan, təyyarənin idarə olunmasına diqqət yetirmirsən və o yavaş-yavaş sola meyl edir. Elə güman edirsən ki, o düz gedir, amma birdən sağ qanadın altında kənd görürsən. Bu səhrada kənd nə gəzir? Onda, deməli, balıqçı qayığı dənizə çıxmışdır. Amma Böyük səhranın ucsuz-bucaqsız ənginliklərində balıqçı qayığı hardan oldu? Bəs onda bu nədir? Bu zaman öz diqqətsizliyinə gülümseyirsən. Yavaş-yavaş təyyarəni düzəldirsən. Kənd öz yerinə qayıdır. Sanki baxımsızlıqdan yerindən aralanmış bürc təzədən öz yerinə yanaşır. Kəndmi? Bəli, ulduzlar kəndi. Lakin buradan, fort yerləşən hündürlükdən yalnız donmuş, buz bağlamış kimi səhranı, hərəkətsiz qum dalğalarını görürsən. Bürcələr hamısı öz yerlərindən asılmışdır. Və serjant deyir:

– Siz güman etməyin ki, mən nəyin harada olduğunu bilirəm... Amma bax, o ulduzun səmti ilə getsən, gedib Tunisə çıxarsan.

– Sən Tunisdənsən?

– Xeyr. Orda mənim əmim nəvəsi var.

Uzun-uzadı sükut. Ancaq serjant bizdən heç nə gizlədə bilmir.

– Bir də gördün ağılıma gəldi, özümü verdim Tunisə.

Əlbəttə, elə-belə piyada yox, o ulduzu tuşlayıb gedəcək. Bu yürüşdə bəlkə o qurumuş quyunun yanında başı-ayağı olmayan bir sayıqlamaya tutula. Onda hər şey bir-birinə qarışar-ulduzlar, əminəvəsi, Tunis. O zaman vaqif olmayanların ancaq əzab-əziyyət hesab etdikləri həmin səyyahlıq ilhamı başlanır.

– Mən bir dəfə kapitandan icazə istədim ki, Tunisə gedim, əmim nəvəsini görüm. Kapitan isə dedi...

– Nə dedi?

– Dünya əminəvələri ilə doludur və mənə Dakara göndərdi, çünki o bir elə uzaq deyil.

– Sənin əmin nəvəsi gözəldirmi?

– Tunisdə olanı soruşursunuz? Əlbəttə! Ağappaqdır.

– O zənci idi...

Serjant, sən bu sözləri məhzun-məhzun və bir qədər də incik-incik deyəndə, biz az qala qucaqlayıb səni öpmək istəyirdik.

Serjant, Böyük səhra sənin üçün nədir? Hər saat gözlənilən ülviiyyət, qıbləgah. Bir də qumluqların o tərəfində, min kilometr-lərlə səndən uzaqda olan sarışın saçlı qız haqqında şirin xatirədir.

Bəs bizim üçün? Bizim üçün səhra öz daxilimizdə yaranan şeydir. Özümüz haqda öyrəndiklərimizdir. Həmin gecə biz də o uzaqda olan qıza və kapitana vurulmuşduq.

3

İtaət altında olmayan yerlərin sərhədində olan Port-Etyenə şəhər demək olmaz. Orada vur-tut kiçik bir fort, bizim təyyarələr üçün anqar, bir də komanda üçün taxta barak var. Ətraf isə o qədər ölü səhradır ki, zəif silahlanmış az adamlı Port-Etyen alınmaz qalaya oxşayır. Ona hücum etmək üçün yaxıcı günəş altında qum dənizini keçmək lazımdır. Əgər düşmən gəlib bura çıxsa belə onun nə qüvvəsi, nə bir qurtum suyu qalacaq. Bununla belə adamların xatırladığı kimi, Port-Etyeni hardansa şimaldan davakar tayfaların hücumu təhdid edir. Fortun komendantı olan kapitan hər dəfə bizim yanımıza bir fincan çay içməyə gələndə əsrarəngiz düşmənin necə yaxınlaşdığını xəritədə göstərirdi və bu sanki, gözəl şahzadə qız haqqında nağıl idi. Lakin düşmən forta çatmadan yoxa çıxır, qum çayın suyunu soran kimi, onu sorur və biz o dəstələri xəyal adlandırırıq. Hökumətimizin axşam bizə payladığı qumbara və patronlar çarpayımızın yanında yeşiklərdə rahat-rahət yatırdı. Bizim uzaqlığımız ən yaxşı müdafiədir, tək-cə bir düşmənlə – dilsiz səhra ilə vuruşmaq lazım gəlir. Aeroportun rəisi Lüka qrammofonu gecə-gündüz işlədir, burada, həyatdan uzaqda musiqi bizimlə yarıunudulmuş dildə danışır, nə isə atəşə-həsrətə yaxın dumanlı, çarəsiz bir kədər oyadır.

O axşam biz qalada nahar etdik, komendant bağını iftixarla bizə göstərdi. Ona Fransadan, dörd min kilometrlik bir məsafədən, üç yeşik əsl torpaq göndərmişdilər. Bu torpaqda üç yaşıl yarpaq vardı. Biz eynən qiymətli bir şey kimi, onları barmaqlarımızla asta-asta tumarlayırdıq. Kapitan onları “mənim parkım” adlandırırdı. Hər şeyi öz nəfəsi ilə qurudan səhra küləyi əsməyə başlayan kimi parkı zirzəmiyə aparırdılar.

Biz qaladan bir kilometr aralı oluruq, nahardan sonra ay işığında öz yerimizə qayıdırıq. Ay işığında qum tamam çəhrayı olur. Biz çox şeydən məhrumuq, amma yenə də qum çəhrayıdır. Gözətçinin səsi eşidilir, və dünya təzədən təşvişə düşür, həyəcanlı olur. Bu, bizim kölgəmizdən qorxan Böyük səhranın özüdür, o gələnlərin kim olduğunu bilmək istəyir, çünki haradansa üstünə düşmənin yeriyir.

Gözətçinin səsinə bütün səhranın səsi eşidilir. Səhra indi tənhalığın daşını atmışdır, yaşayış yerinə çevrilmişdir. Karvan – gecə maqnit kimidir.

Sanki biz təhlükəsiz yerdəyik. Ancaq belə deyil! Nələr bizi hədələmir, vahiməyə salmır. Xəstəlik, fəlakət, düşmənin! Bizim planetdə adam pusquda gizlənən atıcı üçün nişangahdır. Buna görə də seneqallı gözətçi, peyğəmbər kimi, bunu bizə xatırladır.

– Fransızlarıq! – deyərək hay verib, qara mələyin yanından ötürük. Biz rahat və azad nəfəs alırıq. Təhlükə qarşısında olanda, özünü təzədən adam hiss edirsən... Bəli, hələ uzaqdadır, boğulmuşdur, bu sonsuz qumlarla örtülmüşdür, amma hər halda dünya həmin dünya deyil. Səhra yenidən özünün bütün gözəlliyi ilə göz önündə durur. Harada isə hərəkət edən və heç vaxt gəlib bura çıxa bilməyəcək düşmənin dəstəsi onu əzəmət haləsi arasına alır.

Saat on birdir. Lüks radiostansiyadan qayıdıb deyir ki, gecəyarısı Dakardan təyyarə gələcəkdir. Təyyarənin bortunda hər şey öz qaydasındadır. Saat birə on dəqiqə işləmiş poçtu mənim

maşınıma yükləyəcəklər və mən şimala uçacağam. Nahamvar balaca güzgünün qabağında səylə üzümü qırxıram. Boynumda xovlu məhrəba, hərdənbir qapıya yanaşıb uzaqlara gedən quma baxıram: gecə aydınlıqdır, amma külək yavaşlayır. Güzgünün qabağına qayıdırəm. Fikrə gedirəm. Aylarla ara verməyən külək yatanda, çox vaxt göylərdə həngəmə başlayır. Hazırlaşmaq vaxtıdır, qəza fənərləri qayışıma bağlanmışdır, planşet və qələm yanımdadır. Nerinin yanına gedirəm, bu gecə mənim radistim odur. O da üzünü qırxır. “Hə, nə var, nə yox?” – soruşuram. Hələlik hər şey öz qaydasındadır. Bu, girişdir, uçuşun ən sadə hissəsidir. Bu zaman qulağıma səs deyir, nə isə şıqqıldayır. Cırcırma özünü fənərimə çırpır. Nədənsə ürəyim qopur.

Təzədən çıxıb baxıram. Aydınlıq gecədir. Fortdan o tərəfdəki qaya səmada aydınca görünür, elə bil gündüzdür. Səhrada dərin, pozulmaz sükut var, səliqəli-sahmanlı evlərdə olduğu kimi. Ancaq budur, yaşıl kəpənək və iki cırcırma özlərini mənim fənərimə çırpırlar. Yenidən məndə aydın olmayan hisslər baş qaldırır – sevincimi, vahiməmi – daha tutqun, lap dərinliklərdə doğan, çətin sezilən. Kim isə mənə görünməyən uzaqlardan xəbər gətirir. Bəlkə bu, ürəyədammadır? Yenə çölə çıxıram, külək tamam yatmışdır. Əvvəlki kimi sərindir. Lakin mənə artıq xəbərdarlıq edilmişdir. Mən nəyi gözlədiyimi ehtimal edirəm, deyəsən, ehtimal edirəm. Ehtimal düzdürmü? Nə göy, nə qumlar hələ heç bir işarə verməmişdir, amma mənimlə iki cırcırma və yaşıl kəpənək danışmışdır.

Qum təpəsinə qalxıb, üzü şərqə otururam. Əgər mən haqlıyamsa, o çox ləngiməyəcək. Bu cırcıramalar bura nəyə uçmuşlar, onlar orta vahələrdən yüz kilometr kənarda nə axtarırlar? Sahilə atılmış qırıntılar açıq dənizdə tufan qopduğunun düzgün əlamətidir. İndi bu həşəratlar da mənə deyir ki, şərqdən qum tufanı yaxınlaşır, o, palma meşələrindən bu yaşıl kəpənəkləri qabağına salaraq gətirir. Başlanan qasırğanın köpükləri artıq mənim üstümə sıçrayırdı. Özü də təkəbbürlə, ona görə ki, onda təhdid vardır. Təkəbbürlə, çünki o tufan gətirir, şərq küləyi qalxır.

Mən güclə hiss edilən bir nəfəs duyuram. Mən zəifləmiş dalğaların gəlib çatdığı son səddəm. Əgər məndən iyirmi metr aralı bir parça asılmış olsaydı, o tərpənməzdi. Külək təkcə bir dəfə məni ölüm ərafəsi nəvazişi kimi yaladı. Lakin mən bilirəm, bir neçə saniyədən sonra Böyük səhra nəfəsini çəkib, təzədən verəcəkdir. Üç dəqiqə belə keçməmiş anqarımızda külək göstəricisi haray çəkəcəkdir. On dəqiqə keçməmiş göyün üzünü qum buludu örtəcəkdir. İndi biz cəhənnəmə, qudurmuş səhranın odlı rəqsinə atılacağıq.

Ancaq məni başqa şey həyəcanlandırır. Məni şiddətli sevinc bürümüşdür: mən təhlükəni hiss etdim, çətin sezilən əlamətlərdən sabah nə olacağını duyan vəhşi kimi; mən, səhra ağzını açan kimi, onun çətin dilini başa düşdüm, cırcıramanın çırpınan qanadlarında mən onun artan qəzəbini oxudum.

4

Biz Böyük səhrada sərkeş tayfalarla rastlaşdıq. Onlar səhranın bizim gedə bilmədiyimiz yerlərindən, ortalarından gəlirdilər, biz həmin yerlərin ancaq üstündən uçub keçirdik. Mavrlar cəsarət edib hətta Cubi yaxud Sisnerasa gəlirdilər, Kəlləqənd ya çay alıb, yenə yoxa çıxırdılar. Bu səfərlər zamanı onlardan heç olmasa bir nəfərini ələ almağa, əhliləşdirməyə çalışırdıq.

Bəzən biz, aviakompaniyanın icazəsi ilə onların nüfuzlu rəhbərlərindən birini havaya qaldırır və ona dünyanı təyyarənin bortundan göstərirdik. Onların təşəxxüsünü sındırmaq pis olmazdı, axı onlar əsirləri, avropalılara ədavət bəsləmələrindən artıq, nifrət etdikləri üçün öldürürdülər. Bizimlə fortune kənarlarında rastlaşanda onlar hətta özlərini deyinmək zəhmətinə də salmırdılar. Sadəcə olaraq özlərini çevirib tüpürürdülər. Onlar özlərini hər şeyə qadir, qüvvətli güman etdiklərindən çox təşəxxüslü idilər. Belə bir hökmdar üç yüz nəfərlik qoşunu ilə yürüşə çıxarkən dəfələrlə mənə demişdi: “Şükür elə ki, sənin Fransana yüz gündən artıq yoldur...”

Deməli, biz onları göydə gəzdirirdik, üç nəfərinə isə, onlara müəmmalı olan Fransanı görmək də nəsib olmuşdu. Onlar, bir dəfə mənimlə Seneqala uçub, orada ağac görərkən ağlayanların tayfasındandılar.

Sonra mən yenə onların çadırlarına getdim və çılpaq qadınların çiçəklər içində rəqs etdiyi musiqi-xol haqqında həyəcanlı söhbətlərini eşitdim. Axı bu adamlar heç vaxt nə ağac, nə fəvvarə, nə gül görmüşdülər, onlar ancaq Qurandan bilirdilər ki, bağ var, bağlarda su axır, Quranın dediyinə görə bu cənnət idi. Bu cənnət və onun gözəl pəriləri çox baha başa gəlirdi: otuz illik kədər və səfalət, – sonra isə qumluqlarda kafirin gülləsindən məni ölmə. Lakin Allah məvrləri aldadırdı, demə o, fransızlara cənnətin nemətlərini verir, müqabilində də heç bir şey – nə atəş, nə ölüm tələb edir. Bax, buna görə qoca rəhbərlər indi xəyalə dalmışdılar. Bax, buna görə də çadırların dörd tərəfi ilə uzanıb gedən, ömürlərinin axırına qədər yalnız miskin sevinc və edən Böyük səhranın çılpaq qumlarını nəzərdən keçirərək, ürək-lərini qubar eləyən, deşən fikirləri deməyə cəsarət edirdilər:

– Bilirsən... sizin fransız allahınız... bizim məvrlərin allahından çox rəhmli-dir.

Bundan bir ay qabaq onları Savayaya gəzməyə apardıq. Bələdçi onları şələlənin yanına gətirdi, şələlə dolama sütun kimi burularaq, gurultudan ətrafı lərzəyə gətirirdi.

Bələdçi onlara dedi:

– Bir dadına baxın.

Bu əsl içməli su idi. Su! Burada, səhrada, ən yaxın quyu bir neçə günlük yolda idi və əgər bəxtin gətirsə, onu tapsan, gərək dəvə sidiyi təmi verən lehmə ilə atəşini söndürmək üçün quyunun tamam tutulmuş gözünü saatlarla eşəsən. Su! Kap-Cubidə, Sisnerosda, Port-Etyendə qaradərili uşaqlar pul deyil, əllərində konserv qabları su dilənirlər.

– Su ver, su...

– Əgər sözümə baxsan, verərəm.

Su qızıldan qiymətli-dir, bir damcı su qumdan yaşıl alov – ot çıxarır. Əgər Böyük səhranın bir yerində yağış yağsa, bütün səh-

ra hərəkətə gəlir. Qəbilələr üç yüz kilometr uzaqlara, indi ot bitəcək yerlərə köçürlər... Su çox xəsisliklə verilir (on il ərzində Port-Etyendə bir damcı da yağış düşməmişdi, amma burada su boş-boşuna axır. Elə bil deşilmiş çəndən bütün dünyanın suyu axır, bitmək-tükənmək bilmir.

Bələdçi dedi:

– Getmək vaxtıdır.

Lakin onlar elə bil daşa dönmüşdülər.

– Mane olma.

Səslərini kəsdilər və ciddi, səssiz-səmirsiz bu bitib tükənmək bilməyən sirrə tamaşa etdilər. Burada dağların sinəsindən həyat, insanın onsuz yaşaya bilməyəcəyi qan axırdı. Onun bir saniyədə axıtdığı ilə susuzluqdan məst olub, əbədi olaraq şoranlıq və ilğımların tərkinə gedən karvanları diriltmək olardı. Onların qarşısında allahın özü durmuşdu və ondan ayrılı bilmirdilər. Allah öz qüdrətini göstərərək, yerin dərin qatlarını üzə çıxarmışdı və üç mavr donub yerində qalmışdı.

– Siz baxmaqdan doymadınız? Gedək...

– Dayanmaq lazımdır.

– Nə qədər?

– Su qurtarana qədər.

Onlar allahın dəcəlliyindən əl çəkəcəyi saati gözləyirdilər. O tezliklə ağılını başına yığar, o xəsisdir.

– Axı, bu su min illərdir axıb gedir...

Bu axşam onlar şələlə barəsində susmağı daha münasib bilirlər. Yaxşı olar ki, bəzi möcüzələr barəsində susasan, həm də bu barədə az fikirləşmək lazımdır, yoxsa fikir kələfini tamam dolaşdırarsan, allaha şübhə etməyə başlarsan...

– Sizin fransız allahınız, başa düşürsənmi...

Mən isə onlara, bu vəhşi dostlarıma bələdəm. Onların inamı laxlamışdır, onlar vəlvələyə düşmüşlər, itaət etməyə demək olar, hazırdırlar. Onlar istəyirlər ki, Fransa intendantlığı onları arpa ilə təmin etsin və bizim Böyük səhra qoşunlarımız onları

düşməndən qorusun. Nə söz ola bilər, təslim olmaqla, onlar hiss olunacaq dərəcədə bəzi xeyirlər görə bilərlər.

Bu üç nəfər Trarza əmiri əl-Möminlə bir qandandırılar (deyəsən mən adları qarışdırıram).

Mən onu bizim vassalımız olduğu zamandan tanıyırdım. Fransa hökuməti onun xidmətini yüksək qiymətləndirmişdi, qubernatorlar ona səxavətlə bəxşilər verir və qəbilənin ehtiramını saxlayırdı, zahiri səadət xirdəyəcəndi, adama elə gəlirdi ki, daha nə arzulamaq olar? Amma bir axşam o, səhrada müşayiət etdiyi zabitləri qətiyyən gözlənilmədən qırır, dəvələri, silahları ələ keçirib, yenə sərkeş qəbilələrə qayıdır.

Qəflətən qiyam, rəhbəri bir an içində qaçağa çevirən qəhrəmancasına və qoçaqcasına fərarilik, raket kimi tez yanıb-sönən – çünki Atarda olan yüngül süvari mütləq onun yolunu kəsəcəkdir – məğrurluq üsyanı alovu. Bunu adətən xəyanət adlandırırlar. Təəccüb edirsən, belə bir ağılsızlıq necə olur?

Əl-Möminin aqibəti çoxlu və çoxlu ərəblərin aqibətidir. O qocalırdı. Qocalıqla isə tərəddüd gəlir. Elə bir vaxt gəlib çatmışdı, əmir xaçpərəstlərlə sazişə girməklə, bu sazişi əl verib möhkəmlətməklə hər şeyi itirdiyini başa düşmüşdü, başa düşmüşdü ki, əlini murdarlamış, İslam allahına xain çıxmışdır.

Həqiqətən də arpa və dinc yaşayış onun nəyinə lazımды? O elə alçalmışdı ki, əsgərlikdən dönüb çoban olmuşdu, axı bir zaman Böyük səhra təhlükələrlə dolu idi, hər qum təpəsinin arxasında bir qorxu gözləniydi, gecə o, düşərgə salanda gözətçilər qoymağı heç bir vaxt unutmazdı, axşamlar ocaq başında oturduqları vaxt düşmənin üstlərinə yeridiyi xəbərini eşidəndə döyüşçülərin ürəyi şiddətlə döyünürdü. Bir zaman o, azad çöllərin dadını görmüşdü – bu çöllərin dadını bir dəfə görənlər onu heç vaxt unutmazlar.

Bax, indi o, tabe edilmiş, öz ləyaqətini itirmiş, ucsuz-bucaqsız qumluqları şərəfsiz, bədnam surətdə dolaşır. Bax, indi Böyük səhra onun üçün həqiqətən səhradır.

Ola bilsin, onun öldürdüyü zabitlərə ehtiramı varmış. Amma Allaha məhəbbət hər şeydən üstündür.

– Gecən xeyrə qalsın, əl-Mömin.

– Xudahafiz.

Zabitlər yorğana bürünürlər, sal üstə uzanmış kimi qumun üstə sərilirlər, üzlərini göylərə tuturlar. Ulduzlar tələsmədən hərəkət edir, səma vaxtı qeyd edir. Allah-taalanın iradəsi ilə yoxluğa gedən ay qumlara baş əyir. Tezliklə xaçpərəstlər yuxuya gedəcəklər. Bir neçə dəqiqədən sonra göylərdə yalnız ulduzlar parıldayacaqdır. O zaman bir daha oyanmaq qismət olmayan bu xaçpərəstlərin zəif bir çıxırtısı kifayətdir – alçaldılmış qəbilələr təzədən keçmiş əzəmətlərini kəsb edəcəklər, təzədən düşmənin üzərinə hücum başlanacaq, bu ölü qumlara işıq verən yalnız o hücumlardır. Daha bir an keçəndən sonra düzəlməz bir iş görülməli və onunla da yeni dünya doğacaqdır...

Yuxuya getmiş qoçaq leytenantlar öldürülür.

5

Bu dəfə mən Cubidə Kamala və onun qardaşı Muyana qonaq getmişəm, onların çadırında oturub çay içirəm. Başına, gözlərinə qədər göy çalma sarımış Muyan heç bir söz demədən məni başdan-başa ayağa süzür, o əsl vəhşi kimi qaşqabaqlı və çox mütəkəbbirdir. Təkcə Kamal mənimlə söhbət edir, o ev sahibinin vəzifəsinə sədaqətlidir.

– Mənim çadırım, dəvələrim, arvadlarım və qullarım, hamısı, hamısı sənindir.

Muyan düz gözümlərin içinə baxaraq, qardaşına sarı əyilir, nə isə deyir, sonra yenə sükut aləminə qapılır.

– Nə dedi?

O deyir ki, Bonnafu R'Heybatda min dəvə oğurlamışdır.

Kapitan Bonnafu Atar yüngül süvarisindən ibarət mexaristlər dəstəsinə başçılıq edir. Mən onu görməmişəm, amma bilirəm ki, onun haqqında mavrlar arasında əfsanələr gəzir. Onun barəsində qəzəblə danışirlər, amma onun simasında az qala allahı görürlər.

Kapitan Bonnafunun varlığı bütün səhranın simasını dəyişmişdir. Budur, o birdən yerdən çıxmış kimi, cənuba yol alan sərkəşlərin arxasında peyda olur, yüzlərlə dəvəni qabağına salıb aparır, köçərilər ən qiymətli əmlaklarını gözlənilməz təhlükədən qorumaq üçün dönüb onunla vuruşmağa məcbur olurlar. Beləliklə, göylərin özü tərəfindən göndərilmiş elçi kimi, Atarın harayına çatır, sonra yaylaqda düşərgə salır, özünü günə verir – həsəd aparılası vəziyyətdir! O bütün nəzərləri özünə tərəf çəkir, dəfədilməz qüvvə ilə cəzb olunan tayfalar onun qılıncının qabağına cumur.

Muyan mənə daha qəzəblə baxır və yenə nə isə deyir.

– Nə dedi?

– Deyir ki, sabah biz Bonnafunun üstünə gedirik. Üç yüz silahla.

Mən onsuz da bəzi şeyləri duymuşdum. Üç gündür ki, dəvələr suvarmağa aparır, nə barədə isə danışır, özlərindən çıxırlar. Sanki gözə görünməyən gəmini suya buraxmağa hazırlayırlar. Geniş çöllərin başsız küləkləri yelkəni şişirtdir. Bonnafunun mərhəməti üzündən cənuba doğru hər addım şöhrət gətirir. Doğrusu, bilmirəm, adamları aparan, idarə edən nifrətdir, yaxud məhəbbət.

Belə əla düşməni tale hər kəsə bəxşiş göndərmir, beləsini öldürmək şərəfdir. Onun göründüyü yerlərdə köçərilər çadırlarını yığışdırır, dəvələri ilə qaçırırlar, onunla üz-üzə gəlməyə cəsarət etmirlər, onun səsini uzaqdan eşidənlər isə məşuqlar kimi başlarını itirirlər. Onlar dünyada ən böyük səadətin iki ay cənuba doğru getmək, yorğunluqdan əldən düşmək, susuzluqdan əzab çəkmək, qum tufanından yumaq kimi olmaq, nəhayət, dan yeri ağaranda qəflətən Atarın yüngül süvarisinin üstünü almaq, allahın iradəsinə rəğmən, kapitan Bonnafunu öldürmək olduğunu birdən başa düşüb, dinc çadırlarından, arvadlarının qoynundan, şirin yuxularından ayrılıb gedirlər.

– Bonnafu güclüdür, – deyər Kamal mənə etiraf etdi.

İndi mən onların sirrini bilirəm. Çox istədiyi bir qadının laqeydliklə yanından ötüb keçməsi bəzilərinin gözü qabağına gəlir, o təhqir olunmuş, yuxusu ərşə çəkilməş halda bütün gecəni bu böyründən o biri böyrü üstə çevrilir, o qadın bir də, bir də

onun yanından ötüb keçir, rahatlığını pozur, eynən bu cür, Bonnafunun da uzaq ayaq səsləri onlara rahatlıq vermirdi. Ona qarşı çıxan dəstələri keçərək, mavr paltarı geymiş bu xaçpərəst iki yüz yarımvəhşi başkəsənlə birlikdə sərkəşlərin məskəninə soxulmuşdur, halbuki burada, fransızların tabeliyində olmayan yerdə, onun elə öz adamlarından hər biri itaət boyunduruğunu tullayıb, bu kafiri daş mehrabda allahına qurban verə bilər, burada onların qabağını kəsən yalnız ona olan dərin hörmətdir. Onun təkliyi, köməksizliyi də onları həyəcana gətirir. Bu gecə o, onların narahat yuxularına gəlir, dönə-dönə onların yanından saymazyana keçir, addımları da səhrada əks-səda verir.

Muyan, elə bil yaşıl qranitdən yonulmuş çadırın bir küncündə quruyub, yenə nə barədə isə fikirləşirdi. Yalnız gözləri, bir də gümüş xəncəri parıldayırdı – bu xəncər daha oynucaq deyildi, sərkəşlərin məskəninə keçəndən bəri bu mavr nə qədər dəyişmişdi! Həmişəkindən daha artıq öz şəxsi ləyaqətinin əsiri olmuşdu, mənə hədsiz dərəcədə nifrət edirdi, çünki o sabah Bonnafunun üstünə gedəcəkdi, dan yeri ağaranda məhəbbətə çox oxşayan nifrətlə hərəkətə gələrək, yürüşə çıxacaqdı.

Yenə o, qardaşına doğru əyildi, pıçıltı ilə nə isə dedi və mənə baxdı.

- Nə dedi?
- Deyir ki, əgər sən istehkamdan kənarda görsə öldürər.
- Nə üçün?
- Deyir ki, sən təyyarən və radion var, sən Bonnafun var, amma sən həqiqətdən uzaqsan, iman yoxdur.

Muyan daş kimi hərəkətsizdir, yaşıl çalmasının qatları heykəlin daş paltarını xatırladır, o mənim haqqımda hökm çıxarır.

- Deyir ki, sən keçi kimi ot yeyirsən, donuz kimi donuz əti yeyirsən. Sənin həyasız qadınların yaşınmırlar – bunu o özü görmüşdür. Deyir ki, sən heç vaxt ibadət etmirsən. Deyir, vaxtakı sən dinin-imanın yoxdur, təyyarələr, radio, Bonnafu sənə nəyinə lazımdır?

Bu mavr qiyamət adamdır, O öz azadlığını qorumur, səhrada adam həmişə azaddır, adi gözlə görünən sərvətini də qorumur,

səhrada belə şey yoxdur, – mənəvi səltənətini qoruyur. Qədimlərdə dəniz quldurları eləyən kimi, Bonnafu öz dəstəsini dilsiz qum okeanının içərisi ilə aparır. Budur, Kap-Cubi düşərgəsi tamam dəyişmişdir, qayğısız çobanların dinc, sakit düşərgəsi heç elə bil olmamışdır. Bonnafunun nəfəsi onu, tufan dağıdan kimi, dağıtmışdır, indi axşam çadırlar bir-birinə qısılacaqlar. Cənubda səssizlik hakimdir, adamın ürəyini sıxır, bu, səsini çıxarmayan Bonnafudur! Təcrübəli ovçu Muyan küləyin səsində Bonnafunun ayaq səslərini seçir.

Bonnafu Fransaya qayıdanda düşmənləri sevinməyəcəklər, yox, onlar acı-acı heyfsilənəcəklər, sanki onların doğma səhraları özünün maqnitlərinin birini itirəcək və həyat sönükləşəcəkdir. Onda mənə deyəcəklər:

– Niyə o, sənin Bonnafun gedir?

– Bilmirəm...

Bonnafu onlarla uzun müddət təhlükəli oyun oynamışdı: ölüm-dirim oyunu. Onların oyun qaydalarını qəbul etmişdi. O, başını onların daşı üstə qoyub, yuxuya gedirdi. Həmişə qaça-qaçda idi, onlar kimi gecələri küləklə, ulduzlarla keçirirdi, Bibliya zamanlarında olduğu kimi. Budur, indi o gedir, deməli, oyun onun üçün hər şeydən yüksək olmamışdır. O, kartları saymaz-yana tullayır, mavrlara özləri ilə oynamaq imkanı verir. Onlar çaşıb qalmışlar: əgər insanı bütünlüklə cəzb eləmirsə, bu həyatın bir mənası varmı? Amma yox, onlar həyata inanmaq istəyirlər.

– Sənin Bonnafun yenə qayıdacaqdır.

– Bilmirəm.

Mavrlar onun qayıdacağını güman edirlər. Avropa oyunları indi onun nəyinə lazımdır? Zabitlərlə bric oynamaq onu tez zinhara gətirəcək, rütbəsinin artması da, qadınlar da onu bezikdirəcək. O, nəcib əsgər həyatı üçün darıxacaq və hər addımda ürəyi məhəbbətə doğru gedirmiş kimi şiddətlə döyünəcək. O fikirləşir ki, guya onun həyatı burada yalnız təsadüfi macəralardan ibarət olmuşdur, orada, Fransada isə, onu mühüm şeylər gözləyir, lakin o, nifrətlə inanacaq ki, dünyada səhranın ona bəxş etdiyi sərvət-

dən böyük sərvət yoxdur, – burada ona qumsal ənginliklərin gözəlliyi, sakitlik, külək və ulduzlarla dolu gecələr verilmişdi. Əgər Bonnafu qayıtsa, elə həmin gecə bu xəbər bütün sərkeş qəbilələrə yayılacaqdır. Mavrlar biləcəklər ki, o harada isə Böyük səhranın ortasında iki yüz quldurun arasında yatır. O zaman səssiz-səmirsiz dövələrini suvarmağa aparacaqlar. Çoxlu arpa ehtiyatı görəcəklər. Tüfənglərini yoxlayacaqlar. Öz nifrətləri yaxud bəlkə də məhəbbətləri ilə amadə olacaqlar.

6

– Məni təyyarədə gizlət, Mərakeşə apar...

Kap-Cubidə mavrların əsiri hər axşam bu sözlərlə, dua, oxuyur kimi, mənə müraciət edirdi. Beləliklə, öz həyatını xilas etmək üçün əlindən gələn hər şeyi edəndən sonra çömbəlib oturur, mənə çay hazırlayırdı. İndi o, sabahı üçün xatircəmdir, axı o, taleyini şəfa verə biləcək yeganə həkimə tapşırırmışdır, əllərini göyə qaldırıb, onu xilas edə biləcək yeganə Allahı çağırırmışdır. İndi də çaynikə doğru əyilərək, o keçmişin adi lövhələrini döndöndənə xəyalına gətirirdi – doğma Mərakeşin qara torpağı, çəhrayı evləri, məhrum olduğu az-maz sevinc xəyalında canlanırdı. Mənim susmağım, ona həyat bəxş etməyə tələsməməyim onu qəzəbləndirmirdi. Mən onun üçün özü kimi adam deyildim, bir dəfə qopan və onun taleyini dəyişdirən təsadüfi külək kimi bir qüvvə idim, bu qüvvəni fəaliyyətə qoşmaq lazımdı.

Amma mən adi pilotam, yalnız bir neçə ay olar ki, Kap-Cubidə aeroportun rəisi olmuşam, mənim sərəncamımda vur-tut ispan fortuna tərəf uzanan barak, barakda isə əl-üz yumaq üçün ləyən, şor su tökülmüş səhəng, bir də adama boy verməyən çarpayı vardı. Mən öz qüdrətimə bir elə güvənmirdim.

– Hə, Bark, sonra baxarıq...

Bütün qullara Bark deyirlər, onu da elə çağırırdılar. O, dörd il əsirlikdə olmuşdu, amma hələ təslim olmamışdı, bir zaman kral olduğunu unuda bilmirdi.

– Sən Mərakeşdə nə iş görürdün, Bark?

Mərakeşdə yəqin onun arvadı və üç uşağı bu gün də yaşayırlar, orada o, gözəl peşə ilə məşğul olurmuş.

– Mən sürü qovurdum, adım da Məhəmməd idi.

Orada onu kaidlər çağırır deyirmişlər:

– Mən öküzlərimi satmaq istəyirəm, Məhəmməd, onları dağdan endir.

Yaxud:

– Mənim min qoyunum düzənlikdədir, onları yuxarı otlağa apar.

Bark da zeytun ağacından olan çomağını əlinə alıb, böyük sürüləri qovurdu. O, xalqın qoyunu üçün tək cavabdeh idi, o ən dəcəllərin qabağını alırdı, çünki tezliklə qoyunlar quzulamalı idi; tənbelləri isə qovurdu, özü qabaqda gedirdi, qoyunların hamısı da ona etibar edir, tabe olurdular. Onları hansı gözəl yerin gözlədiyini təkcə o bilirdi, o, qoyunların yemi olmayan zəngin biliklə ulduzlara baxıb yolu oxuyurdu, təcrübəsi sayəsində müəyyən edirdi ki, nə vaxt dincəlmək, nə vaxt quyu başında su içmək lazımdır. Gecələr isə dizinə qədər yunun içində, yatmış qoyunların ortasında dayanırdı, ürəyi isə məhəbbətlə dolu olurdu. Bu qədər canlı heyvanın zəifliyindən və hər şeydən xəbərsiz olmasından mütəəssirlənərək, Bark – həkim, peyğəmbər və hökmdar öz xalqı üçün dua oxuyurdu.

Bir dəfə mavrlar ona yanaşdılar.

– Bizimlə cənuba mal-qara gətirməyə gedək.

Çox getdilər, dördüncü gün dar dərələrinə girdilər – sərkeş qəbilələrin yerləri buradan başlayırdı – elə buradaca onu yaxaladılar, “Bark” ləqəbi verdilər və qul kimi satdılar.

Mən başqa qullar da görmüşdüm. Hər gün bir mavrın çadırında çay içirdim. Ayaqqabılarımı çıxararaq qalın keçənin (köçərinin məişətində yeganə cah-cəlaldir, o qısa müddətli mənzilini bundan düzəldir) üstünə yayılır və günün sallana-sallana getməsinə tamaşa edirdim. Səhrada vaxtın necə keçdiyini bütün varlığımla hiss edirsən. Yaxıcı günəş altında axşama doğru yol alırsan,

sərin küləyin yorulmuş bədənini oxşamasını, tərini qurutmasını gözləyirlər. Yaxıcı–yandırıcı günəş altında yol, heyvanları və insanları bu əzəmətli suvata aparır – birbaşa, əylənmədən, ölümə gedən kimi. Bu zaman avaraçılıq da mənə kəsib edir. Hər gün daha gözəl görünür, dənizə gedən yol kimi.

Bəli, mən qullar tanıyırdım. Başçı sandıqçadan – onun bütün var-dövləti, açarsız qıfilları, gülsüz güldanları güzgü qırıqları, köhnə silahları, qəzaya uğramış gəmi parçaları kimi dalğaların sahilə tulladığı başqa xırım-xırda şeyləri burada saxlanılır – manqal, çaynıq və stəkanları çıxaran kimi, qullar alaçığa girirlər.

Qul qumsallıqda bitən quru tikanı səs-səmirini çıxarmadan manqala yığır, alışıdırır. Püfləyir, çaynıq su tökür, bu işin öhdəsindən balaca bir qız uşağı da gələ bilirdi, qulun isə bu işləri görəndə dərisinin altında əzələləri şişir; bu əzələlərin sahibi böyük bir sidr ağacını kökündən çıxardar. O, quzu kimi sakit və mülayimdir. Onun başı qarışıqdır, onun işi çay hazırlamaqdan, dəvələrə baxmaqdan, yeməkdən ibarətdir. O, od püskürən günəş altında axşama doğru yol alır, dondurucu ulduzların altında isə təzə günün tez gəlib, onu yandırmasını gözləyir. Şimal ölkələri xoşbəxtdirlər, orada ilin hər fəslə öz möcüzəsini yaradır, yayda qar, qışda günəş eşqilə təsəlli tapır; tropik yerlərin halı pisdir, orada hava həmişə boğucu rütubət olur; amma Böyük səhra da bəxtəvardir, burada gündüzün gecəyə, gecənin gündüzə təslim olması adamı ümiddən ümidə aparır.

Bəzən qaradərili qul alaçıqın girəcəyində çömbələrək, axşam havasını ləzzətlə udur. Əsirin ağırlaşmış bədənində daha xatirələr baş qaldırmayacaq. Bəlkə tutulduğu saat dumanlı halda xatirəsinə gəlsin, zərbələr, səslər, onu bu qatı zülmətə, ümitsiz qaranlığa atanların əlləri yadına düşsün. O vaxtdan o qərribə yuxuda getdikcə ümitsizləşərək keyiyib qalır, sanki kor olmuşdur, axı o daha Seneqalın lal axan çaylarını yaxud cənubi Mərakeşin ağ şəhərlərini görmür, o sanki kar olmuşdur, axı, o daha doğma səsləri eşitmir. Bu zənci nəinki talesizdir, o həm də şikəstdir. Bir təsadüf nəticəsində ona yad olan köçəri həyatın kəşməkəşinə

atılmış, səhranın əcaib orbiti ilə əbədi dolaşmağa məhkum edilmiş bu zəncinin keçmişi ilə, doğma yurdu ilə, arvadı və uşaqları ilə nə əlaqəsi qalmışdır? Onlar birdəfəlik itirilmişdir, qayıtmalarına ümid yoxdur, elə bil ölüb getmişlər.

Kim hər şeyə üstün gələn bir məhəbbətlə yaşamışsa və sonra onu itirmişsə, bəzən nəcib tənhalıqdan usanır. Fağır-fağır, itaət-karlıqla həyata qayıdaraq, onun adı ünsiyyətində səadət tapır. Özündən üz döndərmək, mütiliklə başqalarına qulluq etmək, dinc məişət işlərinə qoşulmaq ona xoş gəlir. Və qul vüqarla ağasının manqalını alışdırır.

Bəzən ağa öz quluna deyir:

– Al!..

Bu vaxt ağa quluna mərhəmət göstərir, iltifat edir, çünki ağır, üzücü gün arxada qalmışdır, bürkü çəkilir və onlar axşam sərinliyinə yanaşı qədəm qoyurlar. Ona görə də əsirə – qula bir stəkan çay içməyə icazə verilir. O da təşəkkür əlaməti olaraq, bir stəkan çay üçün ağanın dizlərini öpməyə hazırdır. Qulları zəncirləmişlər. Nəyə lazımdır? Onsuz da o sadıqdır. O, əlindən aldığı səltənətdən fəsahtə üz döndərmişdir, indi o vur-tut bəxtəvər quldur.

Lakin bir gün onu azad edəcəklər. Vaxt gələcək, o çox qocalacaqdır, daha yediyi çörəyə, geydiyi paltara dəyməyəcək. O zaman ona hədsiz-hüduzsuz azadlıq verəcəklər. Üç gün o alaçıqdan-alaçığa gedəcək, gün-gündən gücünü, qüvvəsini itirəcək, yalvaracaq ki, onu nökr götürsünlər, ancaq heç kim götürməyəcək. Üçüncü gün axşam yenə eləcə səssiz-səmirsiz təmənnasız-tələbsiz, qumun üstünə səriləcəkdir. Mən Cubidə çılpaq qulların necə öldüyünü görmüşəm. Mavrlar onlara işgəncə vermirdilər və tez ölüb getmələrinə də kömək etmirlər. Yalnız sakit-sakit uzun müddət davam edən can verməsinə tamaşa edirlər, uşaqlar isə gəmi fəlakətindən sonra dalğaların sahilə tulladığı bu gərəksiz qırıntının yan-yörəsində oynayır, səhərin gözü açılan kimi onun yanına qaçırırlar ki, görsünlər tərپənir ya tərپənmir, bu işə adi bir maraqla doğurdu, onlar da qoca nökrə ələ salmırdılar.

Bütün bunlarda heç bir qəribəlik yox idi. Sanki ona deyirdilər: “Sən yaxşı işləmişən, sənin dincəlməyə haqqın var, uzan, yat”. O, qumun üstə sərilərək, beləcə uzanırdı, aclıq duyurdu, bu da yalnız başgicəllənməsindən ibarətdi; heç də ədalətsizlik hiss etmirdi, amma elə işgəncəli, əzab-əziyyətli olan da budur. Yavaş-yavaş o torpağa qarışırdı, torpaq günəşin qurutduğu cəsədi qəbul edirdi. Otuz illik iş yuxu və torpaq haqqı verirdi.

Mən bu cür ölümə məhkum edilmişləri çox görmüşəm; ilk dəfə rast gəldiyim ağzını açıb bircə kəlmə də şikayətlənmədi; bir də o kimdən şikayətlənəcəkdi? Onda, vəziyyətdən çıxıbilməyəcəyini bilən, gücdən düşmüş dağlının ölümü qəbul etməsinə məxsus tutqun bir mütilik duyulurdu. O qarın üstə uzanıb öz həyatını qara və yuxuya tapşırır, onlara etibar edir. Məni dəhşətə salan heç də onun əzabı deyildi. Mən əzaba inanmıram. Lakin hər bir adamın ölməsi ilə əsrarəngiz, müəmmalı bir aləm ölür. Ona görə də mən özümdən soruşurdum: o adamda hansı obrazlar sönüb gedir? Ağır-ağır sönən, asta-asta əriyib gedən, əbədi unudulan nədir – Seneqalın plantasiyalarını? Cənubi Mərakeşin qar kimi ağ şəhərlərini? Bəlkə bu bir tikə qara vücudda çox kiçik qayğılar sönür: çay hazırla, mal-qaranı suvarmağa apar... bəlkə qulun ruhu yuxuya gedir, bəlkə hər tərəfdən sel kimi gələn xatirələrin oyatdığı əzəmətli insan ölür? Qafa taşı mənim üçün köhnə mücrüyə dönürdü. Gəmi dənizin dibinə gedəndə onun içində nə cür sərvətlər; al-əlvan çiçəkmi, qəşəng şəkillərmi, burada gərəksiz olan yadigar şeylərimi qaldığını bilmək olmaz. Ağzı bərk-bərk bağlanmış ağır mücrü bax, budur. Kim bilir, hər şeyi udan son yuxu anları bu adamda bizim aləmin hansı hissəsi məhv olurdu, yavaş-yavaş gecəyə və torpağa qayıdan bu şüurda və bu varlıqda nə sarsılırdı, nə pozulurdu?

– Mən sürü qovurdum, adım da Məhəmməd idi...

Tanıdığım bütün qullardan Bark birinci qul idi ki, təslim olmurdu. Boli, mavrlar onun azadlığını əlindən almışdılar, o yer üzündə sahib olduğu hər şeydən bir günün içərisində məhrum

olmuşdu, təzə doğulan körpə kimi çılpaq qalmışdı, – amma bu hələ fəlakət deyildi. Axı bəzən Allah tərəfindən göndərilən tufan bir saat ərzində tarlada əkini məhv edir. Mavrlar təkcə onu müflis etməmiş, həm də onun insanlıq mənliliyini məhv etmək qorxusunu törətmişdilər. Lakin Bark özündən əl çəkmək istəmirdi, amma başqaları çox asanlıqla təslim olurdular, bütün il boyu qan-tər içində çörək qazanan sadə çarvadarlıq onların şəx-sində necə mütiliklə ölüb gedirdi.

Yox, Bark əsl səadəti gözləməkdən yorularaq, miskin səadətə alışanlar kimi köləliyə alışmamışdı. Quldarın mərhəməti ilə səadət tapan qulun sevinci ona yad idi. Əvvəlki Məhəmməd yox idi, amma onun Barkın ürəyindəki yurdu-yuvası hələ tutulmamışdı. Kimsəsiz qalmış bu yurd, bu məskən hüznü idi, lakin başqa bir nəfər oraya köçməməlidir! Bark ot basmış xiyabanlarda qəm-qüssə gətirən sakitlikdə sədaqəti üzündən can verən, saç-saqqalı ağarmış gözətçini xatırladırdı.

O demirdi ki, “mən Məhəmməd bən Lausinəm”, o deyirdi: “Mənim adım Məhəmməd idi”. O bu unudulmuş, atılmış Məhəmmədin təzədən diriləcəyi və özünün dirilməsi ilə həmin qul olan adamı qovacağı günün həsrəti ilə çırpınırdı... Bəzən gecənin sakitliyində xatirələr çağlayan sellər kimi axıb gəlirdi: canlı, silinməz, uşaqlığın şirin mahnıları kimi. Tərcüməçi mavr bizə deyirdi: “Gecənin bir yarısında birdən Mərakeş haqqında danışır, danışır, özü isə ağlayır”. Tənha yaşayanlar belə kədərdən, dörd-qüssədən yaxa qurtara bilməz. Onda qəflətən əvvəlki varlığı oyanırdı, burada, səhrada, heç bir qadının Barka yanaşmadığı bir yerdə, o görünəşir, arvadını yanında axtarırdı. Burada heç bir vaxt bulağın qaynamadığı, zümzümə etmədiyi yerdə onun qulağına bulaq mahnısı dəyirdi. Bark gözlərini yumur, burada, səhrada evi alaçıqların cod parçaları əvəz etdiyi, adamların isə külək dalınca qaçırlarmış kimi daima dolaşdıqları yerdə, ona elə gəlir ki, üzərində hər gecə eyni ulduzun parıldadığı ağ evdə yaşayır. Əvvəlki məhəbbət və mehribanlıq nədənsə birdən-birə canlanır, sanki ürəyə əziz olan hər şey təzədən lap yaxınlaşırdı, onu maqnit ki-

mi cəzb edirdi – bu zaman Bark mənim yanıma gəlirdi. O demək istəyir ki, səfərə hazırdır, sevməyə hazırdır, hər şeyi və bütün-lüklə sevmək üçün yalnız evə qayıtmaq lazımdır. Bunun üçünsə mənim təkcə bir işarə verməyim kifayətdir. O gülür, mənə fəndlər, hiylələr öyrədirdi, əlbəttə, onun fəndləri heç mənim ağıma gəlməmişdi.

– Sabah Aqadirə poçt gedəcəkdir... Sən məni təyyarədə gizlət...

Zavallı Bark!

Biz onun qaçmasına necə kömək edə bilərdik? Axı biz sərkeş qəbilələrin arasında yaşayırdıq. Belə bir oğurluq, belə bir təhqir üçün mavrlar sabah amansız qırğın sala bilərdilər. Aerodrom mexaniklərinin – Loberqin, Marşalın, Abqralın köməyi ilə mən Barkı satın almağa təşəbbüs etdim, mavrlar qul almaq istəyən avropalılara nadir hallarda təsadüf edirlər. Buna görə də onlar belə təsadüfi əldən buraxmırlar;

– İyirmi min frank verin.

– Sən nə danışırsan?

– Bir görün, onun necə qüvvətli əlləri var.

Aylar belə keçib gedirdi.

Nəhayət, mavrlar qiyməti aşağı saldılar, və mən Fransada olan dostlarımdan köməyi ilə qoca Barkı almağa nail oldum.

Sövdamız uzun çəkdi. Bir həftə alver etdik. Qumun üstə dövrə vurub, on beş mavr və mən məzəndələşirdik. Barkın sahibinin dostu quldur Zin Uld Rattori altdan–altdan mənə kömək edirdi, o mənim də dostum idi. Mənim xəlvət dediklərimi quldura məsləhət görürdü:

– Sən bu qocanı sat, ömrü qurtarıb, çox yaşamayacaq. O naxoşdur, əldən düşmüşdür. Əvvəlcə bu azar görünmür, gözə dəymir, çünki içəridədir. Hələ gec deyil, xəstəlik üzə çıxmayıb, fransız sat getsin.

Bu alveri qurtarmaqda mənə kömək edərsə xəcalətindən çıxacağımlı başqa bir quldura – Raqqiyə də vəd etdim, o da Barkın sahibini tovlamağa, şirnikdirməyə başladı:

– Bu pula sən dəvə, silah da, güllə də alarsan. Və fransızların üstünə hücum edərsən. Atarda üç, bəlkə də dörd cavan, sağlam təzə qul ələ keçirərsən. Bu qocanı başından elə.

Onu mənə satdılar. Mən onu altı gün sərasər barakımızda, qıfıl altında saxladım, təyyarə uçana qədər çölə çıxsaydı, mavrlar yenə onu yaxalayıb, uzaq bir yerdə sata bilərdilər.

Mən onu köləlikdən azad etdim. Təntənəli mərasim keçirildi. Abid, Barkın övvəlki sahibi və yerli kaid İbrahim gəldi. Əgər bu üç quldur, Barka istehkamdan iyirmi addım aralıda rast gəlsəydilər, mənə istehzaya qoymaq üçün onun başını üzərdilər, lakin onunla hərarətlə öpüşüb, rəsmi sənədə imza atdılar.

– İndi sən bizim oğlumuzsan.

Qanuna görə indi o mənim də oğlum oldu.

Bark özünün bütün atalarını öpdü.

Yola düşənə qədər o bizim barakdan kənara çıxmadı, lakin bu əsirlik ona ağır gəlmirdi. Qarşıdakı yüngül səyahəti ona gündə iyirmi dəfə təsvir etmək lazım gəlirdi: təyyarə onu Aqadirə aparacaqdı, orada, elə aerodromun özündə, ona Mərakeşə qədər avtobusa bilet verəcəkdilər. Bark, uşağın səyyah oyunu çıxarması kimi, azad insan oyunu oynayırdı: həyata qayıtmaq, avtobus, camaat, neçə illərdən bəri həsrətində olduğu, tezliklə görəcəyi şəhərlər...

Loberq yanıma gəldi. Onlar Marşal və Abqralla birlikdə qərara gəlmişdilər ki, Barkın Aqadirə uçub, orada acından ölməsi insafdan deyil. Budur, ona min frank pul toplamışıq, iş tapana qədər bu pulla girlənə bilər.

Mən fikirləşdim: qoca xeyriyyəçi xanımlar iyirmi franklarından keçəndə belə hesab edirlər ki, “böyük xeyirxah iş görürlər” və bunun müqabilində təşəkkür tələb edirlər. Aviamexaniklər Loberq, Marşal və Abqral min frank verərək, heç də özlərini xeyirxah hiss etmirlər və heç bir təşəkkür gözləməirlər. Onlar, əbədi səadət kəsb etmək xəyalına düşən bu qoca xanımlar kimi elə hey şəfqət barədə danışirlər. Onlar elə beləcə, adama kömək edirlər ki, o təzədən insan ləyaqətini qaytarsın. Axı aydındır ki, sevincdən

məst olmuş Barkı evdə sadıq dostu – səfalət gözləyir, üç aydan sonra isə o, harada isə dəmir yolu təmirində köhnə şpalları o tərəf-bu tərəfə çevirməklə qüvvədən düşəcəkdir. Onun həyatı burada, səhrada olduğundan daha ağır olacaqdır. Lakin orada onun həyatı öz əlində olacaqdır, öz-özünün ağası olacaq və qohum-əqrəbasının arasında yaşayacaqdır.

– Hə, Bark, qoca, tərpen, adam ol.

Uçuşa hazır olan təyyarə silkələnirdi. Bark qumlar içərisində itib gedən qəmgin-hüznü Kap-Cubi istehkamına son dəfə nəzər saldı. Təyyarənin yanına iki yüzə qədər mavr toplanmışdı: yeni həyatın astanasında qulun üzünün necə olacağını görmək hamıya maraqlı gəlirdi. Naçar qalıb təyyarəni yerə endirmək lazım gəlsə, o yenə onların əlinə düşəcəkdə.

Biz əlli yaşlı körpəmizi ürəyimiz əsə-əsə yola salıb əl edirik:

– Əlvida, Bark, yaxşı yol!

– Yox.

– Necə yəni yox?

– Mən Bark deyiləm. Mən Məhəmməd bən Lausinəm.

Aqadirdə Barkın qeydinə qalmasını xahiş etdiyim ərəb Abdulla onun haqqında son xəbərləri gətirdi.

Avtobus ancaq axşam yola düşməli idi, ona görə Bark bütün günü istədiyini edə bilərdi. O uzun müddət bu balaca şəhəri gəzib dolaşdı, bir kəlmə belə kəsmədi, nəhayət, Abdulla hiss etdi ki, nə isə onu təşvişə salmışdır, o özü də narahat oldu:

– Sənə nə olmuşdur?

– Heç nə...

O bu gözlənilməz, hədsiz azadlıqdan çaşbaş qalmışdı və yenedən dirildiyini hələ hiss etmirdi. Əlbəttə o sevinirdi, amma bu aydın olmayan sevinc hesaba alınmasa, bu gün o elə həmin dünənki Bark idi. Halbuki bu gün o başqa adamlarla eyni hüquqda idi, indi günəş ona da məxsusdu, onun da ərəb qəhvəxanasının qübbəsi altında oturmağa ixtiyarı vardı. Və o oturdu. Abdulla özü üçün çay istədi. Bu qulun yox, ağanın ilk hərəkəti idi: onun əlində qüvvə vardı, bu qüvvə onu dəyişdirməli idi. Xidmətçi

azacıq da təəccüb etmədi, sakitcə onlara çay süzdü. Və hiss etmədi ki, çay tökməklə azad insanı şöhrətləndirdi.

Bark:

– Daha başqa bir yerə gedək, – dedi.

Onlar Kasbaya qalxdılar, bu məhəllə Aqadirin ən hündür yeridir.

Burada onları balaca berber¹ rəqqasələri qarşıladı, onlar o qədər sevimli, mehriban idilər ki, Bark vəcdə gəldi; ona elə gəlirdi ki, özlərinin də xəbəri olmadan, onun həyata qayıtmasını təbrik edirlər. Onlar Barkın əlindən tutub, ona çay təklif etdilər, onlar başqalarını da kim olur-olsun, belə sevinclə qarşıladılar. Bark həyata təzədən gəlməsini onlara danışdı. Onlar mehribancasına güldülər. Onlar Barkın necə sevindiğini görüb, özləri də şad oldular. Bark onları tamam heyrətə salmaq arzusu ilə dedi: “Mən Məhəmməd bən Lausinəm”. Lakin bu sözlər onları azacıq da heyrətləndirmədi. Hər bir adamın öz adı vardır və çoxları uzaq ölkələrdən qayıdırlar.

O yenə Abdullanı şəhərə çəkib apardı. O, yəhudi dükanlarının qabağında dolaşır, dənizə baxır, düşünürdü ki, kefi istədiyi yerə gedə bilər, o azaddır... Lakin bu azadlıq ona acı göründü, onu təzədən dünya ilə bağlaya biləcək tellər üçün darıxmağa başladı.

Yanlarından uşaq ötdü. Bark onun yanaqlarını oxşadı. Uşaq gülümsədi. Bu oxşanımağa adət etmiş ağa uşağı deyildi. O, balaca sısqa-cılız uşaq idi. Bark ona nəvaziş bəxş etdi, uşaq da gülümsədi, elə o, bu sısqa uşaq Barkda həyat eşqi oyatdı. Barkın sayəsində o gülümsədi, Bark da hiss etdi ki, bu aləmdə bir mənə kəsb eləməyə başlayır. Qabaqda nə iş gördü, o, addımlarını yeyinlətdi.

Abdulla soruşdu:

– Sən nə axtarırsan?

Bark cavab verdi:

– Heç nə.

Lakin tini dönüb, küçədə oynayan uşaqlarla qarşılaşanda dayandı. Sən bir iş bax. O, səsini çıxarmadan onlara tamaşa etdi.

¹ Şimali Afrikanın qərb hissəsində yaşayan yerli əhali.

Yəhudi dükanlarına doğru gedib, tezliklə bir qucaq sovqatla qayıtdı. Abdulla təəccübləndi:

– Ay axmaq, pulları niyə belə şeylərə xərcləyirsən!

Amma Bark ona qulaq asmırdı. O təntənəli surətdə, özü də bir söz demədən, uşaqları bir-bir yanına çağırırdı. Balaca əllər oynucaqlara, qolbaqlara, zərbafta çəkmələrə tərəf uzandı. Sonra hər kəs öz hədiyyəsindən bərk-bərk tutub, əsl vəhşi kimi qaçdı.

Bu səxavətdən xəbər tutan bütün Aqadir uşaqları Barkın yanına axışdılar və o, bunların hamısının ayağına zərbaftalı çəkmə geydirdi. Qaradərili xeyirxah allahın xəbəri Aqadirin kənarlarına da çatdı, oralardan da uşaqlar axıb gəlməyə başladı, onlar Barkı dövrəyə aldılar, onun dağılmış köhnə paltarından sallandılar, ucadan öz paylarını tələb etdilər. Bu, talan idi.

Abdullanın fikrincə Bark “sevincindən ağlını itirmişdi”. Lakin mənə elə gəlir ki, məsələ onda deyildi ki, Bark aşıb-daşan sevincini kiminləsə bölmək istəyirdi.

O azad idi, bu da o deməkdi ki, onun ixtiyarında ən ümdə, ən əziz bir şey var idi: məhəbbət qazanmaq hüququ, istədiyi yerə getmək hüququ və qan-tər içində özünə çörək qazanmaq hüququ. Bu pullar onun nəyinə lazımды... onlar insanlar arasında adam olmağın, adamlarla öz əlaqəni hiss etməyin, duymağın aclıq kimi kəskin, yaxıcı arzusunu söndürə bilməzdi. Aqadir rəqqasələri qoca Barkla mehriban idilər, amma Bark görüşdüyü kimi də asanlıqla onlardan ayrıldı, rəqqasələrə nə lazım olduğunu hiss etmədi. Ərəb qəhvəxanasında xidmətçilər də, küçədən ötüb keçənlər də onun şəxsində azad insana hörmət edirdilər, günəş altında yerlərini də onunla bölüşdürdülər, amma heç kəsin ona ehtiyacı yox idi. O azad idi, bəli, çox azad idi, o yer üzündə çox rahat gəzirdi. Onda addımları ağırlaşdıran insan münasibəti yükü çatmırdı, ona göz yaşları, hicran, məzəmmətlər, sevinclər – insanın hər bir hərəkəti ilə düzəltdiyi yaxud qırdığı saysız-hesabsız tellər, hər bir insanı başqaları ilə bağlayan və ona ağırlıq verən çoxlu tellər çatmırdı. Budur, indi ona saysız-hesabsız, uşaqcasına, qeyri-ciddi ümidlər təzyiq edirdi.

Aqadir üzərində batan günəşin şəfəqləndiyi, illərdən bəri onu ilk dəfə oxşayan və yeganə təsəllisi olan axşam sərinliyi düşdüyü vaxt Barkın hökmranlığı başladı. Yola düşmək saati yaxınlaşırdı, o gedirdi, üstünə axışan uşaqların əhatəsində gedirdi, ayaqlarına dolaşan sürü bir zaman onu beləcə dövrəyə alardı. O gedirdi, özünün təzədən qazandığı aləmdə ilk şırım açırdı. Sabah o özünün miskin komasına qayıdacaq və yenə də hər şeyə, hamıya cavabdeh olacaqdı, bəlkə də onun taqətdən düşmüş qollarında hamını təmin etmək üçün qüvvə olmayacaqdır, amma o indidən yer üzündə öz çəkisini və əhəmiyyətini duyurdu. İndi adamların arasında yaşamaq üçün belinə bir tikə qurğuşun bağlamaq kimi hiylə işlətməli olan yüngül qanadlı Cəbrail kimi, ağır addımlarla gedirdi, mütləqə zərbafta çəkmə istəyən yüzlərlə uşaq tərəfindən yerə tərəf dartıla-dartıla gedirdi.

7

Səhra belədir. Quran (bu isə vur-tut oyun qaydalarıdır) onun qumlarını xüsusi, təkraredilməz aləmə çevirir. Bu qaydalar olmasaydı Böyük səhra boş olardı, halbuki onun dərinliklərində gözə görünməyən hadisələr baş verir, insan ehtirası qaynayır. Səhraların əsl həyatı qəbilələrin yeni otlaq tapmaq üçün bir yerdən o biri yerə köçmələrində deyil, həm də bu intəhasız oyunlardadır. Təbii edilmiş yüzlərlə sərkeşlərin yerləri necə də birbirinə oxşamır! Məgər hər yerdə belə deyilmi? Mən səhranın dəyişməsinə baxanda uşaqlıq vaxtlarımın oyunlarını xatırlayıram – səcdəgahlarla doldurduğumuz tutqun, qızıla çalan park, bu bir tikə yerdə yaratdığımız krallıq – o cəmi-cümlətani bir kvadrat kilometr idi, amma bizim üçün burada əsrarəngiz guşələr, açılmamış möcüzələr vardı. Bizim öz təməli olan aləmimiz var idi, burada addımlar ayrı cür səslənirdi və hər şeyin özünün xüsusi mənası vardı, başqa yerlərdə heç kəsin dərk etmədiyi məna. Lakin böyüyürsən, başqa qanunlarla yaşayırsan və uşaqlığın kölgələri ilə dolu olan sehirləyici, dondurucu, yandırıcı parkdan nə

qalır? Budur, sən boz daşdan tikilmiş alçaq hasarın yanına qayıdırsan, demək olar, onu məyus-məyus dövrə vurub dolanırsan, bir zaman ucu-bucağı olmayan səltənətinin belə balaca və darısqal olması necə də qəribədir və çox acınacaqlıdır ki, bu sonsuz aləmə qayıtmaq mümkün deyildir, – axı parka yox, oyuna qayıtmaq lazım idi.

İtaətə alınmamış səhrələr də artıq yoxdur. Kap-Cubi və Sinneros, Puerto-Kansoda, la Saquet-əl-Həmra, Dora və Smarra əsrarəngizliyini itirmişlər. Bizi aldadan, cəzb edən üfüqlər bir-birinin ardınca sönmüşdür, hərarətli ovucların; əsir etdiyi işıldaquş yaxud parıldayan kəpənək kimi sönmüşdür. Lakin onların parlaq rəngləri arxalarınca cumanların gözüne görünmədi, xəyalına gəlmədi. Açılmamış sirlər bizi yoldan çıxararkən biz də aldanmadıq. Axı “Min bir gecə”dəki sultan da çox zərif və sürüşkən olan nəyinsə arxasınca qaçarkən aldanmırdı, amma gözəl əsirlər də yeri ağaranda onun qoynunda sönüb gedirdilər, onların qanadlarına toxunan kimi onlar qızıl zərlərini itirirdilər. Biz səhranın piyaləsini başımıza çəkirdik. Başqaları isə bəlkə də onun qumlarında neft quyusu qazacaq və onun şirəsi ilə alver edərək varlanacaqdır. Amma onlar gecikmişlər. Çünki əl-çatmaz palma meşələri və əldəyməmiş balıqqulağı tozu, ən qiymətli nələri var idisə bizə verdilər: onlar ancaq bir saatlıq həyəcan bəxş edirdilər, bu da bizə qismət oldu.

Səhra? Bir dəfə mən onun ürəyinin dərinliklərini görmüşəm. 1935-ci ildə mən Hind-Çinə uçurdum, amma Misrə, Livianın hüduclarına gəlib çıxdım, mən orada qumun içində elə bil qatranın içində ilişib qalmışdım və ölümümü gözləyirdim. Əhvalat belə olmuşdu.

SƏHRALARIN ÜRƏYİNDƏ

Aralıq dənizinə çatan yerdə aşağı enmiş buludlarla qarşılaşdım. İyirmi metrə qədər endim. Yağış, külək şüşəsini döyəcəliyir, dənizdən sanki buz qalxırdı. Nə qədər gözlərimi zilləyirdimsə, bu qarmaqarışıqda heç nə görmürdüm, çox ola bilər ki, birdən dor ağacına-zada ilişərdim.

Mexanik Andre Prevo mənim üçün siqaret yandırdı.

– Qəhvə...

O, təyyarənin quyruq tərəfinə keçərək, termos gətirdi. İçdim. Tez-tez qazın dəstəyini itələyirəm, iki min yüz dövrədə saxlayıram. Cihazları nəzərdən keçirirəm, mənim təbəələrim mütidir. Bütün əqrəblər yaxşı işləyir. Dənizə nəzər salıram, yağışda ondan buxar qalxır, isti su doldurulmuş nəhəng tasdan buxar qalxan kimi. Əgər bu saat mənim hidroplanım olsaydı, dənizin belə çopur-çopur olmasına təəssüf edərdim. Lakin mən adi təyyarədə uçuram. Dəniz qazıq-qazıq oldu ya olmadı fərqi yoxdur, təyyarəni ora endirmək olmaz. Buna görə də, nə üçün belə olduğunu anlamıram, məndə belə bir hiss doğur ki, təhlükədən uzağam. Dəniz mənə yad aləmdəndir: çarəsizlikdən təyyarəni buraya endirmək mənim vəzifəmə daxil deyil, bu hətta məni qorxutmur, mən dəniz üçün deyiləm.

Saat yarımdır ki, uçuram, yağış yavaşlayır. Buludlar hələ də aşağıdadır, amma onların arasından güclü təbəssüm kimi işıq görünür. Havanın açılmasına bu səbirli hazırlıq gözəldir. Yəqin başımın üzərində pambıq qatı lap nazıqlaşmışdır. Yana çəkilib, yağışdan çıxıram. Düz getməyin mənası yoxdur. Budur, səmada ilk açıqlıq görünür...

Mən baxmadan da bunu duyuram, çünki qabaqda, suyun üzərində sanki çəmənlilik göyərdi, sanki səxavətli və parlaq vahə açıldı, lap Cənubi Mərakeşin arpa zəmiləri kimi. Qumlar üzərilə üç min mil uçaraq, Seneqaldan qayıdan zaman bu arpa zəmilərini

görəndə, ürəyim yerindən oynayır. Budur, indi mən elə bir hiss keçirirəm; sanki mən məskun bir ölkəyə daxil oluram, ürəyim sevinclə dolur. Prevoya tərəf dönürəm.

– Hə, indi işimiz düzəldi!

– Düzəldi... – deyə o cavab verir.

Tunis. Təyyarəyə yanacaq tökürlər, mən isə kağızlara qol çəkirəm. Kontordan çıxıram, elə bu zaman yavaş bir guppultu eşidildi, sanki nə isə suya düşdü. Boğuq, qısa şappıltı, sonra dərin sükut. Mən bir dəfə bu cür guppultu eşitmişdim; görəsən bu nə idi? Hə, qarajda partlayış olmuşdu. O zaman bu boğuq öskürəkdən iki nəfər ölmüşdü. Geri dönürəm, uçuş meydanının kənarı ilə uzanan yolda toz dumanı qalxmışdır, böyük sürətlə gədən iki maşın toqquşmuş və indi buz kimi yerlərində donub qalmışdılar. Adamlar onlara sarı qaçırlar, buraya, kontora tərəf də qaçanlar var:

– Telefon... Həkim... baş...

Ürəyim sıxılır. Necə də aydın, sakit axşamdı, amma kimi isə bədbəxtlik yaxalamışdı. Güzəllik, ağıl, bəlkə də həyat məhv edilmişdi... Soyğunçular səhrada belə oğrun-oğrun yaxınlaşırlar, onlar yırtıcı heyvan kimi qumluqda səssiz addımlarla yaxınlaşıb, qəflətən səni yaxalayırırlar. Düşmən basqını qurtardımı, yenə hər şey axşam sakitliyinə qərqlənir. Yenə ətrafda munis rahatlıq, dilsiz sakitlik... Yaxında isə kim isə deyir: – qafa taşı zədələnmişdir. Yox, mən meyit rəngi almış və qana bulanmış bu alın haqqında heç nə bilmək istəmirəm. Öz təyyarəmə tərəf gedirəm. Ancaq başımızın üstünü alan təhlükə duyğusu yaxamdan əl çəkmir. Tezliklə tanış səsi mən yenidən eşidəcəyəm. İki yüz yetmiş kilometr sürətlə qaranlıq yaylaya düşəndə tanış boğuq öskürək səsinə, bizi pusan taleyin qəzəbli “ha” səsinə eşidəcəyəm.

Yola düşürük. Benqaziyə gedirik.

Yolçu yolda görək, hava iki saatdan sonra qaralacaq. Amma mən hələ Tripolitaniyaya çatmamış qara eynəyimi çıxartdım. Qum qızıla çalır. Planetimiz nə qədər boşdur. Ola bilər ki, çaylar, qalın talalar və meşələr, əhali yaşayan kəndlər həqiqətən xoşbəxt təsadüf nəticəsində yaranmışdır. Axı bizim yer hər şeydən əvvəl qayalardan və qumlardan ibarətdir!

Lakin indi bunların hamısı mənə yaddır, mənim öz aləmin var, bu da uçmaqdır. Gecə yaxınlaşır, sən zahidə çevrilirsən, elə bil monastır divarları arasındasan. Labüd adətlərin sirrinə və heç kəsin həll edə bilmədiyi şübhələrə qapılmış zahidə. Yer üzündə olan hər şey yavaş-yavaş solur və tezliklə izsiz-soraqsız itib gedəcəkdir. Aşağıda uzanıb gedən mənzərə qürubun son şəfəqləri ilə hələ zəifcə işıqlandırılmışdır, amma daha pis görünür və tutqun görünür. Heç nə, heç bir şey bu vaxtla müqayisə edilə bilməz. Kim uçuşun dərkəilməz, ehtiraslı həyəcanını dadmışsa, məni başa düşər.

Bəli, əlvida günəş. Əlvida, bir hadisə baş versə, sığınacaq tapacağım qızılı ənginliklər... Əlvida, azmağıma imkan verməyəcək istiqamət nişanları. Əlvida, məni riflərdən qoruyacaq, açıq səmada tutqun görünən dağ cizgiləri. Mən gecəyə daxil oluram, kor-koranə gedirəm, yalnız cihazlarla. Mənim tək-cə bir müttəfiqim qalmışdır, o da ulduzlardır...

Orada, aşağıda, aləm ağır-ağır sönüb gedir. Getdikcə mənə işıq hiss ediləcək dərəcədə azlıq edir. Göyün harda, yerin harda olduğunu ayırd etmək çətinləşir. Yer sanki şişir, qabarıq, buxar burumları kimi yayılır. Sanki səmanın ilk şamı göy sulara böğlənərək, çılğın-çılğın səyriyir. Onların almaz kimi parıldamasına hələ çox var. Sayrışan ulduzların səssiz-səmirsiz oyununu mən hələ tezliklə görməyəcəyəm. Bəzən gecələr bu atəş qığılcımları dəstə-dəstə qaçışırlar, sanki onları bürclər arasında cövlan edən külək qovur.

Prevo yoxlamaq üçün bütün əsas və ehtiyat lampalarını yandırır. Onları qırmızı kağıza bükürük.

– Bir kağız da бүк...

O üstdən bir kağız da əlavə edir, düyməni basır. Ancaq işıq hələ çox gurdur. Işıqlandırılmış foto kimi. Xarici aləmin onsuz da çətin görünən cizgiləri onun işığında tamam itir. Bəzən qaranlıqda da bütün əşyaları бүrüyən səyriyən zərif pərdə yoxa çıxır. Budur, gecə düşür. Lakin əsl gecə həyatı hələ başlanmamışdır. Kiçilən oraq kimi ay hələ batmamışdır. Prevo təyyarənin quyruq tərəfinə gedib, sendviç gətirir. Bir salxım üzümü gilələyirəm. İştaham yoxdur. Nə yemək, nə içmək istəyirəm. Azacıq da yorulmamışam, deyəsən, lap on belə uça bilərəm.

Ay artıq görünmür.

Zülmət gecədə Benqazi başını qaldırır. O zil qaranlığa qərq olmuşdur, heç yerdən işıq gəlmir. Düz üstünə gəlib çıxmıyınca, şəhəri görmürəm. Təyyarəni endirmək üçün meydançanı axtarıram, budur, meydançanın kənarlarında qırmızı işıqlar yanır. Qara düzbucaq aydınca görünür. Dönürəm. Projektorun şüaları eynən alov sütunu kimi səmaya dirənir, qövs çəkir və aerodromda qızılı yol salır. Yenə dönürəm, qarşıma çıxma biləcək maneələri qeydə alıram. Bu aerodrom gecələr enmək üçün çox gözəl düzəldilmişdir. Qazı azaldıb, ləngər vururam, sanki qara suya girirəm.

Yerli vaxtla saat iyirmi üçdə yerə enirəm. Təyyarəni projektora tərəf aparıram. Çox nəzakətli olan zabıt və əsgərlər vurnuxurlar, onlar gah gözqamaşdırıcı işıqda görünür, gah heç bir şey görmək mümkün olmayan qatı qaranlığa çəkilirlər. Sənədlərimə baxırlar, təyyarəyə yanacaq tökürlər. Uçuşa hazırlıq işləri iyirmi dəqiqəyə qurtarır.

– Üstümüzdə bir dövrə vurun, bilək ki, hər şey öz qaydasındadır.

Səfərə!

Qızılı yola tərəf çevrilirəm, qabaqda heç bir maneə yoxdur. Mənim maşınım – “simun”, yüklü olmasına baxmayaraq, meydanın axırına çatmamış asanlıqla yerdən ayrılır. Projektor hələ də arxadan işıq salır və dönəndə mənə mane olur. Nəhayət, şüa-

ları başqa tərəfə döndəririlər, başa düşürlər ki, gözlərimi işıq tutur, görməyə qoymur. Yuxarı qalxa-qalxa dönürəm, birdən proyektorun işığı yenə üzümə düşür, amma dərhal çəkilib, uzun parıldayan əsa kimi ayrı tərəfi göstərir. Bəli, burada hamı çox diqqətli və nəzakətlidir. Təzədən döndərirəm, səhraya üz qoyuram.

Parisin, Tunisin və Benqazinin sinoptikləri mənə saatda otuz-qırx kilometr sürətli arxadan əsən külək vəd etmişdilər. Onda, olsun ki, üç yüz kilometr sürətlə getmək olar. Sağa, İskəndəriyyə ilə Qahirəni birləşdirən düz ortaya istiqamət götürürəm. Bu, mənə qadağan edilmiş sahil zonasına girmədən ötmək imkanı verir və əgər mən bir tərəfə meyl etmiş olsam, onda mütləq ya sağda ya solda şəhərlərdən birinin işıqlarını, yaxud heç olmasa, Nil vadisini görürəm. Əgər külək dəyişməsə, üç saat iyirmi dəqiqəyə mənzilə çataram. Əgər külək kəssə, onda üç saat qırx beş dəqiqəyə uçaram. Min kilometrdən artıq səhranı uçub keçməyə başlayıram.

Aydan əsər-əlamət yoxdur. Hər yeri ulduzlara qədər, elə bil qara qatran tutmuşdur. Qabaqda da heç bir işıq olmayacaq, heç bir oriyentir mənə kömək əlini uzatmayacaqdır. Nilə qədər adamlarla da əlaqəm kəsilmişdir, çünki təyyarədə radio yoxdur. Mən heç bir yerdə həyat əlaməti axtarmıram da, yalnız kompasa, bir də Sperrinin aviaqorizontuna baxıram. Təkcə qara diskdə tənbel-tənbel titrəyən, işıldayan xəttə göz qoyuram. Prevo bir yerdən başqa yerə keçəndə cihazları tutuşdurur və ehtiyatla məşını yoluna qoyuram. İki min metr yüksəklikdə uçuram, mənə demişdilər ki, bu yüksəklikdə külək ən əlverişli olacaq. Hərdən bir lampanı yandırıb motorun işini yoxlayıram, – cihazlarımın qaranlıqda hamısı işıldamır, sonra yenə qaranlıqda, balaca bürclərimin arasında qalıram, bu bürclər də əsl ulduzlar kimi sönük, tükənməz və müəmmalı işıq verir, özü də eyni dildə danışrlar. Mən də, astronomlar kimi, göy mexanizmi kitabımı oxuyuram. Mən də səyliyəm. Yer üzündə olan hər şey yadam. Ətrafda isə hər şey sanki məhv olmuşdur. Prevo özünü çox saxladı, ancaq axırı o da yatdı, indi mən tənhalığı lap yaxşı hiss edirəm. Yalnız

motor xəfif-xəfif uğuldayır, bir də cihazlar lövhəsindən mənim xamuş ulduzlarım üzümə baxır.

Mən fikrə gedirəm. Bu gün ay bizim müttəfiqimiz deyil, radiomuz yoxdur. Biz işıqlarla haşiyələnmiş Nilə çatana qədər dünya ilə bizi çox kiçik bir tel də bağlamır. Biz boşluqdayıq, yalnız motor bizi havada saxlayır və bu qatranın içində məhv olmağa qoymur. Nağıllarda olduğu kimi, biz ölü vadini, qara sınaq vadisini keçirik. Burada adama heç kəs kömək edə bilməz. Burada səhvlər bağışlanmır. Başımıza nələr gələcəyini təkcə Allah bilir.

Cihaz lövhəsinin arxasından zəif işıq gəlir. Prevonu oyadıram – bu işığı kəsmək lazımdır. Prevo qaranlıqda ayı kimi qurcalanır, finxırır, girdiyi küncdən çıxır, əl dəsmallarından və qara kağızdan nə isə bir şey düzəldir. Işıq yox olur. Sanki o təyyarəyə başqa aləmdən gəlmişdi. O cihazların fosfor işartısı içərisində artıq idi. Bu ulduz işığı deyildi, gecə meyxanasının işığı idi. Başlıcası isə, cihazların ısıltısını söndürərək məni çaşıdırırdı.

Biz artıq üç saatdır uçuruq. Birdən sağ tərəfdən qərribə, elə bil canlı parıltı çıxır. Sağa baxıram. Qanadın axırında, əvvəllər görə bilmədiyim signal işığından o tərəfdə, işıldayan iz uzanırdı. Işıq gah yanır, gah sönürdü: məsələ aydındır, mən buluda girirdim. O signal işığını əks etdirirdi. Mən orientirlərimə belə yaxınlaşdığım vaxt istərdim ki, səma açıq olsun. Bu şəfqin işıq saldığı qanad parıldaırdı. Işıq artıq səyrimirdi, o daha gurlaşmışdı, ondan ətrafa şüalar yayılırdı, qanadın axırında çəhrayı dəmət əmələ gəlmişdi. Təyyarə məni bərk silkələyirdi, yırğalanmağa başlayırdı. Mən qalın buludlara girmişdim, həm də onun çox yuxarıdamı ya aşağıdamı olduğunu bilmirdim. İki min beş metr yüksəkliyə qalxdım, yenə həmin vəziyyət idi. Min metrə endim. Alov dəməti sanki qanada bitmişdi, ancaq daha da gurlaşmışdı. Yaxşı. Birtəhər keçinərəm. Başqa çarə yoxdur. Ayrı şey barədə fikirləşirik. Görək axırı nə olur. Hər halda bu işıq mənim ürəyimdən deyil, – meyxanadır, ancaq meyxana.

Götür-qoy edirəm: indi silkələnirəm, bu belə də olmalıdır, axı yüksəkdə uçsam da, səma təmiz olsa da, bütün yolu mən

yavaş-yavaş silkələnmişəm. Külək azacıq da zəifləməmişdi, deməli, sürəti yəqin saatda üç yüz kilometri aşmışdır. Qıyası, əməlli-başlı heç bir şey bilmirəm, bəlkə buludlardan nə vaxt çıxı biləcəyimi müəyyənləşdirdim.

Budur, buludlardan çıxıram. Alov dəməti elə bil heç yox imiş. Onun birdən-birə yoxa çıxmasından bilirəm ki, bulud geridə qalmışdır. Diqqətlə baxıram qarşımda çətin seçilən ensiz bir zolaq var, sonra yenə qalın buludlar başlanır. Təzədən qanadda işıq dəməti yanır.

Bir anlığa baş vurub yenə qara qatrana batıram. Bu vahiməlidir, axı əgər hesabı yanlışlansa, Nilə lap az qalmalıdır. Bəlkə bəxtim gətirdi, onu buludlar ara verəndə görə bildim, ancaq buludlar çox az-az ara verir. Aşağı enmək isə qorxuludur, əgər sürət mən düşündüyümdən az idisə, aşağı hələ yaylalıqdı.

Mən hələ bərk qorxuya düşməmişdim, ancaq vaxt itirməkdən qorxurdum. Lakin mən rahatlığımın nə vaxt sona çatacağını bildirdim – dörd saat on beş dəqiqə uçuşdan sonra. Bu müddət ötəndən sonra aydın olacaq ki, heç külək olmasa belə, (külək isə, əlbəttə, var idi) Nil vadisi geridə qalmaya bilməz.

Buludların qırçınlılarına çatıram, işıq dəməti qanadda tez-tez alovlanır və birdən yoxa çıxır. Lakin gecə əjdahası ilə bu gizli danışığ xoşuma gəlmir.

Qabaqda yaşıl ulduz yanır, mayak kimi gur işıq. Görəsən, bu nədir, ulduzlar, ya mayak? Bu fəvqəltəbii parıltı da ürəyimdən deyil. Bu sehrbazlar ulduzudur, təhlükəli əlamətdir.

Prevo oyanır, lampanı yandıraraq, motorun dövrəsini yoxlayır. Onu qovuram, onun mənə nə özü, nə də lampası lazımdır. Mən buludların arasından çıxıb aşağıyı görməyə tələsirəm.

– Prevo yenə yuxuya gedir.

Orada heç bir şey seçmək mümkün deyil.

Biz dörd saat beş dəqiqədir ki, uçuruq. Prevo gəlib yanımda oturdu.

– Gərək indi Qahirəyə çatmış olaydıq.

– Bəli, pis olmazdı...

– O nədir ulduzdur, yoxsa mayak?

Mən qazı bir qədər azaltmışdım, Prevo da elə buna görə oyanmışdı. O, motorun səsindeki hər bir dəyişikliyə həmişə çox həssasdı. Yavaş-yavaş aşağı düşməyə başlayıram, buludların altından çıxacağıma ümid edirəm.

Elə indicə xəritəyə baxmışam, nə olur-olsun yayla artıq geridədir, mənim altımda heç bir şey dəniz səthindən yuxarı qalxmamalıdır, mən heç nə ilə riskə getmərəm. Aşağı düşə-düşə şimala tərəf dönürəm. Beləliklə, mütləq işıq görərəm. Şəhərləri sözsüz keçib getmişəm, deməli, işıqlar sol tərəfdə olmalıdır. İndi mən bulud qalaqlarının altında uçuram. Lakin sağ tərəfdə biri daha aşağı enmişdir, onun yanından ötmək lazımdır. Buluda girməmək üçün şimal-şərqə dönürəm.

Yox, bu bulud getdikcə aşağı enir, üfünün qabağını tutur. Mən isə daha aşağı enə bilmərəm, təhlükəlidir. Yüksəklik cihazı 400 göstərir, ancaq kim bilir burada yerin təzyiqi nə qədərdir. Prevo mənə sarı əyilir. Mən çıxırıram:

– Dənizə doğru gedirəm, orada aşağı enəcəyəm, yoxsa bir şey dəyərik.

Bir də məlum deyildi, bəlkə elə mən dənizin üstü ilə uçurdum. Bu buludun altı zil qaranlıqdı. Üzümlü şüşəyə söykəyirəm. Bəlkə aşağıda bir şey seçə bildim. Heç olmasa bir işıq görünə, ya bir nişanə gözümlə dəyə. Mən sanki küldə eşələnirəm, sönmüş ocağın dibində həyat qığılcımı tapmağa çalışıram.

– Dəniz mayakı!

Biz bu göz vuran tələni ikimiz də birdən gördük. Sərsəmlik! Bu mayak-xəyal, bu gecə əfsanəsi haradadır? Biz Prevo ilə indicə üç yüz metr aşağıda gördüyümüz bu xəyalı axtara-axtara üzümüzü şüşəyə dayadıq və elə bu zaman...

– A!

Deyəsən, mən yalnız bunu dedim. Deyəsən, mən təkcə onu hiss etdim ki, dünyamız silkələndi, uğuldadı, darmadağın olmağa hazır bir vəziyyətə gəldi. Saatda iki yüz yetmiş kilometr sürətlə yerə toxunuruq.

Sonra yüzdə bir saniyə gözlədim: nəhəng qıpqırmızı ulduz-
varı bir partlayış baş verəcək və biz ikimiz də havaya sovrula-
cağıq; nə Prevo, nə mən azacıq həyəcanlanmırdıq. Mən özümdə
ancaq bu gərgin intizarı duyurdum: indicə göz qamaşdırıcı alov
qalxacaq və hər şey bitəcək. Lakin partlayış hələ yox idi. Nə isə
zəlzələ kimi bir şey kabinəni dağıtdı, bütün şüşələri pul-pul elə-
di, təyyarənin üstünü parçalayıb yüz metr ətrafa səpələdi. Uğultu
və gurultu daxilimizdə, bütün bədənimizdə əks-səda verdi.
Təyyarə, zərblə ağaca sancılan bıçaq kimi titrəyirdi. Bizi bərk
silkələyir, o tərəf-bu tərəfə çırpırdı. Bir saniyə, iki saniyə...
Təyyarə hələ yırğalanırdı və mən dəhşət qarışıq səbirsizliklə
gözləyirdim. İndicə sərf edilməmiş, yığılıb qalmış qüvvə onu
qumbara kimi partladacaqdır. Amma yeraltı təkanlar uzanırdı,
püskürmə baş vermirdi. Bu gözə görünməyən səylər nə demək-
dir? Bu lərzə, bu qəzəb, bu anlaşılmayan lənglik... Beş saniyə...
altı saniyə... Birdən fırlanma başladı, yeni zərbə bizim siqaretlə-
rimizi kabinənin pəncərəsindən tulladı, sağ qanadı parça-parça
elədi, sonra hər tərəf sakitləşdi. Hər şey donub qaldı. Mən Pre-
vonu səslədim:

– Tullanın, tez!

Elə bu an o da qışqırdı:

– Yanırıq!

Kökündən qoparılmış pəncərədən özümüzü bayıra tulladıq.
İndi təyyarədən iyirmi metr aralı durmuşduq. Prevodan soruşdum:

– Yaralanmamısınız?

– Yox, – deyə o, dizini ovuşdurdu.

– Bədəninizi yoxlayın, – dedim, – yeriyn, heç bir yeriniz zə-
dələnməmişdir? Doğrudan?

O isə cavab verdi:

– Boş şeydir, ehtiyat nasosu...

Mənə elə gəldi ki, onu qılıncıla ikiyə şaqqaladılar, indi yerə
səriləcək, lakin o donuq-donuq baxır, elə hey deyirdi:

– Ehtiyat nasosu...

Mənə elə gəldi ki, o dəli olmuşdur, indi ortalığa düşüb oynayaacaq.

Lakin o axır ki, gözlərini alışıb yanmayan təyyarədən çəkdi, mənə baxdı və təkrar etdi:

– Boş şeydir, ehtiyat nasosu dizimə dəydi.

3

Bizim salamat qalmağımız ağlasığmaz şey idi. Fənəri yandırır torpağın üstündəki izləri nəzərdən keçirirəm. Təyyarənin dayandığı yerdən iki yüz əlli metr aralı əzik-üzük metal parçaları, təyyarənin üstündən qopmuş örtük hissələri, metal təbəqələri görürük, onlar maşının qumun üstü ilə süründüyü yerdə hər tərəfə səpələnmişdir. Gün işığında biz görəcəyik ki, səhra yaylasının sıldırım yamacına dəymişik. Toqquşduğumuz nöqtədə qum sanki gəhahınla sürülmüşdür. Möcüzədir ki, təyyarə çönməmişdi, qəzəblənmiş kərtənkələ kimi quyruğunu quma döyə-döyə, qarını üstə sürünmüşdü. Saatda iki yüz yetmiş kilometr sürətlə sürünmüşdü. Bizim həyatımızı girdə qara daşlar xilas etmişdi, onlar qumun üstündə çox rahatca dığırırlar, biz elə bil buz üstündə sürüşmüşdük.

Qısa qapanmadan ehtiyat edərək, Prevo akkumulyatorları açdı, – barı yanğın baş verməsin. Motora tərəf əyilib haqq-hesab çəkirəm: biz dörd saat on beş dəqiqə uçmuşuq, güman ki, küləyin sürəti də həqiqətən saatda əlli kilometrə çatırdı, axı biz əməlli-başlı silkələnirdik. Lakin bəlkə o bizə dedikləri kimi əsirmiş, istiqamətini dəyişibmiş, kim bilir hansı tərəfə əsirmiş? Deməli bizim harada olduğumuzu müəyyən etmək üçün dəqiq surətdə dörd yüz kilometr...

Prevo yanımda oturdu:

– Necə oldu, biz sağ qaldıq...

Cavab vermirəm, nədənsə heç sevinmirəm də. Beynimdə bir fərziyyə baş qaldırır və mənə rahatlıq vermir.

Prevodan öz fənərini yandırmasını xahiş edirəm, qoy o mənim mayakım olsun, özüm isə əlimdə fənər aralanıram. Düz ge-

dirəm, diqqətlə ayağımın altına baxıram. Ağır-ağır geniş yarım-dairə çəkirəm, yenə və yenə istiqamətimi dəyişirəm. Daima ayağımın altındakı quma diqqətlə baxıram, sanki itirilmiş üzük axtarıram. Lap bu yaxınlarda mən yerdə, elə bu tərzdə, heç olmasa bir həyat qığılıcımı axtarırdım. Qaranlıqda dolaşır, fənərin işığını qabağıma qatıb qovuram. Elədir ki, var... elədir ki, var... Yavaş-yavaş təyyarəyə doğru qayıdırəm. Kabinənin yanında oturub fikirləşirəm. Mən ümid yeri axtarırdım, tapa bilmədim. Həyat əlaməti axtardım, yox idi.

– Prevo, bircə ot da görmədim.

Prevo susurdu, bilmirəm o məsələni başa düşürdümü? Pərdə qalxanda, səhər açılanda biz bu barədə hələ söhbət edəcəyik. Heç nə hiss etmirəm, ancaq onu hiss edirəm ki, bərk yorulmuşam. Dörd yüz kilometr hesabı ilə oriyentir götürüb, səhranın ortasına düşmək...

Birdən sıçrayıb qalxıram:

– Su!

Bakların hamısı dağılmışdır, benzin və yağ axıb getmişdir. Su da həmçinin. Hamısını qum canına çəkmişdir. Deşilmiş termosu tapırıq, onda yarım litr qəhvə qalmışdır, o biri termosun dibində iki yüz əlli qrama qədər ağ şərab var. Hər ikisini süzüb bir-birinə qarışdırırıq. Bir az üzüm, bircə dənə də portağal tapırıq. Mən ölçüb-biçirəm; səhrada, yaxıncı günəş altında bu çətin ki, beş saat yürüşə kifayət edə...

Kabinəyə giririk, səhəri gözləyəcəyik. Uzanıram, yatmaq lazımdır. Yuxuya gedə-gedə vəziyyəti aydınlaşdırmaq istəyirəm. Harada olduğumuz məlum deyil. Suyumuz litrdən azdır. Əgər biz uçuş xəttindən çox kənara çıxmamışıqsa, yaxşı ayaqda bir həftədən sonra taparlar, bu da gec olar. Əgər biz çox kənarlara düşmüşüksə, yarım ildən sonra taparlar. Aviasiyaya arxayın olmağın mənası yoxdur, bizi yüz min kvadrat kilometrlik sahədə axtaracaqlar.

Prevo dedi:

– Heyf...

– Nə olub?

– Yaxşısı bu idi ki, birdəfəlik qurtarıb gedəydik.

Yox, dərhal təslim olmaq yaramaz. Biz özümüzü ələ alırıq. Ümidi əldən vermək olmaz, ümidin kölgəsi olsa belə. Bəlkə möcüzə baş verdi, nicat havadan gəldi. Həm də bir yerdə oturub gözləmək olmaz, bəlkə elə yaxınlıqda vahə var? Deməli, bütün günü gəzib axtaracağıq. Axşam isə təyyarənin yanına qayıdırıq, yola düşməzdən qabaq isə nə etmək istədiyimizi iri hərflərlə qumun üstünə yazarıq.

Yumaq kimi yumurlanıb dan yeri ağarana qədər yatıram. Yuxulamaq nə böyük xoşbəxtlikdir! Yorğunluq gecəni xəyallarla doldurur. Qumların ortasında mən tək-tənha deyiləm, mürgüləyəndə səs gəlir, xatirələr baş qaldırır, kim isə mənə yaxşı sözlər pıçılda-yır. Hələ susuzluq mənə əziyyət vermir, özümü yaxşı hiss edirəm, macəra kimi, yuxuya bel bağlayıram. Gerçəklik geri çəkilir...

Bəli, səhər hər şey dəyişdi.

4

Mən Böyük səhranı çox sevirdim. Sərkeş qəbilələr içərisində az gecələməmişdim. Mən dəniz kimi küləkdən xəfifcə ləpələnən ucsuz-bucaqsız qızılı qumlar üstə dəfələrlə yuxudan ayılmışdım. Və təyyarənin qanadları altında yataraq, yardım gözləmişdim, amma o başqa, tamamilə başqa şey idi.

Biz qozbel təpələrin döşü ilə qalxırıq. Qumun üstünə, parıldaayan qara daşlardan nazik pərdə çəkilmişdir, daşlar çay daşları kimi hamardır. Təpələrin metal pulcuqlara oxşayan günbəzi zireh paltar kimi parıldayır. Biz minerallar səltənətinə gəlib çıxmışıq. Ətrafda hər şey zireh geymişdir.

Təpəni aşırısan, qarşına yenə eləcə qara, parlaq təpə çıxır. Ayaqlarımızı qumun içində sürüyə-sürüyə gedirik ki, iz – yol göstərən xətt qalsın, həmin bu iz bizi geriye, təyyarənin yanına aparmalıdır. Günəşə doğru yollanırıq. Mən hər cür məntiqin əksinə olaraq, düz şərqli doğru getməyi qəti etmişəm, axı həm sinoptiklərin dedikləri, həm uçuşda keçirdiyimiz vaxt göstərir ki,

Nil arxada qalmışdır. Mən əvvəl qərbə doğru getmək istədim, amma qəlbimə dolmuş anlaşılmaz təşvişin öhdəsindən gələ bilmədim. Yox, qərbə tərəf sabah gedərik. Bizi dənizə aparsa da, hələlik şimala tərəf getməyəcəyik. Üç gündən sonra, dağılmış təyyarəni tamam tərk edib ölü kimi düşünə qədər getməyi və yenə getməyi qərara aldığımızda biz yenə şərqə doğru üz qoyduq. Daha doğrusu, şərqə-şimal-şərqə. Bu da sağlam düşüncənin tərsinə idi, o tərəfdə biz heç nəyə ümid edə bilməzdik. Sonra, xilas ediləndən sonra, biz başa düşdük ki, əgər hər hansı bir başqa yol seçsəydik məhv olmuşduq, axı biz tamam əldən düşmüş halda şimala tərəf getsəydik, onsuz da gedib dənizə çata bilməyəcəkdik. İndi mən fikirləşirəm – gülünc, mənasız olsa da, mənə belə gəlir ki, nəyə bel bağlamaq lazım olduğunu bilmədiyimdən bu istiqaməti ona görə seçdim ki, bu, uzun müddət axtardığım dostum Giyomeni Andda xilas etmişdim. Mən bunu dərk etmirdim, lakin bu mənim yadımda həyat istiqaməti kimi qalmışdı.

Beş saatdır yol gedirik, ətrafda mənzərə dəyişir. Qarşımıza dərə çıxır, onun dibində qum çayı axır, biz dərəyə enirik. İti addımlarla gedirik, mümkün olduqca qabağa getmək, heç nə tapmasaq, qaranlıq düşünə kimi geri qayıtmaq lazımdır. Birdən mən ayaq saxlayıram:

– Prevo!

– Nədir?

– İz məsələsini yaddan çıxarmışam.

Arxamızca kotan kimi şırım açmağı biz nə vaxt unutmuşduq? Əgər biz onu tapmasaq, axırıımızdır.

Geri dönürük, amma sağa götürürük. Aralanandan sonra bir də düz qayıdırıq, onda yəqin köhnə izə düşərik.

Bu xətti tapıb irəli gedirik. Bürkü şiddətlənir, sərab doğurur – hələlik onlar çox adidir, yolda göl görünür, amma yaxına gələndə yoxa çıxır. Qumsal dərəni keçməyi, ən yüksək təpəyə qalxmağı və ətrafı nəzərdən keçirməyi qərara alırıq. Altı saatdır ki, ayaq döyürük. Yəqin otuz beş kilometr yol getmişik. Qara qüllənin lap təpəsinə dırmaşır, oturur, susuruq. Aşağı bizim içə-

risi ilə keçdiyimiz qumsal çaydır, bu çay bir çınqılı belə olmayan qum dənizinə tökülür – dəniz ağappaqdır, bərq vurub gözümüzü qamaşdırır. Ucsuz-bucaqsız səhralıqdır. Üfüqdə işıqların oynamaı daha cazibəli yeni xəyallar doğurur. Bürcələr, minarələr, qalalar aydın seçilir. Böyük qara ləkələr görürəm, talaya bənzəyir, onların üzərinə isə buludlar qanad gərmişdir, bunlar gündüz əriyib gedən, axşamüstü isə yenidən bir yerə toplanan son buludlardır. O meşə isə yalnız bir-birinin üstünə qalanan buludların kölgəsidir.

Qabağa getməyin mənası yoxdur. Biz heç yana gedib çıxma bilməyəcəyik. Təyyarənin yanına qayıtmaq lazımdır, bəlkə bizim yoldaşlarımız bu qırmızı, ağ bakeni gördülər. Mən havadan axtarılmaqla tapılacağımıza demək olar, ümid bəsləmirəm, amma yenə də bizə yalnız oradan kömək əli uzadıla bilər. Daha bir əsas məsələ var, son damcı suyumuz orada, təyyarədə qalmışdır, biz isə artıq susuz dayana bilmirik. Yaşamaq istəyiriksə qayıtmalıyıq. Biz dəmir mənəgənəyə salınmışıq, atəş əsiriyik, o bizi uzun müddət buraxmayacaqdır.

Lakin geri qayıtmaq nə qədər çətindir, ona görə çətindir ki, fikirləşirsən, bəlkə qabaqda həyat var. Bəlkə orada, sərabdan o tərəfdə doğrudan da şəhər var, orada arxlarda su axır, çəmənlər göyərir. Mən bilirəm, sükanın bu sərt, bu ani dönüşü yeganə ağıllı hərəkətdir. Və döndərirəm, amma belə bir hiss yaranır: elə bil dərin qatlara gedirəm.

Təyyarənin yanında uzanırıq. Bir gündə altmış kilometrədən artıq yol getmişik. İtiləsi nə vadısa içib qurtarmış. Şərqdə heç bir həyat əlaməti görmədik və yoldaşlarımızın heç biri o tərəflərə uçmadı. Çoxmu dözə biləcəyik? Elə içmək istəyirəm ki...

Dağılmış qanadların qırıntılarından böyük tonqal düzəldirik. Benzin və maqnit plastinkaları hazırlayırıq, onlardan gur ağ alov dili uzanacaqdır. Qaranlığın tamam düşməsini gözləyirik, o zaman ocağı alışıdıracağıq... Bəs adamlar hardadır?

Budur, alov qalxdı. Səhranın ortasında signal odumuzun alovuna dərin hörmətlə baxırıq. Bizim dilsiz-ağızsız carçımız gecə-

nin qaranlığında necə parıldaıyır, necə şəfəq saçır. Və mənə elə gəlir ki, o nəinki ehtiraslı çağırış əlamətidir, həm də məhəbbət timsalıdır. Biz su istəyirik, amma cavab da istəyirik. Qoy bu gecə başqa bir atəş də yansın, axı atəş ancaq adamlara məxsusdur, qoy onlar cavab versinlər!

Arvadımın gözləri xəyalıma gəlir. Təkcə gözləri. Onlarda sual var. Mən bəlkə də mənə istəyən adamların da gözlərini görərim. Gözlərdə intizar var. Nə qədər göz baxır, hamısında da məzəmmət var; niyə mən susuram? Ancaq mən cavab verirəm! Cavab verirəm! Bacardığım kimi cavab verirəm, lakin gecə bu tonqalı bundan da gur alovlandırmağa mənim gücüm çatmaz!

Mən əlimdən gələni etdim. İkimiz də bacardığımızı etdik: altmış kilometr yolu demək olar, susuz qət etdik. Bundan sonra su üzü görməyəcəyik. Məgər çox gözləyə bilməməyimizə biz günahkarıq? Biz çox istəyirdik ki, sakitcə yerimizdə oturub, su qabını başımıza çəkək. Lakin qalaylı stəkanın dibini görən andan bir saat kəfgiri vaxtı hesablamağa başladı. Mən son damcını iç-diyim andan uçuruma yuvarlandım. Əgər vaxt mənə çay kimi axıdıb, aparırsa, əlimdən nə gələr. Prevo ağlayır. Əlimi onun kü-rəyinə vururam. Təskinlik üçün deyirəm:

– Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir?

O da cavab verir:

– Məgər mən özüm üçün...

Əlbəttə, bu həqiqəti mən də kəşf etmişəm. Hər şeyə dözmək olar. Sabah və birisi gün mən buna əmin olacağam: dünyada hər şeyə dözmək olar. Canvermə əzabı haqqında deyilənlərin mən ancaq yarısına inanıram. Belə bir fikrə gəldiyim birinci dəfə deyil. Bir dəfə mən suda batan təyyarənin kabinəsində qalmışdım. Güman edirdim ki, artıq məhv olmuşam, amma bu fikirdən çox əzab çəkmirdim. Mən neçə dəfə belə dolaşıqlara düşmüşəm və bundan sağ-salamat çıxı biləcəyimi ağıma gətirməmişdim, amma yenə də ümitsizliyə qapılmamışam. Elə indi də bir elə iztirab-əndişə gözləmirəm. Sabah mən daha təəccüblü kəşflər edə-

cəyəm. Biz belə böyük ocaq qalasaq da, Allah şahiddir ki, harayımızın insanlara çatacağına əmin deyiləm...

“Məgər mən özüm üçün...” Bax bu, məhz bu həqiqətən dözülməzdir. Yenə və yenə gözlər, intizar dolu gözlər xəyalıma gəlir; onlar gözümə sataşan kimi ürəyimə bıçaq sancırlar, mən sıçrayıb qaçmaq, var gücümlə qaçmaq istəyirəm. Orada məhv olurlar, orada köməyə çağırırlar!

Biz qərribə bir şəkildə rollarımızı dəyişirik, lakin başqa cür mənim heç ağlıma da gəlməzdi. Bunun necə doğru olduğunu anlamaq üçün yenə mənə Prevo kömək etdi. Yox, Prevo da bütün vaxtı qulağımızı doldurduqları ölüm qorxusundan iztirab çəkməyəcəkdir. Amma elə şeylər var ki, o buna mənim kimi tab gətirə bilməz.

Bəli, mən yuxulamağa hazıram. Bir gecəliyəmi, əbədimi – yuxuya gedəndən sonra bunun fərqi yoxdur. O zaman əbədi rahatlanacağıq! Lakin orada, orada çıxıracaqlar, ağlayacaqlar, dərd-qüssə içində boğulacaqlar – bu barədə düşünmək belə dəhşətdir. Orada məhv olurlar, mən əllərimi qoynuma qoyub buna baxa bilmərəm! Bizim hər bir saniyə susmağımız istədiyim adamları öldürür. Məndə qarşısıalınmaz qəzəb baş qaldırır: niyə əlim-ayağım bağlanıb və yardıma qoşa bilmirəm? Niyə bizim bu nəhəng tonqal səsimizi bütün dünyaya yaymır? Səbatlı olun!.. Biz gəlirik!.. Gəlirik!.. Biz sizi xilas edəcəyik!

Maqnezium yanıb qurtardı, ocağın alovu qızardı, qaraldı. Budur, indi yalnız köz qalmışdır, biz ona sarı əyilib qızınırıq. Bizim alov dillərindən olan elçimiz yox oldu. Aləm ona nə ilə cavab verəcəkdir? Yox, yox, mən bilirəm ki, heç bir cavab-zad olmayacaqdır! Bu valvarışı heç kəs eşidə bilməzdi.

Nə etmək. Yatacağam.

Dan yeri ağaranda biz əsgilə salamat qalmış qanadın üstündən rəng və yağ qarışıq şəhi yığdıq. Yaman iyrənc şey idi, amma içdik. Necə olsa boğazımızı yaşladıq. Bu kefdən sonra Prevo dedi:

– Yaxşı ki, heç olmasa tapança var.

Birdən hirsim tutdu, az qala onun üstünə atılmışdım. Bircə elə bu cür tamaşamız çatmırdı! Heç bir hiss, duyğu tanımaq istəmirəm, hər şey sadə, çox adidir. Doğulmaq da, böyümək də. Atəşdən ölmək də.

Gözaltı Prevoya baxıram, lazım gəlsə sözünü məsxərə ilə kəsərim, təki sussun. Lakin yox, o bunu sakitliklə dedi. Bu məsələ onun üçün təmizlikdir. Belə deyirlər: “yaxşı olar ki, əllərini yuyasan”. Nə demək olar, daha mübahisəyə yer qalmır. Mən özüm də dünən dəri koburu görəndə bu barədə düşünmüşdüm. Mən aqlım başımda düşünürdüm, ümitsizliyə qapılmamışdım, ümitsizliklə ancaq başqaları haqqında düşünürsən. Düşünürsən ki, cavabdeh olduğumuz adamları sakitləşdirməyə gücümüz çatmır. Tapançanın burda nə işi var.

Bizi hələ də axtarırlar, daha doğrusu, axtarırlar, amma lazım olan yerdə yox. Yəqin Ərəbistanda axtarırlar. Yalnız ikinci gün biz motor gurultusu eşidə bildik, bu vaxt biz dağılmış təyyarəmizdən uzaqlaşmışdıq. Ona görə də uzaq təyyarəyə laqeyd-laqeyd baxırdıq. Biz başdan-ayağa qara daş nöqtələri ilə örtülmüş səhrada iki qara nöqtəyik, heç vəchlə ümid edə bilməzdik ki, bizi görə bilərlər. Sonralar hamı belə hesab edəcək ki, yanıımızdan uçan təyyarənin fikri mənim üçün işgəncə olmuşdur. Lakin bu doğru deyil. Mənə belə gəlirdi ki, faydasız yerə bizi axtaran bu təyyarə başqa aləmdə uçur.

Təyyarə səhrada, yüz min kvadrat kilometrlik səhrada itəndə onu iki həftədən tez tapmaq mümkün deyil. Bizi isə yəqin Tripolitaniyadan İran körfəzinə qədər hər yerdə axtarırlar. Lakin mən bu gün hələ o çöpdən yapışmışam, axı başqa şeyə ümidimiz

yoxdur. Mən taktikanı dəyişirəm; kəşfiyyata tək gedəcəyəm. Əgər bizi tapan olsa, Prevo mənə xəbər verəcək, ocaq yandıracqdır... Amma bizi heç kəs tapa bilməyəcək.

Beləliklə, mən gedirəm, ancaq bilmirəm, qayıtmağa qüvvəm çatacaqmı? Liviya səhrası haqqında bildiklərim hamısı yadıma düşür. Bütün Böyük səhrada havanın rütubəti qırx faizdə durur, burada isə on səkkiz faizə düşür. Həyat buxar kimi havaya qalxır. Bədəvilər, səyyahlar, müstəmləkə qoşunlarının zabitləri deyirlər ki, susuz ancaq on doqquz saat dözmək olar. İyirmi saat keçəndən sonra gözlərinin qarşısında işıqlı dairələr əmələ gəlir, bu, sonun başlanğıcıdır, təşnə sizin başınızın üzərində ildırım kimi çaxır, sizi yerə sərir.

Görünməmiş, kim bilir hardan bura gəlib çıxmış, planımızı pozmuş və gözlənilmədən bizi bu yaylaya bağlamış şimal-şərq küləyi indi bizim sonumuzu uzadır. Kim bilir, bu möhlət uzunmu çəkəcək? Əcəl işığı gözümüzdə nə vaxt parlayacaqdır?

Beləliklə, mən gedirəm, ancaq elə bil etibarsız qayıqda okeana çıxıram.

Amma yenə də sübhün şəfəqlərində ətraf bir elə tutqun-ələmli görünür. Əvvəlcə əllərimi cibimə qoyub, oğru kimi addımlayıram. Axşamdan biz bir yuvanın ağzına tələ qoymuşduq, məndə brakonyer ehtirası oyanmışdı. İlk növbədə tələləri yoxlamağa gedirəm – onlar boşdur.

Deməli, təzə qan içmək qismət deyilmiş. Doğrusu, mən buna heç ümid də etmirdim.

Yox, mən məyus olmamışam, əksinə, yetiklik mənə güc gəlir. Bu səhrada nə heyvan olar və onlar nə ilə dolanırlar? Olsa-olsa bu Afrika tülküsi, qumluq tülküləri, dovşan irilikdə, çox böyük qulaqlı yırtıcılar olar. Səbrim tükənir, bir heyvanın izi ilə gedirəm. İz məni qum çaylağına aparır, qumun üstə Afrika tülküsünün hər addımı aydınca görünür. Bu qumun üstündə bir-birindən aralı üç barmaqlı pəncə naxışı vurulmuşdur, sanki ustalılıqla kəsilmiş palma yarpağıdır. Uzunqulaqlı dostumun dan yeri ağaranda necə daşdan-daşa tullandığını, gecə şəhini necə yaladı-

ğını təsəvvür edirəm. Burada isə iz seyrəkdir: tülkü qaçmağa başlamışdır. Burada isə həmcinsi ilə görüşmüşdür. Onlar yanaşı qaçmışlar. Qəribədir, bu səhər gəzintisinin izi ilə getmək mənə nə qədər xoş gəlir. Burada da həyat olduğunu görmək nə qədər fərəhlidir. Elə bil daha əvvəlki kimi susuz deyiləm...

Nəhayət, tülkülerimin azuqə yerinə çatıram. Qumluqda bir-birindən aralı, hər yüz metrden bir, balaca quru kol görünür, onların boyu nimçədən uca deyil, onlar başdan-başa balaca qızılı ilbizlərlə örtülüdür. Şəfəq söküləndə tülkələr ərzaq dalınca gedirlər. Burada mən təbiətin böyük sirlərindən biri ilə üz-üzə gəldim.

Mənim tülküm hər kolun yanında ayaq saxlamır, bəzilərinə o, ilbizlə dolu olsa da, gözünün ucu ilə də baxmır. Bəzilərinin yanından ehtiyatla keçir. Bəzilərinə də çox nəzakətlə, təmkinlə yanaşır, təmiz yeyib qurtarmır. İki-üç ilbiz yeyib başqa restorana yollanır.

Bu nədir, oyundur? Bəlkə o birdəfəliyə yeyib doymaq istəmir, səhər gəzintisinin ləzzətini uzatmaq istəyir? Yox, ağlım kəsmir. Oyun olduqca ağıllıdır, onu zərurət diktə edir. Əgər o birinci kolda doyunca yesə, iki-üç dəfədən sonra kolda bir ilbiz də qalmaz. Beləliklə, bir koldan o biri kola keçməklə, bütün sürüsünü məhv edir. Amma Afrika tülküsi ehtiyatlıdır, sürünün artmasına mane olmur. Bir qarın yemək üçün o, yüzə qədər belə seyrək boz kolların arasında dolaşır, bundan əlavə o bir koldan heç vaxt iki ilbiz qoparmır. O özünü elə aparır ki, guya təhlükənin nədə olduğunu aydınca başa düşür. Əgər o doyunca yesə, gələcəyin qeydinə qalmasa, tezliklə ilbizlər qurtarıb gedər. İlbizsiz Afrika tülküləri də olmaz.

İzlər məni yenə yuvaya aparıb çıxartdı. Tülkü bu saat yuvasında, əlbəttə, hələ uzaqdan mənim ağır ayaq səslərimi eşitmişdir, indi qorxu içində gözləyir. Mən ona deyirəm: “Tülkü, dostum, mənim sonum çatıbdır, işim şuluqdur... amma təsəvvür et ki, sən necə yaşadığını, nə etdiyini bilmək məni indi də maraqlandırır...”

Fikir-xəyal içində dururam... bəli, görünür, hər şeyə qatlaşmaq olar. Otuz ildən sonra yıxılıb öləcəyini bilməsi adamın

sevinməsinə mane olmur. Otuz il yaxud üç gün... burada hər şey ondadır ki, hansı ölçü ilə ölçürsən...

Ancaq gözünün qabağında obrazlar canlanır, onları xatırlamaq daha yaxşı olardı...

Mən yenə öz yolumla gedirəm, yorğunluq özünü daha şiddətlə hiss etdirir, həm də mən nə isə dəyişilmişəm. Xeyallar yoxdur, ancaq onları mən özüm çağırıram...

– Ey!

Əllərimi qaldırıram, çığırıram, orda adam var, mənə əl edir, yox, bu adi qara daş sütundur. Səhrada hər şey əcaib həyatla yaşayır. Mən yatmış bədəvini oyatmaq istəyirəm, amma o, qaralmış ağac gövdəsinə dönmüşdür. Ağacmı? Burda ağac hardandır? Əyilirəm, bu qırılmış budağı qaldırmaq istəyirəm, o mərmər-dəndir! Qəddimi düzəldirəm, ətrafa baxıram, bir də qara mərmər görürəm. Hər tərəf Nuh əyyamından qalmış qırıntılarla doludur. Yüz min il bundan qabaq o yerə sərilmişdir, eynən qasırğanın, tufanın əcaib, vəhşi qüvvəsi ilə yerlə-yeksan edilmiş məbəd kimi. Və əsrlər bu zaman, nəhəng sütunların qalıqlarını gətirib mənim qabağıma çıxarmışdır, bu parçalar pardaxlanmışdı, polad kimi hamardı, tamam daşa dönmüşdü, şüşəyə dönmüşdü, qapqara idi. Hələ budağın gövdənin harasından qopduğunu seçmək olur, ağacın qəşəng öyrilərini görmək, yaşını bildirən buğumları saymaq mümkündür. Bir zaman quşların mahnısı, xışıltı, pıçıltı ilə dolu olan meşəni nifrin dağıtmışdı, indi ağaclar duz dirəklərinə çevrilmişdi. Ətrafda hər şey mənə düşmən idi. Bu qədər qara olan, təpələri örtmüş dəmir zirehdən də qara olan bu əzəmətli cənazələr məni qəbul etmirdi. Nə üçün mən buradayam, çürüməyən, əbədi mərmərlər arasındayam? Kül olmağa məhkum edilmiş mən nə üçün buradayam, nə üçün əbədiyyət səltənətinə dəyəm?

Dünəndən bəri səksən kilometr yol getmişəm. Başım gicəllənir, yəqin susuzluqandır. Bəlkə də günəşdəndir. O elə bil yağ sürtülmüş donuq gövdə qırıntıları üzərinə od saçırdı. Kainatın bu

zirehli köksünə od-alov yağdırırdı. Burada artıq nə qum, nə tül-külər var. Təkcə nəhəng sindan qalmışdır. Mən bu sindanın üstü ilə gedirəm. Günəş gurultulu çəkiclə mənim başıma döyöcləyir. Bu nə deməkdir!..

– Hey! Hey!

– Orda heç nə yoxdur, sakit ol, sən sayıqlayırsan.

Özümü dilə tuturam, mühakiməmi köməyə çağırıram. Göz-lərinə inanmamaq çətinidir. Karvanın arxasınca var gücünlə cummamaq çətinidir... budur, o gedir... odur, bax, görürsənmi?

– Sarsaq, onu sən uydurmusan, bunu özün də bilirsən...

Onda dünyada hər şey yalandır.

Dünyada hər şey yalandır, amma budur, məndən iyirmi kilo-metr aralı, təpənin üstündə doğrudan da xaç var. Ya xaçdır, ya da mayak...

Ancaq dəniz o tərəfdə deyil. Deməli, xaçdır. Bütün gecəni xəritəyə baxmışam. Havayı, faydasız zəhmətdir, axı bizim hara-da olduğumuz məlum deyil. Lakin mən adam olduğunu xəbər verən hər işarəyə başım gicəllənənə qədər diqqətlə baxdım. Və bir yerdə dairə, onun üstündə isə belə bir xaç gördüm. Xəritənin kənarlarında şərti işarələri nəzərdən keçirdim: kilsə, missiya ya-xud monastır. Xəritədə xaçla yanaşı qara nöqtə gördüm. Yenə xəritənin kənarına baxdım, sulu quyu... ürəyim yerindən oynadı, var səsimlə bağurdım: “Sulu quyu... sulu quyu!” Bu möcüzənin qarşısında Əlibabanın xəzinəsi nə idi? Bir az o tərəfdə iki ağ dairəcik gördüm, xəritənin kənarında yazılmışdı: “qurumuş qu-yu”. Bu bir elə ürəkaçan deyildi. O tərəflərə isə hara baxdım, bir şey yox idi. Heç bir şey.

Deməli, bu, missiya, ya monastırdır! Rahiblər təpədə böyük bir xaç yüksəlmişlər – həlak olanlara yol göstərmək üçün! İndi ancaq düz onun üstünə getmək lazımdır. Yalnız birbaşa katolik rahiblərinin – dominikanların yanına qaçmaq lazımdır.

– Axı Liviyada kiptilərinkindən¹ başqa heç bir monastır yoxdur.

– ...birbaşa bu alim dominikanların yanına! Onların əla sərin mətbəxləri var, bu mətbəxə qırmızı kaşı döşənmişdir, həyətdə isə gözəl paslı nasos var. Paslı nasosun, paslı nasosun – necə bil-məyəsen! – paslı nasosun altında sulu quyu! Mən qapını döyəndə, zəngi vuranda, onlar toy-bayram eləyəcəklər...

– Ay sarsaq, nə danışsan? Belə evlər Provansda olur, ancaq orada da zəng-zad yoxdur. Sən lap xoşbəxtçilikdən danışsan.

– Mən zəngi vuracağam. Qapıçı əllərini göylərə qaldırıb çıxıracaq: “Sizi Allah özü göndərmişdir!” Sonra rahibləri çağıracaq. Rahiblər qabağıma yüyürəcəklər. Onlar mənim gəlişimə sevinəcəklər, sanki milad axşamı yurdsuz yetim görüblər. Məni mətbəxə aparacaqlar və deyəcəklər: “Bu saat oğlum, bu saat... qoy birçə sulu quyuya dəyək”.

Mən səadətdən əsirəm...

Lakin yox, orada, təpədə xaç olmadığı üçün ağlamayacağam.

Qərbin bütün vədləri yalandır. Düz Şimala dönürəm.

Şimal heç olmazsa dəniz nəğmələri ilə doludur.

Beləcə, mən təpəni aşdım, qarşımda ucsuz-bucaqsız ənginlik açıldı. Bu da dünyanın ən gözəl şəhəri...

– Sən özün də bilirsən ki, bu xəyaldır...

Bəli, mən bunun xəyal olduğunu gözəl bilirəm... Məni aldatmaq çətindir. Əgər mən xəyallar ardınca düşmək istəyirəmsə? Əgər mən ümid etmək istəyirəmsə? Əgər mən dişli divarlar arasına alınmış bu şəhərə, günəşin qızılı saçları səxavətlə səpilmiş bu şəhərə vurulmuşamsa? Əgər mən birbaşa ona doğru getmək, getmək istəyirəmsə, özü də yüngül addımlarla – axı mən yorğunluq hiss etmirəm, axı mən xoşbəxtəm... Prevo öz tapançası ilə çox gülüncdür. Mənim məstliyim qat-qat yaxşıdır. Mən sərxoşam. Mən susuzluqdan ölürəm.

¹ Qədim misirlilərin indiki nəsli.

Alatoranlıq məni ayıldı. Vahimə içində ayaq saxlayıram – mən çox uzaqlara getmişəm. Toranlıqda xəyal yoxa çıxır, uzaqlar çılpaq və fərəhsizdir, quyular, saraylar, zəngin cübbələr elə bil heç olmamışdır. Hər tərəf səhradır.

– Gör sən nə elədin! Gecəyə düşmüşən, səhər açılana qədər gözləməlisən, sabaha qədər isə sənın qumdakı izlərin itib gedəcəkdir – geri qayıda bilməyəcəksən.

– Onda düz, düz getmək daha yaxşıdır. Geri qayıtmaq nə üçün? Sükanı döndərmək mənim nəyimə lazımdır, axı indi ola bilsin, mən qollarımı dənizə açacağam, açıram...

– Sən harda dəniz görürsən? Heç vaxt sən gedib dənizə çıxa bilməyəcəksən. Dənizə yəqin azı üç yüz kilometr var. Sizin “simu”nun yanında isə Prevo səni gözləyir. Ola bilsin yoldan ötən bir karvan onu görmüşdür...

Yaxşı, mən qayıdaram, amma əvvəlcə haraylayacağam, bəlkə yaxında adam var.

– Ey!

Zəhrimara qalasan, bu planetdə insan yaşayır, ya yox!

– Ey! Ay insanlar!..

Xırıldayıram. Səsim çıxmır. Belə fəryad qoparmaq gülməlidir... Qoy bir də sınayım.

– İnsanlar!

Bu çox təmtəraqlı və qeyri-təbii səslənir.

Mən geri dönürəm.

İki saatdır yol gedirəm, böyük tonqalın işığı görünür, mənim azdığımdan qorxaraq, Prevo elə bir ocaq qalamışdır ki, göyə dirənir. Mənim üçün isə fərqi yoxdur...

Bir saat da gedirəm... Daha beş yüz metr. Daha yüz. Daha əlli.

– Oho!

Dayanıb mat-mat baxıram. Elə bir şadlıq duyuram ki, az qalır ürəyim partlasın. Tonqalın işığında Prevo motora söykənmiş iki ərəblə söhbət edir. O hələ məni görməmişdir. O elə sevinir ki, ətrafında heç nə görmür. Eh, kaş mən də onun yanında oturub

gözləyəydim, onda bu qədər ayaq döyməli olmazdım! Sevinə-sevinə çıxırıram:

– Ehey!..

Bədəvilər yerlərindən sıçradılar, döndülər, mənə baxdılar. Prevo onları yerlərində qoyub mənə sarı gəldi. Qollarımı açıram. Prevo dirsəyimdən tutur – yoxsa mən yıxılırdım? Ona deyirəm:

– Hə, axır ki, gəldilər.

– Kim?

– Ərəblər.

– Hansı ərəblər?

– Bu ərəblər də. Sizin yanınızdakı ərəblər.

Prevo mənə qərribə tərzdə baxır və ağır bir sirri açmış kimi, könülsüz-könülsüz deyir:

– Burada ərəb-zad yoxdur.

Bax indi, mən yəqin, ağlayacağam.

6

Burada susuz ancaq on doqquz saat yaşamaq olar, bəs biz dünən axşamdan nə içmişik? Dan yeri ağaranda bir neçə damcı şəh! Ancaq şimal-şərq küləyi hələ də davam edir və səhra bizim bədənimizi həmişəkindən yavaş-yavaş qurudur. Bu sipərin sayəsində göydə buludlar bir yerə yığılır, bulud dağları əmələ gəlir. Bircə o buludlar bizim tərəfə gələydi, bircə yağış yağaydı! Lakin səhrada yağış olmur.

– Prevo, gəlin paraşütdən üçbucaqlar kəsək. Onları qumun üstünə sərək, uclarına daş qoyaq. Əgər külək dəyişilməsə, səhər tezdən bu parçaları benzin qabına sıxarıq, hər halda bir az şəh yığırıq.

Biz ulduzların altına altı ağ parça sərdik. Prevo təyyarədən benzin bakını çıxartdı. Səhəri gözləyəcəyik.

Prevo təyyarənin sınıqları arasından əsl möcüzə tapdı. Portaqal. Onu yarı böldük. Mən sevincimdən özümü itirmişəm. Bununla belə, bir portaqal nə qədər cüzi şeydir! Bizə axı iyirmi litr su lazımdır!

Gecə tonqalımızın yanında uzanıb, sarı-qırmızı işıq saçır kimi görünən portağala baxıb düşünürəm: “Adamlar bu portağalın nə olduğunu bilmirlər”. Bir də düşünürəm: “Biz məhkum edilmişik, amma səhər olduğu kimi indi də bu mənim sevincimə mane olmur. Budur, mənim əlimdə yarım portağal var və bu, mənim həyatımda ən sevincli dəqiqələrdən biridir...”. Arxası üstə uzanıram, dilimləri bir-birinin ardınca soruram, axan ulduzları sayıram. Bu anda mən hədsiz xoşbəxtəm. Bir də mən fikirləşirəm: “Həyatda hər bir vəziyyət xüsusi aləmdir, onun qanunlarını ancaq daxilən dərk etmək olar”. Yalnız indi başa düşürəm ki, edama məhkum adamın son papiros və bir stəkan rom nəyinə gərəkdir. Əvvəllər mən ölümə məhkum edilmiş adamın sədəqəni necə qəbul etdiyini başa düşə bilmirdim. Axı bu ona həqiqətən ləzzət verir! Və əgər o gülümsəyirsə, hamı düşünür ki, o necə mətanətlidir! O isə ona görə gülümsəyir ki, rom ona ləzzət verir. Adamlar bilmirlər ki, o, ayrı arşınla ölçür, və bu son saat onun üçün bütöv bir həyatdır.

İndi bizim böyük sərvətimiz var – iki litrə qədər şəh yığmışıq. Təşnəliyə son qoyuldu! Biz xilas olmuşuq, biz içəcəyik!

Qalaylı stəkanla bakdan su götürürəm, amma onun rəngi elə sarı-yaşıla çalır ki, dadı o qədər iyrəncdir ki, susuzluqdan nə qədər üzülmüş olsam da bir qurtum içənə kimi nəfəsim kəsilir. Mən çirkli gölməçədən də içərdim, amma bu zəhərli metal dadı təşnəlikdən daha dəhşətlidir.

Prevoya baxıram, o dövrə vurur, iztirabla yerə baxır, sanki bir şey itirmişdir. Birdən dövrə vura-vura əyilir – ürəyi qalxır. Yarım dəqiqədən sonra mənim növbəm çatır. Dəhşətli qusmaqdır, bütün bədənim titrəyir, dizi üstə düşürəm, barmaqlarımla qumu sıxıram. Bizim kəlmə kəsməyə iqtidarımız yoxdur. On beş dəqiqə belə keçir, nəhayət, ödümüz ağzımıza gəlir.

Hər şey qurtarıb getmişdir. Bir azacıq ürəyimiz bulanır. Son ümidimiz də boşa çıxır. Bilmirəm, bunun günahı nədədir – para-

şütə hopmuş maddədəmi, ya bakın divarlarına çökmüş dörd-xlorlu karbondamı? Başqa bir qab, ola bilsin, başqa parça tapmaq lazım idi.

Vaxtdır! İşıqlanmışdır! Yola! Bu lənətə gəlmiş yayladan uzaqlaşmaq lazımdır, gedəcəyik, gedəcəyik, meyit kimi düşənə qədər gedəcəyik. Giyome Andda belə getmişdi, dünəndən mən hey onun haqqında düşünürəm. Dağılmış təyyarənin yanında qalmağı tələb edən ciddi qaydanı pozuram. Artıq burada bizi ax-tarmayacaqlar.

Yenidən inanırıq ki, bədbəxtliyə düşər olan biz deyilik. Bədbəxtlik basan bizi gözləyənlərdir! O adamlardır ki, bizim susmağımız onlar üçün belə dəhşətlidir! Dəhşətli səhvdən əzab çəkən adamlardır. Onların yanına necə tələsməyəsən? Giyome də Anddan qayıdanda həlak olanların köməyinə necə tələsdiyini mənə nağıl etdi. Bu həqiqət hamı üçün ədalətlidir.

Prevo deyir:

– Mən dünyada tək olsaydım, uzanardım, bir daha qalxmazdım.

Biz şərqə – şimal-şərqə gedirik. Əgər biz Nili uçub keçmişiksə, onda indi hər addımımız bizi mütləq Ərəbistan səhralarının içərisinə aparır.

Mən o gün haqqında bundan artıq heç bir şey xatırlamıram. Bir də onu xatırlayıram ki, çox tələsirdim. Yaman tələsirdim, fərqi yoxdur, qabaqda nə olur-olsun, lap ölüm olsun. Bir də onu xatırlayıram ki, diqqətlə ayağımın altına baxırdım, xəyallar məni zinhara gətirmişdi. Hərdənbir kompas baxırdıq. Bir az dincəlmək üçün bəzən qumun üstə uzanırdıq. Mən gecə üstümüzdə salmaq üçün plaş götürmüşdüm, sonra onu haradasa tulladım. Sonra boşluq, uçurum. Axşam düşənə və hava sərinləşənə qədər nə olduğunu xatırlamıram. Hər şey xəyalımdan, qum üstündəki izlər kimi, silinib getmişdir.

Gün batır, gecələmək üçün dayanmağı qərara alırıq. Bilirəm, yolumuza davam etmək lazım idi, bu gecə susuzluq bizim axı-

rımıza çıxacaqdır. Lakin biz özümüzlə paraşüt ipəyi parçaları götürmüşük. Əgər bizim zəhərlənməyimiz bundan olmayıbsa, sabah bəlkə susuzluğumuzu rəf elədik. Yenə ulduzlar altında şəh tələsi qurmaq istəyirik.

Amma bu gecə şimalda göyün üzü təmizdir, bir bulud parçası da yoxdur. Küləyin dadı da dəyişmişdir. O başqa tərəfdən əsir. Səhranın isti nəfəsi bizi qarsır. Canavar oyanır! Budur, o bizim əllərimizi, üzümüzü yalayır...

Hər halda dincəlmək lazımdır, indi mən on kilometr də gedə bilmərəm. Üç gün ərzində yüz səksən kilometr, bəlkə daha çox yol getmişəm, amma heç bir şey içməmişəm.

Ayaq saxlamaq istədiyimiz vaxt birdən Prevo deyir:

– Göl! And olsun!

– Siz dəli olmusunuz!

– Axı indi alaqaranlıqdır, haradan sərab olacaqdır?!

Cavab vermirəm. Mən çoxdan gözlərimə inanmıram. Əgər bu sərab deyilsə, xəstə təsəvvürün şıltaqlığıdır. Prevo buna necə inana bilər?

O isə dediyinin üstə durur:

– İyirmi dəqiqəyə ora çatmaq olar, gedim baxım...

Onun inadı məni qəzəbləndirir:

– Sözüm yoxdur, gedin baxın... gəzmək həttə faydalıdır. Ancaq nəzərə alın ki, orada göl olsa da suyu şordur. Sonra, şor oldu ya olmadı, o dünyanın başındadır! Həm də o heç yoxdur.

Lakin Prevo gözünü bir nöqtəyə zilləyərək gedir. Mən özüm də bu amiranə, bu qaçılmaz cazibəni sınamışam. Ona görə də fikirləşirəm: “Özlərini qatarın altına atan ağılsızlar olur, onları saxlaya bilməzsən”. Mən bilirəm, Prevo qayıtmayacaqdır. Ucu-bucağı olmayan bu çöllər onu çəkib aparacaq, əldən salacaq, üzəcək və o artıq geri qayıda bilməyəcəkdir. O orada öləcək, mən burada. Bunların hamısı əhəmiyyətsizdir, boş şeylərdir...

Mən laqeydləmişəm, bu isə pis əlamətdir. Batdığım zaman da belə bir laübalılıq duyurdum. Nə olar, bundan istifadə edərək! Daşların üzərinə sərilərək, son məktubumu yazıram. Gözəl

məktubdur. Çox ləyaqətli məktubdur. Hamıya səxavətlə ağıllı məsləhətlər verirəm. Onu qürrələ-nə-qürrələ-nə ləzzətlə oxuyuram. Hamı deyəcəkdir: “Heyrətamiz məktubdur! Heyf ki, o həlak olmuşdur!”

Maraqlıdır, mən hələ çoxmu tab gətirə bilərəm? Tüpürcə-yimi yığmaq istəyirəm – neçə saatdır tüpürürəm? Tüpürcək isə yoxdur. Uzun müddət ağzını açmayanda iyrənc bir şey dodaqları kilidləyir. O, ağzı xaricdən bərk bir qabıqla tutaraq quruyur. Amma hələ udqunmaq mümkündür. Həm də hələ gözlərimin qarşısında işıq oynamır. Bu sehirli işıq oynamağa başlayandan iki saat sonra hər şeyə xitam veriləcəkdir.

Artıq qaranlıqdır. Ay, dünən gecəkindən hiss olunacaq dərəcədə iriləşmişdir. Prevo qayıtmır. Dalı üstə uzanaraq, bu şübhəsiz həqiqətləri xəyalımda dolandırırım. Məndə qəribə, yarı unudulmuş hisslər baş qaldırır. O nə idi? Bəli, bəli... mən üzürəm, mən gəmidəyəm! Bir dəfə mən yuxarı göyertəyə sərilərək, beləcə Cənubi Amerikada üzmüşəm. Dorun təpəsi ulduzlar arasındadır gah sola, gah da sağa ağır-ağır yellənirdi. Burada dor yoxdur, amma mən naməlum yerə üzürəm və heç nəyi dəyişmək iqtidarım yoxdur. Qul alverçiləri qollarımı, qıçlarımı bağlayıb, mənə göyertəyə atıblar.

Prevo barəsində fikirləşirəm, o qayıtmır. Mən ondan bir kəlmə də şikayət eşitməmişəm. Bu çox yaxşıdır. Mən iniltiyə dözə bilməzdim. Bəli, o insandır.

Aha, budur o, beş yüz metrlik məsafədən fənərini yelləyir. O öz izini itirmişdir! Mənim fənərim yoxdur, cavab signalı verə bilməyəcəyəm, ayağa qalxıram, çağırıram, o eşitmir.

Ondan iki yüz metr aralıda bir fənər də şölələnir, biri də. Aman Allah, bu köməkdir, mənə axtarırlar!

Çığırırım:

– E-hey!

Amma mənə eşitmirlər.

Üç fənər çağırış signalı verir, bir də, bir də.

Mən ağlımı itirməmişəm. Bu gün halım bir elə pis deyil. Mən sakitəm. Diqqətlə baxıram. Məndən beş yüz metr aralıda üç fənər yanır.

– E-hey!

Yenə eşitmirlər.

Bu zaman məni vahimə basır. Bir anlığa bihuş oluram, o artıq təkrar olunmayacaqdır. Qaçmaq lazımdır! “Dayanın! Dayanın!..” İndi onlar geri dönəcəklər! Başqa yerdə axtarmağa gedəcəklər, mən isə məhv olacağam! Həyatın astanasında, məni tutmaq üçün qolların açıldığı bir zamanda məhv olacağam!

– E-hey! E-hey!

– Ey!

Eşitdilər! Boğuluram, boğuluram, amma yenə də qaçıram. Səs gələn tərəfə qaçıram, “ey” səsinə tərəf qaçıram, Prevonu görürəm, yıxılıram.

– Oh, mən o fənərləri görəndə...

– Fənər nədir?

Axı o təkdir!

Bu dəfə məndə ümitsizlik deyil, boğuş bir qəzəb baş qaldırır.

– Hə, sizin gülünüz necə oldu?

– Mən ona sarı getdim, o isə getdikcə uzaqlaşdı. Düz yarım saat getdim. Amma yenə də uzaq idi. Mən geri qayıtdım. Amma indi mən əminəm ki, o həqiqətən göldür.

– Siz ağlınızı itirmisiniz, dəli olmusunuz. Nə üçün bu hala düşmüşünüz? Nə üçün...

O nə etmişdir? Nə – nə üçün? Mən hirsimdən ağlamaq dərəcəsinə gəlmişəm və özüm də bilmirəm nə üçün hirslənirəm. Prevo isə səsi titrəyə-titrəyə izah edir:

– Mən necə də su tapmaq istəyirdim... sizin dodaqlarınız ağappaq ağarmışdır!

Deməli belə... Qəzəbim sönür. Əlimi alnıma çəkirəm, sanki yuxudan ayılıram. Kədər məni çulğalayır. Astadan deyirəm:

– Mən üç işıq gördüm, lap aydın, bax indi sizi gördüyüm kimi, səhv edə bilməzdim... Sizə deyirəm ki, Prevo, mən onları gördüm!

Prevo uzun müddət susur.

– Bəli, bəli, – nəhayət o etiraf edir, – işlər fənadır.

Səhrada, havanın su buxarından məhrum olduğu yerdə, torpaqdan gündüzün hərərəti tez çıxır. Hava çox soyuyur. Ayağa durub var-gəl edirəm. Lakin tezliklə bədənimə vicvicə düşür. Susuz qaldığımdan qatılaşmış qanım damarlarımda çətinliklə axır, dondurucu soyuq bədənimə işləyir; bu soyuq adicə gecə soyuğu deyil. Bədənim silkələnir, dişlərim şaqqıldayır. Əllərim elə əsir ki, fənəri belə tuta bilmirəm. Həyatımda heç bir zaman soyuğa həssas olmamışam, amma soyuqdan ölürəm, qəribədir, təşnəlik adamın başına nə oyunlar açır!

Gündüz istidə plaşımı gəzdirməkdən yorulmuşdum, buna görə də onu harada isə atdım. Külək şiddətlənir. Səhrada isə, demə daldalanacaq yoxmuş. O, mərmər kimi dümdüzdür. Gündüz heç yerdə kölgə tapa bilməzsən, gecələr isə küləkdən qorunmağa yer yoxdur. Nə ağac, nə kol, nə daş. Daldalanmağa heç nə yoxdur. Külək, açıq çöldə üstümə atlı kimi hücum çəkir. Hər cür oyun çıxarıram, yaxamı küləyin əlindən qurtarmaq istəyirəm. Uzanıram, təzədən qalxıram. Lakin nə edirsən et, buz kimi qamçı amansızcasına şappıldayır. Qaçma bilmirəm, gücüm çatmır, dizi üstə düşürəm, başımı əllərimin içinə alıb, qatilin qılıncı bu saat başıma endirəcəyini gözləyirəm.

Bir qədər keçəndən sonra görürəm ki, ayaq üstəyəm, bədənim tir-tir əsə-əsə gedirəm, özüm də bilmirəm hara! Mən haradayam? Belə de, mən getmişəm, Prevo məni çağırır! Onun səsinə ayılıram...

Onun yanına qayıdıram, bütün bədənim əsir, canım ürpəşir, öz-özümə deyirəm: “Bu soyuqdan deyil. Yox, axırımdır”. Bütün bədənim quruyub getmişdir, onda şirə qalmamışdır. Mən srağagün və dünən tək-tənha axtarışlara çıxanda nə qədər ayaq döymüşəm!

Soyuqdan ölmək adama ağır gəlir. Kaş təsəvvürüm yenə xəyallarla mənə təsəlli verəydi. Təpədə xaç, ərəblər, fənərlər, bu,

hətta əyləndirici idi. Qullar kimi qamçılanmaqda ürəkaçan heç bir şey yoxdur.

Budur, mən yenə dizi üstə çökmüşəm... Biz öz aptekimizdən bəzi şeylər götürmüşdük. Yüz qram təmiz efir, yüz qram doxsan dərəcəli xalis spirt və bir şüşə yod. Efirin dadına baxıram – bir qurtum, iki qurtum içirəm. Bu, bıçaq udmaq kimi bir şeydir. Spirtədən dadıram. Yox, dərhal boğazım tutulur.

Qumluqda çala qazıram, uzanıram, üstümə qum tökürəm. Təkcə üzüm qalır. Prevo hardansa kol-kos tapıb gətirir, balaca bir ocaq qalayır, ocaq elə o saat da sönmür. Prevo quma girmək istəmir. O, soyuqdan atılıb-düşməyi daha üstün tutur. Faydası nə imiş...

Boğazım əvvəlki kimi tutulur, bu, pis əlamətdir, amma özümü yaxşı hiss edirəm. Mən rahatam. Artıq ümid yoxdur, amma mən sakitəm. Qollarım, qıçlarım bağlı, məni qullar gəmisində aparırlar, ulduzlar altında üzürəm, dayanmağa isə iqtidarım yoxdur. Amma, deyəsən, bir elə talesiz deyiləm...

Heç tərpənməyəndə, soyuğu hiss etmirəm. Mən artıq keyləşən bədənimə unuduram. Daha tərpənməyəcəyəm, deməli, əzab da çəkməyəcəyəm. Bir də, doğrusu, bu bir elə əzablı da deyil... Əzab yorğunluq və sayıqlama musiqisinin əsasını qoymuşdur. Hamısı bir qədər sərt nağıllarla şəkilli kitablara bükülür... Lap bu yaxınlarda məni külək təqib edirdi, mən xilas olmaq üçün, ovçu qovan canavar kimi, özümü ora-bura vururdum. Sonra nəfəs almaq çətinləşdi; kim isə dizini sinəmə qoymuşdu. Diz sinəmi sıxırdı. Mən bu yükü atmağa çalışırdım, mən əzrayillə kəllə-kəlləyə gəlirdim. Mən heç bir zaman səhrada tək olmamışam. İndi mən artıq düşdüyüm aləmin gerçəkliyinə inanmıram, öz aləminə çəkilirəm. Gözlərimi yumuram, artıq qaşımı da tərpətmirəm. Obrazlar axını məni götürür: çay dənizə töküləndə ram olur.

Əlvida, bütün sevdiklərim. Əgər insan bədəni susuzluqla üç gündən artıq mübarizə apara bilmirsə, bu mənim günahım deyil. Mən ağılıma gətirməzdim ki, biz bulaqların əbədi əsiriyik. Ağılma gəlmirdi ki, bizim azadlığımız belə məhduddur. Belə hesab

edirlər ki, guya adam ağlına gələn yerə gedə bilər. Heç kəs görmür ki, quyulara bağlıyıq, çobanyastığı kimi torpağın göbəyinə bağlıyıq. Bir addım artıq atdınmı, ölürsən.

Məni bir şey sıxır – o da sizin dərdinizdir, mən ayrı heç bir şey üçün kədərlənmirəm. Nəticə etibarı ilə mənim qibtə ediləcək nəsimim oldu. Əgər qayıtsaydım, yenə əvvəldən başlayacaqdım. Mən əsl həyat istəyirəm. Şəhərlərdə isə adamlar bu həyatı unutmuşlar.

Məsələ heç də aviasiyada deyil. Təyyarə məqsəd deyil, yalnız vasitədir. Həyatını təyyarənin xatirinə qurban vermirsən. Axı kəndli kotanın xatirinə yer sürmür. Lakin təyyarə şəhərdən çıxmağa, hesabdarların, karguzarların əlindən qurtulmağa və kəndlinin yaşadığı həqiqəti yenidən kəsb etməyə kömək edir.

İnsan əməyinə və insan qayğılarına, dərdi-sərinə qayıdırsan. Küləklə, ulduzlarla və gecə ilə, qumla və dənizlə üz-üzə gəlirsən. Stixiyanı aldatmağa səy edirsən. Bağban baharı gözləyən kimi, dan yerinin sökülməsini gözləyirsən, həsrətini çəkdiyin yer kimi, aerodromu gözləyirsən və öz həqiqətini ulduzlara baxa-baxa axtarırsan.

Taleyimdən şikayətlənməyəcəyəm. Üç gün ayaq döydüm, susuzluqdan əzab çəkdim, qumun üstündəki ləpirlərlə getdim və bütün ümidimi şəhə bağladım. Mən qardaşlarımın harada yaşadığını unutmuşdum və onları yenidən yer üzündə axtarıb tapmağa çalışırdım. Canlıların dərdi-səri belədir. Əslində bu, gecəni hansı musiqi-holda keçirməyi seçməkdən nə qədər əhəmiyyətlidir!

Şəhəratrafı qatarların sənişinləri mənə qərribə gəlir: özlərini elə göstərirlər ki, guya adamdırlar, özləri isə eynən qarışqadırlar, adət halına düşmüş zülmə, məşəqqətə tabe olur və hətta onu hiss etmirlər. Onlar öz bazar günlərini, özlərinin miskin, mənasız boş vaxtlarını necə keçirirlər?

Bir dəfə mən Rusiyada eşitdim ki, zavodda Motsarti çalırlar. Mən bu barədə yazdım. İki yüz söyüş məktubu aldım. Məni meyxana musiqisini xoşlayan adamlar hiddətləndirmir. Onlar

başqa musiqi tanımırılar da. Məni meyxana sahibi qəzəbləndirir. Adamların korlanmasına dözə bilmirəm.

Mən öz peşəmlə xoşbəxtəm. Özümü əkinçi kimi hiss edirəm. Aerodrom mənim tarlamdır. Şəhəratrafı qatarda havasızlıq məni burada olduğundan daha dəhşətli öldürə bilərdi! Nəticə etibarilə bura əladır!..

Heç bir barədə təəssüflənmirəm. Mən oynadım və uduzdum. Peşəm belədir. Hər halda başsız küləklərlə ucsuz-bucaqsız ənginliklərin küləyi ilə nəfəs aldım.

Onu bu dəfə udanlar dadını unuda bilməzlər. Belə deyilmi, yoldaşlarım? Məsələ təhlükələr içində yaşamaqda deyil. Bu yalnız gurultulu ibarətdir. Toreadorlar ürəyimə yatmır. Mənim sevdiyim təhlükə deyil. Mən nəyi sevdiyimi bilirəm. Sevdiyim həyatdır.

Deyəsən, göyün üzü ağarmağa başlayır. Əlimi qumun altından çıxarıram, yanıma sərilmiş parçanı yoxlayıram, o, qurudur. Hələ gözləyək. Şeh dan yeri söküləndə düşür. Budur, işıqlandı, paraşüt parçaları islanmamışdı. Fikrim bir qədər dolaşır, öz səsimi eşidirəm: “Ürək qurudu... Ürək qurudu... Ürək daşa döndü, bir damcı da yaş çıxmaz!..”

– Haydı, Prevo! Nə qədər ki, boğazımız tutulmamışdır, getmək lazımdır.

7

Qərb küləyi əsir, bu, adamı on doqquz saat ərzində qurudan həmin küləkdir. Qırtlaq hələ bişməyib, ancaq quruyub, özü də ağrıyır. İçərini bir az didir. Tezliklə öskürmə başlanacaqdır, bu barədə mənə danışmışlar. Mən onu gözləyirəm. Dilim mənə mane olur. Hər şeydən pisi odur ki, gözümün qarşısında qığıl-cımlar oynasır. Onlar alova çevrilən kimi mən uzanacağam.

Sürətlə gedirik. Sübhün sərinindən istifadə edirik. Axı günəş yaxan zaman biz gedə bilməyəcəyik! Yanıb yandırmağa başladıqı zaman...

Bizim tərləməyə haqqımız yoxdur. Oturub dincimizi almağa da haqqımız yoxdur. Səhərin sərin havasında ancaq on səkkiz

faiz nəmlik var. Külək səhraların dərinliklərindən əsir. Onun sakit, vəfasız nəvazişi qanımızı buxarlandırır.

Birinci gün bir az üzüm yedik. Üç gün ərzində yarım portağal və yarım salxım üzüm. Onsuz da biz yeyə bilməzdik – ağzımızın suyu qurumuşdu. Aclığı heç hiss də eləmirəm, susuzam, yanıram. Həm də deyəsən, susuzluq onun nəticəsi kimi, əzablı deyildir. Qırtlaq qurumuşdur. Dilim oduna dönmüşdür. Boğazım gicişir, ağzım zəhər dadır. Alışılmamış vəziyyətdir, adama əcaib gəlir. Əgər bizim suyumuz olsa, bütün bu duyğular, əlbəttə, dərhal keçib gedərdi. Lakin mən ağılıma gətirə bilmirəm ki, bunlarla bu gözəl dərmanın arasında nə əlaqə? Susuzluq, şiddətli arzu, istək olaraq qalmır, o getdikcə xəstəliyə çevrilir.

Hələ də gözlərimə bulaqlar, meyvələr görünür, amma indi bu məni bir elə incitmir. Mən portağalın xoş rəngini unuduram, deyəsən, mənə əziz olan hər şeyi unutduğum kimi. Ola bilsin ki, mən artıq hər şeyi unutmuşam.

Biz otururuq, amma təzədən yola düşmək lazımdır. Uzun müddət getməyə qüvvəmiz çatmır. Hər beş yüz metrədən sonra yorğunluq bizi əldən salır. Qumun üstündə uzanmaq adama necə ləzzət verir!.. Amma getmək lazımdır.

Ətrafda mənzərə dəyişir. Getdikcə daşlar azalır. İndi ayaqlarımızın altı qumdur. Qabaqda, iki kilometr aralıda qum təpələri var. Onların bəzi yerində alçaq kollar qaralır. Bu qumlar mənə polad zirehdən xoş gəlir. Bu səhradır – ağdır. Bu Böyük səhradır. Mən, deyəsən, onu üzündən tanıyıram.

İndi biz hər iki yüz metrədən sonra yıxılıırıq.

– Bax, o kollara qədər mütləq gedəcəyik...

Bu son həddir. Bir həftədən sonra biz maşında “simu” numuzun meyiti dalınca gələndə, aydınlaşdı ki, bu son yürüşdə biz səksən kilometr yol qət etmişik. Mən isə iki yüz kilometrə qədər yol getmişəm. Yenə getməyə qüvvəm çatarmı?

Dünən mən heç bir şeyə ümid etmədən gedirdim. Bu gün, “ümid” sözünün özü də mənasını itirmişdir. Bu gün ona görə gedirik ki, çünki gedirik. Yəqin öküzlər qoşulanda belə gedirlər.

Dünən yuxuma portağal behiştı girmişdi, bu gün mənim üçün artıq cənnət yoxdur. Mən dünyada portağal meşəsi olduğuna artıq inanmıram.

Mən daha heç bir şey hiss etmirəm, ürəyim qurumuşdur. İndicə yıxılacağam, amma, ruhdan düşməmişəm. Qüssəm də yoxdur. Ancaq təəssüf: kədər mənə su kimi dadlı gələ bilərdi. Özünə yazığın gələ bilər, özün üçün qüssələmə bilərsən, elə bil bu sən deyilsən, dostundur. Lakin mənim dünyada dostlarım qalmamışdır.

Məni tapacaqlar, yanmış gözlərimə baxıb düşüncəklər: o necə əzab çəkmişdir, necə köməyə çağırırmışdır! Coşqun ehtiraslar, təəssüflər, ruhi əzablar – bunlar da sərvətdir. Amma mən hər şeyi itirmişəm. Cavan qızlar ilk məhəbbət gecəsi kədəri dadıb ağlayırlar. Kədər həyatın həyəcanı ilə müttəfiqdir. Mən isə artıq kədərlənmirəm.

Mən özüm səhraya çevrilmişəm. Ağzımda tüpürcəyim qurumuşdur. Qəlbimdə də heç bir əziz obraz yoxdur ki, ona acıyam. Günəş göz yaşı bulağını qurutmuşdur.

Bu nə deməkdir? Ümidin nəfəsini duyuram, çətin hiss olunan ləpələr dənizdə belə ehtizaza gəlir. Niyə bütün varlığım silkələndi, halbuki şüurum hələ heç bir şey əxz etməmişdir? Heç bir şey dəyişməmişdi, amma buna baxmayaraq hər şey başqa cür olmuşdur. Qumsal səth, alçaq təpələr, adda-budda yaşıl ləkələr – bütün bunlar artıq mənzərə deyil, səhnədir. O boşdur, amma nəyi isə gözləyir. Prevoya baxıram. O da mat qalmışdır, o da hissələrindən heç cür baş çıxara bilmir.

Həqiqi sözümdür, indicə nə isə baş verəcəkdir...

And olsun, səhra canlanmışdır. And olsun, bu kimsəsizlik, bu səssizlik birdən dəyişilmişdir, o, gurultulu, qaynayan meydandan da həyəcanlıdır.

Biz xilas edilmişik. Qumluqda kim isə getmişdir.

Bəli, biz insan nəslinin izini itirmişdik, həmvətənlərimizlə əlaqəmiz kəsilmişdi, bütün dünyada tək-tənha, sanki böyük bir köçhaköçdə unudulub qalmışdıq – indi birdən qumun üstə insan ayağının gözəl izini görürük.

- Baxın, Prevo, burada iki nəfər bir-birindən ayrılmışdır...
- Burada isə dəvə yatmışdır...
- Burda isə...

Lakin bu heç də o demək deyil ki, biz xilas olmuşuq, gözləyə bilmərik. Bir-iki saat keçəndən sonra bizə heç nə kömək edə bilməz. Öskürmə başlananda susuzluq tez öldürür. Hər ikimizin isə boğazımız...

Lakin mən inanıram: səhranın harasında isə asta-asta karvan gedir.

Biz yolumuza davam edirik, birdən haradansa xoruz banı eşidilir, Giyome nağıl edirdi: “Nəhayət, eşitdim ki, Andda xoruzlar banlayır. Qatarların da səsini eşidirdim”.

Xoruz səsi eşidən kimi, mən Giyomenin hekayətini xatırladım və fikirləşdim: “Əvvəlcə məni gözlərim aldadırdı. Əlbəttə, bu ətəşin günahı idi. İndi də qulaqlarım xəyanət edir... Bu zaman Prevo əlimdən tutdu:

- Eşitdinmi?
- Nəyi?
- Xoruz səsini!
- Deməli... Deməli...

Səfeh, əlbəttə, bu deməli, həyatdır...

Hər halda məni hələ də qara basırdı, axırıncı gördüyüm bu oldu: üç it bir-birini qovurdu. O tərəfə baxsa da Prevo onları görmürdü. Bədəvini isə hər ikimiz görürük. Biz əllərimizi ona doğru uzadıırıq. Hər ikimiz onu var gücümüzlə çağırıq. İkimiz də xoşbəxtlikdən gülürük!..

Lakin səsimiz heç otuz addımlıqdan da eşidilmir. Səs tellərimiz qurumuşdur. Biz bir-birimizlə, demək olar, səssiz danışırıq və bunu hiss etmirdik!

Budur, dəvəsi ilə təpənin arxasından çıxan bədəvi yavaş-yavaş uzaqlaşır. Birdən o burda tək olar? Amansız iblis onu bizə göstərüb, yenə aparar...

Bizim qaçmağa halımız yoxdur!

Qum təpəsində bir ərəb də göründü, biz onun üzünü yandan görürük. Bacardığımız qədər çığırırıq, səsimiz yenə yavaş çıxır. Əllərimizi yellədirik, sanki bütün səhrada yalnız bizim işarəmiz görünür. Lakin bu bədəvi elə hey düz qabağına baxır...

Budur o, yavaş-yavaş, tələsmədən dönür. O üzünü bizə tərəf çevirən kimi möcüzə baş verəcəkdir. Bizim tərəfimizə baxan kimi təşnəliyə, ölümə, qarabasmalara son veriləcəkdir. O hələ başını bir azacıq çevirmişdir, amma dünya tamam başqa cür olmuşdur. Başını bir dəfə çevirməklə, təkcə bir dəfə baxmaqla, o, həyat verə bilər, mənə elə gəlir ki, o, Allah kimidir...

Bu möcüzədir... O, qumun üstü ilə bizə sarı gəlir, sanki Allah su ilə gəlir..

Ərəb bizə baxdı. Əllərini çiynimizə qoydu və biz onun ovuclarının yüngül təmasına təslim olduq. Biz qumluqda uzanırıq. Nə tayfalar, nə ləhcələr, nə kastalar var... Yoxsul köçəri Cəbrailin əlini çiynimizə qoydu.

Biz üzüqoylu qumun üstə uzanıb gözləyirdik. Budur, biz bu-zov kimi başımızı ləyənə soxaraq, su içirik. Bizim acgözlüyümüz bədəvini qorxudur, o bizi bir də, bir də nəfəs dərməyə məcbur edir. Lakin əlini çəkən kimi, biz təzədən suya soxuluruq.

Su!

Sənin nə dadın, nə rəngin, nə qoxun var, səni təsvir etmək mümkün deyil, səni nə olduğunu bilmədən içir, ləzzət alırlar. Sən sadəcə həyat zərurəti deyilsən, sən həyatın özüsən. Bütün varlıqlar səndən həzz alır, elə bir həzz ki, onu bizim beş hissimizlə izah etmək çətindir. Sən bizə qüvvə və mənliyimizi qaytarırsan, halbuki biz bunlardan əlimizi üzmüşdük. Ürəyin qurumuş bulaqlarının gözü sənin mərhəmətinlə təzədən açılır.

Sən dünyada ən böyük sərvətsən, həm də çox səbətsizsən – yerin alt qatlarında sən o qədər təmizsən... Əgər maqnezium qarışığı varsa, bulaq başında susuzluqdan ölmək olar. Şor gölün iki addımlığında susuzluqdan həlak olmaq olar. İki litr şəhin olsa da əgər onun duz qarışığı varsa, ölərsən. Sən qarışığı xoşlamırsan, yad şeyi götürmürsən. Sən tez ürkən ilahəsən...

Lakin sən bizə bitməz–tükənməz sadə səadət verirsen.

Sən isə, ey Liviya bədəvisi, sən bizim xilaskarımızsan, amma sənün üzünün cizgiləri mənim xəyalımdan silinib gedəcəkdir. Sifətin yadımda qalmayacaq. Sən insansan, mən sənün simanda bütün insanları görürəm. Sən əvvəllər bizi heç vaxt görməmişdin, amma görən kimi tanıdın. Sən mənim istəkli qardaşımsan. Mən də səni hər bir adamın simasında görürəm.

Sən, ey qüdrətli hökmdar, susuzluqdan yananlara su vermək iqtidarına sahib olan sən, qarşımda alicənablıq və xeyirxahlıq şəfəqləri içərisində ucaldın. Mənim bütün dostlarım və bütün rəqiblərim sənün simanda mənə yardıma qoşdu, mənim dünyada bir nəfər də düşmənim qalmadı.

VIII

ADAMLAR

1

Yenidən mən həqiqətlə üz-üzə gəldim, ancaq onu başa düşməyib, yanından ötdüm. Mən artıq fikirləşirdim – məhv olmaq gəlib çatdı, narahatçılığın son pilləsidir, elə o zaman hər cür ümiddən əl çəkərək, ruhi rahatlıq kəsb etdim. Deyəsən, adam elə bu vaxtlar özünü tanıyır, öz simasında dost tapır. Heç nə ürəyin rahatlığını hiss etməklə müqayisə edilə bilməz, biz özümüz dərk etmədən bunun həsrətini çəkirik. Mənə belə gəlir ki, daimi sərgərdan Bonnafu bu ruhi aydınlığa bələd idi. Qarların içində itib batmış Giyome də buna bələd idi... Mən də qumun altında necə uzandığımı, ətəşin məni ağır-ağır boğduğunu unutmamam; birdən bu ulduzlar çadırında nə isə qəlbimi isitdi.

Bu daxili azadlığa necə nail olurlar? Əlbəttə, insan təzadlarla doludur. Bəzisinə yaratmaq üçün ona heç nəyin mane olmaması üçün bir tikə halal çörək verilir, o isə yuxuya gedir; fateh qələbə çalandan sonra qorxaqlaşır; var-dövlət səxavətlini simic eləyir.

Əgər biz əvvəlcədən nə kimi adam yetişdirəcəyini bilmiriksə, insanın tərəqqisini vəd edən siyasi elmlərin nə faydası var? Onların təntənəsi kimi doğuracaqdır? Axı biz bəslənməsi lazım gələn mal-qara deyilik və bir yoxsul Paskal meydana çıxırsa, bu, onlarca hallı-əhvalı əhəmiyyətsiz adamın doğulmasından müqayisəsiz dərəcədə mühümdür.

Biz əsas şeyi qabaqcadan görə bilmirik. Bədbəxtliklər içərisində gözlənilməyən bir sevinc bizlərdən hansımızı hər şeydən hərərlə yandırmamışdır? Onu unutmamaq olmaz, onun üçün elə darıxırsan ki, əgər həmin gözlənilməz yaxıcı sevinc onunla birlikdə gələcəksə, o bədbəxtlikləri arzu etməyə hazırsan. Belə bir şey bizim hamımızın başına gəlmişdir: yoldaşımızla rastlaşarkən bir yerdə keçirdiyimiz ən dəhşətli, ən ağır iztirabları şövqlə xatırlayırıq.

Bəs biz nə bilirik? Təkcə əsrarəngiz bir şəraitdə üreyin bütün qüvvəsinin oyanmasını? İnsan həqiqəti nədədir?

Həqiqət üzdə olmur. Əgər portağal ağacı hər hansı bir başqa torpaqda deyil, bu torpaqda möhkəm kök atırsa və bol məhsul verirsə, deməli, portağal ağacı üçün bu torpaq həqiqət deməkdir. Əgər başqası deyil, məhz bu mədəniyyət, bu meyar, bu fəaliyyət forması adamda mənəvi dolğunluq, onun özünün də ağına gətirmədiyi qüdrət hissi oyadırsa, deməli, məhz bu meyar, bu mədəniyyət, bu fəaliyyət forması insan həqiqəti deməkdir. Bəs sağlam düşüncə? Onun işi həyatı şərh etməkdir, qoy vəziyyətdən necə bacarır elə də çıxsın...

Mən bu kitabda qarşısalınmaz həvəs arxasınca gedir kimi səhraya yaxud aviasiyaya gedən adamlar haqqında danışdım, başqaları həvəslə monastıra gedən kimi; amma mənim vəzifəm heç də sizi hər şeydən əvvəl bu adamlara valeh olmağa məcbur etməkdən ibarət deyil. Hər şeydən qabaq onları yetişdirən torpaq tərifləyiqdir.

Söz yox ki, həvəs axırncı yeri tutmur. Biri dükanında tək-tənha oturur. Digəri isə durmadan öz məqsədinə doğru gedir, hətta onun uşaqlığına da taleyini müəyyən edən ilk həvəs və sə-

yi görmək olur. Ancaq baş vermiş hadisə haqqında olub-keçəndən sonra mühakimə yürüdülsə, asanlıqla səhv etmək olar. Həmin həvəs və söylərə, çətin ki, hər adam qabil ola bilsin. Gəmi qəzası yaxud yanğın baş verən vaxtlarda gözlənilmədən öz ali-cənablıqlarını göstərən dükənçilər bizim hamımıza tanışdır. Və onlar aldanmırlar. Onlar anlayırlar ki, nə işə qəlbləri coşduran ciddi bir hadisə baş vermişdir; həmin yanğın onların həyatında ən yaxşı vaxt kimi qalacaqdır. Lakin sonra bir təsadüf ələ düşmədi, əlverişli zəmin olmadı, fədakarlığın, qəhrəmanlığın tələb etdiyi həmin inama, həmin etiqada sahib olmadılar və onlar şəxsi əzəmətlərinə inanmadan yenə yuxuya getdilər. Əlbəttə, həvəs özümüzdə insanı azad etməyimizə kömək edir, amma insanın həvəsinə sərbəstlik verməyi bacarması da lazımdır.

Gecə havada, gecə səhrada... axı bu hər kəsə nəsib olmur. Bununla belə, həyatın insanları ruhlandırdığı vaxt, görünür ki, eyni cidd-cəhd, eyni səy onların hamısına xasdır. Mən bunu bir dəfə İspaniyada başa düşdüm. Mən o keçən əhvalatı danışmaqla heç də mövzudan uzaqlaşmıram. Mən az-az adamlardan danışmısam, indi hamıdan danışmaq istəyirəm.

Bu hadisə Madrid yaxınlığında cəbhədə olmuşdur, mən ora jurnalist kimi getmişdim. Həmin axşam mən bomba sığınacağında gənc bir kapitanla çörək yeyirdim.

2

Biz söhbət edirdik, birdən telefon zəng vurdu. Söhbət uzun çəkdi, balaca bir sahəyə hücum etmək barədə komanda məntə-qəsindən əmr verildi, bu mənasız, naümid əmr ona görə idi ki, bu fəhlə rayonunda düşmənin qalaya çevirdiyi bir neçə ev hücumla ələ keçirilsin. Kapitan çiyinlərini ataraq, bizim yanımıza qayıtdı. “Kim ora birinci girəcək...” sözünü qurtarmamış mənə və stolun arxasında oturmuş serjanta konyak tökdü.

O, serjanta dedi:

– Biz səninlə birinci gedəcəyik. İç, yat.

Serjant yatdı. Biz, on iki nəfərə qədər adam, stolun arxasında qaldıq. Binanın hər tərəfini möhkəm tutmuşdular ki, bayıra qətiyyənlə işıq çıxmasın, içəridə işıq güclü idi, mən gözlərimi qıyırdım. Beş dəqiqə əvvəl mən mazğaldan baxırdım. Deşiyə tıxanmış əski parçasını çıxarıb, ayın ölgün işığında mən kölgələr-xəyallar dolaşan xarabazarları görürdüm. Sonra mən həmin deşiyə təzədən tıxadım və mənə belə gəldi ki, bu əsgəri parçası ilə ayın şüasını dağılmış yağ kimi sildim. Ay işığında yaşıla çalan qala hələ də gözlərim önündə idi.

Burada mənimlə oturan əsgərlər olsun ki, qayıtmayacaqdılar, amma onlar bu barədə təmkinlə susurdular. Belə hücumlar adi işdir. Onlar üçün ehtiyatdan elə hey adam götürürlər. Əkin vaxtı taxılı belə götürürlər. Ovuc-ovuc torpağa səpirlər.

Biz konyak içirik. Mənim sağ tərəfimdə şahmat oynayır, sol tərəfdə zarafat edirlər. Mən haradayam? Bir əsgər gəlir, o güclə ayaq üstə durur. Uzun saqqalını tumarlayır və hamıya mehriban-mehriban baxır. Konyak şüşəsini süzür. Gözlərini çəkir, yenidən baxır, sonra nəzərlərini yalvarışla kapitana dikir. Kapitan xəfifcə gülümsəyir. Əsgərdə ümid oyanır, o da gülür. Gülüş tamaşaçılara yayılır. Kapitan ehtiyatla şüşəni kənara itələyir, konyak həsrətində olanın gözlərində ümitsizlik görünür. Uşaq əyləncələri və pantomima başlayır, bunlar tütün tüstüsü içində yorğunluqdan başların ağırlaşdığı və tezliklə hücumun başlanacağı bu gecədə ağ paltarda qara yamaq kimi görünür.

Biz burada isti yerdə, gəminizin anbarında oynayırıq, bayırda isə getdikcə tez-tez partlayışlar olur, sanki tufan dalğaları gəmini döyəcəkdir.

Tezliklə bu adamlar yuyunacaqlar, nəyi isə uzun zaman gözlədiyi vaxt içində batıb qaldığın tər, sərxoşluq, natəmizlik – hamısı gecə döyüşünün zəhərli yaxıcı spirtində əriyib gedəcəkdir. Təmizlik vaxtı çox yaxındır. Lakin onlar hələ də, son dəqiqəyə qədər əyyaşla şüşə pantomiması oyunu çıxarırlar. Onlar şahmat partiyasını son dəqiqəyə qədər uzadırlar. Qoy həyat nə qədər mümkündürsə uzansın! Onlar zəngli saati qurdular, o, kitab rəfi-

nin üstündədir, elə bil hökmdar taxtına çıxmışdır. O zəng çalacaqdır. Bu zaman adamlar yerlərindən qalxacaq, çiyinlərini düzəldəcək, qayıqlarını bərkidəcəklər. Kapitan tapançasını çıxaracaqdır. Sərxoş ayılacaqdır. Hamı getdikcə yuxarı qalxan dar dəhlizlə tələsmədən aylı düzbucağa qalxacaq. Bir neçə adi söz deyəcəklər: “Yaman hücumdur...” yaxud “soyuğa bax!” Sonra gecənin qaranlığında əriyib gedəcəklər.

Qalxmaq vaxtı gələndə mən serjantın necə oyandığını gördüm. O bu darısqal zirzəmidə dəmir çarpayıda yatmışdı. Mən yatan adama baxırdım. Bu təşvişsiz, hətta xoş yuxu mənə çox tanış idi. Liviya səhrasında qəzaya uğradığımız ilk gün yadıma düşdü. O zaman qəzaya uğramış, susuz qalmış biz, Prevo ilə mən, susuzluqdan bir elə əzab çəkmirdik və iki saat oyanmadan, yalnız bir dəfə yata bildik. O zaman mən yuxudan ayılındı öz qüdrətimdən nəşələndim: səni əhatə edən aləmi xoş hökmranlıqla rədd edirsən. Bədənim hələ mənə dərd-sər vermirdi, üzümü çarpazlanmış qollarımın üstünə qoyan kimi, dünyada hər şeyi unudurdum və şirin yuxuya gedirdim.

Serjant da belə yatmışdı, o yumaq kimi olmuşdu: bilmək olmurdu harası haradadır. Onu oyatmağa gələndə, şamı yandırır bəşənin boğazına soxdular, mən əvvəlcə bu heç nəyə oxşamayan qara yumağın içində onun çəkmələrini gördüm. İri, nal vurulmuş, mıx çalınmış günəməzd fəhlə yaxud dok fəhləsinin çək-məsi idi.

Bu adamın ayaqqabıları ağır iş üçün idi, onun əynində olan başqa şeylər də fəhlə şeyləri idi; patron çantası, tapança, toqqa, qayıq. Onun qoşqu qayıq, xamutu, bir sözlə yük atı üçün lazım olan hər şeyi var idi. Mərakeşdə mən yeraltı dəyirman gördüm, orada kor atlar dövrə vurur, dəyirman daşını hərledirdilər. Budur, burada da şamın qırmızıya çalan titrək işığında kor atı oyadırdılar ki, daşı hərlesin.

– Ey, serjant!

O ağır-ağır tərpəndi, nə isə mızıldadı, mən onun yuxulu üzünü gördüm. Lakin o ayılmaq istəmirdi, o yenə üzünü divara çe-

virib yuxuya getdi, elə bil ana bətnində rahatlandı, elə bil burul-ğana düşdü, əllərini yumdu, sanki orada, suyun dibində əsrarəngiz qara yosunlar tutmuşdu. Onun barmaqlarını aralamaq lazım gəldi. Biz taxtın üstündə oturduq, birimiz yavaşca onun boynunu qucaqladı və gülümsəyərək ağır başını qaldırdı. Yaxşı isti tövlə-də atlar üzlərini bir-birinə belə məhəbbətlə sürtürlər. “Ey, dost!” Mən həyatda heç bir zaman bundan xoş mehribanlıq görməmişəm. Serjant bir də ləzzətli yuxuya qayıtmağa, bizim aləmi, onun dinamitini, ağır zəhmətini, gecənin dondurucu soyuğunu rədd etmək istədi... amma gec idi. Xaricdən nə isə onun yuxusuna müdaxilə etmişdi. Kollecdə bazar günü səhər zəng cəza almış məktəbli belə oyadır. O, partanı, sinif lövhəsini, cəza üçün verilmiş dərsi yaddan çıxartmışdır. Yaşıl çəməndə şən oyunlar yuxusuna girir, amma nahaq yerə. Zəng çalır, çalır və onu rəhmsiz surətdə insan ədalətsizliyi səltənətinə qaytarır. Serjant da yenidən yavaş-yavaş öz yorğun bədənini alışırdı, bu bədənə ona yük idi, çox tezliklə soyuğu hiss etməklə bütün oynaqlarında sızılıtlı ağrı hiss edəcəkdi, sonra əsləhə yükü, sonra isə hücum əzabı və ölüm. Burada hətta məsələ ölümdə deyil, məsələ ondadır ki, qalxmaq istərkən əlin yapışqan kimi qanın içində sürüşür, boğulursan, soyuq amanını kəsir, ölümün özünü bir o qədər hiss etmirsən, amma ölmək çox bədheybət olur. Mən serjanta baxır və səhradakı halımı: yuxudan ayrılmagımı, yenidən təşnəliyi, günəşi, qumu hiss etməyimi, yenidən həyatın ağırlığını duymagımı və sonra özümdən asılı olmayaraq gördüyüm bu ağır yuxuya qayıtmağımı xatırlayırdım.

Nəhayət, serjant ayağa qalxdı və düz bizim gözlərimizin içinə baxdı.

– Vaxtdır?

İnsan elə bu zaman meydana çıxır. Elə buradaca o, sağlam düşüncənin qabaqcadan dediklərini alt-üst edir: serjant gülüm-səyirdi. O hansı sevincin ləzzətini duyurdu? Yadımdadır, bir dəfə biz Parisdə Mermozla və bir neçə dostumla kiminsə ad günü-

nü keçirirdik, gecənin yarısından xeyli keçmiş bardan çıxdıq, olduqca çox danışdığımız, hədsiz içdiyimiz və boş yerə özümüzü əldən saldığımıza görə özümüzə acığımız tutmuşdu. Artıq işıqlanırdı və birdən Mermoz əlimi elə bərk sıxdı ki, dırnaqları ətimə keçdi. “Qulaq as, axı indi Dakarda...” Bu zaman mexaniklər yuxulu gözlərini ovuşdurur, təyyarənin pərlərinin örtüyünü açır, bu saat pilot sinoptikdən məlumat almağa gedir, indi təkcə sənin yoldaşların yer üzü ilə addımlayır. Səma artıq maviləşirdi, bayrama hazırlıq gedirdi, amma bu bayram bizim üçün deyildi, süfrələr açılırdı, amma biz qonaqlığa dəvət edilməmişdik. Bu gün başqa adamlar həyatları ilə risk edəcəklər...

– Burada isə – elə rəzalət... – Mermoz sözünü bitirdi.

Bəs sən, serjant, elə qonaqlığa dəvət olunmusanmı ki, onun xatirinə ölməyə dəysin?

Mən artıq səninlə ürəkdən söhbət eləmişəm. Sən həyatının tarixini mənə danışmısan: Barselonanın harasında isə adi bir he-sabdar idin, rəqəmləri rəqəm ardınca düzürdün, ölkəni iki yerə bölmüş nifaq səni az məşğul edirdi. Budur, yoldaşlarının biri kö-nüllü olaraq cəbhəyə getdi, sonra ikincisi, üçüncüsü getdi. Sən də özündə dəyişiklik olduğunu heyret içində hiss etdin, səni əv-vəllər məşğul edən hər bir şey boş və mənasız görünməyə baş-ladı. Sənin sevinc və qayğıların, sənin dinc, rahat aləmin – bun-ların hamısı sanki uzaq keçmişə çəkildi. Ön plana keçən tamam başqa şeylər oldu. Bu zaman yoldaşlarından birinin ölüm xəbəri gəldi, o, Malaqa ətrafında həlak olmuşdu. O sənin elə dostun de-yildi ki, mütləq intiqamını alasan. Siyasətə gəlincə, o heç bir za-man səni yerindən tərpətmirdi. Lakin bu xəbər eynən dənizdən əsən külək kimi özünü sizin yanınıza, sizin sakit həyatınıza soxdu. Həmin səhər yoldaşlarından biri sənin üzünə baxıb dedi:

– Gedək?

– Gedək.

Və siz getdiniz.

Qarşımda həqiqəti anlamağa kömək edən obrazlar baş qalırır, bu həqiqəti sən sözlə deyə bilmədin, amma səni amiranə surətdə aparən odur.

Çöl ördəklərinin uzaq ölkələrə uçmaq vaxtı çatanda, yerdə onların yolları boyu həyəcan dalğaları kükrəyir. Ev ördəkləri, uçan üçbucaq onları cəzb edirmiş kimi, yöndəmsiz tərzdə atılıb-düşür, qanadlarını çırpırlar. Yuxarıda uçanların səsi onlarda nə isə köhnə, təbii, bir hiss oyadır. Budur, fermanın dinc sakinləri bir anlığa köçəri quşlara dönürlər. Təkcə çirkli gölməçələri, soxulcanları, bir də hini tanıyan bu sarsaq başlarda gözlənilməz mənzərələr doğur – dünyanın genişliyi, dənizlərin hüdudları və bir tərəfdən də azad çöl küləyinin çağırışı. Ördək ağına belə gətirə bilməzdi ki, onun başında bu qədər qəribə şeylər yerləşə bilər. Budur, o qanad çalır: dən, qurd onun nəyinə lazımdır, o çöl ördəyi olmaq istəyir...

Bir də yadıma ceyran düşür, əl ceyranı, Cubidə saxladığım ceyranlar. Orada bizim hamımızın ceyranı var idi. Biz onları kifayət qədər hava almaları üçün məftil şəbəkələrdən düzəlmiş gen qoruqda saxlayırdıq, axı ceyranlar çox incə olurlar, gərək həmişə onları külək oxşasın. Buna baxmayaraq, əgər onu körpə vaxtı tutsan, bağlıda yaşayır, əldən yeyirlər. Onlar özlərini oxşamağa icazə verir və öz nəm üzlərini sənə əlinə sürtürlər. Sən də təsəvvür edirsən ki, guya onları doğrudan da ələ öyrətmisən, əhliləşdirmisən. Guya sən onları dərd-qüssədən, fəlakətdən qurtarmısən, onun həyatını qorumusan. Sonra isə bir dəfə onu qoruğun o başında, səhranın başlandığı yerdə buynuzlarını şəbəkəyə dirəmiş görürsən. Onları ora, səhra maqnit kimi çəkir. Onlar səndən qaçdıqlarını başa düşürlər. Sən onlara süd gətirirsən, onlar südü içirlər. Sən onları tumarlayırsan. Onlar, üzlərini əvvəlkindən də mehribancasına sənə əlinə sürtürlər. Amma onlardan aralanan kimi qaçmağa başlayırlar, hətta elə bil əhvalları durulur, yenidən onları qoruğun o başında, həmin yerdə tapırsan. Əgər müdaxilə etməsən, onlar çəpəri uçurmağa səy etmədən həmin yerdə quruyub qalacaqlar, qaş-qabaqlarını sallayıb,

buynuzlarını şəkəkəyə dirəyərək ölənə qədər duracaqlar. Bəlkə onların məhəbbət dəmləri çatmışdır. Yaxud elə-belə qaçmaq, gücləri gəldikcə qaçmaq istəyirlər? Bunu onlar özləri də bilmirlər. Onlar körpəlikdən, hələ gözləri açılmamış əsir düşmüşlər. Nə ucsuz-bucaqsız qumluqlarda sərbəstlik, nə erkəyin iyi onlara tanışdır. Ancaq sən onlardan düşüncəlisən. Sən onların nə axtardıqlarını bilirən, bilirən ki, onlar genişlik axtarırlar, bunsuz ceyran hələ ceyran deyil. Onlar ceyran olmaq istəyirlər, oynaqlamaq istəyirlər. Düz, birbaşa süzmək, – saatda yüz kilometr! – bəzən vaz atmaq istəyirlər, elə bil birdən ayaqlarının altından alov çıxmışdır. Dünyada çaqqalın olması bədbəxtçilik deyil, ceyranların həqiqəti bundadır ki, qorxudan onlar başgicəlləndirici sıçrayışla özlərini də ötüb keçirlər. Dünyada şirlərin olması bədbəxtçilik deyil, axı ceyranların həqiqəti ondadır ki, caynaqlı pəncənin zərbəsi ilə qızmar qumun üstə sərilirlər! Onlara baxıb düşünürsən: onları həsrət yaxıb yandırır. Qəm-qüssə nəyinsə həsrətini çəkmək deməkdir, bunun nə olduğunu özün də bilmir-sən... Bu həsrət var, məlum olmayan və arzu edilən həsrət, lakin onu sözlə demək olmur.

Bəs biz? Bizim nəyimiz çatmır?

Sən burada, cəbhədə, nə tapmısan, serjant hardan səndə belə bir sakit inam əmələ gəlmişdir ki, sənə yerin və sənə aqibətin məhz burdadır? Bəlkə bunu sənə yuxulu başını qaldıran qardaşlıq əli bəxş etmişdir, bəlkə halına acımaq deyil, sərbəstlik dolu, xoş təbəssüm bunu sənə bəxş etdi? “Ey yoldaş!...” Kiminsə halına qaldığın zaman siz hələ iki nəfərsiniz, siz hələ ayrısınız. Lakin münasibətin elə yüksəkliyi olur ki, minnətdarlıq və tərəhhüm mənasını itirir. Bu mərhələyə yüksələrək, azadlığa buraxılmış dustaq kimi yüngülcə və sevinclə nəfəs alırsan.

O vaxt hələ itaət altına alınmamış Rio-de-Oro rayonunun üstündən uçanda biz iki təyyarəçi beləcə ayrılmaz idik. Mən heç bir zaman eşitməmişəm ki, qəzaya düşənlər xilaskara təşəkkür etsinlər. Çox vaxt biz, poçt yükünü bu təyyarədən o biri təyya-

rəyə daşıyarkən hələ söyüşürdük də: “Köpək oğlu! Mən sənin ucbatından ağrımaz başıma dəsmal bağladım, hansı şeytan səni yoldan elədi ki, külək qabaqdan vurduğu halda iki min metr hündürlüyə qalxdın! Sən də mənim kimi aşağıdan uçsaydın, çoxdan Port-Etendə idik”. Həyatından keçərək, yoldaşını xilas edən adam utana-utana hiss edir ki, o həqiqətən əclafdır və itdən törəmədir. Bir də biz ona nə üçün təşəkkür etməliyik? Axı bizim həyatımıza onun da haqqı var. Biz hamımız bir ağacın budaqlarıyıq. Mən səninlə fəxr edirdim, ey mənim xilaskarım!

Səni ölümə hazırlayan adamın nə üçün sənə yazığı gəlməlidir, serjant? Sizin hamınız bir-birinizin yolunda ölməyə hazır idiniz. Belə anlarda adamları sözə ehtiyacı olmayan tellər birləşdirir. Mən sənin nə üçün döyüşə getdiyini başa düşdüm. Əgər Barselonada sən kasıbın biri idinsə və işdən sonra tənhalıq keçirirdinsə, sənin isti bir sığınacağın yox idisə, sən burada həqiqətən adam oldun, böyük dünyaya düşdün, budur səni, səfilin birini, məhəbbət qəbul edir.

Siyasətçilərin ola bilsin, sənin qəlbinə saldıği təmtəraqlı, gurlutulu sözlərin həqiqət, ağıllı olub-olmaması ilə mənim işim yoxdur. Vaxtki o toxumlar sənin qəlbinə düşmüş və cücərmişdir, deməli, bu ona lazım imiş. Bu barədə yalnız sən özün mühakimə yürüdə bilərsən. Torpaq özü bilir ona nə cür toxum lazımdır.

3

Biz yalnız o zaman köks dolusu nəfəs alırıq ki, qardaşlarımızla birləşirik və bizim ümumi məqsədimiz olur; biz təcrübədən bilirik ki, sevmək bir-birinin üzünə baxmaq demək deyil, sevmək bir yerdə eyni istiqamətə baxmaq deməkdir. Yalnız o adamlar yoldaşdırlar ki, alpinistlər kimi bir iplə eyni zirvəyə qalxırlar, – onlar bir-birilərini belə qazanırlar. Başqa cür olsaydı, komfort əsri olan əsrimizdə nə üçün səhrada son qurtum suyu belə sevincle bölürük? Sosioloqların peyğəmbərliyi qarşısında bu əhəmiyyətsiz deyilmi? Bizə, Böyük səhra qumluqlarında yol-

daşının harayına çatmaq səadətinə nəşib olmuşlara, hər cür başqa sevinc sadəcə miskin görünür.

Bəlkə də elə buna görə dünyada hər şey cırıldayır və laxlayır. Hər kəs ehtirasla ona ruhi rahatlıq verə biləcək din–iman axtarır. Biz qəzəblə mübahisə edirik, sözlərimiz müxtəlifdir, amma onların arxasındakı həmin ehtiraslar, həmin qayələrdir. Bizi metodlar – mühakimə bəhrəsi ayırır, amma məqsədimiz birdir.

Bəs onda nəyə təəccüblənəsən? Kim Barselonada, anarxistlərin zirzəmisində yoldaşını qurtarmaq üçün həyatından keçməyə hazır olmaqla bu amansız, sərt ədalətlə üz–üzə gələrək hiss edir ki, onda tamamilə yeni, tanış olmayan hiss baş qaldırmışdır, həmin adam üçün bu gündən yalnız bir həqiqət – anarxistlərin həqiqəti mövcuddur. Kim bir dəfə səcdədə olan, vahiməyə düşmüş rahibləri mühafizə üçün İspaniya monastırında qarovulda durmuşsa, o kilsə yolunda ölür.

Ürəyində qələbə təntənəsi And yüksəkliyindən Çili vadisinə şığıdığı zaman Mermoza desəydilər ki: ey axmaq, bir alverçinin məktubları xatirinə həyatından keçməyə dəyərmə, o zaman Mermoz yalnız gülümsərdi. Həqiqət – And üzərindən uçarkən onun daxilində yaranmış adamdır.

Əgər siz müharibədən imtina etməyən bir adamı müharibənin dəhşətli və iyrənc olmasına inandırmaq istəyirsinizsə, onu vəhşi hesab etməyin, pisləməzdən əvvəl onu anlamağa çalışın.

Heç olmasa, belə bir hadisəni düşünün. Cənublu bir zabıt rifflərlə vuruşma zamanı, qiyamçıların tutduğu iki dağ silsiləsinin arasında sıxışdırılmış posta komandirlik edirdi. Bir axşam o qərb dağlarının elçilərini qəbul edir. Lazımı qaydada, çay içirmişlər, birdən atışma başlanır. Şərq dağları tayfaları posta hücum etmişdi. Kapitan elçiləri yola salıb, döyüşə girişmək istəyir, lakin elçilər etiraz edirlər: “Bu gün biz sənə qonağıyıq. Səni tərk edib, getmək Allaha xoş getməz”; onlar kapitanın əsgərlərinə qoşulurlar, postun müdafiəsinə kömək edirlər və yalnız bundan sonra öz qartal yuvalarına qayıdılar.

Sonra isə onlar özləri posta hücum etməyə hazırlaşır, – bu ərəfə kapitanın yanına elçi göndərirlər.

- Həmin axşam biz sənə kömək etdik...
- Doğrudur...
- Sənin xatirinə üç yüz patron işlətdik...
- Doğrudur.
- Ədalət naminə sən onları qaytarmalısan.

Yox, kapitan nəcib adamdır, onların alicənablığından mən-fəətbərdar olmaq istəməz. O, bu güllələrin onun özünə atılacağını bilə-bilə, patronları verir.

İnsan həqiqəti – onu insan eləyən şeydir. Kim insan münasibətlərinin belə alicənablığını, iş qaydalarına belə sədaqəti, həyat və ölümdən yüksək olan bir-birinə hörməti görübsə, o adam bu hissləri, qardaşlıq məhəbbəti əlaməti olaraq həmin ərəbləri tərifləyən, onlara yaltaqlıq edən və eyni zamanda onları alçaldan demaqoqun miskin xeyirxahlığı ilə bir tuta bilməz, müharibə haqqında belə kapitanla mübahisəyə başlasanız, o sizə ancaq nifrət dolu təəssüflə cavab verir. Və o, haqlıdır.

Ancaq müharibəyə nifrət etməkdə siz də haqlısınız.

İnsanı, onun ehtiyac və arzularını anlamaq, onun mahiyyətinin özünü dərk etmək üçün, sizin məlum həqiqətlərinizi qarşı-qarşıya qoymaq lazım deyil. Bəli, siz haqlısınız. Hamınız haqlısınız. İstənilən hər şeyi məntiqi surətdə isbat etmək olar. Bəşəriyyətin bütün bədbəxtliyində qozbelləri ittiham etmək fikrinə düşən adam da haqlıdır. Qozbellərə müharibə elan etmək kifayətdir, biz dərhal onlara nifrət edəcəyik. Biz bütün cinayətləri üçün qozbellərdən amansız intiqam almağa başlayacağıq. Əlbəttə, qozbellər arasında da canilər var.

İnsan mahiyyətinin nədə olduğunu anlamaq üçün heç olmasa, bir anlığa ixtilafı unutmaq lazımdır, axı hər cür nəzəriyyə və hər cür din bir Quranlıq sarsılmaz həqiqət müəyyən edir və onlar da fanatizm doğurur. Adamları sağlar və sollara, qozbellərə və qeyri-qozbellərə, faşistlərə və demokratlara bölmək olar, həm də bu təqsimatın heç birini rədd edə bilməzsən. Lakin, siz bildiyiniz kimi, həqiqət odur ki, dünyanı daha sadə, daha təbii edir, qətiy-

yən o deyil ki, onu xaosa çevirir. Həqiqət ümumini idraka kömək edən dildir. Nyuton heç də uzun müddət gizli qalan qanunu “kəşf etməmişdir” – bu cür ancaq rebus həll edirlər: Nyutonun etdiyi yaradıcılıq idi. O elə bir dil yaratdı ki, o dil bizə almanın çəmənə düşməsinə də, günəşin doğmasını da danışır. Həqiqət o deyil ki, isbata ehtiyacı olsun, həqiqət sadəlikdir.

İdeologiyalar barədə mübahisənin nə mənası? Onlardan hər birini sübutlarla möhkəmləndirmək olar, eyni zamanda onların hamısı bir-birinə ziddir, odur ki, bu mübahisələrdən ancaq insanların xilasına ümidini itirirsən. Axı ətrafımızda olan adamların hamısı hər yerdə eyni şeyə can atırlar.

Biz azadlıq istəyirik. Külünglə işləyən adam istəyir ki, külüngünün hər bir zərbəsində məna olsun. Kürək cəzasına məhkum edilmiş adam külünglə işləyəndə, külüngün hər bir zərbəsi onu yalnız alçaldır. Lakin külüng kəşfiyyatçının əlindədirsə, onun hər bir zərbəsi kəşfiyyatçını yüksəldir. Katorqa külüngün işlədiyi yer deyil. Katorqa ona görə dəhşətli deyil ki, o ağır əmək tələb edir. Katorqa o yerdədir ki, külüngün zərbəsi mənadan məhrumdur, orada əmək adamı insanlarla birləşdirmir.

Biz isə katorqadan qaçmaq istəyirik.

Avropada iki yüz milyon adam boş-boşuna sürünür və onlar həqiqi yaşayış üçün yenidən dirçəlmələrinə şad olardılar. Sənaye onları, kəndli tayfasını nəsildən-nəslə davam edən həyatdan ayırmış və hisdən qaralmış vaqonlarla dolu olan tərtibat stansiyasına oxşayan nəhəng kettolara doldurmuşdur. Fəhlə qəsəbələrində basırılmış adamlar həyata qayıtmalarına şad olardılar.

Usandırıcı, yeknəsəq işin əldən saldığı adamlar da vardır, kəşfiyyatçıların, möminlərin, alimlərin sevinci onlara müyəssər deyil. Bəziləri təsəvvür edir ki, onları dirçəltmək, ayağa qaldırmaq bir elə çətin iş deyil, təkcə onları geyindirmək, yedirtmək, onların gündəlik ehtiyacını təmin etmək lazımdır. Onlardan yavaş-yavaş Kurtelinin romanları ruhunda meşşanlar, kənd siyasətçiləri, heç bir mənəvi mənafeləri olmayan məhdud mütəxəs-

sislər hazırladılar. Bu adamlar pis təlim görməmişdilər, amma hələ mədəniyyətə alışmamışdılar. Mədəniyyətin guya zərbələnmiş formulalardan ibarət olduğunu ehtimal edənlərin mədəniyyət haqqında təsəvvürləri çox miskindir. Dəqiq elmlərdən uzaq olan hər bir məktəbli təbiətin qanunları haqqında Dekart və Paskalın bildiklərindən çox-çox artıq bilir. Lakin məktəblidə onların təfəkkür qabiliyyəti varmı?

Bizim hamımız, kimi bir az tutqun, kimi bir az aydın duyuruq ki, ayılmaq lazımdır. Lakin nə qədər saxta yollar açılır... Əlbəttə, adamlara hər hansı bir forma geyindirməklə, onları ruhlandırmaq olar. Onlar mübarizə mahnısı oxumağa başlar və çörəklərini yoldaşları ilə yeyirlər. Onlar axtardıqlarını taparlar, öz birlik və icmalarını hiss edərlər. Lakin bu çörək onlara ölüm gətirir.

Unudulmuş taxta bütləri qazıb çıxarmaq olar, özlərini pismi, yaxşımı göstərmiş olan köhnə xurafatı diriltmək olar, adamlarda yenidən panalmanizm yaxud Roma imperiyasına inam təlqin etmək olar. Alman olduqları və Bethovenin həmvətənləri olduqları üçün almanları lovğalandırmaq, başlarını dumanlandırmaq olar. Adi bacatəmizləyənin də başını beləcə gicəllətmək olar. Və bu, bacatəmizləyəndə Bethoven hissi oyatmaqdan çox asandır.

Lakin bu bütlər yırtıcı bütlerdir. Bir elmi kəşf naminə yaxud ağır bir xəstəliyin müalicəsi üçün dərman tapmaq naminə ölən adam öz ölümü ilə həyat işinə xidmət edir. Bəlkə də yeni torpaq fəth etmək üçün ölmək gözəldir, amma müasir müharibə hər şeyi, müharibə nəyin xatirinə aparılırsa onun hamısını məhv edir. İndi söhbət bir az qan töküb, bütöv bir xalqı dirçəltməkdən getmir. Təyyarə və iprit silah olan vaxtdan müharibə sadəcə qırğına çevrilmişdir. Düşmən beton divarlar arxasında gizlənir, hər biri daha yaxşı çıxış yolu tapmağı bacarmadığından hər gecə eskadriya göndərir, bu eskadriya birbaşa düşmənin üzərinə soxulur, onun həyat mərkəzinə bombalar tökür, sənayesini və rabitə vasitələrini dağıdır. Qələbə axırıncı tələf olacaq adamın olacaqdır. Həm də hər iki rəqib diri-diri çürüyür.

Dünya səhraya dönmüşdür, biz hamımız onda yoldaş tapmaq həsrəti çəkirik; biz yoldaşlar arasında çörək yemək xatirinə müharibəni məqbul sayırıq. Amma yoldaşlıq mehribanlığını qazanmaq, çiyin-çiyinə eyni məqsədə doğru getmək üçün qətiyyənlə vuruşmaq lazım deyil. Biz aldanmışıq. Müharibə və nifrət ümumi sürətli hərəkətə heç bir sevinc əlavə etmir.

Niyə biz bir-birimizə düşmən kəsilməliyik? Biz hamımız bir şey tərəfdarıyıq, planetdə dolaşırıq, biz bir gəminin heyətiyik. Müxtəlif mədəniyyətlər arasında mübahisədə yenisinin, daha kamilinin yaranması yaxşıdır, amma onların bir-birini didişdirməsi iyrəncdir.

Bizi azad etmək üçün, qardaşlıq telləri ilə birləşib, çiyin-çiyinə gedəcəyimiz məqsədi görməyimizə kömək etmək lazımdır, bəs onda niyə elə bir məqsəd axtarmayaq ki, o hamını birləşdirsinsən? Həkim xəstəni müayinə edərkən iniltiləri eşitmir. Həkimə lazım olan şey xəstəyə şəfa verməkdir. Həkim ümumi qanunlara xidmət edir. Onlara bir dəfədə atom və ulduz dumanını müəyyən edən, demək olar, ilahi tarazlıq tapmış fiziklər də xidmət edir. Adi çoban da onlara xidmət edir. Qoy ulduzlu səmanın altında onlarca qoyun qırخان adam öz əməyinin mənasını dərk etsin, bu zaman o adi xidmətçi olmur. O qarovulçudur. Hər bir qarovulçu isə imperiyanın taleyinə cavabdehdir.

Siz güman edirsiniz ki, çoban həyatda özünü və öz yerini dərk etməyə can atmır? Madrid ətrafında cəbhədə mən məktəbə getmişdim, məktəb tərəkiddə, alçaq daş hasarın içində idi, səngərlərlə buranın arası beş yüz metr olardı. Bu məktəblərdə bir kapral botanika dərsi verirdi. Kapralın kobud əllərində lalə var idi, o ehtiyatla ləçəkləri və erkəkciqləri bir-birindən ayırırdı. Hər tərəfdən: çirkli səngərlərdən, mərmilərin gurultusu altından saqqal basmış zəvvarlar onun yanına axıb gəlirdi. Onlar kapralı dövrəyə alır, bardaş qurub, əllərini çənələrinin altına dirəyərək quru yerdə oturur, ona qulaq asırdılar. Onlar qaşlarını çatır, dişlərini qıcaırdılar, dərsi onlar o qədər də başa düşmürdülər, am-

ma onlara deyirdilər: “Siz avamsız, siz yırtıcısınız, siz təzəcə, öz mağaranızdan çıxırsınız, bəşəriyyətə çatmaq lazımdır!” – Onlar möhkəm addımlarla bəşəriyyətə çatmağa qaçırdılar.

Nə vaxt ki, biz yer üzündə öz rolumuzu – qoy o lap cüzi və gözə çarpmayan olsun – dərk etdik, o zaman xoşbəxt olacağıq. Yalnız o zaman rahat yaşayıb, rahat ölə bilərik, çünki həyatın verdiyi mənanı ölüm də verir.

İnsanın ölümü təbii olan zaman, Provansanın bir yerində qoca kəndli ömrünün axırında keçilərinə və zeytunlarını öz oğullarının mühafizəsinə verdiyi zaman, dünyadan razılıqla uzaqlaşır, özü də bu keçiyə və zeytunları onun üçün verir ki, onları oğlanları bir vaxt öz oğlanlarının oğlanlarına versinlər. Kəndli tayfasında adam ancaq qismən ölür. Vaxtı gələndə həyat dağılır, toxum əmələ gələndə qabıq dağılan kimi.

Bir dəfə mən üç kəndli ilə can verən analarının yatağı başında durmuşdum, söz yox ki, bu çox kədərli səhnə idi. Göbəkbağı ikinci dəfə qırılırdı. Nəsli nəsillə bağlayan tellər ikinci dəfə qırılırdı. Oğullar birdən özlərini tək hiss elədilər, onlar özlərinə bəcarıqsız, aciz görünürdülər, bayramlarda bütün ailənin başına yığıldığı stol, onların hamısını özünə çəkən, ahənrüba yox idi. Amma mən görürdüm ki, burada yalnız onları bir-birinə bağlayan tellər qırılmaz, həm də ikinci həyat yaranır. Çünki oğullardan hər biri öz növbəsində nəslin başçısı, patriarxi olacaq, onun başına ailə toplaşacaqdır, vaxt gəlib çatanda isə o da öz növbəsində ixtiyaratı indi həyətdə oynayan uşaqlara verəcəkdə.

Mən anaya, sakit və sərt üzlü qoca kəndli qadınına, onun kilidlənmiş dodaqlarına baxırdım, – üz deyil, daşdan yonulmuş maska idi. Bu üzdə mən oğlanlarının cizgilərini görürdüm. Onların özləri bu maskadan tökülmüşdü. Bu bədən onların bədənini düzəltmişdi: əla hazırlanmış möhkəm, mətin. Budur, o, həyatdan məhrum halda uzanmışdır, lakin bu məhrumiyyət, içərisindən dəymiş meyvə çıxan dağılmış qabığın məhrumiyyətidir. Onun

oğlanları, qızları da öz bədənlərindən yenə adamlar qayıracadır. Kəndçi nəslə ölüb getmir. Ana öldü, yaşasın ana!

Əlbəttə, bu acıdır, lakin nəslin ahəngdar yerişi necə sadə və təbiidir! Bu nəsil saç-saqqalı ağarmış zəhmətkeşlərin etibarsız qilaflarını bir-bir yolda qoyaraq, daima təzələşir, görünməz həqiqətə doğru hərəkət edir.

Bax, elə buna görə də o axşam kəndin üzərində dolaşan dəfn zənglərində mənim qulağıma kədər deyil, ürək sevinc səsləri gəlirdi. Dəfni və xaç suyuna salmanı eyni sədalarla xəbər verən zəng nəslin dəyişdiyini xəbər verirdi. Qoca zəhmətkeş arvadın torpağa qovuşması şənində olan bu mahnı ürəkləri həzin-həzin doldururdu.

Həyat nəsil-dən-nəslə belə keçir, ağır-ağır, ağacın boy atması kimi; bu həyatla bərabər şüur da yeni nəslə keçir. Necə heyretəmiz törəmədir! Ərimiş lavalardan ulduzların yoğunluğu xəmir-dən, möcüzədən yaranmış hüceyrələrdən biz – adamlar çıxmış-şiq, biz getdikcə yuxarı qalxmış-şiq, pillə-pillə qalxmış-şiq və budur biz kantatalar yazırıq, bürcləri ölçürük.

Qoca kəndli qadın, uşaqlarına nəinki həyat verdi, onlara ana dili öyrətdi, ağır-ağır, əsrlərdən bəri yığdığı var-dövləti verdi; ana – ona əmanət qalmış cüzi əfsanə ehtiyatını, anlayışı və etiqadı, Nyuton və Şekspiri vəhşilərdən fərqləndirən hər şeyi – mənəvi mirası onlara etibar etdi.

İspaniyanın döyüşçülərini atəş altında botanika dərsinə, Mermozu Cənubi Atlantikaya, bir başqasını şərəf sövq edən həmin aclıq, bu əbədi söndürülməz hiss, ona görə əmələ gəlir ki, insan öz inkişafında hələ zirvələrə qalxmamışdır və biz hələ özümüzü və kainatı başa düşməliyik. Qaranlığa körpü salmaq lazımdır. Bunu ancaq o adamlar etiraf etməzlər ki, onlar xudbin laqeydliyi müdriklik sayırlar. Lakin belə müdriklik acınacaqlı aldanışdır. Yoldaşlar, mənim yoldaşlarım, sizi şahid çağırıram: həyatımızda hansı saatlar ən xoşbəxt saatlardır?

İndi bu kitabın son səhifələrində mən yenə o qocalmış məmurları – bizə ilk dəfə poçt təyyarəsi etibar edildiyi və biz adam olmağa hazırlaşdığımız həmin sübhçağı bizi müşayiət edən adamları xatırlayıram. Axı onlar da hər cəhətdən bizim kimi idilər, amma onlar ac olduqlarını bilmirdilər.

Bu dünyada heç kəsin oyanmağa kömək etmədiyi adamlar olduqca çoxdur.

Bir neçə il bundan qabaq, dəmir yolu ilə uzun müddət yol getdiyim vaxt, mən üç gün olduğum bu təkərlər səltənətini nəzərdən keçirmək istədim; üç gün bu kəsilməyən taqqultı və gurtunun əlindən yaxa qurtarmaq mümkün deyildi, sanki sahili döyəcəyən dalğalar çınqılları bu tərəfdən o tərəfə tullayırdı; mən yuxulaya bilmirdim. Gecə saat birə yaxın bütün qatırı bu başdan o başa dolaşdım. Yataq vaqonları boş idi. Birinci dərəcəli vaqonlar da boş idi.

Üçüncü dərəcəli vaqonlarda isə yüzlərlə polyak fəhlələri gəzdirdi, onları Fransadan sürgün edirdilər və onlar öz vətənlərinə qayıdırdılar. Dəhlizlərdə mən yatmış adamların üstündən addamalı olurdum. Mən ayaq saxlayıb, gecə lampasının işığında baxmağa başladım: vaqonda arakəsmələr yox idi, eynən kazarma kimi idi, buradan kazarma yaxud polis məntəqəsi iyi gəlirdi. Qatar hərəkət etdikcə yorğunluqdan üzülmüş bədənləri atıb tuturdu.

Dərin yuxuya getmiş bütöv bir xalq ağır səfalətə qayıdırdı. Böyük, ülgüclənmiş başlar taxta skamyaların üstündə o tərəf-bu tərəfə sürüşürdü. Kişilər, arvadlar, uşaqlar bu böyürlərindən-o böyürləri üstə dönür, sanki yuxuda belə onları təqib edən fasiləsiz gurultu və taqqultıdan canlarını qurtarmağa çalışırdılar. Hətta yuxu da onlar üçün etibarlı sığınacaq deyildi.

İqtisadi qüvvətlənmə və zəifləmə onları Avropanın bu başından o başına atırdı, onlar Nor departamində olan evlərindən, balaca bağlarından, bir zaman Polşa şaxtaçılarının pəncərəsində gördüyüm üç ətirşah dibçəyindən məhrum olmuşdular və mənə belə gəlirdi ki, onlar insanlıq sifətinin də yarısını itirmişdilər.

Onlar özləri ilə ancaq mətbəx şeyləri, yorğan və pərdələr, pis bağlanmış bağlamalarda bəzi xırda şeylər götürmüşdülər. Onlar əziz olan hər bir şeyi, meyl saldıqlarının hamısını, Fransada dörd-beş il ərzində ələ öyrətdikləri pişiyi, iti, ətirşahı atıb getməli oldular. Onlar özləri ilə ancaq qazanlar, bir də tavalar apara bilərdilər.

Ana körpəsinə süd verirdi. Yorulmuş, əldən düşmüş ana yatmış kimi görünürdü. Bu sərsəri həyatın mənasızlığı və qarmaqarışıqı içində uşağa həyat verilirdi. Mən ataya baxdım. Kəlləsi ağır və çay daşı kimi çılpaq idi. Yuxu onu büzüşdürərək, eybəcər hala salmışdı, iş paltarı onu yöndəmsiz və nahamar eləmişdi. Adam deyil, kəsək idi. Gecələr yurdsuz səfillər bazar skamyalarının üstünə belə cır-cındır yığını kimi sərilirlər. Mən fikirləşdim: dilənçilik, natəmizlik, eybəcərlik – məsələ bunda deyil. Axı, budur, bu kişi və bu qadın bir zaman ilk dəfə görüşmüşlər. Yəqin o, qıza gülümsəmişdir. Yəqin işdən sonra ona çiçək gətirmişdir. Bəlkə utancaq və bacarıqsız olduğundan ona güləcəklərindən qorxmışdu. Öz füsunkarlığına əmin olan qız isə sırf qadın işvəkarlığına görə onu incitməkdən bəlkə ləzzət almışdır. Bu gün ancaq qazmağa və atmağa qabil olan maşına çevrilən bu kişi həyəcan, təşvişlə üzülür, bunun nəticəsində ürəyi xoş bir hisslə sıxılırdı. Ağlasığışmazdır, necə olmuşdu ki, onlar hər ikisi kəsəyə çevrilmişdilər? Onlar hansı müdhiş mənəgənəyə düşmüşdülər? Onları belə eybəcər hala salan nə idi? Heyvanlar qocalıqda da gözəlliklərini saxlayır. Bəs nə üçün insanın qayrıldığı gözəl palçıq bu kökə salınmışdır?

Mən ağır, narahat yuxuya getmiş yol yoldaşlarımla arasını ilə yoluma davam edirdim. Xorultular, iniltilər, anlaşılmaz donqultular, yatanlar quru taxta üzərində yerlərini rahatlamaq üçün bu böyürlərindən o birinə döənən zaman yöndəmsiz taxta başmaqlarının çıxardığı boğuc taqqıltı ardı-arası kəsilməz gurultuya qarışırdı. Bütün bunların ardınca susmayan uğultu gəlirdi, elə bil dalğalar çınqılları oynadırdı.

Yatan ailənin qənşərində otururam. Körpə, ata-ananın arasında özünə birtəhər yer eləmişdir. Budur, o yuxuda dönür, gecə

lampasının zəif işığında onun üzünü görürəm. Nə gözəl üzdür! Bu iki nəfərdən dünyaya gözəl bir bəhrə gəlmişdir. Bu biçimsiz, ağır kapçaqlar zəriflik və məlahət nümunəsi yaratmışlar. Mən düz alına, totuq, zərif dodaqlara baxır və düşünürəm, budur, musiqar üzü, budur balaca Motsart, o başdan-ayağa ümiddir. O lap nağıllarda olan balaca şahzadədir, o daim ağıllı qayğı ilə böyüsə, ən cəsarətli ümidləri doğrulda bilər. Uzun axtarışlardan sonra bağda, nəhayət, yeni bir qızılgül yetirildikdə, bütün bağbanlar vəcdə gəlir. Qızılgülü başqalarından ayırır, ürəkdən onun qeydinə qalırlar, nazını çəkirlər, onu əzizləyirlər. Lakin adamlar bağbansız böyüyür. Balaca Motsart da başqaları kimi həmin müdhiş məngənəyə düşəcək, sonra ən rəzil meyxanaların mənfur musiqisi ilə əylənməyə başlayacaq. O zaman Motsart məhv olub gedir.

Mən öz vaqonuma qayıtdım. Özüm-özümə deyirdim: bu adamlar öz talelərindən əzab çəkmirlər. Və mənə əzab verən iztirab deyil. Məsələ əbədi sağalmayan xəstəlikdən ötəri göz yaşı tökməkdə deyil. Bu mərzə tutulmuşlar onu hiss etmirlər. Xəstəlik tək bir adamı deyil, bəşəriyyəti içindən yeyir. Mən rəhmə də inanmıram. Mənə bağbanın qayğısı əzab verir. Mənə əzab verən səfalətin görkəmi deyil, axır ayaqda adamlar avaraçılığa alışdıqları kimi, səfalətə də alışırlar. Şərqdə bir çox nəsillər çirk içində yaşayır və heç də özlərini bədbəxt hiss etmirlər. Mənə əzab verən şeyi kasıblara məccani şorba verməklə müalicə etmək olmaz. Əzablı heç də biçimsiz, tapdalanmış insan palçığının eybəcərliyi deyil. Məsələ ondadır ki, bu adamların hər birində bəlkə bir Motsart öldürülmüşdür.

Yalnız Ruhun nəfəsi palçığa dəyəndə ondan insan yaranır.

HƏRBİ TƏYYARƏÇİ

*Mayor Aliasə,
2/33 uzaq kəşfiyyat aviaqru-
pundan olan bütün yoldaşlarıma,
xüsusən 1939-1940-cı illərdə bir
yerdə növbə ilə döyüş tapşırığına
uçduğum və həyatımın axırına
kimi bir dost kimi qalacağım
şturman-kapitan Moroya, ştur-
man-leytenantlar Azambrə, Dü-
tertrə ithaf edirəm.*

I

Bu, əlbəttə, yuxudur. Mən kollecdəyəm. On beş yaşım var. Səylə həndəsi məsələ həll edirəm. Qara partaya dirsəklənərək pərgarı, xətkəsi, transportoru ciddi-cəhd ilə işlədirəm. Mən dalğınam və sakitəm. Yanımdakı yoldaşlarım pıçıldaşırlar. Kim isə sinif lövhəsinə rəqəmlər yazır. Tənbəllər kart oynayır. Hərdənbir mən xəyalımın daha dərinliklərinə gedirəm, pəncə-rədən baxıram. Yaşıl budaq günəşdə ahəstə-ahəstə tərپənir. Uzun müddət ona baxıram. Mən fəhmsiz, dalğın, unutqan şagirdəm... Mən bu günəşə sevinirəm, uşaqlığın qoxusu ilə: partanın, tabaşirin, sinif lövhəsinin qoxusu ilə məst oluram, xumarlanıram. Bu etibarlı uşaqlıqda daldalana bilməyim necə yaxşıdır. Mən bilirəm: əvvəlcə uşaqlıq, məktəb, yoldaşlar, sonra da imtahan günü gəlir. Sən diplom alırsan. Və ürək çırpıntısı ilə məktəbdən ayrılırsan, kişi olursan. Bu gündən addımların bərkiyir. Sən öz həyat yolunu başlayırsan. İlk addımlarını atırsan. Nə-

hayət, öz silahını əsl düşmən üzərində sınayırsan. Xətkeş, gün-yə, pərgar – onların köməyi ilə sən dünyanı quracaqsan, yaxud düşmənləri məğlub edəcəksən. Əyləncələr qurtaracaq.

Bilirəm, həyatla üz-üzə gəlmək adətən şagirdi qorxutmur. O bir yerdə qərar tapmır. Böyüklərin həyatını dolduran hər şey – əzab-əziyyət, təhlükələr, ümitsizliklər, məyusluq məktəblinin vecinə deyil.

Amma mən qərribə məktəbliyəm. Xoşbəxtəm ki, məktəbliyəm, həyata daxil olmaq üçün bir elə tələsmirəm...

Dütertr keçir, mən onu yanıma çağırıram.

– Otur, sənə fokus göstərim...

Onun ürəyində tutduğu qaratoxmaq tuzu çıxaranda yaman sevinirəm.

Dütertr mənimlə üzbəüz, elə mənimki kimi qara partada oturaraq ayaqlarını yellədir. O gülür. Mən azca gülümsəyirəm. Peniko yaxınlaşıb əlini çiynimə qoyur.

– Necəsən, dost?

Bunların hamısında nə qədər mehribanlıq, incəlik, hərarət var!

Nəzarətçi (nəzarətçimi?..) qapını açıb iki yoldaşımı çağırır. Onlar xətkəşi, pərgarı atıb qalxırlar, çıxıb gedirlər. Biz onların dalınca baxırıq. Onlar məktəbdən qurtardılar. Onları həyata atırlar, indi bilikləri lazım olar. İndi onlar, böyüklər kimi, öz hesablarını düşmən üzərində yoxlaya bilərlər. Qərribə məktəbdir, buradan şagirdləri tək-tək buraxırlar. Həm də təntənəsiz-filansız. Bu iki nəfər bizə heç dönmüb baxmadılar da. Axı tale onları çox uzaqlara ata bilər. Lap dünyanın o başına! Məktəbdən sonra həyat adamların hərəsini bir tərəfə atırsa, onlar təzədən görüş-cəklərinə bel bağlaya bilərlər?

Biz, hələ sakit bir bucaqda qalanlar, başımızı aşağı salırıq.

– Qulaq as, Dütertr, bu gün axşam...

Qapı təzədən açılır. Sanki hökm eşidirəm:

– Kapitan de Sent-Ekzüperi və leytenant Dütertr – mayorun yanına!

Əlvida məktəb. Həyat başlayır.

– Sən bizim növbəmiz olduğunu bilirdin?

– Peniko bu gün səhər uçmuşdur.

Bizi çağırırlarsa, deməli, tapşırığa uçmalıyıq, bu, aydındır. Mayın axırındır. Geri çəkilmə, tələfat. Ekipajlar qurban verilir, elə bil bir stəkan su ilə meşə yanğını söndürmək istəyirlər. Hər şeyin puç olduğu vaxtda itkilər haqqında düşünməyə dəyməz. Bütün Fransanın əlli uzaq kəşfiyyat ekipajı qalmışdır. Hərəsində üç nəfər olan əlli ekipaj. Onlardan iyirmi üçü bizim 2/33 aviaqrupundadır. İyirmi üç ekipajın üç həftə ərzində on yeddisini itirmişik. Biz şam kimi əriyib getmişik. Mən dünən leytenant Qavuala dedim:

– Müharibədən sonra ayırd edərik.

Leytenant Qavual da mənə cavab verdi:

– Siz, cənab kapitan, sağ qalacağınıza ümid bəsləyirsiniz?

Qavual zarafat etmirdi. Biz gözəl başa düşürük ki, mənasız olsa da oda-alova atılmaqdan başqa çarəmiz yoxdur. Bütün Fransa üçün əlli ekipaj qalmışdıq. Fransız ordusunun bütün strategiyasının ağırlığı bizim üzərimizdədir, bu ağırlığı biz daşımalıyıq! Böyük bir meşə yanır, alovlanır, bir neçə stəkan su var, yanğını söndürmək üçün bunlardan istifadə etmək lazımdır, aydındır ki, bu suyu qurban verəcəklər.

Özü də düz eləyirlər. Məgər şikayətlənən var? Məgər biz həmişə belə cavab vermirik: “Oldu, cənab mayor. Elədir ki, var, cənab mayor. Təşəkkür edirəm, cənab mayor. Aydındır, cənab mayor”. Lakin indi müharibənin son aylarında hamıya bir hiss hakim kəsilmişdir – mənasızlığı duymaq hissi. Hər şey sarsılır. Hər şey dağılır. İstisnasız olaraq hər şey. Ölümün özü belə mənasız görünür. Bu qarmaqarışıqda o mənasızdır...

Mayor Aliasın yanına giririk, o indi də Tunisdə həmin 2/33 aviaqrupa komandirlik edir...

– Salam, Sent-Eks. Salam, Dütertr. Əyləşin.

Biz otururuq. Mayor xəritəni açıb üzünü ayaqçıya tutur.

– Hava haqqında məlumatı bura verin.

O, karandaşı stola döyəcəyir. Ona baxıram. Sınıxmışdır. O, gecəni yatmamışdır. Özünü maşında ora-bura vurmuş, xəyal kimi yoxa çıxan, qaçıb gedən qərargahları – diviziya qərargahını, korpus qərargahını axtarmışdı... Ona ehtiyat hissələri verməyən təchizat anbarları ilə mübarizəyə təşəbbüs göstərmişdi. Yolda o keçilməz basırıqlarda ilişib qalmışdı. O həmçinin bizim son köçümüzü və yeni bazada yerləşməyimizi təşkil etmişdi, biz aerodromlarımızı tez-tez dəyişirik, sanki dilbilməz məhkəmə icraçısının təqib etdiyi bədbəxtlik. İndiyə qədər Alias həmişə öz təyyarələrini, yük maşınlarını və on tonluq hərbi müxəlləfatını xilas edə bilmişdi. Amma indi bizə aydındır ki, onun gücü tükənmək üzrədir, əsəbləri artıq dözmür.

– Hə, belədir...

O bizə baxmadan stolu döyəcəyir, hey döyəcəyirdi.

– İş xarəbdir...

O, çiyinlərini atır.

– Tapşırıq pisdir... Amma qərargahdan təkid edirlər... Əl çəkmirlər... Mən etiraz elədim, amma onlar sözlərindən dönmürlər... Əlimdən nə gəlir...

Biz Dütərlə pəncərədən bayıra baxırıq – səma təmizdir. Mən toyuqların qaqqıldamasını eşidirəm: komanda məntəqəsi fermada, kəşfiyyat şöbəsi məktəbdədir. Yay, yetişən meyvələr, ətə-cana dolan cücələr, dən tutan zəmilər – bunların hamısı məndə ölümün yaxın olması fikri ilə düz gəlir. Məncə, yayın sakitliyi ölümə tam bir yerə sığa bilər və düşdüyün bu aləmin şirinliyində heç bir istehza yoxdur. Beynimdə anlaşılmaz, tutqun bir fikir doğur: “Yay bir növ qeyri-normaldır... o qəzaya uğramışdır”. Mən sahipsiz taxıldöyən maşınları, atılmış kombaynları görmüşəm. Yolların kənarlarındakı qanovlara düşmüş, sınıxmış-dağılmış avtomobillər. Tərk edilmiş kəndlər. Boş qalmış bir kənddə kolonkadan hələ də su axırdı. Nə qədər insan əməyinin məhsulu olan təmiz su lillənə-lillənə axırdı. Birdən şüurumda mənasız bir məsələ doğur: xarəb olmuş saatlar gözümün önünə gəlir. Sanki bütün saatlar xarəb olmuşdur. Kənd kilsələrinin saa-

tı. Vağzal saati, tərki edilmiş evlərin buxarı saati. Qaçan saatsazın vitrinində ölü saatların bütöv bir qəbiristanlığı var. Mühəribədir... Daha heç kəs saatını qurmur, heç kəs çuğundur yığmur. Heç kəs vaqonları təmir etmir. Ətəşi söndürmək yaxud kəndli qadınlarının krujevalı bayram paltarlarını yumaq üçün olan su göllənə-göllənə kilsə meydanına axır. Yayda da ölmək lazım gəlir...

Məndə elə bir hissə vardır ki, guya xəstələnmişəm. Həkim də elə indicə mənə demişdir: “işlər yaman xarəbdir...” Deməli, vəsiyyəti haqqında, qalanlar haqqında düşünmək lazımdır. Bir sözlə, biz Dütərlə anladığı ki, bu tapşırıq ümitsizdir.

– Vəsiyyəti nəzərə alsaq, – deyər mayor sözünə yekun vurur, – risk ilə hesablaşmaq lazım gəlir...

Əlbəttə. “Lazım gəlir” və buna heç kəs müqəssir deyil. Nə məyus olduğumuz üçün biz, nə də təgyir-hal olduğu üçün mayor, nə əmrlər verdiyi üçün qərargah. Mayor getdikcə tutulur, çünki bu əmrlər mənasızdır. Biz də bunu bilirik, bu qərargaha da məlumdur. O, əmrlər verir, çünki əmr vermək lazımdır. Mühəribə vaxtı qərargahlar əmr verməlidir. Əmrləri gözəl atlılar yaxud daha müasir olan motosiklistlər gətirirlər. Xaos və ümitsizlik hakim olan yerdə belə gözəl atlılardan biri köpüklənmiş atdan düşür. Şehirlər ulduzu kimi o, gələcəyi göstərir. O, həqiqət gətirir. Əmrlər yenidən hər şeyi öz yoluna qoyur.

Mühəribənin sxemi belədir. Onu bayağı şəkillərdə belə təsvir edirlər. Və hər kəs var qüvvəsi ilə çalışır ki, mühəribə mühəribəyə oxşasın. Ehtirasla, əzmlə, can-başla. Hər kəs oyunun bütün qaydalarını gözləməyə can atır. Onda, bəlkə, bu mühəribə mühəribəyə oxşamağa iltifat göstərər.

Təkcə onun mühəribəyə oxşaması üçün təyyarə ekipajını nəhaq yerə ölümə məruz qoyurlar. Heç kəs etiraf etmək istəmir ki, bu mühəribə heç nəyə oxşamır, onda olan hər şey mənasızdır, o heç bir sxemə yerləşmir, adamlar oyuncağın qırılmış ipini hələ də ciddi bir görkəmlə dartırlar. Qərargahlar heç yana gedib çatmayacaq əmrləri böyük inamla göndərirlər. Bizdən toplanması mümkün olmayan məlumatlar tələb edirlər. Mühəribədə nələr

baş verdiyini qərargahlara izah etmək vəzifəsini aviasiya öz üzərinə götürə bilməz. Aviasiya kəşfiyyatı məlumatları ilə ancaq qərargahların hipotezini yoxlamaq olar. Amma daha heç bir hipotez yoxdur. Əliyə qədər uçuş ekipajından tələb edirlər ki, onlar bu müharibədə bir qayda-qanun yaxud sistem yaratsınlar, belə şeylərinə izi-tozu belə yoxdur. Bizə elə bil falçılar tayfasına müraciət edirlər. Mən Dütertrə, mənim şturman-falçıma nəzər salıram. Dünən o, diviziyadan olan polkovniklə mübahisə edirdi: “Əgər mən yerdən on metr hündürdə saatda beş yüz otuz kilometr sürətlə uçacağamsa, istehkam xəttini necə keçə bilərəm?” “Müsaidənizlə, sizi haradan vurmağa başladıqlarını ki, görəcəksiniz! Vaxta ki, vururlar, deməli, alman mövqeyidir”.

– Bundan sonra ay güldüm ha, – Dütertr söhbətinə yekun vurdu.

Məsələ bundadır ki, Fransa əsgəri Fransa təyyarəsinin üzünü görməmişdir. Onlar cəmi-cümlətanı min dənədir, özü də Dünkerkadan Elzasa qədər səpələnmişdir. Daha doğrusu intəhasızlıq içərisində əriyib getmişdir. Ona görə cəbhə üzərində görünən təyyarə yəqin almanlarındır. Bomba atmağa macal tapmamış onu vurub salmağa çalışırlar. Havada gurultu eşidən kimi pulemyotlar, tezatan toplar dərhal atəş açır.

– Açıq deməliyə, onlar bizim bu üsulumuzdan qiymətli məlumat alırlar, – deyə Dütertr əlavə etdi.

Bununla belə, bu məlumatlar hesaba alınmalıdır, çünki müharibədə kəşfiyyatın məlumatları nəzərə alınır.

Axı, bütün bu müharibənin özü bir növ qeyri-normaldır.

Xoşbəxtlikdən heç kəs bizim məlumatları hesaba almayacaq: biz bunu gözəl bilirik. Biz sadəcə onları verə bilmərik. Yollar bağlanmışdır. Telefon əlaqəsi pozulmuşdur. Qərargah təcili yerini dəyişdirir. Düşmənin mövqeyi haqqında mühüm məlumatı düşmən özü verəcəkdir. Bu günlərdə biz cəbhə xəttinin hardan keçdiyi məsələsini Laonun yaxınlığında müzakirə edirdik. Generala əlaqə düzəltmək üçün biz leytenantı onun yanına göndərdik. Bazadan generalın yanına olan yolun yarısında leytenantın avtomobili şose yolunda köndələninə dayanmış yolbasan ma-

şinla rastlaşır, həmin maşının arxasında iki zirehli maşın varmış. Leytenant avtomobilini geri döndərir. Pulemyotdan açılan atəş leytenantı tərپənməyə qoymur, yerindəcə öldürür, şoferi isə yaralayır.

Bunlar alman zirehli maşınları imiş.

Qərargah əslində, qonşu otaqların məsləhət istəyə biləcəkləri təcrübəli qumarbaza oxşayır.

– Mən qaratoxmaq qadını nə edim?

O isə çiyinlərini ata bilər. Oyunu görməmiş nə cavab verə bilər.

Lakin qərargahın çiyinlərini atmağa haqqı yoxdur. Əgər onun əlində hələ döyüş vahidləri qalmışsa, nə qədər ki, müharibə aparılır, öz nəzarəti altında saxlamaq, bütün imkanlardan istifadə etmək üçün onları işə qoşmalıdır. Kor-koranə olsa da o özü fəaliyyət göstərməyə və başqalarını da fəaliyyətə təhrik etməyə borcludur.

Lakin qaratoxmaq qadınla nə etmək məsələsini qarasına həll etmək çox çətindir. Biz artıq əvvəlcə təəccüblə, sonra öz-özündən doğan bir təbiiliklə qeyd etdik ki, tarmar başlayanda hər cür iş dayandırılır. İlk baxışda elə görünə bilər ki, meydana çıxan problemlər axını məğlubu qamçılamağa başlayır, o da problemləri həll etmək üçün nə piyadalarını, nə tanklarını, nə təyyarələrini əsirgəyir... Lakin məğlubiyyət hər şeydən əvvəl bütün problemləri birdəfəlik aradan çıxarır. Bütün kartlar bir-birinə qarışır, təyyarələrlə, tanklarla, qaratoxmaq qadınla nə etmək məsələsi dolaşır, dumanlaşır.

Daha əlverişli oynamaq üçün, uzun müddət baş sındırıqdan sonra, kartı qarasına, necə gəldi stolun üstə atırlar, tərəqqi deyil, çaşqınlıq hökm sürür. Tərəqqi ancaq zəfərlə həmrəh olur. Qələbə səməndləyir, qələbə tikir. Hər kəs qüvvəsini əsirgəmədən onun binasına daş daşıyır. Məğlubiyyət isə insanları çaşqınlıq, məyusluq, ümitsizlik, ən başlıcası isə mənasızlıq mühitinə atır.

Ona görə onlar, bizim bu tapşırıqlarımız, hər şeydən əvvəl sadəcə mənasızdır. Gündən-günə daha artıq mənasızlaşır. Get-

dikcə daha artıq fəlakətli və daha artıq mənasız olur. Əmr verənlərin, axının qarşısını almaq üçün son kozırlarını stolun üstünə atmaqdan başqa çarələri qalmır.

Biz Dütərlə kozırlarıq, ona görə də mayorun dediklərinə qulaq asırıq. O bu gün üçün bizə tapşırıq verir. Biz on min metr yüksəklikdə uzaq kəşfiyyat uçuşuna çıxmalıyıq, geri qayıdanda yeddi yüz metrliyə enib, Arras rayonunda toplanmış tankların yerini müəyyən etməliyik, o bunları elə bir ahənglə izah edir ki, guya deyir:

“– Sonra ikinci küçə ilə sağa dönüb, birinci meydana qədər gedin, orada tindəki köşkdən mənə bir qutu kibrit alın...”

– Aydınadır, cənab mayor”.

Bizim tapşırığımızın da xeyri elə bu qədərdir. Bu tapşırığı şərh edən sözlərdə də bundan çox lirizm yoxdur.

Mən özümə deyirəm: “Ümitsiz tapşırıqdır”. Mən düşünürəm... çox şey haqqında düşünürəm. Sağ qalsam, gecənin düşməsini gözləyəcəyəm, onda düşünəcəyəm. Əgər sağ qalsam... Yüngül tapşırıqlardan belə üç təyyarədən biri qayıdır. Tapşırıq xeyli “pis” olanda, əlbəttə, qayıtmaq daha çətin olur. Ona görə də burada, mayorun kabinetində, ölüm mənə nə təmtəraqlı, nə əzəmətli, nə qəhrəmananə, nə faciənə görünür. O ancaq sükut rəmzidir. Onun nəticəsidir. Dəstə bizi itirir, dəmir yollarında vaqondan–vaqona keçəndə qələbəlikdə itirilən yük kimi.

Şübhəsiz, mənim müharibə haqqında, ölüm haqqında, fədakarlıq haqqında, Fransa haqqında tamam başqa fikirlərim də var, amma məndə rəhbər ideyalar, aydın dil çatmır. Mənim fikirlərim təzadlıdır. Mənim həqiqətim tikələrə bölünmüşdür, onun hər birini ancaq ayrı–ayrılıqda nəzərdən keçirə bilərəm. Əgər mən sağ qalsam, gecənin düşməsini gözləyəcəyəm, o zaman düşünəcəyəm. Uğurlu, bəxtiyar gecə. Gecə ağıl yatır və şeylər öz öhdələrinə buraxılır. Həqiqətən mühüm olan şey gündüzün dağıdıcı təhlilindən sonra yenə bütövlük, tamlıq kəsb edir. İnsan öz aləminin tikələrini təzədən birləşdirir və yenə sakit ağaca çevrilir.

Gündüz ailə dəyişmələrinə sərf olunur, gecə isə Məhəbbət qayıdır. Çünki Məhəbbət bu başsız küləkdən qüvvətlənir. Adam pəncərənin önündə, ulduzların altında oturub, həm yatan uşaqlar, həm sabahın çörəyi, həm də belə incə, zərif, azömrü olan arvadının yuxusu barədə yenidən məsuliyyət hiss edir. Məhəbbət barədə mübahisə etməzlər. O var. Qoy gecə düşsün, mənə məhəbbətə layiq bir şey əlini uzatsın, elə olsun ki, mən mədəniyyət haqqında, insan taleyi haqqında, ölkəmdə dostluğun necə qiymətləndirildiyi barədə düşünüm. Elə olsun ki, mən amiranə, bəlkə də hələ dərk edilməmiş həqiqətə qulluq etmək istəyim...

İndi isə mən bərəkəti göylərə çəkilmiş xaçpərəstə oxşayıram. Mən Dütertrlə birlikdə öz rolumu şübhəsiz ifa edəcəyəm, özü də şərəflə, namusla, amma artıq dini mənası olmayan ayinlərin icra edildiyi kimi. Allahın onlardan üz döndərdiyi vaxtlarda olduğu kimi. Əgər mən sağ qalsam, bizim kəndin ortasından keçən yolda bir az dolaşmaq üçün gecənin düşməsini gözləyəcəyəm. Və bəlkə orada, bəxtiyar tənhalıqda, mən nə üçün ölməli olduğumu başa düşdüm.

II

Mən xəyaldan ayrılıram. Mayor məni qərribə təkliflə heyretə salır.

– Əgər bu tapşırıq ürəyinizə yatmırsa... əgər bu gün sizin əhvalınız yaxşı deyilsə, mən sizi...

– Siz nə danışırırsınız, cənab mayor.

Belə təklifin mənasız olduğunu mayor gözəl başa düşür. Lakin ekipaj qayıtmayanda uçuş ərəfəsində adamların necə kədərli, tutqun olduğunu hamı xatırlayır. Bu qəmginliyi, qabaqcadan duymaq, hiss etməklə izah edirlər. Və buna əhəmiyyət vermədikləri üçün özlərini danlayırlar.

Mayorun tərəddüdü mənə İzraeli xatırladır. Sırağagün kəşfiyyat şöbəsində pəncərənin qabağında papiros çəkirdim. Pəncərədən İzraeli gördüm. O hara isə tələsirdi. Onun burnu qıpqırmızı

idi. Uzun burun, lap yəhudi burnu və qıpqırmızı. Birdən İzraelin qırmızı burnu məni təəccübləndirdi.

Burnu mənə bu qədər əcaib görünən İzraelə mən dərin dostluq hissi bəsləyirdim. O bizim dəstədə ən cəsarətli, ən qoçaq təyyarəçilərdən biri idi. Ən qorxmaz və ən təvazökarlardan biri. Ona yəhudi ehtiyatlılığı haqqında o qədər demişdilər ki, öz rəşadətini ehtiyatlılıq kimi qəbul edirdi. Qalib çıxmaq – axı bu özü də ehtiyatlıdır.

Hə, mən onun uzun, qırmızı burnunu yalnız bir anlığa gördüm, çünki İzrael çox sürətlə gedirdi və burnu ilə bərabər dərhal gözdən itdi. Mən Qavualdan zarafatsız soruşdum:

– Onun burnu niyə belədir?

– Anası belə doğub, – deyə Qavual cavab verdi. Və əlavə etdi: – Aşağıdan uça-uça axmaq bir tapşırıq yerinə yetirməlidir. O bu saat uçar.

– Hə?

Axşam İzraelin qayıtmasına ümidimizi itirəndə mən, şübhəsiz, o burnu, tamam soyuq çöhrədə qabağa uzanan, özü özlüyündə xüsusi istedadla dərin iztirab – əndişə ifadə edən burnu xatırladım. Əgər İzraeli bu tapşırığa mən göndərməli olsaydım, onun burnu bir tənə kimi uzun müddət məni təqib edərdi. İzrael uçmaq haqqında əmrə, əlbəttə, belə cavab vermişdi: “Oldu, cənab mayor”, “Baş üstə, cənab mayor”, “Aydındır, cənab mayor”. İzrael, əlbəttə, gözünü belə qırpmamışdı. Ancaq burnu yavaş-yavaş, məkrə, xaincəsinə qızarmağa başlamışdı. İzrael üzünün ifadəsini idarə etməyi bacarırdı, amma burnunun rəngini yox. Burun da bundan istifadə edərək, özbaşına işə qarışırdı. Burun, İzraelin xəbəri, icazəsi olmadan mayora dinməzəcə hədsiz narazılığını bildirirdi.

Bəlkə də mayor, fəlakəti qabaqcadan hiss edib əzab-əziyyət çəkən adamları buna görə uçuşa göndərməyi xoşlamır. Qabaqcadan duyma, demək olar, həmişə aldadır, amma bunların ucbatından döyüş əmrləri hökm kimi səslənir. Alias komandirdir, ha-kim deyil.

Bu günlərdə serjant T.-nin başına belə bir əhvalat gəldi.

İzrael nə qədər qoçaqdırsa, T. bir o qədər qorxaqdır. Bu qorxunun həqiqətən üzünü yeganə tanış adam idi. T. döyüş əmri alanda təsəvvürə gələ bilməyən vəziyyətə düşürdü. O birdən şüurunu itirirdi. Onun bədənini keyləşməyə başlayır, ağır-ağır və labüddən bütün əzalarına yayılırdı – ayaqlarından başına doğru. Sanki üzündən hər cür ifadəni silirdilər, gözləri isə parıldıyırdı.

Həlak olacağı ehtimalı ilə burnu həyəcanlı və eyni zamanda çox qəzəbli görünən İzraelin əksinə olaraq T. heç bir həyəcan hiss etdirmirdi. O öz münasibətini göstərmirdi: o büzülmüşdü, donub qalmışdı. Söhbətin axırında aydın oldu ki, onu dəhşət bürümüşdür. Buna görə də onun üzündə soyuq bir sakitlik dolayırdı. Bu andan T. bir növ yüksəldi, ölçətməz oldu. Hiss olunurdu ki, onunla dünya arasında laqeydlik səhrası uzanıb gedir. Mən heç bir zaman müşahidə etməmişdim ki, birisində əsəb pozğunluğu bu şəkildə meydana çıxsın.

Sonralar mayor deyirdi:

– O gün onu heç vəchlə göndərmək olmazdı.

Mayor uçuş barədə elan etdiyi gün T. nəinki saraldı, hətta gülümsəməyə başladı. Əməlli-başlı gülümsəməyə. Cəllad hər həddi keçdiyi zaman yəqin işgəncə verilən adam belə gülümsəyir.

– Əhvalınız yaxşı deyil. Mən başqasını göndərərəm...

– Yox, cənab mayor. Vaxta ki, növbə mənimdir, deməli, mən getməliyəm.

T. mayor qarşısında düz duraraq, tərpənmədən gözlərini ondan çəkmirdi.

– Əgər siz özünü arxayın deyilsinizsə...

– Bu gün mənim növbəmdir, cənab mayor, mənim...

– Qulaq asın, T.

– Cənab mayor...

T. sanki qayaya çevrilmişdi.

– Mən də ona icazə verdim, – deyə Alias əlavə etdi.

Sonradan baş verən hadisə müəmma kimi qaldı. Təyyarədə atıcı olan T. görür ki, düşmənin qırıcı təyyarəsi ona hücum etmək istəyir. Lakin bu qırıcının pulemyotu açılmır, təyyarə geri

dönür. Təyyarəçi ilə T. demək olar, lap bazaya qayıdana qədər söhbət edirlər, həm də təyyarəçi heç bir qeyri-adi şey hiss etmir. Amma yerə enməyə beş dəqiqə qalmış atıcı ona cavab vermir.

Axşam isə T. tapılır, başı iki yerə bölünmüşdür, təyyarənin quyruğuna dəymişdir. O ən çətin şəraitdə, tam sürətlə gedərkən paraşütlə təyyarədən atılmış, həm də öz ərazimizdə. Halbuki heç bir təhlükə onu təhdid etmirdi. Qırıcı təyyarənin görünməsi ona çağırış signalı olmuş və o buna qarşı dura bilməmişdi.

– Gedin, geyinin. – Mayor bizə deyir. – Uçuş beş otuzdadır.

– Salamat qalın, cənab mayor.

Mayor qeyri-müəyyən bir hərəkətlə cavab verdi. Xurafatmı? Siqaretim söndüyü üçün nahaq yerə ciblərimi axtarıram, o əlavə edir:

– Nə üçün heç vaxt sizin kibritiniz olmur?

O haqlıdır. Salamatlaşmanın bu son sözləri ilə çıxıram, özümdən soruşuram: “Nə üçün heç vaxt kibritim olmur?”

Dütertr deyir:

– Bu tapşırıq onun xoşuna gəlmir.

Mən isə düşünürəm: onun nə vecinə! Aliası təqsirləndirmək ədalətsizlik olardı, mən onu nəzərdə tutmuram. Məni heç kəsin etiraf etmək istəmədiyi fakt heyrətə gətirir: Ruhun həyatı bəzən dayanır. Yalnız Ağlın həyatı fasiləsiz, yaxud demək olar, fasiləsizdir. Mənim təxəyyül qabiliyyətim böyük təbəddülata dözmür. Ruh üçün isə şeylərin özləri deyil, onları bir-biri ilə bağlayan mənə mühümdür. Xarici pərdənin altından dərk etdiyi şeylərin əsl üzü. Və ruh bəsirətdən mütləq korluğa keçir. Öz evini sevən adamlar üçün elə bir vaxt gəlib çatır ki, onlar bu evin ayrı-ayrı şeylər yığını olduğunu görürlər. Öz arvadlarını sevənlər üçün elə bir vaxt gəlib çatır ki, onlar məhəbbətdə tək-cə qayğı, xoşagəlməz narahatçılıq olduğunu görməyə başlayırlar. Bir melodiya-dan ləzzət alan adamlar üçün elə bil vaxt gəlib çatır ki, həmin tərənə artıq onlara təsir etmir. Bugünkü kimi elə bir vaxt gəlib çatır ki, mən vətənimə anlamıram. Vətən – ağılımın həmişə qavraya biləcəyi əyalətlərin, adətlərin, əşyaların məcmusu demək deyil.

Vətən Mətləbdir. Mənadır. Mahiyyətdir. Budur, elə vaxt gəlib çatır ki, mən birdən hiss edirəm ki, bu Mənanı görmürəm.

Mayor Alias bütün gecəni generalla xalis məntiqi mübahisədə keçirmişdi. Xalis məntiq isə Ruhun həyatını dağdır. Sonra geri qayıdanda, intəhasız yol maneələri onu əldən salmışdı. Dəstəyə qayıdanda çoxlu xırda məsələlərlə üz-üzə gəldi, onlar qarşısını almaq mümkün olmayan dağ uçqununun çoxlu daş-kəsəyi kimi yavaş-yavaş boğazımıza qalxır, bizi boğmağa başlayırdı. Nəhayət, o yerinə yetirilməsi qeyri-mümkün olan tapşırığa göndərmək üçün bizi çağırırdı. Biz ümumi qarma-qarışıqlığın bir hissəsiyik. Biz mayor üçün öz zəkamızla şeyləri görmək, ya görməmək, düşünmək, gəzmək, içmək, gülümsəmək üçün yaradılmış nə Sent-Ekzüperi, nə Dütertrik. Biz hər hansı bir böyük qurğunun parçalarıyıq, onu bütünlüklə dərk etmək, öyrənmək üçün çoxlu vaxt, dərin sükut və əlçatmaz uzaqlıq tələb olunur. Əgər mən əsəb tikinə tutulsaydım, Alias ancaq bu tiki görərdi. O, Arras üzərində uçmağa ancaq bu tik haqqında təsəvvürü göndərərdi. Onun üzərinə tökülən vəzifələr xaosunda, bu yuxarıdan gələn seldə biz özümüz tikə-tikə olmuşuq. Səs. Burun. Əsəb. Tikələr isə həyəcanlandırmır.

Bu təkcə mayor Aliasə aid deyil, bütün insanlara aiddir. Biz dəfn mərasimini təşkil edəndə mərhumu nə qədər sevsək də ölümə münasibətə girişmirik. Ölüm daha böyük şeydir. Bu, ölünün fikri, şeyləri, adətləri ilə qarşılıqlı əlaqənin yeni həlqəsidir. Bu, – yeni dünya qaydalarıdır. Zahirən, elə bil, heç nə dəyişilməmişdir, əslində isə hər şey dəyişilmişdir. Kitabın səhifələri həmin səhifələrdir, amma mənə başqa olmuşdur. Ölümü hiss etmək üçün mərhumun bizə lazım olduğu saati təsəvvürə gətirməliyik. Məhz o vaxt biz onun yoxluğunu duyuruq. Onun bizə ehtiyacı ola biləcək saati təsəvvürünüze gətirin. Amma onun bizə artıq ehtiyacı yoxdur. Dostluq yoluxması saatını təsəvvürə gətirin. Onun boşluğunu hiss edin. Biz həyatı perspektivdə görməyə adət etmişik. Amma dəfn günü nə perspektiv, nə genişlik var. Mərhum bizim şüurumuzda hələ tikələrə parçalanmışdır.

Dəfn günü biz vurnuxuruq, həqiqi yaxud yalançı dostlarımızın əlini sıxırıq, əhəmiyyətsiz şeylərlə məşğul oluruq. Mərhum ancaq sabah, sakitlikdə öləcəkdir. O bizdən tamam aralanmaq üçün yanımıza gələcəkdir. O zaman biz ona görə ağlayırıq ki, o gedir və biz onu saxlaya bilmirik.

Mən müharibəni təsvir edən bayağı şəkilləri xoşlamıram. O şəkillərdə acıqlı, zabitəli əsgər göz yaşını silir və öz həyəcanını şit zarafatlarla gizlədir. Bu yalandır. Zabitəli əsgər heç nə gizlətmir. Əgər o zarafat edirsə, deməli, zarafat etməyə bilməz.

Məsələ şəxsi ləyaqətlərdə deyil. Mayor Alias səmimi adamdır. Əgər biz qayıtmasaq, ola bilsin ki, o başqalarından çox ağlayacaqdır. Bu şərtlə ki, onun şüurunda bu və ya başqa təfərrüatlar, təfsilatlar deyil, biz olaq. Bu şərtlə ki, sakitlik ola və o bizi təsəvvürünə gətirə bilə. Çünki bu gecə bizi təqib edən məhkəmə icraçısı dəstəmizi yenidən bazanı dəyişməyə məcbur etsə, bu zaman bir yük maşını təkərinin qayğısı bizim ölümümüzü müvəqqəti olaraq Aliasın şüurundan sıxıb çıxardar. Alias da bizi ağlamağı unudar.

Tapşırığı yerinə yetirməyə gedərkən mən də Qərbin nasizm ilə mübarizəsi haqqında düşünürəm. Mən ən zəruri xırda məsələlər haqqında düşünürəm. Arras üzərində yeddi yüz metr ucalıqda uçmağın mənasızlığı haqqında. Bizdən məlumat gözləməyin faydasızlığı haqqında. Ağır-ağır geyinmək haqqında. Mənə belə gəlir ki, ölüm libasını əynimə taxıram. Sonra isə əlcəklər haqqında. Mən əlcəklərimi itirmişəm. Kim bilir, hardan əlcək tapacağam?

Mən yaşadığım kilsəni artıq görmürəm.

Mən ölü allaha ibadət etmək üçün geyinirəm.

III

– Tez ol... Əlcəklər hardadır? Yox. Bunlar deyil... Mənim torbama bax.

– Tapmıram, cənab kapitan.

– Sən səfehşən.

Onlar hamısı gicdir. Mənim əlcəklərimi tapa bilməyən də, özünün alçaqdan uçmaq kimi iyrənc ideyası ilə ortalığa atılmış qərargah işçisi də.

– Mən səndən karandaş istədim. On dəqiqədir ki, karandaş xahiş edirəm... Karandaş varmı?

– Var, cənab kapitan.

Axırda bir ağıllı adam tapıldı.

– Karandaşa qaytan bağla. Bax onu bura, builməyə keçir... Qulaq asın, atıcı, siz deyəsən, heç tələsmirsiniz...

– Çünki mən hazıram, cənab kapitan.

– Hə! Yaxşı.

Bəs şturman? Mən onunla söhbətə keçirəm.

– Orada vəziyyət nə cürdür, Dütertr? Hər şey qaydasındadır mı? İstiqaməti hesablamısınız?

– Hazırdır, cənab kapitan...

Yaxşı. İstiqamət hazırdır. Ümitsiz tapşırıqdır. Sual olunur, heç kəsə lazım olmayan, əgər bizlərdən birimiz sağ qalıb gətirsə belə heç zaman heç kəsə verilməyəcək bu məlumatların xatirinə ekipajı ölümə verməyin nə mənası?

– Orada, qərargahda özlərinə spiritlər tapaydılar.

– Nə üçün?

– Onun üçün ki, biz axşam fırlanan stollar vasitəsi ilə məlumatı onlara verə bilək.

Mən öz hücumumdan vəcdə gəlməmişdim, amma geyinməkdə davam edirəm:

– Aman bu qərargahçıların əlindən! Bu ümitsiz tapşırıqla özləri uçaydılar!

Uçmağın ümitsiz olduğunu başa düşdükdə geyinmək nə zaman uzanır və sən təkcə diri-diri qovrulmaq, yanmaq üçün səy ilə hazırlaşırısan. Üç dəst paltarı biri-birinin üstündən əyninə çəkmək, bir yığın aparatı o tərəf, bu tərəfindən asmaq adi iş deyildir. Oksigen, istilik və ekipaj üzvləri arasında telefon əlaqəsi üçün olan bu əşyaları köhnə şey satanlar kimi daşıyırsan. Mən bu

maska ilə nəfəs alıram. Rezin boru məni təyyarə ilə bağlayır, o da göbəkbağı kimi zəruridir: Təyyarə qanımın hərərətini tənzim edir. Təyyarə adamlarla əlaqəni təmin edir. Mənimlə ürəyim arasında bir növ vasitəçi rolu oynayan əzalarım artır. Hər dəqiqə mən daha ağır, daha yekə, daha ləng oluram. Mən bütün bədənimlə dönürəm, qayıışı bərkitmək, yaxud bir yerimi düymələmək üçün əyiləndə bədənimin bütün buğumları şıqqıldayır. Köhnə sınıqlarım ağrı verir.

– O biri şlemi bura ver. Mən sənə yüz dəfə demişəm ki, köhnəni başıma qoymayacağam. O, başımı sıxır.

Məsələ bundadır ki, yüksəkliyə qalxanda nə sirr isə qafa tası şişir. Yerdə başına yaxşı olan şlem on min metr yüksəklikdə sümüyü mənğənəyə salınmış kimi sıxır.

– Bu ki, ayrısıdır, cənab kapitan. Mən onu dəyişmişəm...

– Hə, yaxşı.

Mən əlbəttə, deyirəm, amma qətiyyəən vicdan əzabı çəkmədən. Çünki mən tamamilə haqlıyam! Bir də bunların azacıq da əhəmiyyəti yoxdur. Elə bu dəqiqədə mən dediyim daxili boşluğun tən ortasındaıam. Burada təkcə qırıntılardır. Mən bugünkü hadisələrin istiqamətini dəyişə biləcək bir möcüzə gözləməkdən də utanmıram. Məsələnin larinqofonlar işləməsə. Bu larinqofonlar həmişə xarab olur. Zibil! Əgər onlar işləməsə, bizim yaxamız ümitsiz tapşırıqdan qurtarardı.

Kapitan Vezən tutqun bir görkəmlə mənə yan alır. Kapitan Vezən uçmaq ərəfəsində bizim hər birimizin yanına tutqun, məyus görkəmlə gəlir. Kapitan Vezən bizim dəstədə hava müşahidəsi xidməti ilə əlaqə yaradır. Onun vəzifəsi düşmən təyyarələrinin yerlərini dəyişməsi haqqında bizə məlumat verməkdir. Vezən mənim dostumdur, mən onu ürəkdən sevirəm, amma o heç vaxt ağzını xeyrə açmaz, ona görə də gözünə sataşdığım heyf-silənirəm.

Vezən deyir:

– Qoçaq, ah nə pisdir, nə pisdir!
O, cibindən bir kağız çıxarır. Sonra sınaıyıcı nəzərlərlə mənə baxıb soruşur:

- Sən necə uçacaqsan?
- Alber tərəfdən.
- Mən də elə bilirdim. Elə də bilirdim. Ah, necə pisdir!
- Cəfəng-cəfəng danışma. Nə olmuşdur?
- Sənə uçmaq olmaz!

Mənə uçmaq olmaz!.. Bu Vezən necə yaxşı adamdır! Qoy Allaha yalvarıb-yaxarsın ki, larinqofonlar işləməsin.

- Sən keçib gedə bilməyəcəksən.
- Nə üçün keçib gedə bilməyəcəyəm?

– Ona görə ki, üç dəstə alman qırıcısı bütün vaxtı Alber üzərində keşik çəkir. Biri altı min metr, digəri yeddi min beş yüz metr. Üçüncüsü on min metr hündürlükdə. Əvəz gəlincəyə qədər heç biri getmir. Bu açıq-aşkar keçilməz maneədir. Sən tələyə düşə bilərsən. Sonra bir də gördün ki...

Vezən kağızı mənə göstərir, onun üzərində nə isə anlaşılmaz xətlər çəkilmişdir.

Bircə bu Vezən başımdan rədd olub gedəydi! “Açıq-aşkar keçilməz maneə” sözləri mənə təsir etdi. Qırmızı signal və yol qaydalarını pozmaq gözümün önünə gəldi. Lakin burada qayda-qanunu pozmaq ölüm deməkdir. Xüsusən “açıq-aşkar” sözündən zəhləm gedir. Məndə elə bir hiss var ki, guya artıq hədəfə alınmışam.

İradəmin gücü ilə özümü ağıllı fikirləşməyə məcbur edirəm. Düşmən “şübhəsiz” öz mövqeyini müdafiə etməlidir, başqa cür necə olar? Bütün bu sözlər cəfəngiyatdır... Qırıcı təyyarələr heç vecimə də deyil. Yeddi yüz metrə enəndə məni zenit topları vurub salacaq, o hədəfi yanılmaz! Birdən Vezenin üzərinə atılıram:

– Qisası, sən qərara almısan mənə təcili xəbər verəsən ki, nə qədər alman aviasiyası mövcuddur, mənim uçmağım böyük ehtiyatsızlıqdır! Qaç, bunu generala xəbər ver!..

Bununla belə, şöhrətə minmiş və qırıcları Alber rayonunda düşüb qalxan elə-belə təyyarələr adlandırmaqla, mənə dostcasına ürək-dirək vermək, məni ruhlandırmaq Vezəndən böyük zəhmət tələb etməirdi...

Mənası isə eyni olardı.

IV

Hər şey hazırdır. Biz kabinədəyik. Təkcə larinqofonları yoxlamaq qalır...

- Məni yaxşı eşidirsinizmi, Dütertr?
- Sizi yaxşı eşidirəm, cənab kapitan.
- Bəs siz, atıcı, məni yaxşı eşidirsiniz?
- Mən... bəli... əla.
- Dütertr, siz atıcını eşidirsinizmi?
- Onu yaxşı eşidirəm, cənab kapitan.
- Atıcı, siz leytenant Dütertri eşidirsinizmi?
- Mən... bəli... əla.
- Nə üçün siz həmişə deyirsiniz: “Mən... bəli... əla”.
- Mən karandaş axtarıram, cənab kapitan.

Larinqofonlar işləyirdi.

- Atıcı, balonda təzyiq normaldır mı?
- Mən... bəli... normaldır.
- Üçündə də mi?
- Üçündə də.
- Dütertr, hazırsan mı?
- Hazıram.
- Atıcı hazırsan mı?
- Hazıram.
- Onda tərpəndik.
- Mən yerdən ayrılıram.

V

Qorxu, mənim mən olduğuma inamı itirməkdən doğur. Əgər məni xoşbəxt edə bilən, yaxud kədər gətirən bir xəbər gözləyirəmsə, mən sanki heçliyə atılıram. Nə qədər ki, mən naməlumluqdayam, hisslərim və davranışım vur-tut keçici bir maskadır. Bir saat sonra olacağım şəxsiyyəti yaratmaq üçün zaman anbaan hərəkət edir. Zaman elə bu yolla da ağac yaradır, ona boy verir. Bu məchul “mən” xaricdən bir xəyal kimi mənə doğru gəlir. O zaman məni dəhşət bürüyür. Pis xəbər qorxu deyil, əzab gətirir – bu, tamam başqa məsələdir.

Budur, zaman boş yerə axıb getməkdən əl çəkmir. Nəhayət, mən öz işimə başladım. Mən artıq sönük gələcəyin proyeksiyasına çəkilmirəm. Mən artıq alov qasırgaları içərisində ştopora gedə bilən adam deyiləm. Gələcək artıq mənə qərribə bir yuxu, əcaib bir xəyal kimi gəlmir. Bu gündən onu, bir-birinin ardınca gələn fəaliyyətim yaradır. Mən kompasa baxır və 313° istiqamət götürənəm. Vintlərin hərəkətini və yağın hərərətini mən tənzim edirəm. Bu lazımlı, təbii qayğılardır. Bu ev qayğısıdır, onları etməklə qocaldığını belə hiss etmədiyin gündəlik kiçik vəzifələrdir. Gün, yaxşı yığışdırılmış ev, yaxşı cilalanmış taxta, yaxşı gələn oksigen olur. Mən elə indicə oksigenin necə gəldiyini yoxlayıram, çünki biz sürətlə yuxarı qalxırıq altı min yeddi yüz metrə.

– Oksigen öz qaydasındadır, Dütertr? Özünüzü necə hiss edirsiniz?

– Hər şey öz qaydasındadır, cənab kapitan.

– Ey, atıcı, oksigen qaydasındadır?

– Mən... bəli... qaydasındadır, cənab kapitan.

– Siz hələ də karandaş axtarırsınız?

– Mən pulemyotları yoxlamaq üçün həm S, həm A düymələrini basan adam oluram. Yeri gəlmişkən...

– Ey, atıcı, arxada, sizin sektorda böyük yaşayış məntəqəsi yoxdur ki? O atəş sahəsinə düşməzmi?

– Hm... yox, cənab kapitan.

– Onda başlayaq... Pulemyotları yoxlayın.

Mən pulemyot səsi eşidirəm.

– Yaxşı işləyirmi?

– Yaxşıdır.

– Hamısı işlədimi?

– Hm... bəli... hamısı.

Mən də atıram. Maraqlıdır, doğma yerlərə havayı buraxdığımız bu güllələr hara uçub gedir. Onlar heç vaxt kimsəni öldürməz. Yer üzü böyükdür, ucsuz-bucaqsızdır.

Beləliklə, mən hər dəqiqənin məzmunu ilə yaşayıram. Mən qorxunu yetişən meyvədən artıq hiss etmirəm. Şübhəsiz, mənim uçuş şəraitim dəyişəcəkdir. Həm şərait, həm də vəzifələr. Amma mən özüm bu gələcəyin hazırlanmasına cəlb olunmuşam. Zaman məni yavaş-yavaş düzəldir. Uşaq səbirlə özünü qocalığa hazırladığı üçün dəhşətə gəlmir. O uşaqdır və özünün uşaq oyuncaqları ilə oynayır. Mən də oynayıram. Mən öz səltənətimin siferblatlarını, dəyişdirici açarlarını, düymələrini sayıram. Mən yoxlamaq, dartmaq, döndərmək, yaxud basmaq lazım gələn yüz üç şey saydım. (Doğrudur, bir az kələkbazlıq elədim, pulemyotlarımın atılma yerini iki əşya hesab elədim, çünki orada qoruyucu da vardır). Axşam mən evində qaldığım fermeri heyrətə salaram. Ondan soruşaram:

– Siz bilirsinizmi indi təyyarəçinin nəzarət edəcəyi neçə cihaz var?

– Mən bunu hardan biləcəyəm?

– Yenə olsun da. Bir rəqəm deyin.

Mənim bu ev sahibim necə kahaldır.

– İstədiyiniz rəqəmi deyin!

– Hə, yeddi.

– Yüz üç!

Və mən razı qalıram.

Mənim sakitliyim bir də onunla izah olunur ki, ətrafı doldurmuş cihazlar öz yerlərini tutub, mənə kəsb etmişlər. Borulardan və məftillərdən ibarət olan bu içalatın hamısı qan dövrəni şəbə-

kəsinə çevrilmişdir. Mənim orqanizmə qaynayıb təyyarə ilə bir yerə qovuşmuşdur. Təyyarə mənə rahatlıq yaradır: mən açarı bururam, həm paltarım, həm oksigen qızmağa başlayır. Deyəsən, oksigen çox qızmışdır, burnumu yandırır. Oksigen yüksəklikdən asılı olaraq mürəkkəb cihazın köməyi ilə verilir. Maşınım mənə qidalandırır. Uçuşa qədər bu mənə qeyri-mümkün görünürdü, indi isə mənə döşündən əmizdirdiyi zaman ona oğulluq məhəbbəti duyuram. Körpə uşağın məhəbbəti kimi. Mənim çəkimə gəlincə o istinad nöqtələri arasında bölünmüşdür. Geydiyim üç-qat paltar, arxamdakı ağır paraşüt oturmağa ağırlıq edirdi. Böyük xəz ayaqqabılar pedala söykənmişdir. Yerdə olanda qalın, cod əlcəklərdə çox yöndəmsiz, təhərsiz görünən əllər sükanı asanlıqla idarə edir. Sükanı idarə edir... Sükanı idarə edir...

– Dütertr.

– ...tan?

– Kontaktları tez yoxlayın. Mən sizi qırıq-qırıq eşidirəm. Siz mənə eşidirsinizmi?

– ...zi... rəm... tan...

– Hə, bir az təsərrüfatını silkələ! Siz mənə eşidirsinizmi?

Dütertrin səsi təzədən aydın eşidilir.

– Sizi əla eşidirəm, cənab kapitan!

– Məsələ belədir! Bu gün idarə sistemi yenə donur, sükan ağır hərlənir. Pedallar isə tamam bərkiyib.

– Ürəkaçan xəbərlərdir. Bəs yüksəklik?

– Doqquz min yeddi yüz.

– Hərərət?

– Qırx səkkiz dərəcə soyuqdur. Sizde oksigen qaydasındadır?

– Qaydasındadır, cənab kapitan.

– Atıcı, oksigen qaydasındadır?

Cavab gəlmir.

– Atıcı!

Cavab gəlmir.

– Dütertr, atıcıyı eşidirsinizmi?

– Eşitmirəm, cənab kapitan...

– Çağırın onu.

– Atıcı, ey, atıcı!

Cavab gəlmir.

Mən aşağı enməkdən qabaq təyyarəni bərk silkələyirəm, əgər yatıbsa qoy oyansın.

– Cənab kapitan?

– Sizsiniz, atıcı?

– Mən... hm... bəli...

– Necə yəni, siz buna əmin deyilsiniz?

– Əminəm!

– Nə üçün cavab vermirdiniz?

– Mən keçiricini yoxlayırdım, sizinlə rabitəni kəsmişdim.

– Zırrama! Xəbərdarlıq etmək lazımdır. Mən az qala yerə enmişdim, elə bildim ölmüsünüz!

– Mən... xeyr.

– İnanıram. Daha belə şeyləri eləməyin! Danışığı kəsəndə əvvəlcədən xəbərdarlıq edin.

– Baş üstə, cənab kapitan. Xəbərdarlıq edərəm.

Məsələ bundadır ki, oksigenin gəlməməsini bədən dərhal hiss etmir. Əvvəlcə yüngül bihuşluq gəlir, bir neçə saniyədən sonra ürəyin gedir, bir neçə dəqiqədən sonra isə ölüm gəlir. Buna görə də təyyarə sürən oksigeni daima nəzarət altında saxlamalı və ekipajın vəziyyətini həmişə izləməlidir.

Həyat gətirən isti cərəyanı burnumla hiss etmək üçün maskamın borusunu dartışdırıram.

Qısaı, mən öz peşəmlə məşğul oluram. Mən mənə ilə dolu olan müstəqil fəaliyyətin fiziki ləzzətindən başqa bir şey hiss etmirəm. Nə böyük qorxunu duymaq meyl (uçmağa geyinəndə bundan çox həyəcan keçirirdim), nə böyük iş görənlərə məxsus bir hiss vardır. Qərblə nasizmin vuruşması bu dəfə mənim fəaliyyətim dairəsində dəstəkləri, lingləri, kranları idarə etməkdən ibarət olur. Belə də olmalıdır. Kilsə qulluqçusunun Allaha məhəbbəti şam yandırmaqdır. Qulluqçu ahəngdar addımlarla kilsə-

də gəzir, ayaqlarının altını görmür, qəndillərin bir-birinin ardınca şölələndiyini görəndə ürəyi açılır. Bütün şamlar yananda o əlini əlinə sürür. O, fəxr edir.

Mən də vintləri çox əla tənzim etdim, bir dərəcə belə oyan-buyan olmadan düz istiqamət götürdüm. Əgər kompasla baxırsa, bu, Dütertri vəcdə gətirməlidir...

– Dütertr... mən... kompasla istiqamət... düzdürmü?

– Yox, cənab kapitan. Çox kənara çıxmısınız. Sağa götürün.

– Heyf!

– Cəbhə xəttini keçirik, cənab kapitan. Şəkil çəkməyə başlayıram. Ucalıq neçə metrdir?

– On min.

VI

– Kapitan... istiqamət!

Düzdür. Mən sola meyl etmişəm. Bu təsadüfi deyil... Alber şəhəri məni kənara itələyir. Şəhər hələ çox uzaqda, qabaqda olsa da mən onu seziyəm. O özündən “açıq-aşkar keçilməz maneələrinin” bütün ağırlığı ilə mənim çiyinlərimdən basır. Mənim bədənimin dərinliklərində nə qədər xatirələr gizlənib qalmışdır. O qəflətən yerə düşməyi, qafa tasının sınmağını, şərbət kimi yapışqanı, ürək keçməsinə, hospital gecələrini xatırlayır. Mənim bədənim zərbədən qorxur. O, Alberi kənardan keçib getmək istəyir. Bir balaca fikir verməyən kimi o sola burulur. Bir dəfə hər hansı bir maneədən qorxmıuş, sonra isə bütün həyatı boyu ondan kənara qaçan, həmişə ürkən qoca at kimi sola çəkir. Söhbət də ancaq mənim bədənimdən gedir... ruhumdan yox. Bir balaca başım qarışan kimi, bədənim bundan istifadə edir və xəlvətcə Alberdən sürüşməyə çalışır.

Axı indi məni heç nə bir elə sıxmır. İndi mən uçuşu dəyişdirməyi, təxirə salmağı istəməzdim. Amma, deyəsən, lap bu yaxınlarda onun arzusunda idim. Mən fikirləşirdim: “Larinqofonlar işləməz. Yaman yatmaq istəyirəm. Gedib mürgülərəm”. Və mən təsəvvür edirdim ki, necə ləzzətlə yataqda uzanacağam, həzz ala-

çağam. Amma ürəyimdə yenə bilirdim ki, uçuşun ləğv edilməsi yorucu, üzücü kəsəldəndən, qüssədən başqa bir şey vəd etmir. Sanki bir dəyişiklik gözləyirdim, bu isə baş tutmadı.

Məktəb yadıma düşdü... Mən uşaq olanda...

– ...kapitan.

– Nə olub?

– Bir şey yoxdur... mənə belə göründü...

O yaxşı şey görə bilməzdi.

Hə... Mən uşaq olanda biz məktəbdə çox tez durardıq. Səhər saat altıda. Soyuq kəsir. Gözlərini ovursan və ürəksıxıcı qrammatika dərslərini gözləyə-gözləyə əvvəlcədən üzülürsən. Gözlərini lazaretdə açmaq üçün xəstələnmək arzusuna düşürsən, burada ağ ləçəkli rahibələr sənə yataqda şərbət verəcəklər. Bu cənnət haqqında nələr xəyalına gəlmir. Bax bunun üçün yüngülcə soyuqlayanda mən qəsdən həddindən artıq öskürürdüm. Lazaretdə oyanarkən başqaları üçün çalınan zəngi eşidirdim. Həddindən artıq hiyləgərlik edəndə bu zəng mənə bərk cəzalandırırdı: o mənə xəyala çevirirdi. Orada, lazaretdən bayırda o, əsl vaxtı xəbər verirdi: dərslər zamanı tam sakitlik vaxtını, fasilələrin qələbəliyi vaxtını, aşxananın istisi və rahatlığı vaxtını. Orada, lazaretdən kənarda o, canlılar üçün dolğun varlıq, dərd-qüssə, ümid, şənlilik, iztirablar yaradırdı. Mən isə atılmışdım: unudulmuşdum, şirin sudan, nəm yataqdan, cansız saatlardan ürəyim bulanırdı.

Yox, uçuşun ləğv edilməsi heç bir yaxşı şey vəd etmir.

VII

Əlbəttə, bəzən, məsəl üçün elə bu gün olduğu kimi, uçuş ürəyimizdən olmaya bilər. Açıq-aşkar görünür ki, biz sadəcə müharibə oyunu oynayırıq. Kazak-qaçaq oyunu çıxarıq. Biz tarix kitablarımızın, əxlaq və tədris kitablarımızın qayda-qanunlarına dəqiq surətdə riayət edirik. Məsəl üçün, bu gecə mən maşında aerodroma getdim. Gözətçi təlimata görə, süngü ilə maşının yolunu kəsdi, axı bu maşın deyil, tank da ola bilərdi. Bax, biz belə oynayırıq: süngü ilə tankın yolunu kəsirik.

Əgər biz dedikcə sərt, qaba, rəhmsiz oyunda açıqca statist rolunu oynayırıqsa, şövq, həvəs, həyəcan haradan olsun, hələ bizdən bu şəraitdə ölümə getməyi tələb edirlər? Ölüm oyunbazlıq üçün çox ciddi şeydir.

Kim ruh yüksəkliyi ilə, həvəslə, şövqlə uçuş paltarını geyər?

Heç kim... Hətta Oşedə, insanlığın ən yüksək təzahürü olan fədakarlığa həmişə hazır olan Oşedə, bu təmiz adam da səsini çıxarmaz. Mənim yoldaşlarım geyinərkən susur, qaşqabaqlarını sallayırdılar. Bu isə qəhrəman təvazökarlığı deyil. Bu qaşqabaq arxasında heç bir ruh yüksəkliyi gizlənmir. O, ifadə etdiyini edir. Və bu mənə aydındır. Bu çıxıb gedən sahibkarın qoyub getdiyi sərəncamlarla razılaşmayan işlər müdirinin qaşqabağıdır. O hər necə olsa sədaqətini hifz edir. Mənim bütün yoldaşlarım özlərinin sakit otaqlarını arzulayırlar, amma bizim aramızda elə bir adam yoxdur ki, həqiqətən yatmağa getməyi üstün tutsun.

Ona görə ki, vacib olan entuziazm deyil. Məğlub olduğun zaman ruh yüksəkliyinə arxalanmaq olmaz. Geyinmək, kabinetdə oturmaq, havaya qalxmaq vacibdir. Bu barədə sənin özünün düşündüklərin isə tamam əhəmiyyətsizdir. Qrammatika dərsləri haqqında vəcdlə, ruh yüksəkliyi ilə düşünüən uşaq isə mənə riyakar və qeyri-təbii görünə bilərdi. Mühüm cəhət odur ki, bu dəqiqədə aydın olmayan məqsəd naminə soyuqqanlılığını, səbrini mühafizə edəsən. Bu məqsəd Ağıl üçün deyil, Ruh üçündür. Ruh sevməyə qabildir, amma o yatır. Yoldan çıxarmanın, nəfsin, aldanışın nədən ibarət olduğunu heç bir keşişdən pis bilmirəm. Nəfs, Ruh yatan zaman Aqlın dəlillərinə güzəştə gedən, azdıran, şirnikdirən şeydir.

Özümü bu selin qabağına atmaqla, həyatımdan keçməyin nə mənası var? Bilmirəm. Məni yüz dəfə dilə tutdular: “Başqa vəzifəyə razılıq verin. Sizin yeriniz oradadır. Siz orada eskadriyada olduğundan nə qədər çox fayda verə bilərsiniz. Minlərlə təyyarəçi hazırlamaq olar...” Dəlillər təkzibedilməzdi. Dəlillər həmişə təkzibedilməz olur. Aqlım razılaşdı, amma instinktim ağılıma üstün gəldi.

Nə üçün bu mühakimələr mənə bir növ etibarsız gəlirdi, halbuki mən onlara heç cür etiraz edə bilmirdim? “Ziyalıları mürəbbə kimi, müharibədən sonra üzə çıxarmaq üçün Təşviqat şöbəsinin rəflərində ehtiyatda saxlayırlar...” Lakin bu cavab deyil!

Bu gün yoldaşlarım kimi mən də bütün mühakimələrin, açıq-aydın faktların, o dəqiqələrdə etiraz edə biləcəyim hər şeyin əksinə olaraq havaya qalxdım. Bilirdim, zaman gələcək, mən başa düşəcəyəm ki, ağılımın əksinə getməkdə ağıllı hərəkət etmişəm. Özümə söz vermişəm ki, sağ qalsam, bu gecə kəndimizdə gözəccəyəm. Bəlkə, nəhayət, o zaman özüm özümdən baş açə bildim. Həm də görməyi öyrəndim.

Ola bilsin, gördüklərim haqqında bir şey edə bilməyəcəyəm. Qadın gözümə gözəl görünəndə mənim deməyə sözüm olmur. Mən onun təbəssümünə tamaşa edirəm. Analitik üzə parçalayır və onu hissə-hissə izah edir, amma o, təbəssümü daha görmür.

Bilmək heç də hissələrə ayırmaq, yaxud izahat vermək demək deyil. Bilmək – gördüklərini qəbul etmək deməkdir. Görmək üçünsə hər şeydən əvvəl iştirak etmək lazımdır. Bu isə çətin məktəbdir...

Bütün günü kəndimiz mənim üçün görünməz oldu. Uçuşa qədər o, palçıq divarlardan və dedikcə xoşagəlməz kəndlilərdən ibarət idi. İndi o, məndən on kilometr aşağıda olan çınqıl yığınıdır. Budur, mənim kəndim.

Bəlkə bu gecə keşikçinin iti oyanıb hürəcəkdir. Mən aydınlıq gecədə yuxuda tənha keşikçi itinin səsi ilə danışan kəndin sehirli gözəlliyindən həmişə həzz almışam.

Məni başa düşəcəklərinə ümid etmirəm, ancaq bunun mənim üçün qətiyyəni fərqi yoxdur. Təki kəndimi görə, yatmadan qabaq taxıl ehtiyatını, mal-qarasını, qədim adətlərini yığb yığışdıran və bağliya qoyan kəndimi.

Kəndlilər tarladan qayıdib şam edir, uşaqları yatıdır, çırağı püfləyib söndürür, səssizlik içində əriyib gedirlər. Hər şey yox olub gedir, təkcə evdə toxunmuş mələfə altında ahəngdar nəfəslər qalır, tufandan sonra yavaş-yavaş sakitləşən dəniz kimi.

Gecə, yekunlar vurulan zaman, Allah adamları mənəfəətbərdar olduqları nemətlərdən müvəqqəti olaraq kənar edir. Adamlar rəfedilməz yuxunun şiltaqlığı üzündən səhərə kimi barmaqlarını yumub istirahət etdikləri zaman, mən onların yığdıqları mirası daha aydın görəcəyəm.

Bəlkə o zaman sözlə ifadəsi çətin olan şey mənə aşkar oldu. Mən odu əlhavası tapan kor kimi, oda doğru gələcəyəm. Kor odu təsvir edə bilməz, amma hər halda onu tapır. Bəlkə o zaman müdafiəsi lazım gələn, gözə görünməyən, amma kənd gecələri külün altında közərən köz kimi yaşayan bir şeyə rast gəldim.

Mən uçuşun ləğv edilməsindən bir şey gözləməirdim. Adi kəndi dərk etmək üçün, hər şeydən əvvəl...

– Kapitan!

– Bəli.

– Altı qırıcı, altı, qabaqda soldan.

Elə bil göy guruladı.

Lazımdır... lazımdır. Lakin mən payımı vaxtında almaq istədim. Mən məhəbbət haqqı qazanmaq istədim. Mən kimin yolunda öldüyümü anlamaq istədim...

VIII

– Atıcı!

– Kapitan?!

– Eşitdinizmi? Altı qırıcı təyyarə, altı, qabaqda soldan.

– Eşitdim, kapitan.

– Dütertr, onlar bizi görüblər?

– Görüblər. Bizə tərəf dönürlər. Biz onlardan beş yüz metr yüksəkdəyik.

– Atıcı, eşitdinizmi? Biz beş yüz metr yüksəkdəyik, Dütertr! Hələ uzaqdırlar?

– ...bir neçə saniyə.

– Atıcı, eşitdinizmi? Bir neçə saniyədən sonra quyruğumuzda olacaqlar. Odur, mən onları görürəm! Balacadırlar. Zəhərli arı dəstəsi kimi.

- Atıcı! Onlar birbaş üstümüzə gəlirlər. İndi görərsiniz. Odur ha!
 - Mən... mən heç nə görmürəm. Hə, gördüm!
 - İndi də mən gözdən itirdim.
 - Arxamızca gəlirlərmi?..
 - Gəlirlər.
 - Yuxarı sürətlə qalxırlar?
 - Bilmirəm. Deyəsən, yox... yox!
 - Qərarınız nədir, cənab kapitan?
- Bunu Dütertr soruşdu.
- Mən nə qərara gələ bilərəm!?
- Biz susuruq.

Qərara gəlməli bir şey yoxdur. Hər şey ancaq Allahdan asılıdır. Əgər mən dönsəm, aramızdakı məsafə azalacaqdır. Birbaşə günəşə doğru uçuruq, çox hündürdə uçanda isə sürəti itirmədən və bir neçə kilometr geri düşmədən daha beş yüz metr yuxarı qalxmaq olmaz. Ona görə bizim yüksəkliyə qalxıb bizi qovmağa başlayana kimi bəlkə gözqamaşdırıcı günəş şüaları içərisinə girməyə macal tapdıq.

- Atıcı, hələ də gəlirlər?
- Gəlirlər.
- Biz onlardan aralanırıqmı?
- Hm... yox... bəli!

Hər şey Allahdan və günəşdən asılıdır.

Döyüş ehtimalını nəzərə alaraq (halbuki qırıcı təyyarələr döyüş aparmaqdan çox, qırırlar) mən bütün gücümü toplayıb, donmuş pedalları tərpətmək istəyirəm. Mən özümü nədənsə birtəhər hiss edirəm, ancaq qırıcı təyyarələr hələ gözümün önündədir. Mən bütün ağırlığımı tərs pedalların üstünə salıram.

Mən yenə hiss edirəm ki, geyinən zaman bundan daha çox həyəcan keçirirdim, halbuki indi baş verən hadisə məni uğursuzluq gözləməyə vadar edir. Hətta məni qəzəb boğur. Təsirli, faydalı qəzəb.

Lakin fədakarlığın heç bir sərməstliyi yoxdur. Mən dişlə didməyə hazıram.

- Atıcı, onlardan aralanırıqmı?
- Aralanırıq, cənab kapitan.
- Çox yaxşı.
- Dütertr... Dütertr...
- Eşidirəm, cənab kapitan.
- Yox... heç bir şey.
- Nə olmuşdur, cənab kapitan?
- Heç... mənə elə gəldi ki... yox... heç nə...

Mən onlara heç nə deməyəcəyəm. Mən onları məsxərəyə qoymaq istəmirəm. Əgər mən ştopora keçsəm, bunu onlar özləri də başa düşərlər. Onlar özləri də başa düşərlər ki, mən sürətlə başaşağı enirəm...

Qəribədir, mən 50 dərəcə şaxtada tər tökürəm. Qəribədir. Aha, nə olduğunu indi anlayıram. Yavaş-yavaş şüurumu itirirəm. Lap yavaş-yavaş...

Mən cihaz lövhəsini görürəm. Artıq cihaz lövhəsini görmürəm. Sükandan yapışmış əllərim zəifləyir. Danışmağa da təqətim yoxdur. Mən huşumu itirirəm. Bihuş olmaq...

Rezin borunu barmaqlarımla hövkələyirəm. Burnuma həyat gətirən hava vurur. Deməli, oksigen qaydasındadır... Deməli... Əlbəttə. Mən sadəcə gicəm. Bütün məsələ pedallardadır. Bütün ağırlığımı onların üstünə salmışam. On min metr yüksəklikdə özümü balaqan pəhləvanı kimi, canbazlar kimi apardım. Axı oksigen mənə güclə çatır. Onu qənaətlə sərf etmək lazım idi. İndi mən ağılsızlığımın cəzasını çəkirəm...

Mən olduqca tez-tez nəfəs alıram. Ürəyim yeyin vurur, çox yeyin. O, zəif zıncırov kimidir. Mən öz ekipajıma heç nə deməyəcəyəm. Əgər mən ştopora getsəm, onlar bunu biləcəklər. Mən cihaz lövhəsini görürəm... Artıq cihaz lövhəsini görmürəm... Məni tər götürüb gedir və darılıram.

Həyat asta-asta mənə qayıtdı.

– Dütertr!

– Eşidirəm, cənab kapitan.

Mən əhvalatı ona nağıl etmək istəyirəm.

– Mən... fikirləşdim... ki...

Mən öz niyyətimdən vaz keçirəm. Sözlər, demək olar, bütün oksigeni udur, mən üç söz deməmiş, boğuluram. Mən özümə gəlirəm, amma zəifəm, çox zəifəm...

– Nə olmuşdur, cənab kapitan?

– Yox... heç bir şey...

– Cənab kapitan, doğrusu, siz müəmmalı danışırırsınız.

Mən müəmmalı danışiram. Amma mən sağam.

– ...biz onların... əlini boşda qoyduq.

– Cücəni payızda sayarlar, cənab kapitan.

– Cücəni payızda sayarlar, qabaqda Arras var.

Beləliklə, mən bir neçə dəqiqə ərzində düşündüm ki, daha qayıtmayacağam, amma yenə də dəhşətli bir qorxu necə deyərlər, bir an içində saçları ağardan qorxu hiss etmədim. İndi mən Saqonu xatırlayıram. Saqonun bizə nağıl etdiklərini xatırlayıram; iki ay bundan qabaq, hava vuruşmalarında vurulub Fransa zonasına salındıqdan bir neçə gün sonra, biz hospitala, ona dəyməyə getmişdik. Qırıcı təyyarələrlə əhatə olunmuş, sanki divara qısınanmış Saqon nə hiss etmişdi, özünü ölüm ayağında görmüşdümü?

IX

Elə bil indicə onu hospital çarpayısında görürəm. Saqon paraşütlə atılanda təyyarənin quyruğuna ilişmiş və dizini əzmışdi, amma o, təkanı hiss etməmişdi. Üzü və əlləri bərk yanmışdı, lakin ümumiyyətlə vəziyyəti qorxulu deyildi. O, bu hadisə haqqında arxayın-arxayın, laqeyd-laqeyd danışdı, sanki gördüyü işlərin hesabatını verirdi.

– ...Hər tərəfdən işıqlı izlər buraxan güllələri görəndə başa düşdüm ki, atırlar. Cihaz lövhəsi dağılmışdı. Sonra mən azacıq tüstü gördüm, lap az. Tüstü qabaqdan gəlirdi. Mən düşündüm ki, bu... siz bilirsiniz, orada birləşdirici boru vardır... Alov az idi.

Saqon fikrə gedir, üz-gözünü turşudur. Ona elə gəlir ki, alovun şiddətli və ya zəif olduğunu bilməyimiz vacibdir. O tərəddüd edir:

– Hər halda... alov var idi... Onda mən onlara dedim ki, tullansınlar.

Çünki alov on saniyə ərzində təyyarəni məşələ çevirir.

Bu zaman mən lükü açdım. Nahaq yerə. Alov kabinəyə üz qoydu. Bir az özümü itirdim.

Yeddi min metr yüksəklikdə parovoz ocağının alovu qarnınıza vurur, siz isə özünüzü bir az itirirsiniz. Mən Saqonun dediklərinin əksinə getmək, günaha batmaq istəmirəm, buna görə onun qəhrəmanlığını yaxud təvazökarlığını göylərə qaldırmaq istəmirəm. Saqon özünü nə qəhrəman, nə təvazökar hesab eləməz. O belə deyər: “Yox, həqiqətən bir az özümü itirdim...” O şəksiz dəqiq olmağa çalışır.

Bununla belə, mən inanıram ki, şüurun fəaliyyət dairəsi çox da böyük deyil. Bir dəfə o, ancaq bir problemi əhatə edə bilir. Əgər siz yumruq davası edirsinizsə, başınız döyüş fəndlərinə qarışmışsa, zərbələrin ağrısını hiss etmirsiniz. Hidroplanda avariyyəyə düşəndə boğulacağıma əmin olduğum zaman buz kimi su mənə isti gəlirdi. Yaxud, daha doğrusu, şüurum suyun hərərətini dərk edə bilmirdi. Şüurum ayrı şeylərlə məşğul idi. Suyun hərərəti yadımda qalmamışdı. Saqonun da şüuru tullanma texnikası ilə məşğuldu. Saqonun gözündə bütün dünya tullayan dəstəkdən, axtardığı paraşüt həlqəsindən və ekipajın xilas texnikasından ibarət idi. “Tullandınız?” Sükut. “Təyyarədə bir adam varmı?” Sükut.

– Mən qət etdim ki, tək qalmışam. Mən qət etdim ki, tullanmaq olar... – Onda üzü və əlləri qarsılmışdı. Mən bir az qalxdım, ayağımı kabinənin qırağından aşırıdım və qanadın üstündə dayandım. Sonra qabağa əyildim, baxdım, şturman yoxdu...

Qırıcı təyyarələrin gülləsi ilə öldürülmüş şturman kabinənin o başına tirlənmişdi.

– Geri çəkiləndə gördüm ki, atıcı yoxdur. Atıcı da ölmüşdür.

– Mən qət etdim ki, tək qalmışam...

O ölçüb-biçirdi:

– Əgər mən bilsəydim... təzədən kabinetə girə bilərdim... alov güclü deyildi... mən qanadın üstündə çox ləngidim. Kabinədən çıxmazdan əvvəl təyyarəni aşağıya yönəltdim. Maşın yaxşı gedirdi, nəfəs almaq mümkün idi, özümü pis hiss etmirdim. Bəli, bəli, mən qanadın üstündə çox qaldım... Nə edəcəyimi bilmirdim.

Saqonun qarşısında heç də həlli müşkül məsələ yoxdu: o firləşirdi ki, təyyarədə tək qalmışdır, təyyarəsi yanır, qırıcı təyyarələr elə hey ona hücum edir, güllələr yağdırırlar. Saqonun heykəliyindən bizə bir məsələ aydın oldu: o heç bir arzu duymurmuş. O heç bir şey hiss etməmiş. Nə qədər istəsən vaxtı varmış. Görəcəyi bir iş isə qətiyyənlə yoxmuş, mən tədricən bu hissi, bu duyğunu, bəzən yaxın ölümün labüdlüyünü xəbər verən bu duyğunu dərk edirdim: birdən görməyə bir iş tapmırsan... Bu boşluqda bir şey devirmək ehtirası haqqında olan təmsillərə nə qədər oxşamır. Saqon orada, qanadın üstündə qalmışdı, sanki zamanın həddudlarından kənara atılmışdı.

O dedi:

– Sonra atıldım. Pis atıldım. Mən fırlanırdım. Qorxurdum ki, həlqəni vaxtından qabaq dartaram, paraşütə dolaşıb qalaram. Düzələnə qədər gözlədim. Ah, mən nə qədər çox gözlədim...

Beləliklə, Saqonun yadına düşdü ki, bu hadisənin əvvəlindən axırına qədər o nə isə gözləyirmiş. Alovun güclənməsini gözləyirmiş. Sonra, qanadın üstündə nə gözlədiyi məlum deyildi. Yəni də dik düşəndə gözləyirmiş.

Bu Saqon idi, bəli, bu gözə çarpmayan, həmişəkindən daha sadə görünən, dərin uçurumun qırağında durub, heyrətlə və təəssüflə yerində ayaq döyən Saqon idi.

X

Budur, biz iki saatdır ki, təzyiqin bir neçə dəfə normadan aşağı olduğu havada hərhlənirik, ekipaj yavaş-yavaş əldən düşür. Biz, demək olar, danışmırıq. Bir-iki dəfə də ehtiyatla pedalı basmağa çalışdım. Amma inad göstərmədim. Hər dəfə mənə eyni xoş xumarlanma bürüyürdü.

Dütertr çoxdandır mənə viraj haqqında xəbərdarlıq edir, bu ona şəkil çəkmək üçün lazımdır. Sükan az qala tamam donsa da mən vəziyyətdən birtəhər çıxıram. Təyyarəni yana əyirəm, sükanı bir az özümə tərəf çəkirəm, maşın güc-bəla ilə viraja başlayır. Dütertr iyirmiyə qədər şəkil çəkə bilir.

– Yüksəklik nə qədərdir?

– On min iki yüz...

Mən hələ də Saqon haqqında düşünürəm... İnsan necə varsa, həmişə elə də qalır. Biz hamımız müxtəlif adamlarıq. Mən özümdə həmişə özümü görmüşəm. Saqon təkcə Saqonu tanıyırdı. Adam öləndə kim olubsa, o adla da ölür. Əgər ölüm adi saxtaçıyı yaxalayıbsa, adi saxtaçı ölür. Bizi sarsıtmaq üçün yazıçıların uydurduğu o qəribə sərsərilik bəs hardadır?

Mən İspaniyada mərmilərlə dağıdılmış evlərin tör-töküntüləri altından bir adam çıxarıldığını gördüm, onu bir neçə günə qazıb çıxarmışdılar. Səssiz-səmirsiz dayanan, qəflətən hürkmüş kimi görünən izdiham az qala o dünyadan qayıtmış bu adamı araya aldı. Zir-zibil və torpaq-qum altında qalmış havasızlıqdan və acliqdan, demək olar ki, aqlını itirmiş bu adam qazılıb çıxarılmış əjdahaya oxşayırdı. Bəziləri cəsarətlənib sual verməyə başladığı və onun küt bir diqqətlə onlara qulaq asdığı zaman camaatın çaşqınlığı sıxıntı hissi ilə əvəz olundu.

Onun şüurunu açmaq üçün işlətdikləri açarlar kara gəlmirdi, çünki heç kəs ondan nə soruşmaq lazım olduğunu bilmirdi. On dan soruşurdular: “Siz nə hiss edirsiniz... Nə fikirləşirsiniz... Nə edirsiniz...” Sanki uçurum üzərindən bəxtəbəxt körpü salırdılar. Gecənin qaranlığına bürünmüş lal-karı xilas etmək istəyənlər onun diqqətini cəlb etmək üçün əllərinə düşən ilk vasitədən belə istifadə edirlər.

O adam cavab vermək vəziyyətinə gələndə dedi:

– Bəli, bəli, mən uzun sürən şaqqıltı eşitdim.

Yaxud:

– Vəziyyətim ağır idi. Bu çox davam etdi. Ah, nə qədər çox çəkdi...

Yaxud:

– Belim ağrıyır, yaman ağrıyır...

Bu adam bizə ancaq bu adam haqqında danışır. Hər şeydən artıq isə o itirdiyi saat haqqında deyirdi:

– Mən onu o qədər axtardım ki... Yaxşı saat idi... ancaq zil qaranlıqda...

Şübhəsiz, həyat ona vaxtın axıb getməsinə duymağı və alışdığı şeyləri sevməyi öyrətmişdi. Buna görə də öz aləmini, bu, dağınıq və zülmətdən ibarət olsa belə dərk etmək üçün o, ancaq özü olduğu adamın hisslərinə malik idi. Heç kəsə verə bilmədiyi, amma hamının dilinin ucunda olan əsas suala: “Siz nəçi idiniz? Siz özünüzdə kimi kəşf etdiniz?” sualına o yalnız bir cavab verə bilirdi: “Öz özümü”.

İnsanın əvvəllər ağılına gətirmədiyi başqa bir adamın öz şəxsinə oyanması, heç bir şəraitdə mümkün deyil. Yaşamaq ağır-ağır doğulmaq deməkdir. Hazır varlığı mənimsəmək çox asan yol olardı.

Bəzən adama elə gəlir ki, qəfil münəvvərləşmə insan taleyini tamam dəyişdirə bilər. Lakin münəvvərləşmə yalnız o deməkdir ki, ağır-ağır hazırlanan yol qəflətən Ruha açılır. Mən uzun müddət qrammatika öyrənmişəm, mənə sintaksis öyrətmişlər. Məndə hiss oyatmışlar. Və birdən mənim qəlbimdə poema dilləndi.

Əlbəttə, indi mən məhəbbət duymuram, amma bu axşam məndə bir şey təzahür etsə, deməli, mən əvvəllər zəhmət çəkmişəm və gözə görünməyən bina üçün daş daşımışam. Mən özüm özümə şənlik hazırlayıram və mənim deməyə haqqım yoxdur ki, məndə qəflətən başqa bir adam əmələ gəlmişdir, çünki bu başqa adamı mən özüm yaradıram.

Mən bütün hərbi macəralarımdan bu ağır, ləng hazırlıqdan başqa bir şey gözləmirəm. O, qrammatika kimi, sonra əvəzini çıxacaqdır.

Bu tədricən təqətdən salma bizdə həyatı duymanı kütləşdirmişdir. Biz qocalırıq. Tapşırıqlar qocaldır. Böyük yüksəklikdə

uçmaq nəyin bahasına başa gəlir? On min metr yüksəklikdə keçirilən bir saat orqanizmin bir həftə, üç həftə, bir ay normal həyatına, ürəyin, ciyərlərin, arteriyanın normal işləməsinə bərabərdirmi? Bir də hamısı bir deyilmi! Mənim bihuşluğum məni bir əsr qocaltdı; mən qocaların dinc, sakit həyatını daddım. Uçuş üçün geyindiyim zaman məni həyəcanlandıran hər şey, indi sanki çox-çox uzaq keçmişdə itib getmişdir. Arras isə nəhayətsiz uzaq gələcəkdədir. Bəs hərbi macərələr? O macərələr hardadır?

Cəmi-cümlətanı on dəqiqə bundan qabaq mən az qala məhv olmuşdum, amma üç saniyə ərzində qarşımdan ötüb keçən o balaca arılardan başqa nağıl etməyə bir şey yoxdur. Əsl macərə isə saniyənin onda biri qədər çəkərdi. Lakin bizlərdən heç kəs, heç vaxt qayıtmır ki, onun haqqında danışaq.

– Sol ayağınızı basın, cənab kapitan.

Düettr pedalların donduğunu unutmuşdu. Mənim isə, uşaqlıqda məni heyretə salmış bir şəkil yadıma düşmüşdü. O şəkildə tələf olmuş gəmilərin şimal şəfəqi fonunda, qütb buzları arasında sıxışdırılmış qəribə qəbiristanlıq təsvir olunmuşdu. Gül rəngli əbədi toranlıqda onlar buz bağlamış qollarını uzatmışdılar. Onların tarım yelkənləri sakit havada hələ də küləyin möhrünü hişz etmişdi. Zərif çiyinlərin möhrünü balınc hişz edən kimi. Lakin hişz edilirdi ki, onlar coddur, kövrəkdir.

Burada hər şey donmuşdu. Linglər donmuşdu, pulemyotlar donmuşdu. Mən atıcıdan:

– Pulemyotlar nə vəziyyətdədir? – deyə soruşanda o cavab verdi:

– İşləmir.

– Yaxşı.

Oksigen maskasının respiratoruna mən buz iynələri tükürürəm. Ara-sıra elastik rezinin içini tutmuş buzu əzməli oluram, o məni nəfəs almağa qoymur. Mən borunu sıxanda buzun əlimdə necə xırçıldadığını hişz edirəm.

– Atıcı, oksigen qaydasındadır?

– Qaydasındadır.

– Balonlarda təzyiq nə qədərdir?

– Hm... Yetmiş.

– Yaxşı.

Bizim üçün vaxt da donmuşdur. Biz üç nəfər ağsaqqal qocayıq. Heç nə tərpənmir, heç nə tələsdirmir. Heç nə qorxutmur.

Döyüş qəhrəmanlığı? Bir dəfə mayor Alias nədənsə mənə xəbərdarlıq etdi:

– Ehtiyatlı olmağa çalışın!

Mayor Alias, ehtiyatlı olum? Nə sayaq? Qırıcı təyyarələr sizi yuxarıdan ildırım kimi vurur. Sizdən min beş yüz metr yuxarıdan uçan qırıcılar dəstəsi, sizi özlərindən aşağıda görüb tələsməyə bilər. O, manevr edir, nişan alır, əlverişli mövqe seçir. Siz isə hələ heç bir şey bilmirsiniz. Siz üstünü yırtıcı kölgəsi almış siçansız. Siçan elə hesab edir ki, o yaşayır. O hələ çovdarın içində oynaqalayır. Lakin o artıq qırğı gözlərinin əsiridir, siçan onun gözlərinə qatrandan da bərk yapışmışdır. Çünki qırğı onu daha buraxmayacaq.

Siz də həmçinin. Siz təyyarəni sürməkdə davam edirsiniz, siz xəyalə dalırsınız, yeri müşahidə edirsiniz. Amma bu arada, adamın bəbəyində çətin seçilən qara bir nöqtə sizi ölümə məhkum etmişdir.

Doqquz qırıcı təyyarə kefi istədiyi vaxt şaquli istiqamətdə üstünüzə cuma bilər. Vaxtları nə qədər istəsən var. Saatda doqquz yüz kilometr sürətlə o sizə dəhşətli qarpun zərbəsi endirir, bununla səhsiz şübhəsiz məğlub edir. Bombardmançılar eskadrası elə atəş qüvvəsinə malikdir ki, onun müdafiəyə girişməsinin mənası var, amma göylərdə itib batmış bir kəşfiyyat təyyarəsi heç bir zaman yetmiş iki pulemyotun öhdəsindən gələ bilməz, özü də o, qırıcı təyyarələri ancaq atılan güllələrin işığında görür.

Hər şeyin zərbə altında olduğunu duyduğumuz vaxt həmin qırıcı təyyarə, kobra kimi, zəhərini bir anda töküb, atəş meydana-nından çıxacaq, yuxarılara, əlçatmaz yüksəkliyə qalxacaq. Kobralar belə yırgalanırlar, bir göz qırpımında sancıb, yenidən yırgalanmağa başlayırlar.

Deməli, qırıcı təyyarələr gözdən itəndə hələ heç nə dəyişilmədi. Üzlər də dəyişilmədi. Onlar indi, səma boşlanda və yəni-dən sakitlik yarananda dəyişirlər. Qırıcı təyyarə vur-tut laqeyd müşahidəçiyə çevrilir, şturmanın isə paralanmış yuxu arteriyasından qan fışqırır, sağ motorun örtüyündən ürkək-ürkek ilk alov çıxır, indi o güclənəcəkdir, kürə kimi alovlanacaqdır. Kobra qıvrılıb yatmışdır, zəhəri isə ürəyə işləyir, üzdə ilk əzələ əsəbiliklə səyriyir. Qırıclar öldürmərlər. Onlar ölüm səpirlər. Qırıclar uzaqlaşandan sonra ölüm öz bəhrəsini verir.

Mayor Alias, ehtiyatlı olum? Nə sayaq? Biz qırıcı təyyarələrlə rastlaşanda mənim qərara gəlməyimə bir şey qalmırdı. Mən onların gəlişindən xəbər tutmaya da bilərdim. Əgər onlar düz mənim üstümdə uçsaydılar, mən bunu bilməzdim.

Ehtiyatlı olum? Axı səma boşdur!

Yer boşdur!

On kilometrlik yüksəklikdə müşahidə aparanda adam görünür. Belə yüksəklikdən adamın hərəkətini ayırd etmək olmaz. Bizim uzunfokuslu fotoaparatlarımız mikroskopu əvəz edir. Burada mikroskop adamları seçmək üçün deyil – adamı bu cihazın köməyi ilə görmək olmaz – o, insanın varlığına dəlalət edən əlamətləri: yolları, kanalları, qatarları, barjları görmək üçündür. İnsan mikroskop altında gördüklərimizə can verir. Mən laqeyd aliməm, ona görə də bu mikrobların müharibəsi bu saat mənim üçün yalnız laboratoriya tədqiqatı obyektidir.

– Dütertr, atırlar?

– Deyəsən, atırlar.

O haradan bilsin? Aramız çox uzaqdır, tüstü yerlə birləşir. Əlbəttə, onlar bizi belə sərrast olmayan atəşlə vurub salmağa ümid etmirlər. On min metr yüksəklikdə biz xata-bəladan uzağıq. Onlar bizim vəziyyətimizi müəyyən etmək üçün atırlar, bəlkə də bunu qırıcı təyyarələri izimizə salmaq üçün edirlər. Görünməz toz kimi göydə itib-batmış qırıcı təyyarələri.

Təyyarə böyük yüksəklikdə uça-uça sədəf kimi ağ şleyfi, gəlin duvağı kimi, arxasınca çəkib apardığı üçün bizi yerdən gö-

rürlər. Uçuşun əmələ gətirdiyi silkələmə atmosferdə su buxarını kristallaşdırır. Biz buz iynələrin lələyə oxşar lentasını arxamızca çözləyirik. Əgər atmosfer şəraiti buludların əmələ gəlməsinə imkan verirsə, bu iz yavaş-yavaş şişəcək və çöllər üzərində axşam buludları əmələ gələcəkdir.

Qırıcı təyyarələr bizi bortradio stansiyası, ətrafımızda olan partlayışlar, nəhayət, cah-calallı ağ şleyfimizin sayəsində tapırlar. Amma yenə də biz, demək olar, kosmik boşluqda cövlan edirik.

Biz saatda beş yüz otuz kilometr sürətlə uçuruq, mən bunu dəqiq bilirəm. Bununla belə, hər şey dayanmışdır. Sürət cıdır yolunda da hiss olunur. Amma burada hər şey boşluğa qərq olmuşdur. Yer də belədir: saniyədə qırx iki kilometr sürətlə hər-lənməsinə baxmayaraq adama elə gəlir ki, o, günəşin ətrafında çox ağır-ağır fırlanır. Bu düz bir il çəkir. Bizi də ola bilsin nə isə ağır-ağır qovur, bizə doğru da nə isə can atır. Hava müharibə-sində fəza vahidinə neçə təyyarə düşür? Onlar kilsə qübbəsi altındakı tozlar kimidir. Özümüz toz ola-ola bəlkə, onlarla ya yüz-lərlə tozcuğu özümüzə doğru çəkirik. Bu tozların hamısı günəş şüalarında ağır-ağır qalxır, sanki harada isə xalça çırpırlar.

Mayor Alias, mən nədən ehtiyat etməliyəm? Aşağıda düz baxanda, hərəkətsiz təmiz şüşədən ancaq keçən əsrlərin oyun-oyuncağını görürəm. Mən muzey vitrinləri üzərinə əyilirəm. Budur, təyyarəni döndərdim, indi işığın əksinə baxıram: harada isə, irəlidə, çox uzaqlarda, əlbəttə, Dünkerk və dənizdir. Amma böyürdən baxanda bir şey ayırd etmək çətin olur. Günəş bu saat lap aşağıdadır, mən bərk parlayan güzgünün üstündə uçuram.

- Dütertr, siz bu zəhrimarin içində bir şey görürsünüzmü?
- Şaquli baxanda görürəm, cənab kapitan...
- Ey atıcı, qırıcılar nə edirlər?
- Təzə şey yoxdur...

Bizim təqib olunub-olunmamağımızdan, arxamızca çəkib apardığımızı oxşayan çoxlu tor şleyfin bizi təqib etdiyini yerdən görüb-görməmələrindən mənim əsla xəbərim yoxdur.

“Tor şleyf”. Bu sözlər mənim təxəyyülümü dindirir. Gözü-mün qabağında əvvəlcə mənə qəşəng görünən obraz yaranır.

“...Soyuq ulduzlardan olan uzun şleyfimizi yavaş-yavaş arxamızca çəkə-çəkə, əlyetməz aqibətimizə doğru canlar alan qadın kimi gedirik”.

– Sol ayağınızı basın!

Bu isə gerçəklikdir. Lakin mən yenə öz şit poeziyama qayıdıram:

“...Bu virajın ardınca pərəstişkarlarımızın tam bir dəstəsi dönəcəkdir...”.

Sol ayaqla... sol ayaqla... Demək asandır!

Çox gözəl qadının virajı baş tutmur.

– Əgər oxusanız... halınız fənalaşar... cənab kapitan.

Doğrudanmı mən oxuyurdum?

Dütr mənim yüngül musiqiyə olan bütün həvəsimi öldürür.

Mən demək olar, şəkil çəkməyi qurtarmışam. Tezliklə Arrassa tərəf enmək olar.

Olar... Olar... şübhəsiz! Fərsətdən istifadə etmək lazımdır.

Bu da bir əngəl! Qaz sektorunun dəstəyi də donmuşdur...

Mən fikirləşirəm:

“Bu həftə havaya qalxmış üç ekipajdan biri qayıtmışdır. Deməli, xilas olmaq ehtimalı azdır. Biz qayıtsaq da danışmağa bir şey olmayacaqdır. Mən həyatımda qəhrəmanlıq adlandırılan gündəlik işlər görməli olmuşam: poçt yolları salmaq, Böyük səhrada, Cənubi Amerikada toqquşmalar...”

Lakin müharibə əsl rəşadət deyil, müharibə rəşadətin suraqatıdır... qəhrəmanlığın əsasında onun yaratdığı əlaqələrin zənginliyi, qoyduğu məsələlər, oyatdığı təkamül durur. Adi “oryol” yaxud “reşko” oyunu həyat, yaxud ölümdən oynanılsa belə, qəhrəmanlığa çevrilməyəcəkdir. Müharibə rəşadət deyil. Müharibə xəstəlikdir. Yatalaq xəstəliyi kimi...”

Bəlkə sonralar başa düşdüm ki, mənim müharibə vaxtı yeganə əsl rəşadətim Orkontada fermadakı otaqla bağlı olan əməllərimmiş.

XI

Otuz doqquzuncu ildə, sərt qış vaxtı mənim dəstəm Sen-Dizye yaxınlığındakı Orkonta kəndində məskən saldığı zaman mən bir gil möhrə evdə yaşayırdım. Gecələr hava o qədər soyuyurdu ki, səhəngimdəki su buza dönürdü, buna görə də geyinməkdən qabaq ilk növbədə sobanı qalayırdım. Bunu etmək üçün büzüşüb ləzzətlə yatdığım isti yatağımdan çıxmalı olurdum.

Mənim üçün bu boş və donmuş otaqdakı adi monastır yatağından yaxşı şey yox idi. Ağır gündən sonra burada mən dinc bir rahatlıq duyurdum. Burada təhlükəsizlikdən ləzzət alırdım. Burada məni heç nə təhdid etmirdi. Gündüzlər bədənim böyük yüksəkliyin sərt işgəncələrinə məruz qalırdı, gündüzlər onu ölüm saçan qəlpələr hədələyirdi. Gündüzlər o əzab-əziyyət hədəfi ola bilərdi. Onu nahaq yerə parça-parça edə bilərdilər. Gündüzlər bədənim mənim deyildi. Daha mənim deyildi. Onu əldən, ayaqdan məhrum edə bilər, onun qanını axıda bilərdilər. Çünki – bu da yalnız müharibədə olur – sizin bədəniniz özünüzə mənsub olmayan əşyalar anbarına çevrilir. Məhkəmə icraçısı gəlib sizin gözlərinizi tələb edir. Siz də öz görmə qabiliyyətinizi ona verirsiniz. Məhkəmə icraçısı gəlib sizin qıçlarınızı tələb edir və siz yerimək iqtidarınızı ona verirsiniz. Məhkəmə icraçısı əlində məşəl gəlib sizin üzünüzün bütün dərisini istəyir. Siz eybəcər bir şəkllə düşürsünüz, çünki siz ondan yaxanızı adamlara mehriban-mehriban gülümsəmək qabiliyyətinizi itirməklə qurtarırsınız. Beləliklə, həmin gün mənim düşmənim ola biləcək və mənə məşəqqətlər verə biləcək bədən, inilti fabrikinə çevrilə biləcək bədən, hələlik mənim dostum olaraq qalırdı, itaətkar və mehriban idi, rahatca büzüşərək mələfənin üstündə mürgüləyir və mənim şüuruma məişətin sevincindən, ləzzətlə xoruldamaqdan başqa bir şey təlqin etmirdi. Ancaq mən istər-istəməz onu yataqdan çıxarmalı, buzlu su ilə yumalı, tıraş etməli, geyindir-məli, öyər-əskiksiz polad qəlpələrin qarşısına qoymalı idim. Və mənə belə gəlirdi ki, bədənimi yataqdan çıxartmaqla sanki uşağın anasının qoynundan dartıb alır, onu anasının döşündən, uşağın

bədənini körpəlikdə əzizləyən, nazlayan, isidən, qoruyan bir şeydən ayırıram.

Öz qərarımı yaxşı-yaxşı düşünüb götür-qoy edir, onun həllini mümkün olduqca uzadır, sonra dişimi dişimə basıb, cəld sobınan yanına tullanır, ona bir qucaq odun atıb benzin tökürdüm. Alov odunu ağzına alandan sonra mən yenə keçib hələ soyumamış yatağıma girir, yorğanın altına soxularaq, təkcə sol gözümlə peçə tamaşa eləməyə başlayırdım. Əvvəlcə bir elə yanmırdı, sonra alovun dilləri tavanda sayrışmağa başlayırdı. Sonra alov odunun hamısını bürüyürdü, uğurlu bayramlarda qonaqları bürüyən şadlıq kimi. Odun çartıldamağa, guruldamağa, oxumağa başlayırdı. Kənd toylarında olduğu kimi, bir şənlik yaranırdı; elə bil dəmlənmiş toy iştirakçıları səs-küy salmağa, bir-birini dümsükləməyə başlayırlar.

Bəzən də mənə elə gəlirdi ki, mərhəmətli odum, öz sahibinə sədaqətlə qulluq edən zirəng it kimi, məni gecə-gündüz qoruyur. Oda baxarkən mən gizli bir sevinc duyurdum. Şənlik tamam qızıışanda, kölgələr tavanda oynayanda, gur ocağın musiqisi səslənəndə; sobanın küncünə köz qalaqlananda, bütün otaq sehirli qatran və tüstü qoxusu ilə dolanda, mən sıçrayıb bir dostumu o biri dostumun xatirinə tərk edirdim, yataqdan oda tərəf qaçırdım, daha səxavətlini seçirdim, doğrusu bilmirəm qarnımı yandırırıdım, ya ürəyimi qızdırırdım. İki afətdən birini, daha cazibədarını, daha təmtəraqlısını, özünü daha gurultulu, daha dəbdəbəli gözə soxanını seçirdim.

Bu qayda ilə üç dəfə: əvvəlcə sobanın qalamaq üçün, sonra təzədən yatağa girmək üçün, nəhayət, istinin məhsulunu toplamaq üçün dişlərim şaqqıldağa-şaqqıldağa otağın buzluq səhrasını üç dəfə bu başdan o başa gedir və qütb ekspedisiyasının nə olduğunu müəyyən dərəcədə dərk edirdim. Mən biyabanlıqdan, kimsəsiz fəzalardan gözəl yerə cumurdum, qarşımda oynayan bu füsunkar alov mənə qoruqçu it rəqsi bəxş edirdi.

Bunlar hamısı sanki boş şeylərdir. Amma mənim üçün bu əsl rəşadət idi. Otağım heç bir zaman onda kəşf edə bilməyəcəyim

bir cəhəti açıq-aşkar gözümlün önündə canlandırırdı, mən buraya adi bir səyyah kimi gəlmiş olsaydım, bu cəhəti heç vaxt görə bil-məzdim. O zaman bu otaq mənə çarpayısı, səhəngi və əlkət soba olan, heç bir cəhətdən diqqəti cəlb etməyən boş bir otaq kimi görünərdi. Mən ancaq bu otaqda bir-iki dəfə əsnəyirdim. Mən onun bu üç simasını, onda birləşən bu üç əzəməti: yuxu, od və səhranı necə dərk edə bilərdim? Əvvəlcə ana döşünə qısılan, ana tərəfindən isidilən və müdafiə edilən uşaq bədənindən, sonra əzablar üçün yaranmış əsgər bədənindən, sonra isə oda, ətrafına tayfalar toplaşan bu müqəddəs şeyə hakim olmaq sevinci ilə aşıb-daşan insan bədənindən ibarət olan bu bədənlərin bütün metamorfozlarını mən necə sezə bilərdim! Od həm onun sahibi-nə, həm də dostlarına şərəf gətirir. Onlar dostlarını görməyə gə-lərkən, onun şənliyində iştirak edirlər, onun ətrafında dövrə vu-rub oturaraq gündəlik qayğılardan, özlərinin təşviş və iş-güc-lərindən söhbət edir, əllərini ovuşdura-ovuşdura, çubuqlarına tənbəki doldura-doldura deyirlər: “Ocaq başında oturmaq nə qədər xoşdur”.

Lakin artıq od yoxdur ki, mən mehribanlığa inanım. Artıq donmuş soyuq otaq yoxdur ki, rəşadətə inana bilim. Mən öz xə-yalımdan ayrılıram. Təkcə mütləq boşluq var. Təkcə qoçaqlıq var. Yalnız bir səs, Dütertrin yerinə yetirilməsi mümkün olma-yan xahişini təkid edən səsi var.

– Sol ayağınızı basın, cənab kapitan...

XII

Mən öz işimi yaxşı yerinə yetirirəm. Halbuki ekipajımız məğlubiyyətə məhkumdur. Mən məğlubiyyət mühitinə daxil ol-muşam. Hər tərəfdən üstümə məhrumiyyət cumur, hətta onun əlamətini də əlimdə tutmuşam.

Qaz sektorunun dəstəkləri donmuşdur. Mən tam rejimlə get-məyə məcburam. Budur, bu iki dəmir parçası məni müşkül mə-sələlər qarşısında qoymuşdur.

Mənim təyyarəmdə pərlərin son hədd hərhlənmə sürəti xeyli aşağı düşmüşdür. Əgər mən bütün qazla şığısam, saatda səkkiz yüz kilometrə yaxın bir sürətdən və pərlərin boşalmasından çətin yaxa qurtara bilərəm. Pərlərin boşalması isə valı dağıda bilər.

Bərk ayaqda mən motoru söndürə bilərdim. Onda isə mütləq qəzaya uğrayaram. Bu qəza həm tapşırığı pozar, həm də ola bilər, təyyarəni itirərik. Maşını endirmək üçün hər cür yer yaramır, çünki maşın yerə saatda yüz səksən kilometr sürətlə toxunur.

Deməli, nə olur-olsun, dəstəkləri boşaltmaq lazımdır. İlk səydən sonra sol dəstəyin öhdəsindən gəldim. Amma sağ dəstək hələ sözümlə baxmır.

İndi mən idarə edə bildiyim tək sol motorun dövriyyəsini azaltmaqla təhlükəli olmayan sürətlə yerə enə bilərəm. Əgər sol motorun dövriyyə sayını azaltsam, bunu sağ motorun çəkmə qüvvəsi ilə tənzim etməliyəm, bu da mütləq maşını sola çevirəcəkdir. Mən buna mane olmalıyam. Bunu eləmək üçün lazım olan pedallar isə tamam donmuşdur. Deməli, mən müvazinət yaratmaq imkanından məhrumam. Əgər sol motorun dövriyyəsini azaltsam, onda ştopora getməliyəm.

Beləliklə, riskə getməkdən, dövriyyənin sayını həddindən artıq qaldırmaqdan başqa çarəm yoxdur, bu zaman isə nəzəriyyəyə görə val dağıla bilər. Üç min beş yüz dövriyyə dağılmaq təhlükəsidir.

Bunların hamısı mənasızdır. Heç nə eləmək olmaz. Bizim aləm bir-birinin içərisinə keçirilməmiş çoxlu dişli çarxdan ibarətdir və burada iş mexanizmdə yox, Saatsazdadır. Saatsaz çatmır.

Biz doqquz aydır ki, vuruşuruq, amma bu vaxta qədər müvəffəq ola bilməmişik ki, pulemyot və idarəetmə sistemi buraxan zavodlar onları böyük yüksəklik şəraitinə uyğunlaşdırsınlar. Əlbəttə, bu, adamların başısoyuqluğundan irəli gəlir. Adamların əksəriyyəti namuslu və vicdanlıdırlar. Onların ətaləti, demək olar, həmişə söylərinin səmərəsizliyi səbəbi deyil, nəticəsidir.

Bu səmərəsizlik bizim hamımızı qəzavü-qədər kimi əzir. O, tankların qabağına süngü ilə çıxan piyadaları əzir. On təyyarə ilə

tək döyüşən təyyarəçiləri əzir. Hətta pulemyotları və idarəetmə sisteminin modernləşməsi ilə məşğul olmalı adamları da əzir.

Biz müdiriyyətin kor bətnində yaşayırıq. Müdiriyyət maşındır. Maşın nə qədər mükəmməl olsa, insanın müdaxiləsinə bir o qədər az yer qalar. Müdiriyyət qüsursuz olsa, insan dişli çarx rolunu oynadığı yerdə heç cür tənbəllik, vicdansızlıq, ədalətsizlik eləyə bilməz.

Lakin həmişə eyni işi görmək üçün düzəldilmiş maşın kimi, müdiriyyət də heç bir yaradıcılıq işinə qabil deyil. O filan qəbahət üçün filan cəzanı verir, filan məsələyə filan qərarla cavab verir. Müdiriyyət yeni məsələləri həll etmək üçün yaradılmamışdır. Əgər ştamplama dəzgahına taxta-talaşları töksən, o, mebel qayırmayacaq. O, dəzgahı bu işə uyğunlaşdırmaq üçün insanın onu dəyişmək ixtiyarı olmalıdır. Lakin müdiriyyətdə arzu edilməz insan müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün yaradılmış dişli çarxlar insan iradəsini rədd edir. Onlar Saatsazı rədd edir.

Mən noyabr ayından 2/33 qrupdayam. Mən bura gələn kimi yoldaşlar mənə xəbərdarlıq etdilər.

– İndi sən pulemyotsuz və idarəetmə sistemi olmayan Almanıyanın üzərində veyllənəcəksən.

Sonra da təskinlik üçün əlavə elədilər:

– Təşvişə düşmə. Bu, vəziyyəti dəyişmir: onsuz da qırıcı təyyarələr biz onları görməmiş bizi vurub yerə salırlar.

Budur, indi may ayında, bu söhbətdən yarım il sonra, pulemyotlar və idarə sistemi yenə donur.

Mən ölkəm kimi qədim həkimanə sözləri xatırlayıram: “Fransa məhv olmuş kimi görünəndə, onu möcüzə xilas edir”. Mən bunun nə üçün belə olduğunu başa düşdüm. Elə ki, müdhiş fəlakət bizim əla inzibati maşınımızı sıradan çıxartdı və onu təmir etməyin mümkün olmadığı aydın oldu, yaxşısı olmadığından onu sadə adamlarla əvəz etdilər. Və bu adamlar hər şeyi xilas etdilər.

Düşmən bombası aviasiya nazirliyini külə çevirəndə, ağllarına gələn ilk kapralı təcili çağırıb deyəcəklər:

– İdarə sisteminin donmamasına nail olmağı sizə tapşırıraq. Sizə qeyri-məhdud səlahiyyət verilir. Nə istəyirsiniz edin. Ancaq o, iki həftədən sonra əvvəlki kimi donsa, siz katorqaya gedəcəksiniz.

Onda bəlkə idarə sisteminin donu açıldı.

Belə qüsurlu inzibatçılıqdan yüzlərlə misal gətirə bilərəm. Şimal departamentlərindən birində intendant komissiyası boğaz inəkləri müsadirə etdi və sallaqxanani hələ ana bətnindən çıxmamış buzovların qəbiristanına çevirdi. Bu maşının hər bir hissəsi, intendant xidmətinin hər bir polkovniki bir maşın hissəsi kimi hərəkət edə bilərdi. Onların hamısı başqa hissəyə tabe idi, saat mexanizmində olduğu kimi. Hər cür itaətsizlik mənasız idi. Buna görə maşın korlanmağa başlayan kimi, boğaz inəkləri kəsib doğramağa girişdilər. Olsun ki, bu hələ ən kiçik müsibət idi. Daha ciddi xəsarət olsa, bir də görərsən, elə həmin maşın intendant polkovniklərini kəsib doğradı.

Bu ümumi süqut məni tamam sarsıtmışdır. Lakin indi, görünür, motorlarımdan birini xarab etmək lazım olmadığından, bir də gücümü sağ dəstəyin üstünə salıram. Hirsələndiyim üçün bütün qüvvəmlə basıram. Və dərhal dəstəyi buraxıram. Gərginlikdən yenə ürəyim sancmağa başlayır. Doğrudan da adam on min metr yüksəklikdə bədən tərbiyəsi məşğələlərinə alışmamışdır. Mən küt ağır hiss edirəm, sanki dərin yuxu içərisində bədənimin hər yerinə vicdan əzabının ağrıları yayılır.

Əgər motorlar bunu istəyirlərsə, qoy xarab olsunlar. Vecimə deyil. Mən nəfəsimi dərməyə çalışıram. Əgər mən fikrimi başqa şeylərə versəm, deyəsən, heç vaxt dincələ bilməyəcəyəm. Qədim dəmirçi körüyünü xatırlayıram. Mən öz ocağımı yelləyirəm. Və mən onu lap inandırmaq istəyirəm ki, o yenidən “alışıb yansın”.

Niyə mən belə bərk korlanmışam? On min metr yüksəklikdə həddən artıq fiziki hərəkət ürək damarlarının partlamasına səbəb ola bilər. Ürək çox kövrək şeydir. Amma o uzun müddət işləməlidir. Onu belə bir kobud iş qurban vermək sarsaqlıqdır. Bu ona bənzər ki, alma bişirmək üçün almaz yandırasan.

XIII

Bu ona bənzər ki, şimalda olan bütün kəndləri yandırasan, halbuki onların yandırılması almanların hücumunun qarşısını heç yarım gün də saxlaya bilməz. Yenə də bu saysız-hesabsız kəndlərin, qədim kilsələrin, çoxlu xatirələri, parıldayan qoz ağacı parketləri, şaf dolusu dəyişəkləri, hələ möhkəm olan krujevalı pərdələri ilə bu qədim evlərin – Dünkerkdən tutmuş Elzasa qədər bütün bunların necə alova büründüyünü görürəm.

“Alova bürünmək” çox qüvvətli deyilmişdir. On min metr yüksəklikdən baxanda kəndlərin, eləcə də meşələrin üstündə ancaq bozuntul, donuq tüstü görünür, ağımtıl həlməşik kimi alov oğrun-oğrun qızıdır. On min metr yüksəklikdə vaxt sanki öz yürüşünü ağırlaşdırır, çünki heç bir hərəkət yoxdur. Alov çartılı-tısı eşidilmir, düşən tirlər guruldamır, qara tüstü qasırğası yoxdur. Kəhrəba kimi donub qalmış bu boz çöküntüdən başqa heç bir şey yoxdur.

Bu meşə bir zaman öz yaşıl donunu geyəcəkmidi? Bu kəndin yaraları bir zaman sağalacaqmı? Belə yüksəklikdən elə gəlir ki, alov onları xəstəlik kimi, ağır-ağır içəridən yeyir.

Bu barədə çox şey demək olar. “Bizim kəndlərə heyfimiz gəlməyəcəkdir”. Mən bu sözləri eşitmişəm və bu sözlər zəruri idi. Müharibə vaxtı kənd ənənələr mərkəzi deyil. Düşmən əlində o miskin deşiyə çevrilir. Hər şey öz mənasını dəyişir. Məsələn, bu əsrlik ağaclar sizin köhnə ata-baba evinizə kölgə salırdı. Lakin onlar iyirmi iki yaşlı leytenantın atəş meydanının qabağını tutur, budur, o, zamanın əsərini məhv etmək üçün bir vzvod soldat göndərir. On dəqiqəlik əməliyyat xatirinə insanın və günəş şüalarının üç yüzillik inadlı əməyini, üç yüzillik ailə ağacını və parkların kölgə saldığı yerləri yer üzündən silir. Siz ona deyirsiniz:

– Mənim kəndim.

O sizi eşitmir. O döyüşür. O haqlıdır.

Lakin indi kəndləri müharibə oyunu xatirinə yandırırılar, bunun xatirinə parkları doğrayıb tökür, uçuş ekipajlarını qurban verir, piyadaları tanka qarşı göndərilər. Adamı iyrenc bir ürəkbulanması tutur. Çünki bunların heç birinin mənası yoxdur.

Düşmən açıq-aydın bir həqiqəti duymuşdur və bundan istifadə edir. Adamlar bu geniş ərazidə az yer tuturlar. Əsgərlərdən bütöv bir divar düzəltmək üçün yüz milyonlar tələb olunardı. Deməli, qoşun hissələri arasında boşluq labüddür. Bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün, bir qayda olaraq, qoşunların çevikliyi lazımdır, düşmən tankları qarşısında zəif motorlaşdırılmış ordu bir növ qeyri-mütəhərrikdir. Deməli, bu boşluq onlar üçün əsl rəxnədir. Buradan ortalığa sadə taktiki qanun çıxır: “Tank diviziyası su kimi hərəkət edir: o, düşmənin müdafiəsinə yüngülcə təzyiq göstərir və yalnız müqavimətə rast gəlmədiyi yerdən vurub keçir”. Tanklar müdafiə xəttinə təzyiq göstərilər. Müdafiə xəttində açıq yer həmişə olur. Tanklar həmişə keçirlər.

Tanklarımız olmadığından müqavimət göstərə bilmədiyimiz bu düşmən tankları hədsiz ziyan verirlər, halbuki ilk baxışda adama elə gəlir ki, onlar ancaq cüzi dağıntılar eləyirlər (yerli qərargahları tutur, telefon xətlərini kəsir, kəndləri yandırırılar). Tanklar kimyəvi maddə rolunu oynayır, orqanizmin özünü deyil, onun əsəblərini və limfa bəndlərini korlayır. Tankların qarşısına çıxan hər şeyi silib süpürərək ildırım sürəti ilə keçib getdiyi yerlərdəki ordu, zahirən o, demək olar, heç bir itki verməmiş olsa belə, ordu deyil. O ayrı-ayrı hissələrə dönür. Vahid orqanizm əvəzinə yalnız bir-birilə əlaqəsi olmayan əzalar qalır. Bu hissələr arasından isə, əsgərlər nə qədər cəsur olsalar da düşmən məneəsiz keçib gedir. Ordu döyüş qabiliyyətini itirir, o əsgərlər yığınınə çevrilir.

Texniki vəsait iki həftə ərzində yaradılmır. Hətta... Yox. Biz qızgın silahlanma işində geridə qalmaya bilməzdik. Sənaye sahəsində işləyən səksən milyon qabağında biz qırx milyon əkinçi idik.

Bizim hər birimiz üç nəfərə qarşı vuruşur. Bizim bir təyyarəmiz on yaxud iyirmi təyyarəyə qarşı durmalıdır. Dünkerkdən sonra isə yüz tanka qarşı bir tankımız var. Bizim keçmiş barədə düşünməyə vaxtımız yoxdur. Biz bu günlə yaşayırıq. Bu gün isə belədir. Bizim hər cür fədakarlığımız, verdiyimiz qurbanlar heç vaxt və heç yerdə almanların hücumunu saxlaya bilməz.

Buna görə mülki və hərbi rütbələrdə aşağıdan yuxarıya qədər, suçəkəndən tutmuş nazirə qədər, əsgərdən tutmuş generala qədər hamı vicdan əzabına bənzər bir şey hiss edir, amma heç kəs onu deyə bilmir və deməyə cəsarət etmir. Əgər qurban təkcə qurban parodiyasına və intihara çevrilirsə, o hər cür əzəmətini itirir. Özünü qurban vermək o zaman gözəldir ki, qalanların xilasını naminə cüzi tələfat verilir. Yanğın zamanı çoxu xilas etmək naminə azı qurban vermək lazım gəlir. İstehkamlarda ölüm-dirim vuruşmasına girişirlər ki, öz adamlarının haraya gəlib çıxması üçün vaxt olsun. Bəli, bu belədir. Lakin biz indi nə etmiş olsaq, alov hər şeyi bürüyəcəkdir. Düşərgə yoxdur ki, biz onu möhkəmlədək. Bizi bir nəfərin qurtarmağa gələcəyinə də ümid yoxdur. Həm də deyəsən, biz yolunda vuruşduğumuz, yaxud özümüzü vuruşan kimi göstərdiyimiz adamları ölümə məruz qoyuruq, çünki qoşunun arxasındakı şəhərləri yerlə-yeksan eləyən təyyarə müharibənin xarakterini tamam dəyişmişdir.

Nəticədə yadlar Fransanı ona görə məzəmmətləyəcək ki, körpülərin hamısı partladılmamışdır, kəndlərin hamısı yandırılmamışdır, əsgərlərin hamısı qırılmamışdır. Amma mənə bunun əksi heyrətə salır. Mənə o hədsiz-hüduzsuz amadəlik heyrətə salır ki, onunla biz gözlərimizi qıyır, qulaqlarımızı tıxayırıq. Aşkarca ümitsiz müharibə aparmağımız mənə heyrətləndirir. Hər şey öz mənasını itirmişdir – biz isə oyunu davam etdirmək üçün inadla körpüləri partladırıq. Biz oyunu davam etdirmək üçün əsl kəndləri yandırırıq. Oyunu davam etdirmək üçün əsgərlərimiz ölür.

Şübhəsiz bəzi şeyləri unudurlar da! Körpü partlatmağı unudurlar, kəndi yandırmağı unudurlar, bəzən əsgərin həyatına rəhmləri gəlir. Amma bu rəxnənin, dağıtmanın faciəli tərəfi on-

dadır ki, o, fəaliyyəti hər cür mənadan məhrum edir. Körpünü partladan əsgər nifrət hissi keçirməyə bilməz. Bu əsgər düşmənin qabağını almır, o ancaq körpünü dağdır, vəssalam. O öz vətəninə viran qoyur, təkə yaxşı müharibə karikaturası alınsın.

Yalnız o zaman ruh yüksəkliyi ilə fəaliyyət göstərmək olar ki, bu fəaliyyətin aydın mənası olsun. Məhsulu yandırmaq heyif deyil, bu şərtlə ki, onun külünün altında düşmən basdırılsın. Lakin yüz altmış diviziyasına arxalanan düşmən bizim yangınlarımızı və əsgərlərimiz həlak olmasını vecinə almır.

Kəndi o şeyin xatirinə yandırmaq olar ki, o, kəndin özünə dəysin. Lakin indi yandırılmış kəndlərin mahiyyəti yalnız mahiyyət karikaturası olmuşdur.

Gərək o şeyin xatirinə öləsən ki, ölümün özünə dəysin. Əsgərlər yaxşımı, pismi vuruşurlar? Elə bu sualın özü hər cür mənadan məhrumdur... Nəzəri cəhətdən məlumdur ki, yaşayış məntəqəsi özünü üç saat müdafiə eləyə bilər. Lakin əsgərlər onu saxlamaq əmri almışlar. Mübarizə üçün heç bir vəsaitləri olmaya-olmaya onlar özləri düşməni kəndi dağıtmağa sövq edirlər, təkə müharibə oyunu qaydalarına riayət olunsun. Şahmat taxtası arxasında oturmuş iltifatlı rəqib deyən kimi: “Sən mənim piyadamı götürməyi unutdun...” Biz də düşməne belə meydan oxuyuruq: “Biz bu kəndin müdafiəçiləriyik. Siz isə hücum edəsiniz. Hə, işinizi görün!”

Təklif qəbul edilmişdir. Düşmən eskadrilyaları kəndləri çəkmələri ilə tapdalayırlar.

– Hər şey öz qaydasındadır.

Əlbəttə, passiv adamlar var, passivlik isə ümitsizliyin gizli formasıdır. Əlbəttə, fərarilər də var. Mayor Aliasın özü yolda qarşısına çıxan və onun suallarına münasibətsiz cavab verən məyus fərariləri iki-üç dəfə tapança ilə təhdid etmişdi. Hər şeyi xilas etmək üçün faciənin müqəssirini yaxalayıb, məhv etməyi necə də istəyirsən? Fərarilər qaçmaqda müqəssirdirlər, çünki fəra-

rilər olmasaydı, qaçaqaç olmazdı. Əgər tapançanı onlara tuşlasan, hər şey öz qaydası ilə gedər... Axı bu da ona bərabərdir ki, xəstəliyin kökünü kəsmək üçün xəstələri diri-diri basdırasan. Axırda mayor Alias yenə tapançasını cibinə qoydu, çünki bu tapança onun öz gözlərində qəflətən hədsiz büsatlı görkəm aldı, sanki oyuncaq qılıncı oldu. Alias çox gözəl başa düşürdü ki, bu qaşqabaqlı əsgərlər fəlakətin nəticəsidir, onun səbəbi deyil.

Alias çox gözəl bilir ki, bu əsgərlər, elə bu gün başqa sahədə ölümə gedən başqaları kimidir, eynən o soldatlar kimidir. Axı son iki həftə ərzində yüz əlli min nəfər ölümə getmişdi. Lakin elə ağillılar var ki, bunun nə üçün olduğunu izah etməyi tələb edirlər.

İzah etmək isə çətindir.

Qaçıcı öz dərəcəsiindən olan qaçııcı ilə yarışaraq həyat distansiyasını qət etməlidir. Ancaq startın əvvəlində o görür ki, ayağında qandal sürüyür. Onun rəqibləri isə quş kimi uçurlar. Mübarizə mənasını itirir. Adam distansiyadan çıxır.

– Bu, hesabdandır deyil...

– Hesabdandır! Hesabdandır!

Artıq yarışlıq mənasını itirmiş bu yarışda adamı bütün qüvvəsini qoymağa məcbur etmək üçün nə eləmək lazımdır.

Əsgərlərin nə düşündüyünü Alias yaxşı bilir. Onlar da belə düşünlər: “Bu, hesabdandır deyil...”

Alias tapançasını gizlədib, inandırıcı cavab axtarır.

Yalnız bircə inandırıcı cavab var. Təkcə bir cavab. Qoy kim-sə başqa bir cavab tapsın:

– Sizin ölümünüz heç nəyi dəyişdirmir. Məğlubiyyət artıq baş vermişdir. Lakin tələb olunur ki, məğlubiyyət itkilərlə ifadə olunsun. Ölənlər olmalıdır. Bu rolu oynamaq növbəsi bu gün sizindir.

– Baş üstə, cənab mayor.

Alias fərariyə nifrət etmir. O gözəl bilir ki, onun inandırıcı cavabı həmişə kifayət edirdi. O özü də ölümə gedir. Onun bütün ekipajları ölümə gedir. Yalnız bir balaca pərdələnmiş həmin inandırıcı cavab bizi də tamamilə təmin elədi:

– Pis tapşırıqdır... Lakin qərargahdan təkid edirlər... İnadla təkid edirlər... Heç bir şey edə bilməzsən.

– Baş üstə, cənab mayor.

Mən düşünürəm ki, tələf olanlar qalanlar üçün sadəcə zəminlik etmişlər.

XIV

Mən elə qocalmışam ki, əlim dünyadan üzülmüşdür. Mən kabinetin parıldayan böyük şüşəsindən baxıram. Aşağıda adamlar var. Mikroskopun balaca şüşəsində infuzoriya¹ var. Məgər infuzoriyaların ailə dramı ilə maraqlanmaq olarmı?

Açıq-aydın hiss etdiyim bu ürəkəğrısı olmasaydı, mən qocalmış müstəbid kimi mürgüləyərdim. Cəmi-cümlətani on dəqiqə bundan qabaq mən pərəstişkarlar əhvalatını quraşdırmışdım. Ürəkbulandırıcı uydurma. Məgər mən qırıcı təyyarələri görər-kən xəfif köksötürmə barədə düşünürdüm? Mən sancan arılar haqqında düşünürdüm. Əlbəttə, arılar barədə düşünürdüm. Onlar, o lənətə gəlmişlər, lap balaca idilər.

Mən heç bir ikrah hissi olmadan xəyalımda şeyfli don təsəvvür edə bilərdim. Şeyfli don qətiyyəni ağıma belə gəlmirdi, bunun da sadəcə səbəbi o idi ki, mən öz təyyarəmin izini heç bir zaman görməmişdim. Mən, futlyara qoyulmuş trubka kimi kabinetə salınmışdım, arxamda nə olduğunda görə bilmirdim. Arxa-ya mən atıcının gözləri ilə baxırdım. Bu da larinqofonlar saz olanda. Mənim atıcım isə heç vaxt mənə deməmişdi ki: “Gör nə qədər məşuq bizim şeyfin arxasınca sürünür...”

Yalnız skeptisizm və söz oynatma qalır. Əlbəttə, mən inanmaq istərdim, vuruşmaq istərdim, qalib gəlmək istərdim. Lakin nə qədər özünü o yola qoysan da ki, sən öz kəndlərini yandırmaqla inanırsan, vuruşursan və qalib gəlirsən, bununla ruhlanmaq çətindir.

¹ Ancaq mikroskopla görünə bilən birhüceyrəli orqanizm.

Yaşamaq da asan deyil. İnsan vur-tut münasibətlər qovşağıdır, mənim əlaqələriminsə, belə çıxır ki, cüzi dəyəri varmış.

Daxilimdə dağılan nədir? Varlığım la xarici aləmin arasında gedən səsleşmənin sirri nədədir? Nə üçün indi mənə mücərrəd və uzaq görünən şey başqa şəraitdə mənə dərindən həyəcanlandıra bilərdi? Nə üçün bəzən bir söz yaxud bir hərəkət kiminsə taleyində sonsuz dairələr əmələ gətirir? Əgər mən Pasterəmsə¹ nə üçün balaca infuzorların qurdalanması elə bir böyük mənə kəsb edir ki, mikroskopun şüşəsi mənə geniş, keçilməz meşədən də böyük görünə bilir, onun üzərinə əyilərkən mən ən yüksək formada macəra duya bilirəm?

Nə üçün orada, aşağıda olan, o insan məskəni qara nöqtədir... Və mən xatırlayıram.

Balaca olduğum vaxtlar... mən ilk uşaq lıq dövrümə qayıd ıram. Uşaq lıq hamının keçdiyi çox geniş bir diyardır. Mən haralıyam? Mənim əslim uşaq lığımdır, o, sanki bir ölkədəndir... Hə, mən balaca olduğum vaxtlar bir dəfə qəribə hal keçirmişəm.

Mənim beş ya alt ı yaşım var idi. Axşam saat səkkiz idi. Saat səkkizdə uşaqlar ın yatan vaxtıdır. Xüsusiən qışda, çünki qışda qaranlıq tez düşür. Lakin mən ı yaddan çıxarmışdılar.

Bizim böyük kənd evimizin birinci mərtəbəsində dəhliz var idi, bu dəhliz mənə çox böyük gəlirdi: biz uşaqlar ın nahar etdiyi isti otağ ın qapısı ora açılırdı. Mən həmişə bu dəhlizdən qorxardım, ola bilsin, bu ona görə idi ki, ortadan asılmış və daha çox signal fənərinə oxşayan çırağ ın tutqun işığı dəhlizdə olan qat ı qaranlığı güclə yarırdı. Taxta panel sakitlikdə cırıldayırdı, həm də ora soyuq idi. İşıqlı və isti otaqdan bura çıxanda sanki mağara ya girirdim.

O axşam mən ı unutulduqlar ını görüb dəli şeytan ın sözünə qulaq asdım, barmaqlar ım ın ucuna qalxıb əlim ı qap ının dəstəyinə uzatdım, asta-asta qap ını açdım, dəhlizə çıxdım, xəlvətcə dünyanı öyrənməyə başladım.

¹ Paster – quduzluğa qarşı dərman tapmış məşhur fransız bakterioloqu.

Lakin mənə belə gəldi ki, taxta panellərin cırıltısı Allahın qəzəbini xəbər verir. Toranlıqda panellərin mənə tənə ilə baxdıqlarını sezdim. Qabağa getməyə cəsarət etmədim, güc-bəla güzgünün qabağındakı stolun üstünə çıxdım, arxamı divara söykədim və ayaqlarımı sallayaraq ürək döyüntüsü ilə oturdum, açıq dənizdə qəzaya uğramış, qayanın üstünə çıxmış adam kimi.

Bu zaman qonaq otağının qapısı açıldı və həmişə mənə müqəddəs qorxu təlqin edən iki əmim dəhlizə çıxdı, qapı açılarkən işıq göründü və səs-küy eşidildi, onlar qapını örtüb, dəhlizdə var-gəl eləməyə başladılar.

Məni görəcəklərindən qorxaraq, tir-tir əsirdim. Bir əmim Hüber, mənim üçün ciddilik mücəssəməsi idi. İlahi ədalətin elçisi idi. Ömründə uşağa barmağı ilə belə toxunmayan bu adam, mən hər dəfə qəbahət iş tutanda, qaşlarını qəzəblə çataraq, təkrar edər-di: “Gələn dəfə Amerikaya gedəndə uşaqları döyən maşın gətirəcəyəm. Amerikada hər şey təkmilləşdirilmişdir. Bunun üçün də orada uşaqlar sözdən çıxmırlar. Valideyn də rahat yaşayır...”

Mən Amerikanı sevmirdim.

Onlar məni görmür, bu soyuq, geniş dəhlizdə o baş, bu başa gedirdilər. Mən onlara göz qoyur, nəfəsimi dərmədən qulaq asırdım, başım gicəllənirdi. Onlar deyirdilər: “Bizim epoxamızda...”. Bunu deyib uzaqlaşır, yalnız böyüklərin biləcəyi sirri özləri ilə aparırdılar, mən isə öz-özümə təkrar edirdim: “Bizim epoxamızda...” sonra onlar qayıdırdılar, yenidən müəmmalı sərvətlərlə dolu axın kimi üstümə gəlirdilər. Biri digərinə deyirdi: “Bu, ağılsızlıqdır. Bu, sadəcə, ağılsızlıqdır...” Mən bu cümləni əcaib bir şey kimi havada tapdım. Bu sözlərin mənim beş yaşlı şüuruma təsir qüvvəsini sınamaq üçün ağır-ağır onu təkrar etdim: “Bu, ağılsızlıqdır, bu, sadəcə, ağılsızlıqdır...”

Beləliklə, çəkilmə əmilərimi məndən uzaqlaşdırırdı, qabar-ma təzədən onları mənim yanıma gətirirdi. Qarşımda yeni, hələ aydın olmayan üfqlər açan bu qəribə hadisə, səma cisimlərinin ümumdünya cazibə qanunları ilə hərəkət etdiyi həmin dəqiqliklə təkrar olunurdu. Mən həmişəlik stoluma mıxlanıb qalmışdım,

təntənəli müşavirənin gizli şahidi idim, bu müşavirədə hər şeyi tam mənası ilə bilən əmilərim birlikdə dünyanı yaradırdılar. Ev hələ min il öz yerində qala bilərdi. Və min il bu dəhlizdə saat kəfgiri sürəti ilə var-gəl edən əmilərim elə bu şəkildə əbədiyyəti duymanı yaradardılar.

Orada, aşağıda, on kilometrlik məsafədə diqqətlə baxdığım, nöqtə, əlbəttə, insan yurduudur. Lakin özlüyündə o mənə heç nə demir. Ola bilsin, o böyük kənd evidir. Orada iki əmi var-gəl edir, uşaq şüurunda yavaş-yavaş nəhayətsiz dəniz kimi təəccüb-lü bir şey yaradırlar.

On min metr yüksəklikdən mən bütöv bir əyalətin sahəsini nəzərdən keçirirdim, amma yerim o qədər darısqallıqdır ki, az qala boğuluram. Burada mənim yerim orada, o qaralan nöqtədə ola biləcəyindən azdır. Mən sonsuzluq duyğusunu itirmişəm. Mən sonsuzluğa qarşı kor olmuşam. Amma eyni zamanda onun həsrətini çəkirəm. Və mənə elə gəlir ki, bu məsələdə mən nə isə bəşəri niyyətlərin ümumi ölçülərinə gəlib çıxıram.

Hər hansı bir təsadüf adamda məhəbbət oyatdığı zaman, onda olan hər şey bu məhəbbətə tabe olur və məhəbbət ona sonsuzluğu duymaq qabiliyyəti verir. Mən Böyük səhrada yaşadığım zaman hərdən bizim ocaqların yanına ərəblər gəlirdi, dəhşətli təhlükələr barədə xəbər verirdilər. O zaman səhra cana gəlir və mənə kəsb edirdi. Bu xəbərçilər onun intəhasızlığını yaradırdılar. Gözəl olduğu zaman musiqi də belə olur. Bizdə xatirələr oyatdığı və bizi canlandırdığı zaman alışdığımız köhnə şəkafin qoxusu da belə olur. Coşqunluğun özü sonsuzluğu duymaq deməkdir.

Mən onu da başa düşürəm ki, insana aid hər şeyi nə saymaq olar, nə də ölçmək. Əsl intəhasızlıq gözlə qavranılmır, o ancaq ruhun malıdır. Onu dillə müqayisə etmək olar, çünki dil hər şeyi bir-birinə bağlayır.

Mənə elə gəlir ki, indi mənəvi mədəniyyətin nə olduğunu daha yaxşı başa düşürəm. Mənəvi mədəniyyət əsrlərdən bəri yı-

ğılıb toplanmış etiqlər, adət və biliklər mirasıdır. Bəzən onlara məntiqi bəraət qazandırmaq çətinidir, amma onlar adamı bir yerə aparıb çıxaran yol kimi, bəraətlərini özlərində saxlayırlar, çünki bu miras insana onun daxili sonsuzluqlarını açır.

Pis təbliğat bizə qaçmağı təbliğ etmişdir. Şübhəsiz biz səyahətə çıxanda intəhasızlığın sorağı ilə qaçıyıq. Lakin sonsuzluğu tapmaq olmaz. O bizim özümüzdə yaranır. Qaçmaq isə heç kəsi heç yana aparıb çıxarmamışdır.

Əgər adam özünü avam kimi hiss etmək üçün qaçış yarışlarında iştirak etməlidirsə, xorda oxumalıdırsa yaxud vuruşmalıdır, bunlar onun özünü başqa adamlarla və dünya ilə bağlamaq üçün can atdığı zəncirlərdir. Amma bu zəncirlər, nə qədər davamsızdır. Həqiqi mənəvi mədəniyyət, adamı heç yana aparmasa da, onu tamam dolğunlaşdırır.

Bir sakit şəhərdə yağışlı gün, boz duman arxasında, mən öz pəncərəsinin qabağında fikirli-fikirli oturan əlil-guşənişin qadın görürəm. O nə yeyir? Onun başına nə oyun gətirmişlər? Bu şəhərin mənəvi mədəniyyəti barədə mən o qadının daxili aləminin dolğunluğuna görə mühakimə yürüdəcəyəm. Əgər biz hərəkətsiz varlığa çevriliriksə, nəyə dəyərlik?

İbadət edən dominikanın¹ daxili aləmi çox dolğundur. O, tam mənasında məhz o vaxt adam olur ki, üzüqoylu səcdəyə düşüb, yerində daşa dönür. Pasterin daxili aləmi nəfəsini dərmədən öz mikroskopu üzərinə əyildiyi zaman hədsiz dolğunlaşır. Paster məhz müşahidə apardığı zaman əsl adam olur. Bu zaman o, qabağa gedir. Bu zaman o tələsir. Bu zaman o, nəhəng addımlarla yeriyir, halbuki özü hərəkətsizdir, bu zaman onun qarşısında sonsuzluq açılır. Öz etüdləri qarşısında dinməzəcə donub qalan Sezani də misilsiz daxili aləmi ilə yaşayır. O məhz susduğu, diqqətlə baxdığı və mühakimə etdiyi vaxt əsl insan olur. O zaman onun tablosu dəniz kimi ucsuz-bucaqsızdır.

Mənim uşaqlıq evimin yaxud Orkontadakı otağımın bəxş etdiyi sonsuzluq, Pasterin mikroskop altında gördüyü sonsuzluq,

¹ Katolik rahibə

poema ilə kəşf edilmiş sonsuzluq – bütün bunlar yalnız mənəvi mədəniyyətin bəxş etdiyi zərif və misilsiz səadətdir, çünki sonsuzluq gözüün yox, ruhun malıdır, həm də sonsuzluğu dilsiz dərk etmək olmaz.

Bəs bu ümumi hərc-mərclikdə dilimə necə mənə verim? Parkın ağaclarının eyni zamanda həm bir çox nəsillər üçün xilas-kar və topçular üçün sadəcə əngəl olduğu bir vaxtda. Bombardmançıların sindanı bütün ağırlığı ilə şəhəri sıxıb əzdiyi və bütün xalqı yoluma qarşı şirə tökməyə məcbur etdiyi bir vaxtda. Fransanın dağıdılmış qarışqa yuvası kimi eybəcər bir mənzərəyə çevrildiyi bir vaxtda. Biz gözə çarpan düşmənlə deyil, donan pedallarla, bərkimiş dəstəklərlə, yerindən qopmuş yivlərlə mübarizə apardığımız bir vaxtda.

– Aşağıdan uçmaq olar!

Mən aşağı qatlara düşə bilərəm. Aşağı düşürəm. Mən Arrasa alçaqdan uçuram. Mənim min illik mənəvi mədəniyyətim var, o mənə kömək etməlidir. Lakin o mənə kömək etmir. İndi, şübhəsiz, onun məhsulunu yığmaq vaxtı deyil.

Saatda səkkiz yüz kilometr sürət və dəqiqədə üç min beş yüz otuz dövrə ilə mən aşağı enirəm.

Mən təyyarəni döndərməklə iriləmiş qırmızı qütb günəşindən ayrılıram. İrəlidə, məndən beş-altı kilometr aşağıda buludların düzxətli cəbhəsini görürəm. Onların kölgəsi Fransanın böyük bir hissəsini örtmüşdür. Arras onların altındadır. Orada, yəqin, hər şey qaranlığa bürünmüşdür. Bu, müharibənin ağır-ağır qaynadığı qazanın bətnidir. Basırıq yollar, yanğınlar, atılmış hərbi müxəlləfat, dağılmış kəndlər, hərc-mərclik, təsəvvürə gəlməyən qarmaqarışıqlıq... Adamlar, daş altında qurdalanan məryəm qurdları kimi, buludlar altında boş-boşuna qurdalanırlar.

Bu qayda ilə aşağı enmək səfalətə düşmək kimi bir şeydir. Biz də o palçıqda ayaq döyməli olacayıq. Biz darmadağın edilmiş barbar səltənətinə qayıdırıq. Orada, aşağıda hər şey dağılır. Biz varlı səyyahlara bənzəyirik, elə səyyahlara ki, uzun illər bo-

yu mərcanlar və palmalar ölkəsində olub, iflasa uğradıqdan sonra evinə qayıdır, evdə isə onu miskin acınacaqlı həyat, pis yuyulmuş qab, xırda dedi-qodu qəm-qüssəsi, məhkəmə icraçısı, pul qayğıları, boş ümidlər, biabırçılıqla köçürülmələr, ev sahiblərinin həyasızlığı, səfəlt və xəstəxanada dəhşətli ölüm gözləyir. Burada ölüm heç olmasa təmizdir. Buzlu və atəşli ölüm. Günəş, səma, buz və atəş. Orada, aşağıda isə palçıq səni ağır-ağır içərisinə çəkir.

XV

– Kapitan, cənuba istiqamət alın. Fransa zonasında lazımı yüksəkliyə enərik.

İndi aydın görünən bu qara yollara baxarkən sülhün nə olduğunu başa düşürəm. Sülh müəyyən qayda-qanundur. Kəndlilər axşamlar kəndə qayıdırlar. Taxılı anbara tökürlər. Səliqə ilə qatlanmış pal-paltarı şkaflara yığırlar. Sülh günlərində nəyin harada olduğunu bilirsən, dostunu harada tapacağını bilirsən. Bu gün harada yatacağını bilirsən. Bəli! Əgər təməl daşı yerindən oynayırsa, əgər yer üzündə özünə yer tapa bilmirsənsə, əgər sevdiyin adamın harada olduğundan xəbərin yoxdursa, dənizə çıxan ərin evə qayıtmamışsa, sülh məhv olur.

Sülh o deməkdir ki, bütün şeylər öz yerində olur və əsl mənasını kəsb edir, xarici qabığından aydınca üzə çıxır. Özlərindən böyük olan nəyinsə bir hissəsini təşkil edir. Torpağın ağacda birləşən müxtəlif duzları kimi.

Lakin müharibə başlandı.

Budur, mən yollar üzərində uçuram, bu yollarda intəhasız çay kimi qara patka axır. Deyirlər guya əhali köçürülür. Lakin indi bu doğru deyil. Əhali özbaşına axınla köçür. Bu böyük köçürülmədə nə isə bir yoluxucu sərsəmlik var. Doğrudan da bu fərarilər hara üz tutmuşdur? Onlar cənuba gedirlər, guya orada onları ev və yemək gözləyir, guya orada onları qonaqpərvərlik gözləyir. Axı orada, cənubda şəhərlər ağzına kimi doludur,

adamlar mərəklərdə yatırlar, ərzaq ehtiyatı tükənmək üzrədir. Orada ən səxavətliyə belə bu axının mənasızlığı ucbatından ya-vaş-yavaş qəzəblənir, çünki bu axın, palçıq axını kimi get-gedə onların özünü çəkir. Bir əyalət bütün Fransanı öz ərazisində yerləşdirib, təchiz edə bilməz ki.

Onlar hara gedirlər? Özləri də bilmirlər. Onlar kölgə kimi görünən dayanacağa doğru addımlayırlar, çünki onların karvanı vahəyə çatan kimi vahənin izi-tozu belə qalmır. Növbəsi çatan-da hər bir vahə yoxa çıxır, öz növbəsində o karvana qarışıb gedir. Əgər karvan hələ də özünü yaşayırmış kimi göstərən əsl kəndə daxil olursa, o elə birinci gecə kəndin bütün həyat şirəsini çəkib qurtarır. Çəyirdəyi içindən yeyən qurd kimi.

Düşmənlər qaçqınlardan daha sürətlə hərəkət edir. Bəzi yerlərdə tanklar onlara qoşulur, o zaman bu axın qatılaşır, geri sürüşür. Bəzən bütöv bir alman diviziyası bu palçıqda batıb qalır, bəzən də qeyri-adi şey görmək olur: başqa yerdə adam öldürənlər burada içməyə su verirlər.

Geri çəkilən zaman biz dayana-dayana, ola bilsin, on kənd keçmişik. Biz bu kəndlərimizdən ağır-ağır uzanıb gedən yapış-qana bənzər lələ batırdıq.

– Siz hara gedirsiniz?

– Özümüz də bilmirik.

Onlar ümumiyyətlə heç nə bilmirdilər. Heç kəs bir şey bilmirdi. Onlar köçürdülər. Artıq heç bir yerdə boş guşə qalmamışdı. Bütün yollar başdan-başa tutulmuşdu. Amma onlar yenə köçürdülər. Şimalda kim isə ayağı ilə vurub qarışqa yuvasını dağıtmışdı, indi qarışqalar hara gəldi qaçmağa başlamışdılar. Əmək-sevər qarışqalar kimi. Hay-küysüz. Ümitsiz. Kədərsiz. Sanki vəzifə yerinə yetirirlər.

– Köçməyi sizə kim əmr etmişdir?

Əmrləri həmişə merlər, yaxud müəllimlər, yaxud merin köməkçisi verirdi. Gecə saat üç radələrində o qəflətən bütün kəndi oyadırdı:

– Köçürük.

Onlar bunu gözləyirdilər. İki həftə idi ki, qaçqınlar onların yanından keçib gedirdi və onlar öz evlərinin sarsılmaz olduğuna inamlarını itirirdilər. Bununla bərabər, adam köçərilikdən çoxdan əl çəkmişdir. O, əsrlər boyu duruş gətirən kəndlər salmışdır. O, mebeli cilalamışdı və bu mebel onun nəticələrinə xidmət edirdi. Ata evi adamı doğrularkən qəbul edir, etibarlı gəmi kimi onu ölənə qədər aparırdı, sonra onun oğlunu da bu sahildən o sahilə keçirirdi. Lakin budur, oturaq həyatın sonu çatdı. Adamlar nə üçün getməli olduqlarını bilmədən gedirdilər.

XVI

Müharibə yollarında biz az dörd-sər görmədik. Bəzən elə tapşırıqlar olur ki, bircə səhərdə həm Elzasa, həm Belçikaya, həm Hollandiyaya, həm Şimali Fransaya, həm də dənizə baş çəkməli olursan. Lakin hər şeydən çox biz yer məsələlərini həll edirik, adətən bizim fəaliyyət dairəmiz bir yol ayrıcında əmələ gəlmiş basabasla məhdudlaşır. Məsələn, üç gün bundan qabaq biz Dütertrlə yaşadığımız kəndin necə dağıldığının şahidi olduq.

Yəqin daima məni təqib edən xatirələrdən heç vaxt yaxamı qurtara bilməyəcəyəm. Saat altı radələrində evdən çıxıb, təsvirəgəlməz bir qarmaqarışıqlıq gördük. Bütün qarajlar, saraylar, anbarlar müxtəlif minik vəsaitlərini dar küçəyə tökmüşdülər, burada təzə avtomobillər və yarım əsr toz içində mürgüləyən Nuh əyyamından qalmış arabalar, saman arabaları və yük maşınları, avtobuslar və ikitəkərli arabalar var idi. Əgər yaxşı axtar-saydın, bu yarmarkada yəqin dilicans da tapılırdı. Hər cür təkərli yeşiklər üzə çıxarılmışdı. Ailənin qiymətli şey-şüyünü ora yığırdılar. Cırılmış mələfələrdən yan-yөрəsi kənara çıxan şeyləri neçə gəldi arabalara tərəf sürüyürdülər. Bütün bu qiymətli şeylər zir-zibilə çevrilirdi.

Onlar əvvəllər evin simasını müəyyən edirdi. Onlar evin yaraşığı idi, hər bir şeyin öz yeri vardı. Hər biri vərdişlə zəruri olmuşdu, əziz olmuşdu, ona görə ki xatirələrlə bağlı idi, ev rahat-

lığının yaradılmasında iştirak edirdi. Lakin adamlar bu şeylərin özlüyündə qiymətli olduğunu güman edərək, onları buxarılardan, stollardan, divarlardan qoparıb alır, bir yerə toplayırdı, indi isə məlum olurdu ki, bu şeylər zibil yeşiyinə tullanmalı adicə zir-zibildir. Üst-üstə atılmış olsa, dərin hörmətlə mühafizə edilən müqəddəs şeylərdən belə adam üz çevirər.

Bu dağılma prosesi gözümüzün önündə başlayırdı.

– Sizə nə olmuşdur, hamınızın başına hava gəlib, nədir? Burada nələr baş verir?

Baş çəkdiyimiz kafenin sahibəsi çiyinlərini atır:

– Köçürük.

– İlahi. Axı nə üçün?

– Məlum deyil. Mərc ömr etmişdir.

Qadının işi başından aşır. O, pilləkənin altında gözdən itir. Dütərlə küçəyə baxırıq. Yükləmə maşınlarına, minik avtomobillərinə və anbarlara uşaqlar, döşəklər, mətbəx ləvazimatı qalanmışdır.

Köhnə avtomobillər xüsusilə miskin görünürlər. Arabanın dişləri arasına girmiş möhkəm at adama daha etibarlı gəlir. At ehtiyat hissələri tələb etmir. Arabanı təmir etmək üçün üç mıx da kifayətdir. Amma qalanları mexanika erasının zir-zibilidir. Bu pistonlar, klapanlar, maqnetalar və dişli təkərlər uzun müddətmi işləyəcəkdir?

– ...Kapitan... kömək etməzsinizmi?

– Məmnuniyyətlə. Nə kömək istəyirsiniz?

– Maşını saraydan çıxarın.

Mən maşına heyətlə baxıram.

– Siz... siz maşın sürməyi bacarmırsınız?

– Eybi yoxdur, yolda birtəhər sürərəm, orda asan olacaq...

Onun yanında gəlin və yeddi uşaq var.

Yolda! O, orada hər iki yüz metrədən sonra maşını saxlaya-saxlaya gündə iyirmi kilometr sürünəcək. Hər iki yüz metrədən sonra yol basırlığının ümitsiz qarma-qarışığı içərisində tormoz verməli olacaq, motoru söndürəcək, bəndi basacaq, onu işə salaacaq, tez-tez sürəti dəyişəcəkdir. O hər şeyi sındırır dağıdacaq-

dır. Bəs maşının çatmayacaq benzini! Bəs yağ! Bəs yaddan çıxacaq su!

- Bir ora baxın. Radiatorunuzdeşik vedrə kimi axır.
- Nə etməli. Maşın təzə deyil...
- Azı bir həftə yol gedəcəksiniz... Bacaracaqsınız mı?
- Özüm də bilmirəm...

Onca kilometr də getməmiş onun maşını üç dəfə başqa maşınlarla toqquşacaq, bəndlər hərəkət etməyəcək, balondeşiləcək. O zaman özü, gəlini, yeddi uşaq ağılamağa başlayacaqdır. Onda o özü, gəlini və yeddi uşaq qüvvələri xaricində olan çətinliklərlə üz-üzə gələrək bir tədbir görməkdən əl çəkəcək, yolun kənarında oturub, çoban gözləyəcəklər... Amma çobanlar...

Çobanlar... Çox təəccüblüdür, onlar nə qədər azdır. Biz Dütertrlə qoyunların özlərini çobansız necə apardıqlarını müşahidə edirdik. Onlar mexanizmlərin qulaqbatırıcı səsi altında kənara çəkirlər. Üç min piston, altı min klapan. Bunların hamısı qıcırdayı, cırıldayı, taqqıldayı. Bəzi radiatorlarda su qaynayır. Beləliklə bu ölümə məhkum karvan bütün qüvvəsini toplayaraq yola çıxır. Ehtiyat hissələri, şini, yanacağı, mexanikləri olmayan karvan. Ağılsızlığa bax.

- Siz evdə qala bilməzdiniz mi?
- Ah, biz qalmağa şad olardıq.
- Onda bəs niyə gedirsiniz?
- Bizə əmr ediblər...
- Kim əmr edib?
- Mər...

Yenə mə.

- Bəs necə! Biz hamımız qalmağımıza çox sevinərdik.

Bu, doğrudur. Burada heç bir təlaş hiss olunmur, burada kororanə mütilik əhvali-ruhiyyəsi hakimdir. Bundan istifadə edərək Dütertrlə mən onlardan bəzilərinin başına ağıl qoymağa çalışırıq:

- Siz şeylərinizi boşaldıb, evinizdə otursanız, daha yaxşı olardı. O zaman heç olmasa öz quyularınızdan su içərdiniz...

– Aydınır, elə yaxşı olardı.

– Axı, sizi heç kəs qovmur?

Sözlərimiz təsir etdi. Ətrafımıza bir dəstə adam topladı. Bizi dinləyirdilər. Başlarını tərpədir, fikrimizi bəyənirdilər.

– ...Kapitan ağıllı söz deyir.

Tərəfdarlarım tapılır. Öz tərəfimə çəkmiş olduğum bir yol fəhləsi məndən daha qızgın təbliğ edir:

– Axı mən dedim. Şose yoluna çıxanda çınqıl–daş yeyəcəyik.

Onlar mübahisə edirlər. Sonra razılığa gəlirlər. Onlar qala–caqlar. Bir neçə nəfər qalanlarını dilə tutmağa gedir. Ancaq onlar məyus qayıdırlar.

– Heç nə çıxmır. Biz də getməli olacağıq.

– Nə üçün?

– Çörəkçi getmişdir. Bəs çörəyi kim bişirəcək?

Kənd artıq dağılıb gedir. Harada isə çat əmələ gəlmişdir. Hər şey bu çatdan axıb gedəcəkdir. Bu zaman heç bir şey edə bilməzsən.

Dütrtr öz bildiyi kimi mühakimə edir:

– Bütün faciə bundadır ki, adamlara müharibənin guya qeyri–normal hadisə olduğunu təlqin etmişlər. Keçmiş vaxtlarda onlar evdə qalardılar. Müharibə və həyat bir–birinə qarışırdı...

Kafe sahibi yenidən görünür... O dalında çuval gətirir.

– Biz qırx beş dəqiqədən sonra uçuruq... hərəməzə bir fincan qəhvə verməzsəniz?

– Zavallı balalarım.

O, gözünü silir, yox, o bizim üçün ağlamır. Özü üçün də ağlamır. O, çarəsizlikdən ağlayır. O, hiss edir ki, bu sürünüb gedən karvan hərc–mərcliyi onu pəncəsinə almışdır, bu karvan hər kilometrədən sonra daha artıq dağılacaq, yollara səpələnəcəkdir.

Sonra isə çölün bir düzündə düşmənin qırıcı təyyarələri alçaqdan uçaraq, bu məzlum sürüyə pulemyotdan yaylım atəşi açacaq. Hər şeydən çox bu qərībədir ki, adətən onlar bir elə can–fəşanlıq etmirlər. Bir neçə maşın yandırdılar, kifayətlənirlər. Bir neçə adam öldürdülərmi, əl çəkirlər. Bizə yüksək xidmət göstərirlər. Elə bil bizə xəbərdarlıq edirlər. Sürünü bir yerə toplamaq üçün bir qoyunun qıçından tutan it kimi. Çaxnaşma sal–

maq istəyirlər. Ancaq heç bir şey çıxmırsa, bu qısa təsadüfi hücumların nə mənası varmış? Düşmən karvanı dağıtmağa o qədər can atmır. Bir də karvan onların səyi olmadan da dağılır. Maşın öz-özünə sökülüb tökülür. Maşın bir yerə tələsməli olmayan dinc, sakit adamlar üçün yaradılmışdır. Maşını təmir edən, səliqəyə salan, rəngləyən olmayanda o çox sürətlə qocalır. Bu gün axşam bu maşınlar elə hala düşəcəklər ki, baxan deyəcək min yaşı var.

Mənə belə gəlir ki, maşınların can verməsində iştirak edirəm.

Budur o, kral əzəməti ilə atını qamçılıyır. O, şahnişində fərəhlə oturmuşdur, elə bil taxtda əyləşmişdir. Hələ üstəlik yəqin, bir qədər də atmışdır.

– Ey, sizinləyəm! Nəyə sevinirsiniz?

– Axı bu ki, axır-məhşərdir!

Bütün bu zəhmətkeşlərin öz vəzifələri-borcları, öz on müxtəlif ləyaqətləri olan bu adamların elə bu axşam acgöz, qarınqulu həşəratə, çeyirtkəyə çevriləcəyini düşünəndə birtəhər oluram.

Onlar çöllərə dağılacaq, məhsulu yeməyə başlayacaqlar.

– Kim sizə yemək verəcək?

– Haradan bilirik...

Yollarda tökülüb qalmış milyonlarla qaçqını ərzaqla necə təmin etmək olar, özü də elə bir yolda ki, gündə ancaq beş kilometrə iyirmi kilometrə qədər sürətlə getmək olar? Əgər ərzaq olsaydı belə, onu daşımaq mümkün olmazdı.

Bu insan və dəmir qırıntıları qarışığı mənə Liviya səhrasını xatırlatdı. Biz Prevo ilə kimsəsiz bir yaylada yaşayırdıq, bu yayla günəş altında parlayan qara daşlarla örtülmüşdü, sanki onun üzərinə dəmir zireh çəkmişdilər.

Mən ümitsiz-ümitsiz bu mənzərəyə baxırdım: asfalta sərələnmiş çeyirtkə dəstəsi çoxmu ömür sürə bilər?

– Su içmək istəyəndə yağışı gözləyəcəksiniz?

– Hardan bilirik...

Şimaldan axıb gələn qaçqınlar düz on gün bu kəndin içindən keçib getdilər. Onlar on gün bu böyük axının şahidi oldular. İndi

onların növbəsi çatmışdır. Onlar da bu mərasimdə öz yerlərini tuturlar. Əlbəttə, heç bir ümid olmadan.

– Mən hər halda öz evimdə ölmək istərdim.

– Hər kəs öz evində ölmək istərdi.

Bu doğrudur. Bütün kənd əmanətə bənd evlər kimi uçub dağılır, halbuki heç kəs köçüb getmək istəməzdi.

Əgər Fransanın ehtiyat hissələri olsaydı belə, bu hissələri döyüşə göndərmək, sadəcə, mənasız olardı, çünki bütün yollar tutulmuşdu. Bərk ayaqda, sınıb-dağılan, bir-birinin üstünə qalxan maşınlara, yolların keçilməz dərəcədə tutulmasına baxmayaraq camaatın axını ilə güc-bəla hərəkət etmək olardı, ancaq bəlkə axının əksinə hərəkət etmək lazım gəldi, bəs onda necə olsun?

Dütertr mənə deyir:

– Axı, ehtiyat yoxdur, deməli, narahat olmağa dəyməz.

Belə xəbər yayılır ki, hökumət dünəndən kəndlərin köçürülməsini qadağan etmişdir. Əmrlərin necə göndərildiyini Allah bilir, çünki yollarda hərəkət mümkün deyil. Telefon xətləri həddindən artıq yüklənmiş, kəsilmişdir, yaxud ona etibar yoxdur. Bundan başqa, məsələ heç də əmrlərdə deyil. Məsələ bundadır ki, başqa qayda uydurmaq lazımdır. Min illərdir camaata təlqin edirlər ki, arvadlar və uşaqlar müharibədən xilas edilməlidir. Müharibə kişilərin işidir. Merlər bu qanunu çox gözəl bilirlər, bunu merlərin köməkçiləri də bilirlər, müəllimlər də bilirlər. Ancaq budur, bunlar köçməyi qadağan etmək əmri alırlar, yəni əmr alırlar ki, qadın və uşaqları bomba altında qalmağa məcbur etsinlər. Şüurlarını yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün onlara düz bir ay vaxt lazımdır. Bütün təfəkkür tərzini birdən-birə dəyişdirə bilməzsən. Düşmən isə hücum edir. Onda merlər, onların köməkçiləri və məktəb müəllimləri qəyyumluq elədikləri adamları böyük yola qovurlar. Nə etmək olar? Həqiqət hardadır? Və bu qoyunlar dağı-daşı çobansız dolaşırlar.

- Burada həkim yoxdur ki?
- Siz buralı deyilsiniz?
- Yox, biz şimaldanıq.
- Həkim nəyinizə gərəkdir?
- Arvadım elə indicə arabada doğacaq.

Mətbəx ləvazimatı, paslı dəmir qırıntıları arasında tikan üstə olduğu kimi.

- Siz bunu əvvəlcədən bilmirdiniz?
- Biz dörd gündür yoldayıq.

Yol amansız axındır, harada dayanasan? Axın yoluna çıxan kəndləri yuyub aparır, bu kəndlər bir-birinin ardınca dağılır, axına qarışır, ümumi çirkab arxını doldurur.

– Xeyr, burada həkim yoxdur. Aviaqrupun həkimi buradan iyirmi kilometr uzaqda olur.

- Yaxşı, nə etmək olar...

Kişi üzünün tərini silir. Hər şey alt-üst olur. Arvadı arabada, mətbəx şeylərinin arasında doğur. Həm də burada zərrə qədər də amansızlıq yoxdur. Bu hər şeydən əvvəl hədsiz insaniyyət-sizlikdir. Heç kəs şikayətlənmir, şikayətlərin mənası yoxdur. Onun arvadı indicə öləcək, o isə şikayətlənmir. Heç nə edə bilməzsən. Bu, nə isə ağır bir yuxudur.

- Heç olmasa bir yerdə qalmaq mümkün olardı.

Bir yerdə əsl kənd, əsl mehmanxana, əsl xəstəxana tapasan... amma xəstəxanaları da köçürdülər, Allah bilir, nə üçün. Oyunun qaydası belədir. Yeni qaydalar fikirləşməyə vaxt yoxdur. Bir yerdən əməlli-başlı ölüm tapasan! Lakin əməlli-başlı ölüm artıq yoxdur. Avtomaşınlar kimi dağılan, yollara səpələnən insan bədənəni vardır.

Mən hər şeydə zərurət axtarıram, elə bir zərurət ki, hər cür mənadan məhrumdur, elə bir zərurət ki, artıq zərurət deyil. İnsanlar tank və təyyarələrdən qaçmaq üçün gündə beş kilometr yol gedirlər, halbuki bu vaxt ərzində tanklar yolsuz yerlərdə yüz kilometrdən artıq məsafə qət edir, təyyarələr isə saatda altı yüz kilometr sürətlə uçurlar. Böyrü üstə düşmüş şüşələrdən şirin su

belə axır. Bu adamın arvadı doğur, vaxtı isə nə qədər desən var. Bu dəqiqə zəruridir. Bununla belə burada heç bir zərurət yoxdur. Bu, dəqiqə ilə əbədiyyət arasında səbatsız müvazinətdə asılıb qalmışdır.

Hər şey ölənin refleksi kimi, ləngiməyə başlamışdır. Böyük sürü sallaqxana darvazası qarşısında üzülə-üzülə ayaq döyür. Çıncıl üstündə ölümə məhkum olan bu adamlar nə qədərdir: beş milyonmu, on milyonmu? Bütöv bir xalq yorğun və məyus-məyus əbədiyyət astanasında ayaq döyür.

Doğrudan da, onların nə yolla sağ qalacaqlarını mən təsəvvür edə bilmirəm. Axı adam ot yeyib dolana bilməz. Onlar özləri də bunu dumanlı şəkildə başa düşürlər, amma dəhşətə gəlmirlər. Yollarından çıxarılmış, işlərindən, vəzifələrindən ayrı salınmış bu adamlar heç bir şey olmuşlar. Şəxsiyyətləri də itmişdir. Onlarda, demək olar, özlərindən bir şey qalmamışdır. Onlar demək olar ki, yaşamırlar. Onlar sonra, köhnə tarixdə daha ağır əzablar çəkdiklərini uyduracaqlar, amma indi daha çox bel ağrısından əzab çəkirlər, yükləri çox ağırdır – boğçaları yırtılır, mələfəyə yığılmış şeylər tökülür, yerindən tərpətmək üçün elə hey məşını itələmək lazım gəlir.

Məğlubiyyət haqqında bir kəlmə də eşidilmir. Bu, onsuz da aydındır. Sizin mahiyyətinizin nədən ibarət olduğunu söyləməyinizə ehtiyac yoxdur. Bu adamlar elə məğlubiyyətin özüdür.

Fransanın içalatı tökülən müdhiş obrazı qəflətən qarşımda durur. Onu təcili surətdə tikmək lazımdır. Bir saniyə belə gecikmək olmaz: bu adamlar ölümə məhkumdur...

Budur, başladı. Onlar sudan çıxmış balıq kimi boğulurlar.

– Burada süd olmaz ki?

Belə sualı eşidəndə gülməkdən ölərsən.

– Körpəm dünəndən bir şey yeməmişdir...

Söhbət altı aylıq uşaqdan gedir, o hələlik çox çığır-bağır salır. Lakin bu çox sürməyəcək: sudan çıxarılmış balıq... Burada süd yoxdur. Burada ancaq dəmir qırıntıları var. Yığın-yığın gərəksiz dəmir qırıntıları, hər kilometrə qaykaları, tökülən vint-

ləri, itən bütöv bir xalqı bu əcaib faydasız köçməyə sövq edən, onu öz arxasınca boşluqlara, uçurumlara çəkib aparən dəmir parçaları var.

Söhbət gedir ki, bir az cənubda yolları təyyarədən atəşə tuturlar. Hətta bombalar haqqında danışrlar. Biz doğrudan da boşuq gurultular eşidirik. Deməli, boş yerə danışmırlar.

Lakin bu, izdihamı qorxutmur. Deyəsən, hələ izdiham bir az da vəcdə gəlmişdir. Bu göz qabağında olan təhlükə, ona dəmir qırıntıları içində batıb qalmaq təhlükəsindən az dəhşətli görünür.

Sonralar tarixçilər necə gözəl sxem quracaqlar. Bu hərc-mərcliyi mənalandırmaq üçün necə oxlar uyduracaqlar. Onlar bir nazirin sözündən, bir generalın qərarından, bir komissiyanın müşavirəsindən yapışacaq, bu xəyallar silsiləsindən tarixi müsahibələr yaradacaq, kiminin üzərinə məsuliyyət atacaq, kimini isə çox uzaqgörən elan edəcəklər... Onlar uyduracaqlar ki, biri razılaşdı, başqası etiraz etdi, biri Kornel kimi monoloq söylədi, digəri satqınlıq etdi. Axı mətn köçürülmüş nazirliyin nə demək olduğunu gözəl bilirəm. Bir dəfə belə nazirliklərdən birinə getməli oldum. Mən dərhal anladım ki, öz iqamətgahını tərk edən hökumət, artıq hökumət deyil. Bu, insan bədənini kimi bir şeydir. Əgər mədəni bir yerə, ciyəri başqa yerə, bağırsaqları daha başqa bir yerə çəksən, bunlar daha orqanizmi təşkil etməyəcəklər. Mən iyirmi dəqiqə aviasiya nazirliyində oldum. Bəli, nazir öz katibinə təsir göstərə bilər. Çox əla təsir edə bilər. Ona görə ki, naziri katibi ilə hələ zəng məftilləri əlaqələndirir. Zədələnməmiş zəngin məftilləri. Nazir düyməni basır, katib gəlir.

Bu böyük müvəffəqiyyətdir.

– Maşın! – Nazir əmr edir.

Bununla da onun səlahiyyəti bitir. Katib geri dönür. Lakin katib nazirin maşınının olub-olmamasından xəbərsizdir. Elektrik məftilləri katibi maşının şoferi ilə birləşdirmir. Şofer harada isə kainatda itib batmışdır. Onların, başçıların müharibədən nə xəbərləri var? Rəhbər o qədər korlanmışdır ki, yerini öyrəndiyimiz tank diviziyasının üstünə bombardmançı təyyarə göndərmək

üçün hətta bizim özümüzə bir həftə vaxt lazımdır. Vəziyyət belə ikən, içalatı tökülmüş ölkə haqqında onun hakimləri nə cür məlumat ala bilərlər? Məlumatlar gündə iyirmi kilometr sürətlə yayılır. Telefonlar həddən artıq yüklənmişdir, yaxud pis işləyir, həm də mətləbi tam dolğunluğu ilə verə bilmir, elə bu zaman bu Mətləbin özü də parçalanır, hissələrə bölünür. Hökumət boşluqdan, qütb boşluğundan asılı qalır. Hərdənbir onun qulağına ümitsiz fəryadlar gəlib çatır, lakin fəryad mücərrəddir, cəmi-cümlətanı üçcə sətirdir; On milyon fransızın acından ölüb ölmədiyini başçılar hardan bilsinlər? On, milyon adamın fəryadı isə bir cümlədə yerləşmişdir. Bir cümlə kifayətdir ki, deyəsən:

– Saat dördə X.-nin yanına gəlin.

Yaxud:

– Deyirlər ki, on milyon adam qırılmışdır.

Yaxud:

– Blua yanır.

Yaxud:

– Sizin şoferiniz tapıldı.

Bunların hamısı eyni ahənglə deyilir. Dalbadal deyilir. On milyon adam. Maşın. Şərq ordusu. Qərb mədəniyyəti. Şofer tapıldı. İngiltərə. Çörək. Saat neçədir?

Mən sizə yeddi hərf verirəm. Bu yeddi hərf Bibliyadandır. Onların köməyi ilə yenidən Bibliya düzəltməyi sınayın.

Tarixçilər real hadisələri unudacaqlar. Onlar sağlam düşüncəli, dünya ilə əsrarəngiz tellərlə bağlı, bu dünyada hər şeyi aydın görəndə və kortezian məntiqinin bütün qaydaları ilə dərin ümumiləşdirmələr verməyə, mühüm nəticələr çıxarmağa qabil adamlar uyduracaqlar. Onlar xeyri şərdən ayırmağı bacararlar. Qəhrəmanları satqınlardan seçərlər. Mən isə sadəcə bir sual verəcəyəm:

– Xəyanət etmək üçün nəyə isə cavabdeh olmaq, nəyi isə idarə etmək, nəyə isə təsir göstərmək, nəyi isə bilmək lazımdır. Bunun üçün bizim zamanəmizdə dahi olmaq lazımdır. Sual olunur, nə üçün satqınlara orden vermirlər?

Sülh hər yerdə yavaş-yavaş özünü göstərir. Lakin bu yeni tarixi mərhələ kimi adətən müharibədən sonra gələn və müqavilə ilə tamamlanan sülhə oxşamır. Bu nə isə qərribə bir dövrüdür, bu hər şeyin axırıdır. Heç vəchlə axıra çatmayan bir axırdır. Hər cür ehtirasın yavaş-yavaş batıb qalacağı bataqlıqdır. Nəticənin yaxınlaşması, pis ya yaxşı, hiss olunmur. Əksinə, hər şey yavaş-yavaş müvəqqəti kif atır, bu müvəqqətiliyyətin özü də əbədiyyətə oxşayır. Son görünür, çünki suda boğulan qadını xilas etmək üçün onun saçlarını əlinə dolayıb dartırsan, amma ölkəni bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün yapışmağa bir şey yoxdur. Hər şey dağılmışdır. Hətta çox canfəşanlıq göstərəndə də əlində ancaq bir dəstə saç qalır. Yaxınlaşmaqda olan sülh insanların qərarının meyvəsi deyil. O, cüzam kimi yayılır.

Orada, məndən aşağılarda, qaçqınlar karvanı və alman tanklarının süründüyü yollarda almanlar gah adamları öldürür, gah onlara su verirlər, orada hər şey qurunun sudan fərqlənmədiyi bataqlığı xatırladır. Müharibəyə qarışan sülh müharibəni pozur, dağıdır.

Dostum Leon Vert bir dəfə yolda çox əcaib bir söhbət eşitmişdir, o bu barədə böyük kitab yazmaq istəyir. Yolun sol tərəfi almanlardır, sağ tərəfi fransızlar.

Onların arasından ağır-ağır qaçqınlar keçir. Yüzlərlə qadın və uşaq yanan maşınlardan güc-bəla bayıra tullanır. Bu mənə-nəyə düşmüş artilleriya leytenantı düşmənin nişan aldığı yetmiş beş millimetrlük topu döyüş vəziyyətinə gətirmək istəyir. Düşmənin hədəfi düz nişan ala bilmir, ona görə də yoldakı adamları biçib tökür, leytenant isə özünün anlaşılmaz vəzifəsini yerinə yetirməkdə inad göstərərək tamam tər içində, mövqeyi saxlamaq istəyir, halbuki bu mövqe heç iyirmi dəqiqə də (cəmi-cümlətən on iki topu vardır) duruş gətirə bilməyəcəkdir. Bu vəziyyəti görən analar onun yanına yüyürüb çıxırırlar:

– Rədd olun buradan! Rədd olun! Siz əclafsınız!

Leytenant öz əsgərləri ilə bərabər gedir. Onlar hər yerdə sülhün qarşıya qoyduğu problemlərlə üz-üzə gəlirlər. Yollarda uşaqları öldürmək, əlbəttə, yolverilməz hərəkətdir. Halbuki əli-

nə tufəng alan hər əsgər arxadan uşağa atəş açmalı olur. Qabağa gedən və qabağa getməyə çalışan hər bir yük maşını çoxlu adamı məhv edə bilər. Çünki o, axının əksinə getməklə keçilməz basabas əmələ gətirir.

– Siz dəli olmusunuz! Bizi buraxın! Uşaqlar ölür! Nə etmək olar... müharibədir...

– Nə müharibə? Müharibə hardadır? Siz bu istiqamətdə üç gün ərzində altı kilometr qabağa gedərsiniz.

Öz yük maşınlarında daldalanıb qalmış bir neçə əsgər toplanmış məntəqəsinə gedir, yəqin orada bunları heç kəs gözləmir. Onların fikirlərində tək bir şey var: onlar özlərinin adi borclarını yerinə yetirmək istəyirlər.

– Biz döyüşürük...

– ...yaxşı olardı ki, bizi götürəsiniz. Sizin vicdanınız varmı? Uşaq bərkdən bağırır.

– Bəs bu...

Bu artıq bağırır. Süd yoxdur, bağırır da yoxdur.

– Nə etmək olar, müharibədir...

Onlar bu sözləri küt və ümitsiz inadla təkrar edirlər.

– Siz ora heç vaxt gedib çıxma bilməyəcəksiniz. Burada, bizimlə bir yerdə gəbələyəcəksiniz.

– Biz döyüşürük...

Onlar özləri də dediklərinə inanmırlar. Onlar özləri də döyüşdülərinə inanmırlar. Onlar düşmən üzünü görməmişlər. Onlar yük maşınlarında, xəyaldan da tez əriyib gedən qeyri-müəyyən bir məqsədə doğru irəliləyirlər. Ancaq çürüyən zir-zibil dünyası ilə qarşılaşırlar.

Bu qarmaqarışıqlıqda hər şey ilişib qaldığı üçün onlar da maşından düşürlər. Onları araya alırlar.

– Suyunuz varmı?

Onlar su paylayırlar.

– Bəs çörək?

Çörək paylayırlar.

– Siz onun ölməyinə razı olarsınız?

Yolun qırağına çəkilməmiş sınıq maşında bir qadın xırıldaıdır.
Onu götürürlər. Yükl maşınına qoyurlar.

– Bəs uşaq?

Uşağı da yükl maşınına aparırlar.

– Bəs bunu, bu ki, doğur.

Onu da alırlar.

Sonra yenə birini götürürlər. Çünki o ağlayır.

Bir saat əlləşəndən sonra yükl maşınıni güc-bəla ilə basırıqdan çıxarırlar. Onu cənuba döndərlər. O, təsadüfən dığırlanıb bura gəlmiş qaya kimi qaçqınların axınına qoşularaq qabağa gedir. Əsgərlər sülhə qoşulurlar. Çünki heç vəchlə müharibəni tapmırlar.

Çünki müharibənin əzəlləri görünmür. Çünki sizin atdığınız güllə uşağa dəyir. Çünki siz hərbi hissələrin toplanış məntəqəsində zahıya rast gəlrsiniz. Çünki məlumat verməyə, yaxud ömr almağa təşəbbüs göstərmək Siriusla mübahisəyə girişmək kimi mənasızdır. Daha ordu yoxdur, yalnız əsgərlər var.

Onlar sülhə qoşulmuşlar. Şərait onları mexanik, çoban, sanitari, həkim eləmişdir. Onlar, təkərlər üstə olan xarabalarının ağız-burnunu düzəldə bilməyən bu aciz adamların maşınlarını təmir edirlər. Var qüvvələri ilə çalışan bu əsgərlər kim olduqlarını bilmirdilər, bilmirlər ki, qəhrəmanlar, yoxsa hərbi məhkəməyə verilməli canilərdir. Əgər onları ordenlə təltif etsələr, təəccüblənməzlər. Əgər onları divara söykəyib, hər birinin başına on iki güllə çaxsalar, yenə təəccüb etməzlər. Əgər onları tərxis etsəydilər də, təəccüb etməzdilər. Onları heç bir şey təəccübləndirməzdi. Onlar çoxdandı ki, təəccüb hüdudlarından kənara çıxmışdılar.

Elə bir həngamə var ki, heç bir şey – nə bir ömr, nə bir hərəkət, nə bir xəbər, nə bir dalğa üç kilometrden uzağa getmir. Kəndlər bir-bir dağılıb ümumi çirkab arxına töküldüyü kimi, başı asayışə, dinc qayğılara qarışmış hərbi maşınlar da bir-birinin ardınca sülhə qoşulurlar. Bunlar tərəddüd etmədən ölümə getməyə hazır olan bir ovuc insandır, ancaq buna ehtiyac yoxdur,

ona görə də onlar qabaqlarına çıxan hər işdən yapışırlar. Budur, onlar üç rahibənin bir yığın uşaq doldurduqları köhnə arabanın dişləsini təmir edir, körpələri ölümdən xilas etmək üçün onlarla bərabər, Allah bilir, hansı ziyarətgaha, hansı əfsanəvi sığınacağa yollanırlar.

Mən tapançasını cibində gizlədən Alias kimi, döyüşdən imtina etmiş əsgərləri qınamıram. Onları nə ruhlandıra bilərdi? Onları silkələyəcək dalğanı haradan alasan? Onları birləşdirməyə qadir ümumi mənə hardadır? Onların ağlasığmaz, harada işə yolda, onlardan üç-dörd kilometrlik məsafədə boş fərziyyələr kimi doğmuş, üç kilometrlik həngamənin içərisindən süzülüb gəlmiş və təkzibedilməz həqiqət xarakteri almış şayiələrdən başqa heç nədən xəbərləri yoxdu. Birləşmiş Ştatlar müharibəyə qoşulmuşdur. Roma papası intihar etmişdir. Rus təyyarələri Berlini yandırmışlar. Üç gün bundan qabaq barışıq imzalanmışdır. Hitler təyyarə ilə İngiltərə torpağına enmişdir.

Arvadlar və uşaqlar üçün çoban yoxdur, ancaq o, əsgərlər üçün də yoxdur. General yavərinə əmrlər verir, nazir katibinə. Ola bilsin ki, o gözəl danışığı ilə katibini ruhlandırmağa qabildir. Alias təyyarə ekipajlarına əmrlər verir. Alias onlarda ölümə getmək mətanəti oyada bilir. Hərbi yük maşınlarında gedən serjant əlinin altında olan on nəfər əsgərə əmrlər verir. Lakin o başqa heç kəslə əlaqə yarada bilmir. Hətta belə ehtimal edilsə ki, bir baxışda hər şeyi xariqüladə surətdə qavramağa müvəffəq olan dahi bir sərkərdə xilasımızın planını düzəltmişdir, öz planının yerinə yetirilməsi üçün həmin sərkərdənin ixtiyarında ancaq iyirmi metrlik zəng məftili var. Qələbə üçün zəruri olan manevr qüvvəsi kimi onun ixtiyarında yalnız katibi var. Hələ o da bu məftilin o başında olsa.

Dağıdılmış hissələrdən olan bu soldatlarda, müharibədə bekar qalmış, yollarda başlı-başına veyllənən bu əsgərlərdə məğlub vətənpərvərlərdən gözlənilən məyusluq yoxdur. Onlar sülh istəyirlər, bu doğrudur. Sülh işə onlar üçün ağlasığmaz hərə-

mərcliyin sonu, özünə, öz mənliyinə, cüzi də olsa mənliyinə qayıtmaq deməkdir. Səbiq çəkməçi yuxuda mıx vurur. Mıx vura-vura kainatı yaradır.

Əgər onlar hara gəldi gedirlərsə, bu, heç də ölüm qorxusundan deyil, onları ayıran, bir-birindən uzaqlaşdıran ümumi qatma qarışıqlıqdan irəli gəlir. Onları heç nə qorxutmur, onlar düş-künlənmişlər.

XVII

Dəyişilməz bir qanun var: məğlub olanları birdən-birə qalibə çevirmək olmaz. Əvvəlcə geri çəkilən, indi isə düşməni dəf edən ordu haqqında danışılırsa, bu vur-tut yalnız boş söhbətdir, çünki geri çəkilən və indi döyüşən qoşunlar eyni qoşunlar deyil. Geri çəkilən ordu ordu deyildi. Məsələ onda deyil ki, bu əsgərlər qələbə çalmağa layiq deyildilər, məsələ ondadır ki, geri çəkil-mək adamları bir-biri ilə bağlayan həm maddi, həm mənəvi əla-qələri pozur. Geri çəkile-çəkile arxaya keçən pərakəndə əsgər-ləri vahid orqanizm kimi fəaliyyətdə olan yeni ehtiyat qüvvələri ilə əvəz edirlər. Düşmənin qarşısını saxlayan da onlar olur. Fə-rariləri isə bir yerə yığır və bu sıyıq xəmiri təzədən kündələyir-lər. Əgər döyüşə atmalı ehtiyat hissələri yoxdursa, onda ilk geri çəkilmə çox baha başa gəlir.

Təkcə qələbə birləşdirir. Məğlubiyyət nəinki adamları bir-birindən ayırır, hətta ayrı-ayrılıqda hər bir insanda da nifaq salır. Əgər fərarilər məhv olan Fransanın halına yanmırlarsa, bu məhz ona görədir ki, onlar məğlub olmuşlar. Çünki Fransa onların ətrafında deyil, onların özlərində məğlub olmuşdur. Fransanın dərdinə qalmaq, qalib çıxmaq demək olardı.

Məğlub edilmiş Fransanın siması, demək olar ki, hamıya – istər hələ də müqavimət göstərənlər olsun, istərsə müqavimət göstərməkdən əl çəkmişlər olsun, sonralar, sakitlik vaxtlarda məlum olacaqdır. İndi hərənin başı xarab olmuş, yaxud işləyən bir adi detala qarışmışdır. Bu ya qəzaya düşmüş yük maşımıdır,

ya basırıq yollardır, ya qaz sektorunun bərkimiş dəstəyidir, ya da mənasız tapşırıqdır. Tapşırığın mənasızlığının özü fəlakətin əlamətidir. Çünki bu bəlanın qarşısını almağa yönəldilmiş hər bir səy mənasız olur. Çünki hər şey öz-özü ilə nifaqdadır. Sən ümumi bədbəxtliyə, fəlakətə acımırsan, dərk etməyə qabil olduğun, cavabdeh olduğun, indi isə xarab olmuş yeganə şeyə acıyırsan. Məhv olan, dağılan Fransa tör-töküntü deryasında boğulur, qalan şeylərin isə heç bir əhəmiyyəti yoxdur: nə bu tapşırığın, nə bu yük maşınının, nə bu yolun, nə qaz sektorunun andıra qalmış dəstəyinin.

Əlbəttə, darmadağın edilmək kədərli haldır. Darmadağın olan zaman alçaq qəlblər öz alçaqlıqlarını üzə çıxarırlar. Soyğunçular soyğunçu olur. İctimai özü də dağılır, alt-üst olur. Hədsiz dərəcədə ikrah olmuş və yorulmuş ordu bu hərc-mərclikdə pozulur, içindən çürüyür. Bunların hamısı dağılmanın labüdü təzahürüdür, bubonlar¹ taunun əlaməti olan kimi. Əgər sevgilinizin üstündən yük maşını keçsə, eybəcər hala düşdüyü üçün siz doğrudanmı onu danlayarsınız?

Məğlubiyyət, məğlublara günahkarlıq möhürü vurur, onun ədalətsizliyi də bundadır. Əgər döyüşün əqibətini müəyyən edən Allah verilən qurbanlar, borca hədsiz sədaqət, özxoşuna məhrumiyyətlər, hədsiz qayğılarla hesablaşmaq istəməmişsə, məğlubiyyət bunları necə meydana çıxara bilər? Məğlubiyyət məhəbbəti necə aşkara çıxara bilər? Məğlubiyyət sərkərdələrin acizliyini, qoşunlardakı hərc-mərcliyi, kütlənin ətalətini üzə çıxarır. Bəzi adamlar borcu yerinə yetirməkdən həqiqətən boyun qaçırmışdılar, lakin bu boyunqaçırmamanın özü nə deməkdir? Rusların əks-hücuma keçmələri, yaxud amerikalıların müharibəyə qoşulduqları xəbərinin yayılması bu adamların özlərini düzəltməsi üçün kifayət idi. Onları ümumi ümid birləşdirirdi. Belə xəbərələr şiddətlə əsən dəniz küləyi kimi, hər dəfə hər şeyi təmizlərdi. Fransanı, ona üz vermiş fəlakətin nəticələri ilə müha-kimə etmək lazım deyil.

¹ Bubon – qasıqda limfa vəzilərinin iltihabı

Fransanı özünü qurban verməyə hazır olması ilə mühakimə etmək lazımdır. Fransa, məntiqçilərin həqiqətlərinin əksinə döyüşə girdi. Məntiqçilər bizə deyirdilər: “Almanlar səksən milyondur. Bir il ərzində çatmayan qırx milyon fransızı yarada bilmərik. Biz buğda zəmilərimizi kömür şaxtalarına çevirə bilmərik. Biz Birləşmiş Ştatların köməyinə bel bağlaya bilmərik. Bəs onda əgər almanlar əllərini Dansiqə uzadırlarsa – axı onu xilas etmək qüvvəmiz xaricindədir – biz nə üçün rüsvayçılıqdan yaxa qurtarmaq üçün intihar etməliyik? Məgər bizim torpağın məşindən çox taxıl verməsi, bizim onlardan iki dəfə az olmağımız rüsvayçılıqdır? Nə üçün bu rüsvayçılıq bütün dünyanın deyil, bizim üzərimizə düşməlidir? Məntiqçilər haqlı idi. Müharibə bizim üçün dağılmaq deməkdir. Lakin Fransa məğlubiyyətdən canını qurtarmaq üçün döyüşdən qaçmalı idi? Ağlım kəsmir. Və Fransa intuitiv sürətdə qərara gəldi: heç bir öyüd-nəsihət onu döyüşdən boyun qaçıрмаğa məcbur etmədi. Ölkəmizdə ruh Ağla üstün gəldi.

Həyat həmişə formulanı alt-üst edir. Tar-mar nə qədər pis olsa da, dirçəlmək üçün yeganə yol ola bilər. Bilirəm: ağacın boy atması üçün toxum məhv olmalıdır. İlk müqavimət təşəbbüsü çox ləngidikdə həmişə uğursuz olur. Əvəzində isə o müqavimət qüvvəsi oyadır. Nəticədə ola bilsin ki, ağac boy atar. Toxumdan olduğu kimi.

Fransa öz rolunu oynadı. Düşmənin onun başına nə oyunlar gətirdiyinə, nə bəlalar açdığına bütün dünya bir arbitr kimi baxırdı, buna görə də onun rolu özünü didib dağıtmağa, əzib parçalamağa məruz qoymaqdan, bir müddət sükuta dalmaqdan ibarət idi. Hücüm zamanı kim isə qabaqda olmalıdır. Birinciləri isə, demək olar, həmişə vurub öldürürlər. Hücümün baş tutması üçün qabaqda gedənlər məhv olmalıdır.

Bizim rolumuz daha çox yüksək idi, çünki heç bir xəyala qapılmadan biz bir əsgərimizi onların üç əsgərinə və kəndlilərimizi onların fəhlələrinə qarşı qoymağa razı olduq. Mən istəməzdim ki, bizi dağıntının eybəcər təzahürləri ilə mühakimə etsinlər. Doğrudanmı uçuşda yanmağa hazır olanları onların yanıqları ilə mühakimə edəcəklər? Axı o da eybəcər hala düşəcəkdir.

XVIII

Ancaq hər halda, müharibəni bizim üçün zəruri edən mənəvi mənasından təcrid etsək, o elə aparılırdı ki, bizə mənasız görünürdü. Mən bu sözdən heç vaxt xəcalət çəkmirdim. Biz müharibə elan edən kimi, hücum etməyə imkanımız olmadığından gözləməyə başladığı ki, nə zaman iltifat göstərüb bizi məhv edəcəklər.

Məhv də etdilər.

Tanklarla mübarizə üçün bizim ancaq taxıl dərzlərimiz vardı. Taxıl dərzləri isə bu iş üçün qətiyyəni yaramır. İndi məhv etmək işi başa çatmışdır. Nə ordular, nə ehtiyat, nə əlaqə, nə əsləhə var.

Mən isə öz uçuşumu soyuqqanlı bir işgüzarlıqla davam etdirirəm. Saatda səkkiz yüz kilometr sürət və dəqiqədə üç min beş yüz otuz dövrə ilə mən alman mövqeləri tərəfə enirəm. Nə üçün? Necə yəni nə üçün? Onların canına qorxu salmaq üçün! Onların bizim ərazini tərk etmələri üçün! Bizdən gözlədikləri məlumatlar faydasız olduğundan bu tapşırıq başqa məqsəd güdə bilməz.

Mənasız müharibə.

Deyəsən, mən çox mübaligə edirəm. Mən çox aşağı enmişəm. İdarə mexanizmi və dəstəyin donu açılmışdır. Mən üfüqi sürətdə normal sürətlə uçuram. Mən saatda cəmi-cümlətən beş yüz otuz kilometr sürətlə və dəqiqədə iki min iki yüz dövrə ilə alman mövqeyinə soxuluram. Heyf. Mən almanları az vahiməyə salıram.

Bizi ona görə məzəmmət edəcəklər ki, biz bu müharibəni mənasız müharibə adlandırmışıq.

Axı biz özümüzü onu “mənasız” adlandırırıq. Deməli, o bizə mənasız görünür. Biz onu istədiyimiz kimi məsxərəyə qoya bilərik, çünki bütün qurbanları biz veririk. Əgər belə bir zarafat könlümü açırsa, öz ölümümə gülməyə mənim haqqım var. Dütertrin də. Mənim paradokslarla özümü təskin etməyə haqqım var. Əslində nə üçün kəndlər bu vaxta kimi alovlanır? Nə üçün onların sakinləri sığınacaqdan məhrum olmuşlar? Nə üçün biz özümüzü belə bir sarsılmaz inamla mexanikləşdirilmiş ətdöyənə atırıq?

Mənə hər şey etməyə ixtiyar verilmişdir, çünki bu dəqiqə mən nə etdiyimi gözəl anlayıram. Mən ölümə gedirəm. Mən riskə getmirəm. Mən döyüş qəbul etmirəm. Mən ölüm qəbul edirəm. Mən böyük həqiqəti kəşf etmişəm. Mühəribə risk etmək deyil. Mühəribə döyüş qəbul etmək deyil. Elə vaxt çatır ki, bu, döyüşçü üçün, sadəcə, ölümə getmək olur.

Bizim verdiyimiz qurbanlar xarici ölkələrdə kifayət hesab edilmədiyi günlərdə, mən uçan və qayıtmayan ekipajlarımıza baxıb, özüm özümdən soruşurdum: “Biz nəyin xatirinə həyatımızdan keçirik? Bunun əvəzini bizə kim verəcəkdir?”

Çünki biz ölürük. Çünki iki həftə ərzində yüz əlli min fransız həlak olmuşdur. Bəlkə onların ölümü heç də qeyri-adi bir müqavimətə dəlalət etmir. Mən heç də fəvqəladə müqaviməti mədh etmirəm. Bu, mümkün deyil. Axı son günü yaxınlaşan fərmanı müdafiə edərək, ölümə gedən piyada dəstələri var. Axı oda atılmış mum kimi əriyən aviaqruplar var.

Elə bizi, 2/33 qrupunun təyyarəçilərini deyək: nə üçün biz hələ də ölməyə razı oluruq? Dünyanın hörmətini qazanmaq üçün mü? Hörmət hakim olan yerdə olar. Bizlərdən hansımız kimə isə mühakimə etmək hüququ veririk? Biz ümumun işi hesab etdiyimiz işin naminə döyüşürük. Təkcə Fransanın deyil, bütün dünyanın azadlığı təhlükədədir, ona görə də münsif kimi çıxış etmək çox əlverişlidir. Biz özümüz münsifləri mühakimə edirik. Mənim 2/33 aviadəstədən olan yoldaşlarım münsifləri mühakimə edirlər. Qoy bizə, dinməz-söyləməz kəşfiyyata gedən təyyarəçilərə deməsinlər ki, qayıtmağa üçdə bir şans (o da tapşırıq asan olsa) var, qoy başqa aviaqrupdan olan təyyarəçilərə, qəlpələrin üzünü eybəcər hala salmış, qadınların xoşuna gəlmək hüququndan ömürlük məhrum edilmiş, öz eybəcərliyi sayəsində ismətinə qala divarlarından daha etibarlı saxlaya biləcək barmaq-lıqlar arxasındakı məhbus kimi bu hüquqdan məhrum edilmiş yoldaşıma, bizlərə deməsinlər ki, tamaşaçılar bizi mühakimə

edirlər. Toreodorlar tamaşaçılar üçün yaşayırlar, ancaq biz toreodor deyilik. Əgər Oşedeyə desəydilər ki, “sən uçmalısan, çünki səni şahidlər mühakimə edirlər”, o belə cavab verərdi: “Səhv edirsiniz. Mən, Oşede, şahidləri mühakimə edirəm...”

Yaxşı, bəs biz nə üçün döyüşü davam etdiririk? Demokratiya üçün mü? Əgər biz Demokratiya yolunda ölürsə, deməli, biz demokratik ölkələrlə həmrəyik. Onda qoy onlar da bizimlə bir yerdə döyüşsünlər! Lakin onlardan ən qüvvətli, bizim yeganə xilaskarımız ola biləcək biri, dünən bundan boyun qaçırdı, bu gün də boyun qaçırır. Nə etmək olar! İxtiyarı var. Ancaq bununla o göstərir ki, biz yalnız öz mənafeyimiz üçün vuruşuruq. Biz isə bilir ki, hər şey məhv olmuşdur. Bəs onda biz niyə ölürük?

Qoçaqlıqdan mı? Qoçaqlıq yoxdur! Əgər dağılmağın qoçaqlıq doğuracağını düşünürsünüzsə, onda sizin bu barədə heç təsəvvürünüz yoxdur.

Ağlın bütün dəlillərindən daha güclü həqiqət var. Nə isə bizim içərimizə daxil olur və bizi idarə edir, mən ona tabe oluram, amma onu hələ dərk edə bilməmişəm. Ağacın dili yoxdur. Biz ağacın budaqlarıyıq. Sözlə ifadə edilməsi mümkün olmayan aşkar həqiqətlər var. Mən basqının qarşısını saxlamaq üçün ölmürəm, onun üçün ölürəm ki, elə bir qala yoxdur ki, orada daldalanıb sevdiyim adamlarla bir yerdə müqavimət göstərə bilim. Mən şərəfimi qorumaq üçün ölmürəm, çünki bir nəfərin şərəfinə toxunulduğunu görmürəm: mən hakimləri rədd edirəm. Mən qoçaqlıq xatirinə ölmürəm. Amma mən hər halda bilirəm: bu saat xəritəyə baxan Dütertr Arrasın oralarda, getdiyimiz istiqamətdə yüz yetmiş beş dərəcədə olduğunu hesablayır, yarımcı dəqiqədən sonra mənə deyəcəkdir:

– İstiqamət yüz yetmiş beşdir, cənab kapitan...

Mən də bu istiqamətə yönələcəyəm.

XIX

– Yüz yetmiş iki.

– Başa düşdüm. Yüz yetmiş iki.

Qoy yüz yetmiş iki olsun. Epitafiyanı təsəvvürümə gətirirəm: “Təyyarəni düz yüz yetmiş iki istiqamətilə sürürəm”. Düşməyə belə boş meydan oxuya-oxuya nə qədər dayanmaq olar? Mən yeddi yüz əlli metr yüksəklikdə başdan-başa bulud tavanının altında uçuram. Daha otuz metr qalxıram, Dütertr artıq heç bir şey çəkə bilmir. Göz qabağında uçmaq, alman toplarının təlim hədəfinə çevrilmək lazım gəlir. Yeddi yüz metr qadağan edilmiş yüksəklikdir. Burada bütün düzənliklər üçün hədəf ola bilərsən. Bütün ordunun atəşini özünə yönəldərsən, bütün topların vura biləcəyi nöqtədə olursan, hər silahın meydan suladığı yerdə çox qalırsan. Bu artıq atəş açmaq deyil, ağacla döyəcləməkdir. Elə bil minlərcə səlbə ilə bir qozu salmaq istəyirlər.

Mən hər şeyi hərtərəfli düşünmüşəm: burada paraşütə bel bağlamaq olmaz. Vurulmuş təyyarə aşağı düşməyə başlayanda, təkcə lükün açılması təyyarənin yerə çatmasından bir saniyə artıq vaxt tələb edir. Lükü açmaq üçün çətin hərlənən dəstəyi yeddi dəfə burmaq lazımdır. Bundan başqa, böyük sürətlə enəndə lükün qapağı formasını dəyişir və oyuğa keçmir.

Heç nə edə bilməzsən. Bir dəfə bu həbi udmaq lazım gəlir! Yüz yetmiş iki istiqaməti götürmək çətin iş deyil. Nahaq yerə mən qocaldım. Nahaq yerə. Mən uşaqlıqda necə xoşbəxtdim. Mən bunu deyirəm, lakin bu doğrudurmu? O zaman mən dəhlizdə yüz yetmiş iki istiqaməti götürürdüm. Əmilərimin ucbatından.

Uşaqlıq... İndi o, adama necə xoş gəlir. Təkcə uşaqlıq deyil, bütün keçmiş həyat belədir. Mən onun çöllər kimi, necə uzaqlaşdığını görürəm...

Mənə belə gəlir ki, yenə əvvəlki kimiyəm. İndi duyduqlarım həmişə mənə tanış olmuşdur. Mənim sevinc və kədərlərimin səbəbləri, əlbəttə, dəyişilmişdir, amma hisslər əvvəlkidir. Mən yenə əvvəlki kimi xoşbəxt, yaxud bədbəxt idim. Mənə cəza və-

rirdilər, yaxud bağışlayırdılar. Mən yaxşı oxuyurdum. Pis oxuyurdum. Düşməyinə baxırdı...

Mənim ən uzaq xatirələrim nədir? Mənim dayəm var idi, Tirollandı, adı Paula idi. Amma bu heç xatirə də deyil: bu xatirə haqqında xatirədir. Mənim beş yaşımda, başıma dəhlizdə həmin hadisə gələndə Paula əfsanəyə çevrilmişdi. Hələ uzun müddət yeni il ərəfəsində anam bizə deyirdi: “Pauladan məktub gəlir”. Biz uşaqlar üçün bu böyük sevinc idi. Lakin nə üçün belə sevinirdik? Paula bizim heç birimizin yadında qalmamışdı. O, Tirola qayıtmışdı. Tiroldakı evinə. Qara batmış barometrə oxşayan komasına. Paula günəşli günlərdə, barometrə oxşayan evinin astanasında görünərdi.

– Bəs Paula gözəldirmi?

– Hədsiz.

– Tirola yaxşı havalar tez-tez olur?

– Həmişə.

Tirola həmişə yaxşı hava olurdu. Paula öz barometr-evindən çıxdı. Ev onu çox uzaqlara, qarlı talaya atırdı. Yazmağı öyrəndiyim zaman məni Paulaya məktub yazmağa məcbur edirdilər. Mən ona yazırdım: “Əzizim Paula, mən çox şadam ki, sizə məktub yazıram...” Bu duaya oxşayırdı, çünki mən Paulanı unutmuşdum...

– Yüz yetmiş dörd.

– Anladım. Yüz yetmiş dörd.

Qoy yüz yetmiş dörd olsun. Epitafıyanı dəyişmək lazım gələcəkdir. Bütün həyatımın küll halında gözümün qabağına gəlməsi maraqlıdır. Mən öz xatirələrimin əl-ayağını yığışdırdım. Onlar artıq lazım olmayacaqdır... heç kəsə, heç vaxt. Mən böyük məhəbbət xatirəsini hifz edirəm. Anam bizə deyirdi: “Paula onun əvəzindən hamınızı öpməyi xahiş edir”. Anam Paulanın əvəzindən hamımızı öpürdü.

– Paula mənim böyüdüyümü bilirmi?

– Əlbəttə, bilir.

Paula hər şeyi bilirdi.

– Cənab kapitan, onlar atəş açırlar.

Paula, mənə atəş açırlar. Mən yüksəklikölçənə baxıram: altı yüz əlli metr. Bulud yeddi yüz metr yüksəklikdədir. Nə olsun, heç nə eləmək olmaz. Mənim zənnimin əksinə olaraq buludun altı tamam qara deyil: o mavidir, fəvqəladə mavidir. Qaranlıq düşməyə başlayır, bütün düzənlik maviləşir. Bəzi yerdə yağış yağır. O, yağışdan maviləşmişdir...

– Yüz altmış səkkiz.

– Aydındır. Yüz altmış səkkiz.

Qoy yüz altmış səkkiz olsun. Bu yol, əbədiyyət yolu yaman dolaşır. Lakin bu yol mənə nə qədər sakit görünür! Dünya meyvə bağına oxşayır. İndicə o mənə, çertyoj kimi, ruhsuz görünürdü. Hər şey mənə qeyri-insani gəlirdi. Amma indi mən aşağıdan uçuram və bu aləmlə nə isə bir yaxınlıq hiss edirəm. Məndən aşağıda gah tənha, gah talalarla ağaclar ötüb keçir. Mən onları görürəm. Yaşıl çölləri də. Qırmızı kirəmit damlı evləri də, qapıda dayanmış adamı da. Hər yan gözəl mavi yağış sularıdır. Belə havada Paula, yəqin, bizi tez evə aparardı...

– Yüz yetmiş beş...

Artıq mənim epitafiyam öz sərt nəcibliyini itirir. “Təyyarəni yüz yetmiş iki, yüz yetmiş dörd, yüz altmış səkkiz, yüz yetmiş beş istiqaməti ilə sürürdüm...” Bu, ağılsızlıqdır. Bir yandan da bu əngəl çıxdı. Motor asqırır. O soyuyur. Kopotun laylarını bağlayıram. Yaxşı. Ehtiyat bakını açmaq vaxtıdır: dəstəyi hərlədirəm, unutduğum bir şey yoxdur ki? Yağın təzyiqini göstərən cihaza nəzər salıram. Hər şey qaydasındadır.

– İş şuluqdur, cənab kapitan.

– Eşidirsənmi, Paula? İş şuluqdur. Hər halda mən bu axşamın maviliyinə heyran olmaya bilmərəm. Çox qeyri-adidir. Rəng nə qədər dərinidir! Bu qaçısan meyvə ağacları da, ola bilsin gavalı ağaclarıdır. Mən bu mənzərəyə aludə olmuşam. Vitrin məsələsi qurtarmışdır! Mən çəpəri aşmış oğruyam. İri addımlarla yaş qarayoncunu tapdalayaraq, gavalı oğurlayıram. Paula, bu, mənasız müharibədir. Müharibə ələmli və çox mavidir! Mən çox yanılı-

mışam. Mən qeyri-adi aləmi qocalığımda kəşf etmişəm. Yox, yox, mən qorxmuram. Bir az qəmliyəm, vəssalam.

– Manevr edin, kapitan!

Bax, bu təzə oyundur, Paula! Sağ ayağınla basarsan, sol ayağınla basarsan, görərsən ki, toplar hədəfi azdı. Mən uşaqlıqda yıxılanda alnım şişirdi. Sən, əlbəttə, şişən yerə yaş dəsmal qoyurdun. Sənin yaş dəsmalın tezliklə mənə yaman lazım olacaq. Amma hər halda, bilirsənmi... bu axşam maviliyi nə qədər cazibədardır!

Orada, qabaqda mən bir-birindən aralanan üç nizə gördüm, uzun və parıldayan üç şaquli saplaq. Bunlar işıldayan güllə, yaxud kiçik kalibrli mərmə izi idi. Bunların hamısı işıldayırdı. Birdən gördüm ki, üçlük qəndilin gözqamaşdırıcı parıltısı gecənin bu maviliyini yarıb keçdi...

– Kapitan! Sol tərəfdən şiddətli atəş açırlar. Sağa götürün!

Pedala basıram.

– Bəli, işlər pisdır...

Ola bilər...

İş pisdır, amma mən öz dünyamın hüdudlarından kənara çıxmıram. Bütün xatirələrim, qazandığım sərvət, bütün sevdiklərim mənimlədir. Uşaqlığım mənimlədir, o bir rişə kimi, həyatımın başlanğıcı kimi qaranlıqda itib gedir. Mən həyatı xatirələrin kədəri ilə başladım... İş pisdır, lakin mən heç də bu axan ulduzların caynağında keçirməli olacağım şeyi duymuram.

Mən ürəyimə əziz olan ölkədəyəm. Axşam düşür. Sol tərəfdə enli işıq zolaqları qara buludlar arasında dördkünc kilsə pəncərələri yaradır. Mən bütün bu gözəl şeylərə az qala əlimlə təmas edirəm, onlar mənim lap yaxınlığımdadır. Budur, gavalıların budaqları əydiyi ağac. Budur, torpaq, ondan torpaq iyi gəlir. Şəhdə gəzmək, yəqin, yaxşı olar. Bilirsən, Paula, mən yavaş-yavaş uçuram, ot yığılmış araba kimi ləngər vururam, yırğalanıram... Elə bil təyyarə sürətlə uçur... şübhəsiz, bu barədə düşünəndə adama belə gəlir! Lakin maşını unutsan, ətrafa baxsan, onda bu uçuş elə bil çöl gəzintisidir...

– Arras...

– Bəli. Orada, çox qabaqlarda. Amma Arras şəhəri deyil. Arras gecə maviliyi fonunda vur-tut qırmızı fitildir. Tufan fonunda. Çünki aydındır: soldan və qabaqdan leysan gəlir. Belə bir zülməti təkcə alaqları deyə izah etmək olmaz. Belə bir zülmət ancaq üst-üstə qalanmış buludların altında ola bilər.

Arrasın alovu yuxarı qalxdı. Bu, yanğın alovu deyil. Yanğın çılpaq ətin haşiyələdiyi yara kimi yanlara yayılır. Fasiləsiz yanacaq alan bu qırmızı fitil isə azacıq his eləyən çırağa oxşayır. Onun alovu sakit-sakit çıxır, əmindir ki, sönməyəcəkdir, yanacaq istənilən qədər var. Onda yığcam, demək olar, çəkili bir cisim hiss olunur, bunu bəzən külək tərpədir. Yırğalayır, ağac kimi o tərəf-bu tərəfə əyir. Məhz... ağac kimi. Bu ağac Arrası öz rüşlərinin, köklərinin toruna salmışdır. Arrasda olan hər şey, Arrasın bütün ehtiyatı, Arrasın bütün var-dövləti səmələrə, ağacların qidalandığı şirəyə çevirməyə can atır.

Mən görürəm ki, bəzən olduqca gur olan bu alov gah sağa, gah sola əyilir, qara tüstü burumları buraxıb, sonra yenə düzəlir. Amma mən hələ şəhəri seçə bilmirəm. Bütün müharibə bu şəfəqdədir. Dütertr deyir ki, iş pisdir. O, qabağı yaxşı görür. Məni isə taleyin bir növ mərhəməti daha artıq heyretə salır: bu zəhərlənmiş düzənlik bizə bir elə çox zəhərli ulduzlar göndərmir.

Bəli, amma...

Bilirsənmi, Paula, uşaqlıq çağlarımdakı əfsanəvi nağıllarda cəngavər sehirlənmiş, əsrarəngiz qəsə gedərkən, dəhşətli sınaqlardan keçirdi. O, buz dağlarına qalxırdı, uçurumlardan keçirdi. O, xainlərin fitnə-fəsadını alt-üst edirdi. Nəhayət, yaşıl düzənlikdə qəsə onun gözləri qarşısında canlanırdı. Onun atı bu düzənliyi, cəmənlərdə olduğu kimi, rahat keçirdi. Cəngavər artıq özünü qalib hesab edirdi... Ah, Paula, nağılın nə olduğunu bilən adamı aldada bilməzsən. İşin ən çətini həmişə elə bu vaxt başlayır...

İndi mən də əvvəllər olduğu kimi, axşam maviliyi içərisində öz atəşli qəsrinə tərəf çapıram... Sən çox tez getdin, bizim oyunlardan xəbərin yoxdur, bizimlə cəngavər Aklen oyununu

oynamaq sənə nəşib olmadı. Bu oyunu biz özümüz uydurmuşuq, çünki adi oyunlardan zəhləmiz gedirdi. Bu oyunu biz şiddətli tufan gözləndiyi vaxt, ilk ildırım çaxandan sonra yarpaqların xüsusəti ətrindən və qəfil çırpıntısından indicə buludların parçalanacağını, indicə yağış yağacağını hiss etdiyimiz günlərdə oynayırdıq. O zaman qalın yarpaqlar bir an içində fışıldayan yüngül köpüyə dönürdü. Bu işarə idi... Heç nə bizi saxlaya bilməzdi.

Parkın lap ortalarından biz geniş çəmənliklə gücümüz gəldikcə evə qaçırdıq. Tufanlı leysanın ilk damlaları ağır-ağır və arabir düşür, ilk damcı kimin üstünə düşsə, o məğlub sayılırdı. Sonra ikinci damcı kimin üstünə düşsə, o məğlub olurdu. Sonra üçüncü. Sonra qalanları. Hamıdan çox davam gətirəni, əlbəttə, göylər himayə edirdi, o, dözümlü, möhkəm idi. O, gələn tufana qədər “cəngavər Aklen” adını daşımaq haqqı qazanırdı.

Hər dəfə də bir neçə saniyəyə, oyun uşaqların hekatombiyası ilə bitirdi.

Mən indi də cəngavər Aklenin oyununu çıxarıram. Mən öz atəşli qəsrimə doğru yavaş-yavaş qaçıram, amma elə qaçıram ki, nəfəsim kəsilir...

Və birdən:

– Hə, kapitan. Beləsini mən hələ görməmişdim.

Beləsini də mən görməmişdim. Mən artıq möhkəm ola bilmirəm. Ah, mən heç bilmirdim ki, yenə də ümid edirəm...

XX

Yeddi yüz metr yüksəklikdə uçmağıma baxmayaraq, mən ümid edirdim. Tank parklarına baxmayaraq, Arrasın alovlarına baxmayaraq, ümid edirdim. Mən özüm də inanmadan ümid edirdim. Mən fikrən uşaqılıq çağlarıma qayıdırdım ki, özümü yenidən onun yüksək himayəsi altında hiss edirəm. Yaşlı üçün himayə yoxdur. Yaşa dolandan sonra sənə tək-tənha buraxırlar. Ancaq hər şeyə qadir Paulanın əlindən tutan oğlana gözün üstə qashın var deməyə kimin cəsarəti çatır? Paula, sənəin kölgən mənəim si-pərim olmuşdur.

Mən bütün hiylələrə əl atdım. Dütertr mənə “iş pisdir” deyəndə bu təhlükəni də ümidə çevirdim. Biz müharibə edirik: axı bu müharibə heç olmasa bir şeydə özünü göstərməlidir. Və o ancaq bir neçə işıqsaçan quyruqlu xətlə özünü göstərdi. Arrasın üstündə dolaşan məşum ölüm təhlükəsi belə imiş? Gülüncdü...

...Ölümə məhkum edilmiş adam cəlladı simasız robot şəklində təsəvvür edir. Asqırmağı, hətta gülməyi bacaran bu canlılara deyən adam gəlib çıxır. Məhkum bu təbəssümdən min xəyala düşür, elə bil xilas üçün bütün yollar bu təbəssümdən gəlib keçir... Bu yolun özü isə xəyali yoldur. Cəllad səbir gətirsə də, onun başını vuracaqdır. Lakin ümiddən imtina etmək olarmı?

Bircə bizi necə qəbul edəcəkləri barədə səhv etməyəydim, dəqiqələr keçir, heç nə dəyişmirdi və deyəsən, heç dəyişməyəcəkdi, bizdən aşağıda sadə və gözəl kənd mənzərələri uzanıb gedirdi, yaş kirəmit damlar qəşəng-qəşəng işıldayırdı. Biz hər üçümüz – Dütertr, atıcı və mən elə bil yağış yağmadığı üçün yaxallığımızı belə qaldırmadan adicə çöl gəzintisindən evə qayırdıq. Alman mövqeyinin lap içərilərində maraqlı bir şey görünürdü. Gələcək müharibənin simasını mütləq dəyişə biləcək zahiri bir səbəb nəzərə çarpmırdı. Elə bil düşmən pərən-pərən düşüb, çöllərin intəhasızlığı içərisində əriyib gedirdi, hər evə vur-tut bir əsgər, hər ağaca bir əsgər qalmışdı, onlardan bəziləri müharibəni xatırlayıb, ara-sıra atəş açırdı. Elə hey onun beyninə yeritmişdilər: “Sən təyyarələrə atəş açmalısən...” Lakin indi bu ona tutqun, yuxu kimi gəlirdi. Əsgər özü də bunun lazım olub-olmadığını bilmədən ara-sıra atəş açırdı. Bir vaxt mən axşamlar can alan bir cananla gəzərkən ördək şikarı eşqinə düşürdüm, onların barəsində qətiyyənlə düşünmədən atəş açırdım, özüm isə tamamilə başqa məsələdən danışırıdım.

Belə hərəkətim ördəklərin ürəyindəndi.

Görmək istədiyini çox asanlıqla görərsən: budur, bu əsgər məni nişan alır, amma elə-belə, xala-xətrin qalması. Onun gül-ləsi yanımdan ötüb keçdi. Başqa əsgərlər bizə məhəl qoymurlar. Qabağımızı kəsə biləcək, bizi, ola bilsin, yerə sərə biləcək əsgərlər isə bu dəqiqə gecənin ətrini-qoxusunu ləzzətlə udur, ya-

xud siqaret çəkir, yaxud lətifə danışır, onlar da bizə kəmetinalıq edirlər. Bax, o kənddə məkan salanlar isə, ola bilsin, qazançalarını şorba üçün uzadırlar. Bir gurultu qopub kəsilir. Özününküdür ya özgeçenin? Onların bunu ayırd etməyə vaxtları yoxdur, onlar ancaq şorba tökülən qazançalarını görürlər və bizə mane olmur. Mən isə əllərimi cibimə qoyub fit çala-çala, heç bir şey olmamış kimi, bu bağdan, gözmək qadağan edilmiş bu bağdan keçib getməyə cəhd edirəm, gözetçilər isə bir-birlərinə arxayın olaraq, heç bir maneçilik göstərmədən mənə yol verirlər...

Mən yaman boşalmışam! Mənim acizliyimin, çarəsizliyimin özü onlar üçün tələdir. Nə üçün siz narahat olursunuz? Məni bir az o tərəfdə vurub salarlar... “Bu aydın məsələdir! Hə, bizdən öt! Qoy kim istəyirsə, səni vurub salsın!..” Onlar bu maraqsız, cansıxıcı işi başqalarının üzərinə atırlar ki, şorba növbələrini əldən buraxmasınlar, zarafatı yarımçıq kəsməsinlər yaxud sadəcə axşam mehində xumarlansınlar. Mən isə onların başı soyuqluqlarından, işə can yandırmamalarından istifadə edərək, özü də belə bir vaxtda həyatımı bu dəqiqələrin əlindən dartıb alıram, müharibə onların hamısını, elə bil qəsdən bir nəfərinə qədər hamısını əldən salmışdır, nə üçün də belə olmasın? Mən artıq bir əsgərdən o biri əsgərə, bir vızvodan o biri vızvoda, bir kənddən o biri kəndə keçərək, tapşırıqları yerinə yetirib evə çatmaq məsələsini götür-qoy edirəm. Biz vur-tut axşam səmasında uçub gedən bir təyyarəyik... onun üçün başını qaldırıb yuxarı baxmağa dəyməz!

Əlbəttə, mən qayıtmağa ümid edirdim. Lakin eyni zamanda bilirdim ki, bir hadisə baş verməlidir. Sizi edama məhkum etmişlər, amma sizin salındığınız həbsxana sükut içindədir. Siz tələş içində bu sükutdan yapışırsınız. Hər saniyə keçən saniyəyə oxşayır. Ona görə də indicə gələcək saniyənin dünyanı alt-üst edəcəyini düşünməyə heç bir əsasınız yoxdur. Buna onun gücü çatmaz. Hər saniyə bir-birinin ardınca sükutu qoruyur. Artıq adama elə gəlir ki, sükut əbədi olaraq uzanıb gedəcəkdir...

Lakin budur gəlişi labüd olanın ayaq səsləri eşidilir.

Ətrafın ahəngi pozuldu. Sönmüş kimi görünən odun gözlənməz bir çırtılı ilə ətrafa qığılıcı saçıdı. Hansı gizli qüvvə bizim burada olduğumuza bir an içində səs verməyə düzənliyi məcbur etdi? Baharda ağaclar toxumlarını səpirlər. Nə üçün birdən topların baharı gəldi? Bizə qarşı yönəldilən bu qədər gur işıq hardandır? Elə bil ki, birdən hər yeri işığa qərq etdilər.

Mən əvvəlcə elə bildim ki, bir səhlənkərliyə yol vermişəm. Hər şeyi korlamışam. Müvazinət çox qeyri-sabit olanda, gözünü qırmaq yaxud əlini tərpətmək kifayətdir. Alpinist öskürən kimi daştorpaq selinin ağzı açılır. Bu, baş verəndə isə hər şey batıb gedir.

Biz qaranlığa qərq olmuş bu mavi bataqlıqla ağır-ağır addımlayırdıq. Biz bu sakit bataqlığı narahat etdik, o da bizim üzərimizə on minlərlə qızıl qovuqucuq atdı.

Oyuna çoxlu jonqlyor daxil oldu. Onlar bir-birinin ardınca bizim üzərimizə on minlərlə şar atdılar. Bir tərəfə əyilmək, meyl etmək halı olmadığından əvvəlcə bizə elə gəldi ki, onlar hərəkətsizdirlər. Sonra isə mahir jonqlyorun atmayıb bir növ əlindən buraxdığı şar kimi yavaş-yavaş yuxarı qalxdı. Mən qatı sükutdan parlayan göz yaşlarının üstümə necə töküldüyünü görürəm. Jonqlyorun çıxışını müşahidə edən sükutdan.

Hər bir pulemyot atəşi yaxud tezatan zenit topları yüzlərlə mərmə yaxud işıqlı iz salan güllələr buraxır, onlar saygac dənələri kimi bir-birinin ardınca gedirlər. Minlərlə saygacalar bizə doğru gəlir, onların milləri son nöqtəyə kimi uzanır və biz olduğumuz yüksəklikdə qırılırlar.

Doğrudan da, yandan baxanda görünür ki, bizə dəyməyən mərmilər və güllələr başgicəlləndirici sürətlə uçurlar. Göz yaşları ildırma çevrilir. Mən trayektoriyanın bitməz-tükənməz, yetmişmiş buğda rənginə çalan çöllərinə düşmüşəm. Mən uçan tayanın dərzləri içinə düşmüşəm. Məni başgicəlləndirici yallı düzəldən saysız-hesabsız iynələr narahat edir. Bütün vadi öz tellərini mənə tərəf uzatmışdır, ətrafımda işıldayan tor hörürlər.

Mən yerə tərəf əyiləndə bu işıldayan qovuqların təbəqəsini görürəm, onlar ağır-ağır qalxırlar, elə bil duman pərdələridir.

Mən ağır-ağır fırlanan bu toxumları görürəm: taxıl döyəndə saman belə qalxır. Üfüqi baxanda hər tərəfim tayalardır, taya dərz-ləridir. Atəş? Ola bilməz! Mənə soyuq silahla həmlə edirlər! Mən ancaq parıldayan qılıncları görürəm! Mən hiss edirəm. Orada nə təhlükə var! Ətrafın gözəlliyindən gözlərim qamaşır!

– Tr-r-r-ax!

Mən oturacaqdan iyirmi santimetr qədər qalxıb düşdüm. Sanki məni təyyarə ilə vurdular. O dağılmışdır, parça-parça olmuşdur, xurd-xəşil olmuşdur... yox, yox, hiss edirəm ki, onu hələ idarə etmək olar. Bu hələ saysız-hesabsız zərbələrin biridir. Bununla bərabər, mən partlayış görmədim. Görünür, onların tüstüsü qaranlıq yerə qarışır. Mən başımı qaldırıb baxıram. Və görürəm ki, nicat yoxdur.

XXI

Yerə doğru əyləndə, buludlarla mənim aramdakı boşluğun tədricən genişləndiyini görmədim. Işıqlı iz buraxan mərmilər buğda işığı saçdı: mən hardan biləydim ki, onlar yüksək nöqtəyə çatıb göyə nə isə qaranlıq bir şey sancırlar, sanki mıx çaxırlar. Mən bu partlayış tüstülərinin necə burulğan və qütb buzları ləngliyi ilə üzən piramida kimi toplaşdığını görürəm. Belə məsafədən onlara baxanda elə bil sənin özün hərəkətsizsən.

Mən bilirəm ki, belə tikintilər baş qaldırdımı, dərhal təhlükəsiz olur. Bütün bu yumaqlar yalnız saniyənin yüzdə bir hissəsi qədər həyat və ölüm üzərində hökmran olurlar. Lakin onlar hiss edilmədən məni hər tərəfdən əhatə etmişdilər. Onların gəlişi ilə başımın üstündə amansız hökmün ağırlığı sallanırdı.

Motorun nəriləsinin batırdığı bu tamam səssiz partlayışlar qeyri-adi sakitlik təsəvvürü yaradır. Mən heç nə hiss etmərəm. Qəlbimdə intizar boşluğu ağzını açır, sanki mənim hakimlərim məşvərətə getmişlər.

Mən düşünürəm... Mən hər halda düşünürəm: “Onlar çox yüksəyi nişan alırlar!” Mən başımı geri atıb bütöv bir qartal sürüsünün könülsüz-könülsüz necə geri uçduğunu görürəm. Onlar şikardan imtina etmişlər. Lakin ümidimiz yoxdur.

Yan-yörəməzə atılan toplar hədəfi vurmağa çalışırlar. Partlayış biz olan yüksəkliyə qalxır. Hər bir atəş nöqtəsi bir neçə saniyə ərzində öz partlayış piramidasını yüksəldir, başqa bir yerdə təzəsini ucaltmaq üçün dərhal ondan imtina edir. Atəş bizi axtarmır: o bizi həlqəyə salır, dairəyə alır.

– Dütertr, hələ uzaqdır?

– ...Üçcə dəqiqə dözə bilsək, qurtarardıq... amma.

– Bəlkə aradan çıxdıq.

– Ağlım kəsmir!

Bu boz çən-duman nə qədər tutqundur, bir yerə qalanmış köhnə cır-cındır kimi bozdur. Düzənlik isə mavi idi. Son dərəcə mavi. Dənizin dibi kimi...

Mən nə qədər davam gətirə bilərəm? On saniyə, iyirmi saniyə? Partlayış dalğaları məni aramsız silkələyir. Çox yaxından keçənləri təyyarəni döyəcləyir, əl arabasına atılan daşlar kimi. Bu zaman bütün təyyarə az qala musiqi səsləri çıxarır. Qərribə bir inilti eşidilir... Deməli, mərmilər keçmişlər. İldırım kimi: yaxın olduqca daha sadə görünür. Bəzən mən təkan duyuram: deməli təyyarəmizə qəlpə dəymişdir. Yırtıcı heyvan öküzü öldürərkən onu silkələmir. O inamla və sərrast pəncəsini heyvana ilişdirir. O, dərhal öküzü üstələyir. Sərrast mərmisi də beləcə düz təyyarəyə, elə bil əzələlərinə sancılır.

– Yaralanmısan?

– Yox!

– Ey, atıcı, yaralanmısan?

– Yox! Hər halda təsvir etmək lazım gələn bu təkanlar hesaba girmir. Onlar qabıqı, barabanı döyəcləyir. Onlar bakları əzmək əvəzinə çox asanlıqla sənin qarnını cırıb içəlatını tökə bilərdi. Lakin qarın da baraban kimi bir şeydir. Bədən isə cəhənnəm olsun! O hesaba alınmır... bax, təəccüblü olan budur!

Bədən haqqında bir neçə söz deməliyəm. Axı insan gündəlik həyatda olub keçənləri görmür. Onun hiss edilməsi üçün bax belə müstəsna şərait lazımdır. Göyə dirənən belə alov yağışı la-

zımdır, üstünə gələn bu nizələr lazımdır, nəhayət, sənın məhşər ayağında bu tribunal qarşısında durmağın lazımdır. Bax, o zaman sən onu başa düşsən.

Uçmağa hazırlanarkən mən özümdən soruşurdum: “Son anlar necə olacaqdır?” Həyat həmişə mənim xəyalında olduğum şeyləri alt-üst etmişdir. Bu dəfə isə amansız quduz zərbələr dolusu altında cıl-cılpaq getmək lazım gəldi, hətta əllərimlə üzümü örtməyə də imkan olmadı.

Mən sınağı bədənimin sınağı kimi təsəvvür etdim. Mən hesab etdim ki, hər şeydən əvvəl bədənim təhlükəyə məruz qalır. Zərurət qarşısında mənim gəlib dayandığım nöqteyi-nəzər bədənimin nöqteyi-nəzəri idi. Biz öz bədənimizlə nə qədər çox məşğul oluruq? Onu söylə geyindiririk, yuyuruq, pərvəriş veririk, tərəş edirik, içirdirik, yedirdirik. Biz bu ev heyvanı ilə özümüzü əyləndiririk. Biz onu dərzinin, həkimin, cərrahın yanına aparırıq. Biz onunla bir yerdə əzab-əziyyət çəkirik. Biz onunla bir yerdə ağlayırıq. Biz onunla bir yerdə sevirik. Onun haqqında biz deyirik: “Bu mənəm!” Və birdən bu illüziya dağılır. Bədəni biz bir qəpik yerinə qoymuruq! Onu nüfuzdan salırıq, qulluqçu səviyyəsinə endiririk. Elə ki, qəzəb baş qaldırır, məhəbbət alovlanır, nifrət oyanır, bu şöhrətli həmrəylik rəhnəyə düşür, pozulmağa başlayır.

Sənin oğlun yanan evdədir? Sən onu xilas edirsən! Səni saxlamaq olmaz! Yansan da sən bunu vecinə almırsan. Sən həyatını, bu miskin varlığını qabağına çıxan hər bir adama girov qoymağa hazırsan. Sən birdən başa düşürsən ki, sənə belə mühüm görünən şeylə heç də bağlı deyilsən. Sən əlini kəsdirməyə hazırsan, təki köməyə ehtiyacı olan adama əlini uzatmaq feyzindən özünü məhrum etməyəsən. Sən bütünlüklə öz fəaliyyətindəsən. Sənin fəaliyyətin sən özünsən. Sən daha heç yerdə yoxsan. Sənin bədənin sənə mənsubdur, lakin o artıq sən deyilsən. Sən zərbə endirməyə hazırsan? Bədəninə təhdid etməklə heç kəs sənin qarşını kəsə bilməz. Sən düşmənin ölümüsən. Sən oğlunun ixlasısan. Sən özünü dəyişdirirsən. Həm də səndə elə bir hiss yoxdur ki,

guya sən bu mübadilədə bir şey itirirsən. Sənin əllərin, ayaqların? Onlar ancaq alətdir. Bu alətin köməyi ilə daş yonan zaman o sınırsa, cəhənnəm olsun. Və sən özünü rəqibin ölümünə, oğlunun nicasına, xəstənin şefa tapmasına, ixtiraçısına öz kəşfinə dəyişirsən. Bizim qrupdan bir yoldaş ölümcül yaralanmışdı. Ona təşəkkür elan edilən əmrdə deyilirdi: “O öz şturmanına dedi: mənim işim bitmişdir. Qaç! Sənədləri xilas et!..” Yalnız sənədlərin yaxud uşağın xilas edilməsi, xəstənin sağlması, rəqibin ölümü, kəşf vacibdir! Və sənin varlığının mənası birdən-birə bütün çılpalığı ilə aydın olur. Onun mənası sənin borcundur, sənin nifrətidir, sənin məhəbbətidir, sənin sədaqətidir, sənin ixtirandır. Sən özündə başqa şey tapmırsan.

Atəş səni tək-cə bədənindən deyil, eyni zamanda bədəninə pərəstişdən azad edir. İnsan özü ilə maraqlanmaqdan vaz keçir. Ona ancaq bilavasitə əlaqədə olduğu şey mühümdür. Ölərkən o yoxa çıxmır, bu şeylə qovuşur. O itirmir, özünü tapır. Həm də bu əxlaq dərsi verən adamın moizəsi deyil. Bu adi, gündəlik həqiqətdir, bunu gündəlik xəyalat öz qalın maskası altında gizlədir. Mən uçmağa hazırlaşdığım və öz bədənim üçün qorxu keçirdiyim zaman bütün bunların xalis cəfəngiyat olduğunu görə bilərdimmi! Sən yalnız bu bədəni verdiyin anda heyretlə aşkar edirsən ki, onun sənin üçün nə qədər az əhəmiyyəti varmış. Amma, şübhəsiz, adi həyatda əgər məni hədsiz zərurət idarə etmirsə, əgər söhbət mənim varlığımın mahiyyəti, mənası haqqında getmirsə, o zaman öz bədənimin qayğısına qalmaqdan daha vacib bir şey təsəvvür etmirəm.

Bədənə bax! Sən mənə heç lazım deyilsən! Mən səndən kənara atılmışam, artıq mənim ümidim yoxdur və mənə heç nə lazım deyil. Bu saniyəyə qədər olub keçənlərin hamısını rədd edirəm. Nə barədə isə düşünən mən deyildim. Nəyi isə hiss edən mən deyildim. O mənim bədənim idi. Onu mən güc-bəla ilə bu ana qədər dartıb gətirməyə məcbur idim və elə indi, birdən gördüm ki, onun mənim üçün heç bir əhəmiyyəti yoxmuş.

Mən ilk dərsimi on beş yaşında almışam. Mənim kiçik qardaşım xəstələnmişdi. Neçə gün idi ki, ondan əllərini üzmüşdürlər. Bir dəfə səhər, saat dördə ona baxan qadın məni yuxudan oyatdı:

– Qardaşınız sizi çağırır.

– Vəsiyyəti ağırdır?

O cavab vermədi. Mən cəld geyinib, onun yanına qaçdım.

Qardaşımın səsi həmişəki kimi idi, o mənə dedi:

– Ölməmişdən qabaq sənənlə danışmaq istəyirəm. Mən ölürəm.

Onun üzünün əzələləri səyrirdi. O isə susurdu. Bu zaman əlini, nəyi isə rədd edirmiş kimi, tərpedirdi. Mən onun hərəkətini başa düşmürəm. Mənə belə gəlir ki, uşaq ölümü qovurdu. Lakin bir qədər sakitləşəndən sonra dedi:

– Qorxma... Mən əzab çəkmirəm. Ağrıyıram. Amma mən dözə bilmirəm. Bu mənim bədənimdir.

Onun ixtiyardan çıxan bədəni.

Lakin o, iyirmi dəqiqədən sonra öləcək balaca qardaşım ciddi danışmaq istəyir. Özünün cüzi bir hissəsini kimə isə miras qoymağa tələbat hiss edir, o deyir: “Mən vəsiyyətnamə” qoyub getmək istərdim...” Və o qızdırır, yəqin, o, fəxr edir ki, yaşlı kişi kimi hərəkət edir. Əgər o, qala inşaatçısı olsaydı, öz qalasını tikib başa çatdırmağı mənə vəsiyyət edərdi. Əgər o, ata olsaydı, öz oğlanlarının tərbiyəsini mənə vəsiyyət edərdi. Əgər o, hərbi təyyarəçi olsaydı, təyyarənin sənədlərini mənə vəsiyyət edərdi. Lakin o ancaq uşaq idi. O mənə buxar mühərrikini, velosipedini və tufəngini vəsiyyət etdi.

Adam ölmür. O təsəvvür edir ki, guya ölümdən qorxur, amma o qəfil hadisələrdən, partlayışlardan qorxur, özündən qorxur. Ölüm vahiməsi? Yox. Ölümlə qarşılaşan zaman o artıq mövcud olmur. Qardaşım mənə dedi: “Bunların hamısını yazmağı yadından çıxarma...” Bədən dağılanda əsas məsələ aydın olur. İnsan yalnız münasibətlər qovşağıdır. Və təkcə münasibət adam üçün mühümdür.

Biz bədəni, bu qoca yabını atırıq. Ölərkən kim özü haqqında düşünür? Beləsini mən hələ görməmişəm!..

- Kapitan!
- Nə deyirsən?
- Nə yaman oldu!
- Atıcı...
- Hm... Bəli?
- Hansı...

Mənim sualımı təkan yarımçıq qoyur.

- Dütertr!
- ...tan?
- Dəydimi?
- Yox.
- Atıcı...
- Bəli?
- Onun...

Mən sanki dəmir divara pərçim olmuşam. Eşidirəm:

- Ay, ay!

Başımı yuxarı qaldırıb göyə baxıram, buludlara qədər olan məsafəni gözəyarı ölçürəm. Mən böyürdən baxanda qara layların bir-birinin üzərinə necə sıx-sıx qalandığını görürəm. Dik baxanda isə onlar nisbətən seyrək görünür. Mən başımız üstə əmələ gələn qara rozetkalı nəhəng çətir görürəm.

Baldır əzələləri heyrətamiz qüvvəyə malikdir. Mən pedalı elə basıram ki, sanki divar dəşmək istəyirəm. Mən təyyarəni kənara yönəldirəm. O uğuldayıb, titrəyərək sol tərəfə sıçrayır, partlayışlar çələngi sağa doğru üz tutur. Mən onu başımın üstündən kənara itələyirəm. Topları aldadıram, indi mərmilər yanımdan ötüb keçir. Sağ tərəfimdə xətersiz partlayışların tez-tez təkrar olunduğunu eşidirəm. Əks tərəfə keçmək üçün o biri ayağımı basmağa macal tapmamış başımın üzərində yeni çələng əmələ gəlir. Yerdən yenə məni nişan alırlar. Təyyarə təzədən gumbultu ilə boşluğa düşür. Lakin mən yenə bütün ağırlığımı pedalın üstə salıram! Mən təyyarəni əks tərəfə çəkirim, daha doğrusu, şığıyıram, (cəhənnəm olsun koordinasiya) çələng solda qalır.

Bəlkə duruş gətirə bildik? Lakin bu oyun çox uzana bilməz. Mən pedalları nə qədər bərk bassam da, oradan, qabaqdan yenə üstümüzdə nizə seli gəlir. Çələng yenə başım üzərindən sallanır. Təkandan yenə bütün varlığım silkələnir. Aşağı baxanda isə yenedən qovuqların başgicəlləndirici dərəcədə ağır-ağır qalxdığını görürəm. Bizim hələ sağ qaldığımız ağlabatan şey deyil. Ancaq hər halda inanıram ki, mən davamlıyam. Mən özümü qalib hiss edirəm! Mən hər saniyə qalibəm!

– Dəydimi?

– Yox...

Onlara dəyməmişdir. Onlar dişbatmazdır. Onlar qalibdir. Mən qaliblər ekipajına başçılıq edirəm.

İndi bizi hər partlayış təhdid etmir: o bizi möhkəmləndirir. Hər partlayış zamanı, saniyənin onda biri ərzində, mən düşünürəm ki, maşınım tikə-tikə olmuşdur. Lakin o yenə də sözümə baxır, mən onu, cilovu bərk dartılmış at kimi, yuxarı qaldırıram. Bu zaman halım yaxşılaşır, məni gizli sevinc hissləri bürüyür. Qorxu hiss etməyə macal tapmıram, mən ancaq qüvvətli gurultudan olduğu kimi, fiziki iztirab hiss edirəm və dərhal rahat nəfəs alıram. Mən əvvəlcə zərbədən təkan, sonra qorxu, sonra fasilə hiss etməli idim. Başqa cür ola bilməzdi! Buna vaxt yoxdur. Mən əvvəlcə təkan, sonra fasilə hiss edirəm. Təkan, fasilə. Bir mərhələ iştirak etmir, qorxu yoxdur. Mən hər dəqiqə ölüm gözləyə-gözləyə yaşayıram, keçən dəqiqənin ardınca dərhal gələn dirilmə ilə yaşayıram. Mən bir növ sevinc şələlələrində yaşayıram. Sevincin aramsız axınında. Birdən halım heyratəmiz dərəcədə yaxşı olur. Sanki hər saniyə mənə yenə həyat bəxş edilir. Sanki saniyədən saniyəyə mən onu daha dolğun hiss edirəm. Mən yaşayıram. Mən sağam. Mən hələ sağam. Mən hələ də sağam. Mən həyat mənbəyinə çevrilmişəm. Məni həyat məstliyi bürüyür. “Döyüş məstliyi...” deyirlər. Ancaq bunun özü elə həyat məstliyidir! Görəsən, onlar, aşağıdan bizə atəş açanlar, bizə pərvəriş verdiklərini bilirlərmə?

Yağ qabları, yanacaq qabları dəşik-dəşik olmuşdur. Dütertr deyir: “Çəkib qurtardım! Yüksəkliyə qalxın!” Buludlara qədər olan məsafəni bir də gözəyari ölçürəm. Təyyarəni bir daha sola, sağa çevirirəm. Bir də yerə nəzər salıram. Mən bu mənzərəni heç vaxt unutmaram. Bütün düzənlik tez-tez yanib sönən fitillərlə şəfəq saçır. Yəqin tezaçıları toplardır. Nəhəng yaşıl akvariumun dibindən qovuqlar qalxmaqda davam edir. Arrasın alovu sindan üstdəki dəmir kimi qıpqırmızı işıq saçır, yeraltı ehtiyatları onu doyunca qidalandırır və insan tərzi, insan zəkası, insan sənəti, onun xatirələri və sərvəti göyə ucalaraq uzun saç kimi alovlanır və küləyin pəncəsinə alıb apardığı yanıq iynə çevrilir.

Mən artıq dumanın birinci topalarına toxunuram. Aşağıdan buludların qarnını yarıb keçmiş qızıl oxlar hələ də ətrafımızda cövlan edir. Mən bu açılmış axırncı dəşiklərin birindən son dəfə yerə baxıram. Sonra buludlar məni çulğalayır. Bir anlığa Arras, yanan alovlanan Arras, gözümün qabağında durur, o, gecə kilsə nefinin¹ dərinliklərində yandırılmış qəndil kimidir. O hər hansı bir dini mərasimə xidmət edir, lakin bu çox bəhə başa gəlir. Səbah o alov hər şeyi məhv edəcək, udacaqdır. Sübut-dəlili – yanan Arrasın obrazını mən özüm ilə aparıram.

– İş nə yerdədir, Dütertr?

– Hər şey öz qaydasındadır, cənab kapitan. Kurs iki yüz qırxdır. İyirmi dəqiqədən sonra buludları yarıb keçərik. Sena ilə istiqaməti müəyyənləşdirərik.

– Hə, atıcı, vəziyyət necədir?

– Hm... Bəli... kapitan... qaydasındadır.

– Hə, necə keçdi? Ağır oldumu?

– Hm... yox... bəli...

O özü də bilmir. O razıdır, mən Qavualın ekipajındakı atıcını xatırlayıram. Bir dəfə gecə Reyndə səksən proyektor Qavualı şüalar arasına alır. Onlar təyyarənin ətrafında da nəhəng kilsə ucaldırlar. Atışma başlayır. Qavual atıcısının astadan öz-özü ilə söhbət etdiyini eşidir (larinqafonlar sirri pis saxlayır). Atıcı öz-

¹ Nef – kilsənin içəridən ön tərəfi

özünə danışır: “Hə, nə deyirsən, qoçaq... Necəsən? Məgər mülki işdə belə şeylər olur? Bu atıcı razı idi”.

Mən ağır-ağır nəfəsimi dərirəm. Sinə dolusu nəfəs alıram. Nəfəs almaq nə gözəldir. İndi mənə çox şey aydın olacaqdır... Lakin mən hər şeydən əvvəl Alias haqqında düşünürəm. Yox. Hər şeydən əvvəl öz fermerim haqqında düşünürəm. Deməli, mən ondan nə qədər cihazım olduğunu soruşacağam... Mütləq soruşacağam! Mən bu niyyətimdən əl çəkməmişəm. Onlar yüz üçdür. Yeri gəlmişkən... yanacağın, yağın təzyiq göstəriciləri nə vəziyyətdədir... Baklar deşilən zaman bu cihazları izləmək lazımdır! Mən onları izləyirəm. Rezin protektorlar axmanın qabağını alır. Gözəl təkmilləşdirmədir! Mən hidrocihazlara da göz qoyuram: bu buludlar çox da ürək açan deyil. Qara buludlar. O bizi yaman silkələyir.

– Hə, necədir? Aşağıdan uçmaq vaxtı deyilmi?

– On dəqiqə, gəlin daha on dəqiqə gözləyək.

– Yaxşı, on dəqiqə də gözlərəm. Hə, mən Alias haqqında düşünürdüm. O bizim qayıdacağımızı güman edirmi? Keçən dəfə biz yarım saat gecikmişdik. Əslinə baxsan, yarım saat xırda məsələ deyil... Mən yoldaşlarımın yanına cumuram, onlar nahar edirlər. Qapını açıb öz yerimdə, Aliasla yanaşı otururam, elə bu vaxt mayor ucunda əriştə olan çəngəli qaldırdı, o, əriştəni ağzına qoymaq istəyirdi. Birdən yerindən sıçradı, ağzı açıq halda donub qaldı, mənə baxdı. əriştə çəngəldən sallanırdı.

– Aha... yaxşı oldu... Sizi görməyimə şadam.

Sonra əriştəni ağzına qoydu.

Məncə, onun, mayorun, ciddi nöqşanları var. O, uçuş nəticələri haqqında təyyarəçiləri inadla sorğu-suala tutur. Məni də rahat buraxmayacaqdır. O mənə zəhmlə, səbirlə baxacaq, mənim ona təzə bir həqiqət söyləyəcəyimi gözləyəcəkdir. Bu eliksirin bir damcısını belə itirməmək üçün kağız və qələm götürəcək. Gəncliyim yadıma düşür: “Namizəd Sent-Ekzüperi, siz Bernulli tənliyini necə birləşdirərsiniz?”

– Hm...

Bernulli... Bernulli... Adam imtahan edənin nəzərləri altında, sancağa keçirilmiş cücü kimi, quruyub qalır.

Uçuşun nəticələri Dütertrin işidir. Yeri o müşahidə edir. O müxtəlif şeylər görür. Yük maşınları, barjlar, tanklar, toplar, əsgərlər, atlar, dəmiryol stansiyaları, stansiyalarda qatarlar, stansiya rəisləri. Mən balaca bir bucaq müşahidəsi aparıram, Mən buludları, dənizləri, çayları, dağları, günəşi görürəm. Məndə yalnız ümumi təəssürat yaranır.

- Cənab mayor, axı siz bilirsiniz ki, təyyarəçi...
- Yaxşı, yaxşı! Bir şey görmək həmişə mümkündür.
- Mən... yadıma düşdü: yanğınlar gördüm! Bu çox maraqlı...
- Çox da yox. Hər şey yanır. Bəs yanğınlardan başqa nə gördünüz?

Nə üçün Alias bu qədər amansızdır?

XXII

Bu dəfə də məni sorğu-suala tutacaqmı?

Mənim uçuş zamanı gördüklərimi hesabatla yazmaq olmaz. Mən lövhənin qabağına çıxmış uşaq kimi çaşbaş qalaram. Çox yazıq hala düşürəm. Amma bununla belə, mən yazıq olmaram. Yazıqlıq bitmişdir... İlk güllə vıyıldayan kimi, o yoxa çıxdı. Bir saniyə əvvəl geriye döndərsəydim, özüm haqqında heç nə bilməzdim.

Ürəyimə dolan qəribə mehribanlıqdan xəbər tutmazdım. Mən özümünkülərin yanına qayıdıram. Öz evimizə. Maqazinləri dolaşib evə qayıdan və öz ailəsini nə cür dadlı təamlarla sevirəcəyi barədə düşünən evdar qadına bənzəyirəm. Onun əlindəki ərzaq zənbili o tərəfə-bu tərəfə yırğalanır. Aldığı şeylərin üstünə saldığı qəzeti hərdənbir qaldırır: burada nə lazımdırsa, var. O heç bir şeyi yadından çıxarmamışdır. O öz bəxşişi barədə fikirləşəndə gülümsəyir və tələsmədən gedir. O, vitrinlərə baxır.

Əgər Dütertr bu ağımtıl həbsxanadan çıxmağıma icazə versəydi, mən də çox məmnuniyyətlə vitrinlərə baxardım. Mən

çöllərin necə qaçdığına baxardım. Bir də, əslində bir az səbir eləmək lazımdır: bu mənzərə zəhərlənmişdir. Orada hamı bizim əleyhimizədir. Hətta sadələvh qızlar üçün olan adi futlyarlar kimi qəribə çəmənlik və düjinlərlə bəzək ağaclı balaca əyalət vil-laları da tələdir. Hünərin var aşağıdan uç, səni dost kimi salamlamaq əvəzinə, top atəşinə tutacaqlar.

Mən qara buludların içərisində olsam da, bazardan qayıd-ram. Mayorun intonasiyası, əlbəttə, düz idi: “Birinci küçəyə ça-tarsınız, sağa dönersiniz, oradan, tindən mənə bir qutu kibrit alarsınız...” Ürəyim sakitdir. Kibrit cibimdədir. Yaxud daha doğrusu, yoldaşımın – Dütertrin cibindədir. O gördüklərinin ha-mısını yadında necə saxlayır? Ancaq bu onun öz işidir. Mənim işim onunkundan çətindir. Əgər qayıdandan sonra yenə başımızı başqa yerə keçmək qatmasa, Lakorderi duələ çağıracağam və onu mat edəcəyəm. O uduzanda cin atına minir. Mən də. Lakin mən uduram.

Dünən Lakorder keflənmişdi. Amma... bir elə yox, mən onu rüsvay etmək istəmirəm. O təsəlli tapmaq üçün içmişdi. Bazaya qayıdarkən şassiləri açmağı unutmuş və təyyarəni qarnı üstə ye-rə salmışdı. Bu zaman təəssüf ki, burada olan Alias məlul-məlul təyyarəyə baxmış, amma heç bir söz deməmişdi. Elə bil Lakor-der, köhnə təyyarəçi, indicə bu saat gözümün qabağındadır. O, Aliasın onu məzəmmət edəcəyini gözləyirdi. O, Aliasın onu danlayacağına arxayın idi. Qəzəbli məzəmmət onun halını yün-gülləşdirərdi. Məzəmmət ona da ürəyini boşaltmaq imkanını ve-rərdi. Cavabında o, gözünü yumub, ağzını açar, hirsini soyudar-dı. Amma Alias başını buladı. Alias təyyarənin dərini çəkirdi, Lakorder heç onun yadına düşmürdü. Bu xoşagəlməyən hadisə mayor üçün yalnız növbəti qəza, labüd əmlak vergisi kimi bir şey idi. Hadisə vur-tut fikir dağınıqlığı nəticəsində baş vermişdi, bu səhlənkarlıq bəzən ən təcrübəli təyyarəçiləri də pis vəziyyətdə qoyur. Lakin o, Lakorderi nahaq bu vəziyyətə salmışdı. Bugünkü xəta nəzərə alınmasa, Lakorder həmişə qüsursuz işləyənlərdən-di. Elə bunun üçün də Alias yalnız zədələnmiş təyyarə haqqında

düşünərək, tamamilə sövq-təbii Lakorderin özündən soruşdu ki, o, təyyarənin zədəsi barədə nə düşünür. Mən Lakorderin boğulmuş hirsinin necə coşub-daşdığını hiss etdim. Siz əlinizi cəlladın çiyninə ehmallı qoyub deyirsiniz: “Bədbəxt qurban... Mən onun, zavallının, necə iztirablar keçirdiyini təsəvvür edirəm...” İnsan üreyindən baş açmaq çətindir. Mehriban əl cəlladda rəhm oytarmaq əvəzinə, onu qəzəbləndirir. O, qurbana hirsli-hirsli baxır. Canını dərhal almadığına heyfsilənir.

Bəs belə. Mən evə qayıdıram. 2/33 qrupu mənim evimdir. Mən öz adamlarımı yaxşı tanıyıram. Mən Lakorder haqqında səhv edə bilmərəm. O da mənim barəmdə səhv edə bilməz. Bizim birliyimizi mən çox aydın başa düşürəm: “Biz 2/33 qrupunun təyyarəçiləriyik”. Budur dağınıq hissələr bir vəhdətdə birləşir...

Mən Qavual və Oşede barəsində düşünürəm. Qavual və Oşede ilə birliyimi dərk edirəm. Qavual. Maraqlıdır, o hansı mühitdən çıxmışdır? Onda sağlam kəndli təməli hiss olunur. Yadıma gözlənilmədən xoş bir xatirə düşür və onun ətri ürəyimə işləyir. Biz Orkontədə olanda Qavual da mənim kimi fermada yaşayırdı. Bir dəfə o dedi:

– Ev sahibi donuz kəsmişdi. O bizi qan kolbasası yeməyə dəvət edir.

Biz üçümüz də, İzrael, Qavual və mən, xırıltıdayan kolbasanı ləzzətlə gəmirirdik. Kəndli arvadı süfrəyə yüngül ağ şərab qoymuşdu. Qavual mənə dedi: “Bax gör mən nə almışam. Bu onun xoşuna gələcəkdir. Üstünü yazmaq lazımdır”. Bu mənim kitablarımdan biri idi. Mən azacıq da sıxılmadım. Qadının könlünü şad eləmək üçün məmnuniyyətlə kitabın üstünü yazdım. İzrael qəlyanını doldurdu, Qavual ayağını qaşıyırdı, ev sahibi isə belə görünürdü ki, üstü müəllifin özü tərəfindən yazılmış kitaba sahib olmaqdan çox məmnundur. Qan kolbasasının xoş ətri vardı. Mən yüngül ağ şərabdan bir az xumarlanmışdım və kitabın üstünü yazmağıma baxmayaraq, özümü yad hesab etmirdim, əvvəllər kitab üstü yazmaq mənə həmişə bir növ mənasız görünürdü.

Mən özümü yaxın adam hiss edirdim. Kitabıma baxmayaraq mən nə yazıçı, nə tamaşaçı təsiri bağışlayırdım. Buraya kənar-dan gəlməmişdim. İzrael mehriban-mehriban kitabın üstünü yazmağıma baxırdı. Sadədil Qavual ayağını qaşıyırdı. Qəlbimdə onlara minnətdarlıq hissi duyurdum. Bu kitabın ucbatından mən kənar müşahidəçi kimi görünə bilərdim. Bununla belə, mən nə ziyalı, nə müşahidəçi təsiri bağışlayırdım. Mən yad deyildim. Mən yaxın adamdım.

Mənim zəhləm həmişə müşahidəçilikdən gedir. Əgər mən iştirak etmirsənsə, onda nə oluram? Olmaq üçün iştirak etməli-yəm. Yoldaşlarımla ləyaqəti məni qidalandırır, elə bir ləyaqət ki, onların özlərinin də bundan xəbəri yoxdur, özü də təvazökarlıqdan yox, sadəcə onun üçün ki, onlar buna qətiyyətlə əhəmiyyət vermirlər. Nə Qavual, nə İzrael özləri haqda fikirləşmirlər. Onlar, əlaqələr şəbəkəsidir, onların əməyi ilə, onların peşələri ilə, onların borcları ilə əlaqədar şəbəkəsidir. Bu buğlanan kolbasa ilə əlaqə şəbəkəsidir. Onların həqiqətən burada olmaları məni məst edir. Mən susa bilərəm. Yüngül ağ şərab içə bilərəm. Hətta özümü onlardan ayırmadan kitabın üstünü yazı bilərəm. Heç bir şey bizim qardaşlığımızı poza bilməz.

Mən burada heç də ağıl nailiyyətini, təfəkkürün qələbəsinə kiçiltmək istəmirəm. Məni parlaq zəkalar heyretə gətirir. Ancaq adamın mahiyyəti yoxdursa, o nəyə deyər? Əgər o yalnız görk ücündürsə, varlıq deyilsə, nəyə lazımdır? Qavualda yaxud İzraeldə bu mahiyyəti mən aydın görürəm. Bu Giyomedə də mənə aydın idi.

Yazıçılıq fəaliyyətimin mənə verdiyi üstünlük barədə, məsələn, təyyarəçilik peşəsi gözümdən düşsə, başqa işlə məşğul olmaq üçün 2/33 qrupundan getməyə icazə almaq imkanı barədə, ikrahsız düşünə bilmərəm. Bu yalnız sərbəstliyini itirmək deməkdir. Yalnız öz borcunu yerinə yetirmək adama bir kəs olmaq imkanı verir.

Biz hamımız Fransada mahiyyətdən məhrum, ağıldan az qala məhv olmuşduq. Qavual yeyir. O sevir, nifrət edir, sevinir, don-

quldanır. O, son dərəcə istiqanlı idi. Onunla üz-üzə oturub bu xırtıldayan kolbasanı gəmmək mənə, bizi vahid ağaca çevirən peşə borcunu yerinə yetirmək qədər ləzzət verir. Mən 2/33 qrupunu sevirəm. Mən onu gözəl tamaşadan şənələnən tamaşaçı kimi sevirəm. Cəhənnəm olsun tamaşa. Mən 2/33 qrupunu ona görə sevirəm ki, mən ondan ayrılmazam, ona görə sevirəm ki, o mənə qida verir, ona görə ki, mən də onu qidalandırırım.

İndi Arrasdan qayıdarkən, mən öz qrupuma həmişə olduğundan daha artıq mənsubam. Mən özümü onunla daha bir tellə bağlamışam. Bu birlik, yekdillik hissi məndə möhkəmlənmişdir, bu hissdən isə yalnız sakitlikdə ləzzət almaq olar. Ola bilsin ki, İsrail və Qavual məndən daha ağır müsibətlər görmüşlər. İsrail qayıtmadı. Mənim də bugünkü gəzintimdən qayıtmağım bir möcüzədir. Bu mənə ümumi stol arxasında oturmağa və onlarla bir yerdə susmağa daha çox haqq verir. Bu haqq adama çox baha oturur. Amma onun özü ilə də – olmaq haqqı da çox bahadır. Elə buna görə mən kitabımın üstünü açıq ürəklə yazdım... O heç bir şeyi korlamadı.

Mayor məni sorğu-suala tutanda anlaşılmaz şəkildə mızıldanacağımı fikirləşəndə indidən qızarıram. Mən utanacağam. Mayor düşünəcək ki, kütəm. Kitablarım haqqında söhbət məni utandırmır, ona görə ki, bütöv bir kitabxana yazıb doldursam da buna istinad məni təhdid edən həyadan xilas edə bilməz. Və bu həya süni deyil. Mən bəzən rıqqətli mərasim düzəltməyi özünə rəva görən şəkkak deyiləm. Mən kəndə gələrkən özünü kənd əhli kimi göstərən şəhərli deyiləm. Mən Arrasa kəşfiyyata oyununun təmizliyinə yeni sübutlar gətirmək üçün gedirdim. Mən bədənimi təhlükəyə məruz qoyurdum. Bütün bədənimi. Həm də oyunu udmaq şansım yox idi. Bu oyunun qayda-qanunlarına riayət etmək naminə mən bacardığımı edirdim. Onların oyun qaydalarından daha yüksəkdə durmaları üçün. Mayor məni sorğu-suala tutanda xəcalət çəkmək haqqı qazandım. Yəni iştirak etmək haqqı qazandım. Bağlılıq haqqı qazandım. Qaynayıb-qarışmaq haqqı, almaq və vermək haqqı, özümün olduğumdan artıq

olmaq haqqı qazandım. Məni bürüyən hissə qapılmaq, yoldaşları xaricdən gələn ani həyəcan məhəbbəti ilə deyil, əsl məhəbbətlə sevmək, üzə çıxmağa can atmayan məhəbbətlə sevmək haqqı qazandım – mən bəzən ayrılıq dəmlərində olan məhəbbəti demirəm. Belə saatlarda biz bir az dəmli oluruq və meyvənin ağırlığından budaqları əyilmiş ağaclar kimi, həmsüfrə yoldaşlarımıza məst halda baş əyirik. Mənim aviaqrupa olan məhəbbətimin üzə çıxmağa ehtiyacı yoxdur. O, ancaq əlaqələrdən ibarətdir. O mənim mahiyyətimin özüdür. Mən qrupdan ayrılmazam. Vəssalam.

Öz qrupumuz haqqında düşünərkən Oşede haqqında düşünməyə bilmirəm. Mən onun döyüş rəşadəti haqqında danışa bilmədim, amma özüm özümə gülünc görünə bilərəm. Burada iş rəşadətdə deyil. Oşede həyatını bütünlüklə müharibəyə həsr etmişdir. Yəqin bizim hər birimizdən artıq dərəcədə. Oşede həmişə elə bir əhvali-ruhiyyədə olur ki, mən onu böyük çətinliklə əldə edirdim. Uçmaq üçün geyinərkən mən deyiniirdim. Oşede deyimdir. Oşede o şeyi əldə etmişdir ki, biz həmin şeyə can atırıq. O çatdığı dərəcəyə çatmaq istəyirəm.

Oşede sabiq serjantdır, bu yaxınlarda kiçik leytenant rütbəsi almışdır, təhsilin azlığı özünü göstərirdi. O öz ürəyindən keçənləri izhar edə bilmirdi, onun məqsədi vardı. Söhbət Oşede haqqında gedəndə “borc” sözü təmtərağını itirir. Hər kəs öz borcunu Oşede kimi yerinə yetirmək istərdi. Oşede haqqında düşünərkən mən özümü başısoyuqluğum, tənbəlliyim, səliqəsizliyim və hər şeydən əvvəl inamsızlıq dəqiqələrim üçün danlayıram. Burada söhbət mənim ləyaqətimdən getmir, mən Oşedeyə yaxşı mənada qibtə edirəm. Mən Oşedenin yaşadığı kimi yaşamaq istəyirəm. Öz rişələri ilə torpağın dərinliklərinə kök atan ağac gözəldir. Oşedenin mətanəti gözəldir. Oşededə səhv etmək olmaz.

Buna görə də mən Oşedenin döyüş uçuşları haqqında geniş bəhs etməyəcəyəm. O könüllü uçurdumu? Biz hamımız bütün tapşırıqlara həmişə könüllü uçuruq. Lakin bizi özümüzə inanmağın dərk edilməmiş ehtiyacı idarə edir. Bu zaman biz özümüə azacıq zor eləyirik. Oşede üçün isə könüllü olmaq tamamilə təbii

şeydir. O, bu müharibənin özüdür. Bu elə təbiidir ki, söhbət ağır tapşırıqdan gedəndə mayor Alias hər kəsdən əvvəl Oşedeni xatırlayır: “Qulaq asın, Oşede...” Rahib üçün din nədirsə, Oşede üçün də müharibə elə bir şeydir. O, nəyin uğrunda döyüşür? O özü uğrunda döyüşür. O, onun özündə cəmlənmiş və xilas edilməsi lazım gələn bir varlıqdan ayrılmazdır. Burada ölümle həyat sədləri, demək olar, bir-birinə qovuşur. Oşede üçün o artıq qovuşmuşdur. Bəlkə özünün də xəbəri olmadan o, ölümdən qorxmur. Özü yaşamaq, ölümə gedərək başqalarını xilas etmək... Oşede üçün həyat və ölüm bir-birini rədd etmir.

Bir dəfə Qavual yerdən sürəti ölçmək üçün xronometri xahiş edəndə onun necə həyəcanlanması məni hər şeydən artıq heyrləndirdi.

– Yox, cənab leytenant... verə bilməyəcəyəm.

– Sarsaq! Mənə cəmi on dəqiqəliyə lazımdır! Yalnız tənzim etməyə!

– Cənab leytenant... anbarda xronometr var.

– Nə olsun ki, var. O ay yarım ki, saat iki yeddi dəqiqədə ilişib qalmışdır!

– Cənab leytenant... xronometr kimi şeyləri borc vermirlər... Mən öz xronometrimi kimə isə verməyə borclu deyiləm... Siz bunu məndən tələb edə bilməzsiniz!

Onun yanan təyyarəsi aerodroma enəndə, özü hansı bir möcüzə nəticəsində isə sağ-salamat qalanda, hərbi intizam və rəisə hörmət onu dərhal başqa təyyarəyə oturdub, başqa tapşırığa – bu dəfə, ola bilsin, gedər-gəlməz tapşırığa – uçmağa məcbur edə bilər... Lakin o, üç aylıq maaşını verdiyi və hər axşam həqiqətən ana məhəbbəti ilə qurduğu yaraşıqlı xronometrini səlqişiz əllərə verməyə borclu deyildir. Adamın bir şeyə necə yanaşdığına nəzər salmaq kifayətdir ki, onun bu şeydən başı çıxmadığını dərhal anlayasan.

Öz haqqını müdafiə edib, xronometri köksünə sıxaraq həyəcandan hələ də pörtmüş halda qərargahdan qalib kimi çıxan Oşedeni mən qucaqlayıb öpmək istərdim. Mən onun qəlbinin zən-

ginliyini gördüm. O öz xronometri uğrunda mübarizə aparacaqdır. Onun xronometri mövcuddur. O öz ölkəsi uğrunda ölümə gedər. Onun ölkəsi mövcuddur. Onunla qırılmaz tellərlə bağlı olan Oşede də mövcuddur. O, dünya ilə bağlı saysız-hesabsız əlaqələrdən hörülmüşdür.

Bax, mən bunun üçün Oşedeni sevir, bunu ona deməyə ehtiyac hiss etmirəm. Mən ən yaxşı dostum Giyomeni itirdim – o havada həlak oldu, onun haqqında da danışmaqdan çəkinirəm. Biz bir və eyni xətlərdə uçurduq, biz bu xətlərin salınmasında birlikdə iştirak edirdik. Bizim varlığımız bir idi. Mən hiss edirəm ki, onunla birlikdə mənim də bir hissəm ölmüşdür. Sükuta qərq olanda Giyome həmişə mənimlədir. Mən Giyomenin ayrılmaz hissəsiyəm.

Məni Giyomedən, Qavualdan, Oşededən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Mən 2/33 qrupundan ayrılmazam. Vətənimdən ayrılmazam. Biz hamımız, 2/33 qrupunda olanların hamısı, vətəndən ayrılmazıq.

XXIII

Mən necə dəyişmişəm! Mayor Alias, bu son günlər ürəyim dərddi. Bu günlər, zirehli basqın boşluqdan başqa bir şeyə rast gəlmədiyi bir zamanda, mənasız tapşırıqlar bizim qrupumuzun iyirmi üç ekipajından on yeddisini aparmışdı. Mənə belə gəlirdi ki, sizin arxanızca biz hamımız statist olmağa və ölənləri bir növ tamaşada ifadə etməyə razı olardıq. Bəli, mayor Alias, mənə ağır gəlirdi, amma mən haqsız idim!

Biz hamımız sizin ardınızca əsə-əsə borcdan yapışırdıq, halbuki bu borcun mahiyyətinə kölgə düşmüşdür. Siz sövqi-təbii olaraq bizdən zəfər deyil – bu mümkün deyildi – varlığımızı təsdiq etməyi tələb edirdiniz. Siz də, bizim kimi, bilirdiniz ki, bizim əldə etdiyimiz məlumatlar heç kəsə göndərilməyəcək. Lakin siz mənası örtülü ənənələri xilas edirdiniz. Siz bizi tank parkları barədə, barjlar barədə, yük maşınları barədə, stansiyalar barədə,

stansiyalarda duran qatarlar barədə ciddi sorğu-suala tuturdunuz – elə bil ki, bizim cavablarımız bir şeyə yaraya bilərdi. Bəzən siz öz şübhələrinizlə məni həyəcanlandırırdınız.

– Yox, yox! Pilotun oturduğu yerdən əməlli-başlı müşahidə aparmaq olar.

Və yenə də siz, mayor Alias, haqlı idiniz.

Arrasın üstündən uçarkən mən aşağılarda olan kütlənin məsuliliyyətini öz üzərimə götürdüm. Mən ancaq qırılmaz tellərlə bağlı olduğumuz varlıqları başa düşürəm. Mən yalnız rişələrimin məni qidalandırdığı dərəcədə yaşayıram. Mən bu kütlədən ayrılmazam. Bu kütlə də məndən ayrı deyil. İndi saatda beş yüz otuz kilometr sürətlə, iki yüz metr yüksəklikdə, öz buludlarımın altına endiyim bir zamanda, bir baxışda sürünü sayan, bir yerə yığan, birləşdirən çoban kimi, bu axşam alatoranlıqında o kütlə ilə birləşirəm. Bu kütlə artıq kütlə deyildir: o xalqdır. Məgər indi mən: ruhdan düşə bilərəmmi?

Məğlubiyyət dağıntılarına baxmayaraq, əsrarəngiz bir şeyə qovuşmuş kimi, özümdə bayram şənlikləri duyurdum. Mən tarmar xaosuna batmışam, amma yenə özümü qalib hiss edirəm. Tapşırıqdan qayıtmış yoldaşlarımın hansı özünü qalib hiss etmir? Kapitan Peniko mənə özünün səhər uçuşu haqqında nağıl etdi: “Hər hansı bir zenitin məni daha yaxşı nişan aldığını görəndə, birbaşa onun üstünə şığıyırdım, sürətlə uça-uça aşağı qatlara enərək onu atəşə tuturdum, bir həmlə ilə onun qırmızı atəşini, güclü külək şamı söndürən kimi söndürürdüm. Mən onda bir saniyə içərisində top qruplarının üzərindən qasırga kimi keçirdim. Toplar sanki partlayırdı. Adamların hərəsi bir tərəfə qaçır, büdrəyir, yerə yığılırdılar. Mən eynən keqli¹ oynayırdım. Peniko güldü. Peniko fərəhlə güldü. Peniko – kapitan qalib idi.

Mən bilirəm: döyüş tapşırığı hətta Qavualın ekipajından olan, gecə səksən projektorun yüksəltdiyi kilsənin içərisinə düşən, toyda baş-başa çatılmış qılıncların altından keçən əsgər kimi, bu süalə qübbəsinin altından keçən həmin atıcını da dəyişdirmişdir.

¹ Oyundur. Ağac çəlikləri şarta vurub yıxırlar.

– Doxsan iki istiqaməti götürə bilərsiniz.

Dütertr indicə Senaya baxıb istiqaməti müəyyən etmişdir. Mən yerdən yüz metrlik məsafəyə qədər endim. Yerdən üstümüzə saatda beş yüz otuz kilometr sürətlə böyük düzbucaqlı qarayonca əkinləri, yaxud taxıl zəmiləri, üçbucaqlı meşələr gəlirdi. Təyyarəmin üzən buzlar kimi, burnu ilə onları yarıb keçdiyini görəndə, cismən ləzzət alıram. Aşağıda Sena görünür. Mən yanakı onun üzəri ilə uçduğum zaman, o öz mehvəri ətrafında fırlanır kimi, geri çəkilir, bu hərəkət mənə otu rəvan biçən dəryaz kimi ləzzət verir. Yerim rahatdır. Maşınının bortunda ağayam. Baklar salamatdır. Mən Peniko ilə poker oynayacağam, bir qədəh konyak udacağam, sonra Lakorderə mat verəcəyəm. Bax, qalib olanda mən belə edirəm.

– Kapitan... atəş açırlar... biz qadağan zonasındayıq...

İstiqamət haqq-hesabını o aparmışdır. Mənim burada günahım yoxdur.

– Bərk atırlar?

– Bütün gücləri ilə.

– Döndөрək?

– Yox...

O, etinasız danışır. Biz daşqının nə olduğunu bilirik. Bizim topların atəşi bahar yağışı kimidir.

– Dütertr, qulaq asın... özümüzünkülər bizi vurub salsalar gülməli iş olar, ha!

– ...Vurub salmazlar... Qoy bir az məşq eləsinlər.

Dütertr istehza edir.

Mənim istehza eləməyə həvəsim yoxdur. Mən xoşbəxtəm, öz adamlarımla söhbət etmək mənə xoşdur.

– Gör bir... necə atırlar...

Görünür, bizim atıcı hələ sağ-salamatdır! Mən bilirəm, o öz təşəbbüsü ilə özünün varlığı barədə bircə dəfə də ağzını açmamışdır. O bütün hadisələri sükut içərisində, səsini çıxarmadan həzm etmiş, bizimlə danışmaq, ünsiyyətdə olmaq ehtiyacı hiss etməmişdir. Amma, deyəsən, o bir dəfə dedi: “Bəh-bəh!” Özü də atəşin ön qızğın vaxtında. Hər halda ürəyini açıb tökmədi.

Lakin indi növbə onun ixtisasının idi: pulemyotun növbəsi idi. İş onların ixtisasına gəlib çatanda isə mütəxəssislərin qabağını saxlamaq olmaz.

Mən bu iki aləmi bilaixtiyar qarşı-qarşıya qoyuram. Təyyarə aləmi və yer. Mən elə indicə Dütertri və atıcımı qadağan zonasından çıxarmışam. Biz alovlanan Fransanı gördük. Biz şəfəqlənən dənizi gördük. Biz böyük yüksəkliklərdə qocaldıq. Biz uzaq yerə tərəf əyilib, ona muzey vitrinlərinə baxdığımız kimi baxdıq. Biz günəşdə düşmənin qırıclarının toz zərrəcikləri ilə oynadıq. Sonra biz yenə aşağılara endik. Biz ocağa atıldık. Biz hər şeyi qurban verirdik. Orada biz özümüz barədə on il düşünüb tapa bilməyəcəyimiz şeyləri öyrəndik. Nəhayət, biz bu on illik zahidlikdən çıxdık.

Qaçqınlar karvanı, ola bilsin ki, Arras üzərindən uçarkən gördüyümüz karvan, uzaq başı beş yüz metr irəli getmişdir.

Onlar sınıq avtomobilləri dartıb küvetə salana kimi, təkərləri dəyişənə kimi, yaxud dağılmış maşınlardan yolun təmizlənməsini gözləyə-gözləyə barmaqlarını sükana döyənə kimi, biz öz bazamıza qayıdırıq.

Biz bütün məğlubiyyətlərdən keçib getdik. Biz səhralarda əzab-əziyyətə asanlıqla dözən zəvvarlara oxşayıırıq, çünki onların ürəkləri artıq müqəddəs ocaqdadır.

Gecə bu qatmaqarışıq kütləni qəmli-kədərli ağuşuna alacaqdır. Sürü bir yerə toplanır. Onlar yardım üçün kimə yalvarsınlar? Bizə yoldaşlarımızın yanına getmək səadəti bəxş edilmişdir, mənə belə gəlir ki, biz bayrama tələsirik. Uzaqdan işığı işaran, sadə bir koma ən sərt qış gecəsini milad axşamına çevirir. Uçduğumuz yerdə bizi səmimi görüş gözləyir. Uçduğumuz yerdə biz axşam süfrəsinin iştirakçısı olacağıq.

Bu gün üçün macərəlar bəsdir: mən xoşbəxtəm və yorğunam. Yeni dəşiklərlə bəzənmiş təyyarəmi mexaniklərin ixtiyarına verəcəyəm. Yay kombinezonunu çıxarıb atacağam, Peniko ilə

bir qədər konyakdan oynamaq gec olduğundan, yoldaşlarımla şam yeməyinə oturacağam...

Biz gecikirik. Gecikən yoldaşlar adətən qayıtmırlar. Onlar ləngimişlərimi? Yox, çox gecdir. Nə etmək olar!.. Gecə onları əbədiyyətlə qovuşdurmuşdur. Şam zamanı qrup öz itkisini hesablayır.

Qayıtmayanlar xatirələrdə daha əziz, daha sevimli olurlar. Onlar həmişə çox mehriban-mehriban gülümsəyirlər. Biz bu üstünlükdən imtina edirik. Biz kinli, cin-şeyatin yaxud brakonyer kimi icazəsiz gəlib çıxırıq. Mayor bir tikə çörəyi ağzına qoymağa macal tapmır. O bizə baxır. Bəlkə o deyəcəkdir: “Aha! Siz də gəldiniz...”, yoldaşlarımız susacaqlar. Onlar çətin ki, bizə nəzər salalar.

Əvvəl mən yaşlılara bir elə hörmət bəsləməzdim. Nahaq yerə! Adam heç vaxt qocalmır, mayor Alias! Qayıdan vaxt yaşlılar da uşaqlar kimi məsumdurlar: “Sən də gəldin, bizim yoldaş...” İsmət adamları susmağa məcbur edir.

Mayor Alias, mayor Alias... sizin hamınızla birlikdə mən, kor oddan ləzzət alan kimi ləzzət alırdım. Kor oturub əllərini uzadır və nəyin ona belə sevinc gətirdiyini bilmir. Biz döyüş tapşırıqlarından əsrarəngiz mükafat eşqi ilə qayıdırıq, bu mükafatın adı məhəbbətdir.

Biz onda məhəbbət görmürük. Adətən bizim təsəvvürümüzdə olan məhəbbət daha atəşin olur. Ancaq burada söhbət əsl məhəbbətdən: səni insan edən əlaqə tellərindən gedir.

XXIV

Fermerdən maşınımda nə qədər cihaz olduğunu soruşdum. Fermer belə cavab verdi:

– Mənim sizin təsərrüfatdan qətiyyən başım çıxmır. Cihazlara gəlcə, deyəsən, sizin bəzi cihazlarınız çatmır, özü də elələri çatmır ki, onlar olsaydı, biz müharibədə qələbə çala bilərdik. Bizimlə şam edərsinizmi?

– Mən şam etmişəm.

Lakin fermer məni güclə qardaşı qızı ilə arvadının arasında əyləşdirdi.

– Hə, qardaşqızı, bir az bu tərəfə çəkil... Kapitana yer ver.

Məlum olur ki, mən təkcə yoldaşlarımla əlaqədə deyiləm. Onların vasitəsi ilə bütün ölkəmlə bağlıyam. Əgər məhəbbət cü-cərmisə, köklərini getdikcə daha dərinlərə atır.

Fermer səsinə çıxarmadan çörək kəsir. Günün qayğıları, dərd-səri ona sərt, nəcib görkəm vermişdir. Bir müqəddəs mərasim icra edirmiş kimi, o, bu çörəyi, bəlkə də axıncı dəfə bölür.

Mən bu çörəyin taxılını yetişdirən ətraf çölləri düşünürəm. Düşmənin sabah burada olacaq. Müsəlləh adamlar axınını biz nəhaq yerə gözləməli olardıq! Yer böyükdür. Ola bilsin, bu basqın vur-tut bir gözetçinin gəlməsi ilə ifadə olunacaq, göz işlədikcə uzanan çöllərdə, buğda zəmiləri mərzində boz ləkə kimi görünən unudulmuş bir gözetçi. Zahirən heç bir şey dəyişməyəcək, amma hər şeyin başqa cür olması üçün adama bir işarə də kifayətdir.

Tarlalarda cövlan edən küləyin ani şiddəti, dəniz üzərindəki ani külək şiddətini xatırladır. Əgər bizə belə gəlibsə ki, külək zəmilərdə, tarlalarda daha çox iz buraxır, bu ona görədir ki, o, sünbülləri bir-bir araşdırır, tək-tək gözdən keçirir, sanki varidatımızın hesabını aparır. Sanki gələcəyin ümidli olmasına əməniyyət hasil edir. Sakitcə əllərini saçlarına çəkməklə arvadı belə əzizləyirlər.

Sabah bu buğda başqa cür olacaq. Buğda bədən qidasından daha artıq şeydir. Adamı qidalandırmaq – heyvanı yemləmək deyil. Çörəyin nə qədər vəzifəsi var! Çörək bizdə adamların birləşməsinə vasitədir, çünki adamlar onu ümumi süfrə arxasında kəsirlər. Çörək bizim üçün əməyin əzəmətli rəmzinə çevrilmişdir, ona görə ki, alın təri ilə qazanılır. Çörək bizim üçün əzab-əziyyətin ayrılmaz yoldaşı oldu, çünki onu bədbəxtlik illərində paylayırlar. Bölüşdürülən çörəyin dadını heç nə verməz. İndi

mənəvi qidanın bütün qüvvəsi, bu çöllərdə, yaranacaq mənəvi çörəyin bütün qüvvəsi təhlükə altındadır. Sabah mənim fermerim çörək doğraya-doğraya, ola bilsin, həmin ailə mərasimini keçirməyəcəkdir. Ola bilsin, sabah bu çörək ona yaxın olanların gözlərində həmin işığı yandırmayacaqdır. Axı çörək şamdan yağı kimidir. O da işığa çevrilir.

Mən fermerin qardaşı qızına baxıram – o çox gözəldir – və düşünürəm: onu qidalandıran çörək tutqun, kədərli füsunkarlığa çevrilir. O ismətli, ağıllı olur. O, xoş sükuta çevrilir. Ancaq buğda okeanının kənarındakı tək o boz ləkənin ucbatından həmin bu çörək, sabah həmin şamı qidaladırsa da, ola bilsin ki, o alovun özünü verməyəcəkdir. Çörəyin qüvvəsində olan əsas dəyişəcəkdir.

Mən onun üçün döyüşə girmişdim ki, hər şeydən əvvəl bu xüsusi işığı, sonra isə bədən qidasını xilas edim. Mən həmin o xüsusi şəfəq xatirinə döyüşürdüm, vətənimin evlərində çörək bu şəfəqə çevrilir. Bu müəmmalı qızda hər şeydən artıq məni onun zahiri nikbinliyi həyəcanlandırır. Onun üzünün cizgilərində nə isə hissedilməz bir uyğunluq var. Səhifədə təcəssüm etdirilmiş poema, daha səhifənin özü yox...

Qız ona göz qoyduqlarını hiss etdi. O, başını qaldırıb mənə baxdı. Deyəsən, mənə gülümsədi. Bu, suyun zərif səthində gəzən mehə bənzədi. Onun təbəssümü məni mütəəssir edir. Mən hər hansı təkraredilməz bir ruhun, gizlincə ancaq bura gələn, daha heç bir yerdə olmayan əsrarəngiz bir ruhun varlığını duyuram. Mən bu rahatlıqda xumarlanır və düşünürəm: “Budur, sakitlik səltənətinin rahatlığı...”

Mən buğdanın şəfəqlənən işığını görürəm.

Fermerin qardaşı qızının üzünü yenə sirli dərinliklərə oxşayır. Fermerin arvadı köksünü ötürür, ətrafa baxıb susur. Gələcək günlərin xəyalına dalan fermer fikrə gedir. Bu adamların sükutu mənəvi zənginlik gizlənmişdir, kəndlərinin varidatı kimi zənginlik. Onun da başının üstündə təhlükə dolaşır.

Mən bu gözə görünməyən xəzinənin məsuliyyətini çox aydın dərk edirəm. Evdən çıxıram. Tələsmədən yeriyirəm. Mən bu yükü özümlə aparıram, ancaq o mənə ağırlıq eləmir, əksinə, mənə xoşdur, sanki qucağımda sinəmə qısılmış yuxulu uşaq aparıram.

Özümə söz vermişdim ki, bu söhbəti kəndimlə edim. Amma indi deməyə söz tapmıram. Mən sanki bir neçə saat bundan qabaq sakitləşdiyim vaxt düşündüyüm ağacla sıx bağlı olan meyvəyəm. Mən sadəcə özümü özümünkülərdən ayrılmaz hiss edirəm. Onlar məndən ayrılmaz olduqları kimi, mən də onlardan ayrılmazam. Evidə qaldığım fermer çörək paylayan zaman özündən heç bir şey kəsmirdi. O bölür və dəyişirdi. Bizi eyni buğda qidalandırır: fermer kasıb düşməmişdi. O varlanmışdı, çünki ümumi yeməyə çevrilən çörəyi daha yaxşı olmuşdu. Bu gün səhər bu adamların xatirinə döyüş tapşırığına gedərkən mən də onlara heç nə vermədim. Biz qrupumuzun təyyarəçiləri, onlara heç nə vermirik. Biz onların müharibəyə verdiyi sədəqələr. Mən Oşedenin, kənd dəmirçisi öz həmyerlilərinə işləyən kimi, nə üçün öyünmədən döyüşdüyünü anlayıram. “Siz kimsiniz?” – “Mən buralı dəmirçi”. Dəmirçi zəhmət çəkir, o xoşbəxtidir.

Onlar ümidlərini itirmişlər, mən isə çox ümidvaram, ancaq yenə mən onlardan qətiyyən fərqlənmirəm. Mən sadəcə onların ümid paylarını özümdə təcəssüm etdirirəm. Əlbəttə, biz məğlub olmuşuq. Hər şey laxlayır. Hər şey dağılır. Lakin məni qalib sakitliyi tərk etmir. Sözlərimdə təzad var? Cəhənnəm olsun sözlər! Mən də Peniko, Oşede, Alias, Qavual kimiyəm. Biz bu qələbə hissinin haradan gəldiyini izah etmək iqtidarında deyilik. Amma biz öz məsuliyyətimizi hiss edirik. Məsuliyyət hiss edə edə ümitsizliyə qapılmaq mümkün deyil.

Məğlubiyyət... Qələbə... Mən bu formulaları yaxşı bilmirəm. Elə qələbələr var ki, ruh yüksəkliyi aşılayır, elələri də var ki, adamı bədbinləşdirir. Bir məğlubiyyət ölüm gətirir, başqası həyat eşqi oyadır. Həyat var-dövlətdə deyil, hərəkətdə, fəaliyyət-

dədir. Məndə şübhə oyatmayan yeganə qələbə, toxumun qüvvəsində olan qələbədir. Qara torpağa atılmış toxum qələbə çalmışdır. Ancaq onun yetişib buğda olmaq tən-tənəsi üçün vaxt lazımdır.

Bu gün səhər biz ancaq darmadağın edilmiş ordu və qarmaqarışıq kütlə gördük. Əgər bu kütlədən tək bircə nəfərinin şüurunda bu kütlə birləşmiş olsa, o, nizamsızlıqdan çıxır. Əgər inşaatda heç olmasa bir nəfər gələcək kilsəni təsəvvürünə gətirirsə, deməli, bir-birinin üzərinə qalanmış daşlar ancaq zahirən qarmaqarışıq görünür. Əgər səpilmiş gübrənin altında toxum varsa, mən arxayınam: toxum gübrənin şirəsini çəkib, boy atacaqdır.

Kim xəyalpərəstlik dərəcəsinə yüksəlsə o dönüb toxum olur. Kimin qarşısında həqiqət açılsa, o bu həqiqəti başqasına da göstərmək üçün onun qolundan tutub aparır. İxtira edən adam bu barədə adamlara nağıl etməyə tələsir. Mən bilmirəm. Oşədə kimi adam özünü necə ifadə edə biləcək, nə cür hərəkət edəcəkdir. Amma bunun mənim üçün əhəmiyyəti yoxdur. O, ətrafında olanlara özünün sakit inamını aşılayır.

Qalibiyyətin mənasını mən indi daha yaxşı dərk edirəm. Kim gələcək kilsədə özündə cübbə saxlayan yaxud dalandar yeri axtarırsa, o artıq məğlub edilmişdir. Kim ki, öz ürəyində gələcək kilsənin surətini gəzdirir, o qalibdir. Qələbə məhəbbətin meyvəsidir. Hələ düzəldilməmiş heykəlin konturlarını yalnız məhəbbət açır. Yalnız məhəbbət onun yaradıcısının alətini istiqamətləndirir. Ağıl yalnız məhəbbətə xidmət etdiyi zaman qiymətlidir.

Heykəltəraş gələcək əsəri qəlbində yaşadır. Qoy o, heykəli necə yapacağını heç bilməsin. Bir barmağını çəkib o birisini işə salmaqla, bir səhvədən o birinə addamaqla, bir təzaddan o birisinə keçməklə o durmadan yöndəmsiz palçıqdan öz əsərinə doğru gedəcəkdir. Nə ağıl, nə intellekt yaradıcılıq qüvvəsinə malik deyil. Əgər heykəltəraşın bilik və intellekti varsa, onun əli hələ dahi əli deyil.

Biz intellektin rolu məsələsində çox aldanmışıq. Biz insanın mahiyyətinə etinasız yanaşmışıq. Biz güman etmişik ki, alçaq adamların hiylələri nəcib işin təntənəsinə kömək edə bilər, məhəbbət xudpəşəndlik fədakarlığa aparıb çıxarar, daşüreklik və boş-boğazlıq qardaşlıq və məhəbbətin təməlini qoya bilər. Biz Mahiyyətə kəmətinalıq etmişik. Sidr toxumundan, necə olursa olsun, sidr əmələ gələcəkdir. Göyəm toxumundan göyəm bitəcəkdir. Bu gündən mən insanları onların qərarlarına bəraət qazandıran dəlillərlə mühakimə etməkdən boyun qaçıram. Sözün doğruluğuna inanmaqla çox tez səhv etmək olar, hərəkətin həqiqi məqsədinə inanmaqda olduğu kimi. Adam öz evinə doğru gedir, mən onun evinə qovğamı yaxud, məhəbbətmi apardığını bilmirəm. Mən özümdən soruşmalıyam: “Bu nə cür adamdır?” Ancaq o zaman mənə aydın olar ki, o nəyə meyl edir və hara gedir. Nəticə etibarı ilə hər kəs meyl etdiyi şeyə gedib çıxır.

Günəşin isindirdiyi hər bir cücərti həmişə daşlı torpaqdan özünə yol tapıb çıxacaq. Əgər xalis məntiqçini heç bir günəş cəzb etmərsə, o, məsələlərin arasında dolaşib qalacaqdır. Düşmənin verdiyi dərsi mən heç vaxt unutmayacağam. Düşmənin arxasına keçmək üçün tank dəstəsi hansı istiqamətdə hərəkət etməlidir? Məlum deyil. Tank dəstəsi nə olmalıdır? O bəndə tərəf gedən dəniz olmalıdır.

Nə etmək lazımdır? Bax bunu. Yaxud tamam bunun əksini. Yaxud daha başqa bir şey. Əvvəlcədən müəyyən edilən heç bir şey yoxdur. Nə olmaq lazımdır? Bax, əsas məsələ budur, çünki ağıl yalnız mənəviyyat qidalandırır. Mənəviyyat ağla gələcək əsərin toxumunu verir. Ağıl isə qalan işləri başa vurur. İlk gəmini düzəltmək üçün insan nə etməlidir? Bu sualın cavabı hədsiz mürəkkəb olardı. Gəmi minlərlə bir-birinin əksi olan ciddi-cəhdədən doğur. Lakin onun yaradıcısı kim olmalıdır? Burada mən yaranış mənbəyinə gəlib çıxıram. Onun yaradıcısı ya tacir, ya əsgər olmalıdır. Çünki uzaq səfərlərə məhəbbəti sayəsində o mütləq mexanikləri ruhlandıracaq, fəhlə toplayacaq və günlərin birində gəmini dənizə buraxacaqdır! Bütöv bir meşənin təbəx-

xür etməsi üçün nə etmək lazımdır? Ah, bu çox çətin məsələdir... Bunun üçün nə olmaq lazımdır? Yanğın olmaq lazımdır!

Sabah biz gecəyə çəkiləcəyik. Kaş mənim ölkəm yenidən gündüz olana qədər yaşayaydı! Onun xilasını üçün nə etmək lazımdır? Bunun asan yolunu necə tapmalı? O, təzadlara söykənir. Mənəvi irsi xilas etmək lazımdır, əks təqdirdə xalqın mənəviyyatı məhv olur. Xalqı xilas etmək lazımdır. Zira bunsuz irs məhv olub gedər. Bu təzadları barışdırmaq üçün ümumi dil olmadığından məntiqçilər ya ruhu, ya bədəni qurban verərlər. Məntiqçilər cəhənnəm olsun! Mən istəyirəm ki, ölkəm öz ruhu və cismi ilə yenidən gün doğana qədər yaşasın. Ölkəmin rifahı yolunda fəaliyyət göstərmək üçün mən buna məhəbbətimin var qüvvəsi ilə hər an can atmalıyam. Dəniz hara güc verirsə, mütləq ora yol tapacaqdır.

Mən xilas olacağımıza bir an belə şübhə etmirəm. Oda doğru gedən korun surəti indi mənə daha aydındır. Əgər kor oda doğru gedirsə, deməli, onun oda ehtiyacı var. Onu od idarə edir. Əgər kor od axtarırsa, deməli, onu tapmışdır. Əgər heykəltəraşı palçıq cəzb edirsə, deməli, o, əsərini yaratmışdır. Biz də həmçinin. Bizi əlaqələrimizin hərərəti isindirir – buna görə biz qaliblərik.

Biz artıq birliyimizi duyuruq. Bizim bu birlikdə cəmləşməyimiz üçün aydındır ki, biz onun sözlə ifadəsini tapmalıyıq. Bu isə şüurun və dilin səyini tələb edir. Lakin həmrəyliyimizin təməlinin toxunulmazlığını hifz etmək üçün biz şantajlara, çəkişmələrə, tez-tez dəyişən söz tələlərinə biganə olmalıyıq. Ələlxüsus, bizdən ayrı olmayan şeydən üz döndərməməliyik.

Bax, buna görə Arrasın üstündə uçuşdan qayıdaraq, və bu vaxt ərzində, mənə belə gəlir ki, çox şeyi başa düşdüyümdən, gecənin sakitliyində hasara söykənərək, tək-tənha dayanıb, heç bir vaxt pozmayacağım ən sadə qaydaları ürək dəftərimə köçürürdüm.

Vaxta ki, özümünkülərdən ayrılmazam, nə etmiş olsalar da onlardan üz döndərməyəcəyəm. Mən onları yadların yanında

heç bir zaman təqsirləndirməyəcəyəm. Əgər onları müdafiə etməyi bacarsam, müdafiə edəcəyəm. Əgər onlar məni rüsvay eləsələr, mən bu rüsvayçılığı ürəyimdə gizlədib susacağam. Bu zaman onlar haqqında nə düşünsəm də heç bir vaxt ittiham şahidi kimi çıxış etməyəcəyəm. Kişi ev-ev gəzib qonşulara xəbər verməz ki, onun arvadının ayağı sürüşkəndir. Bu yolla o öz namusunu qoruya bilməz. Çünki onun arvadı evindən ayrılmazdır. Ər onu rüsvay etməklə özünü yüksəltmir. O yalnız evinə qayıtdıqdan sonra qəzəbinin kükrəməsinə yol verə bilər.

Bax, elə bunun üçün mən məğlubiyyət məsuliyyətini üzərimdən atmıram; bu məğlubiyyətin ucbatından mən dəfəllərlə özümü alçalmış hiss edəcəyəm. Mən Fransadan ayrılmazam. Fransa Renuarlar, Paskallar, Pasterlər, Giyomelər, Oşedelər yetişdirmişdir. O həmçinin keylər, kütbeyinlər, siyasətbazlar, haramzadələr yetişdirmişdir. Lakin bunlardan birincilərlə həmrəyliyi bildirmək və ikincilərə hər cür yaxınlığı inkar etmək mənə çox əlverişli görünür.

Məğlubiyyət təfriqə salır. Məğlubiyyət yaranmış birliyi pozur. Bu bizi ölümlə təhdid edir: mən təxribatın məsuliyyətini mənim kimi düşünməyən başqa həmvətənlərimin üzərinə atmaqla belə bir təfriqəyə kömək etməyəcəyəm. Belə mübahisələr hakimsiz həll olunmaz. Biz hamımız məğlubuq. Mən məğlubam. Oşede məğlub edilmişdir. Oşede məğlubiyyətin məsuliyyətini başqalarının üzərinə atmır. O özünə deyir: “Mən, Fransa-nın ayrılmaz bir hissəsi olan Oşede, zəif idim. Məndən, Oşedədən, ayrı olmayan Fransa zəif idi. Onun zəifliyi mənim zəifliyim idi”. Oşede yaxşı bilir ki, özünü özününkülərdən ayırsa, o ancaq özünü şöhrətləndirər. Amma onda o, Oşede olmaz, öz evindən, öz ailəsindən, öz aviaqrupundan, öz vətənindən ayrılmaz Oşede olmaz. O yalnız səhralarda avara-sərgərdan dolaşan Oşede olar.

Əgər mən evimin ləkələnməsinə yanırımsa, deməli, onun gələcək taleyinə təsir göstərə bilərəm. O məndən ayrılmazdır, mən ondan ayrılmaz olduğum kimi. Ancaq mən onun rüsvayçı-

lığını qəbul etməsəm, sahibsiz-kimsəsiz qalmış evim məhv olar, mən isə şöhrət qanadlarında tək gedərəm, amma ölüdən də vecsiz bir şey olaram.

Vecsiz olmamaq üçün əvvəlcə üzərinə məsuliyyət götürməlisən. Cəmi bir neçə saat qabaq mən kor idim. Halım ağır idi. İndi mən daha ayıq mühakimə yürüdürəm. Vaxta ki, Fransadan ayrılmazam, başqa fransızları təqsirləndirməkdən imtina edirəm və başa düşürəm ki, Fransa qalan dünyanı necə ittiham edə bilər. Hər kəs hamı üçün məsuliyyət daşıyır. Fransa bütün dünya üçün cavabdehdi. Fransa dünyanı birləşdirən bir nümunə göstərə bilərdi. Fransa bütün dünya üçün birləşmə zənciri ola bilərdi. Əgər Fransa, Fransanın ətrini, Fransanın şəfqətini hifz edə bilsəydi, o bütün dünya üçün müqavimət dayağı olardı. Bu gündən mən qalan dünyanın ünvanına dediyim tənəldən imtina edirəm. Əgər onun qəlbi ona kifayət deyildisə, qəlbi Fransa olmalı idi – Fransanın özü qarşısında borcu bu idi.

Fransa öz ətrafında başqa ölkələri birləşdirə bilərdi. Mənim 2/33 qrupum əvvəlcə Norveç, sonra Finlandiya tərəfində vuruşmağa hazır idi. Bizim əsgərlər və unter-zabitlər üçün Norveç və Finlandiya nə idi? Mənə həmişə belə gəlmişdir ki, onlar özləri də bunu dərk etmədən milad bayramının bir qoxusu üçün ölümə razıydılar. Onlara elə gəlirdi ki, bu ətri xilas etmək üçün dünyanın harasında isə həyatı qurban verməyə dəyər. Əgər biz bütün dünya üçün milad olsaydıq, dünya bizim simamızda öz xilaskarını tapardı.

Biz bütün dünyanın adamlarının mənəvi vəhdətini özümüzdə təcəssüm etdirə bilmədik. Əgər biz bunu edə bilsəydik, həm dünyanı, həm öz-özümüzü xilas etmiş olardıq. Biz bu işin öhdəsindən gələ bilmədik. Hər kəs hamı üçün cavabdehdir. Ancaq hərə ayrı-ayrılıqda cavabdehdir. Ancaq hərə ayrılıqda hamı üçün cavabdehdir. Mən mənəvi mədəniyyət doğuran dinin sirlərindən birini ilk dəfə dərk edirəm və onu özümünkü sayıram: “Bəşər günahlarının ağırlığını öz üzərinə götürmək...” Həm də hər kəs bütün adamların bütün günahlarını öz, üzərinə götürür.

XXV

Bu fəlsəfədə zəiflik varmı? Əsl sərkərdə o sərkərdədir ki, bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürsün. O deyir: “Mən məğlub oldum”. O: “Mənim əsgərlərim məğlub oldular” – demir. Həqiqi insan məhz belə deyir. Oşədə belə deyərdi: “Hamısının təqsirkarı mənəm”.

Mən itaətin nə olduğunu başa düşürəm. O özünü alçaltdırmağa bərabər deyil. O, fəaliyyətin mənbəyidir. Əgər mən özümə bə-rəət qazandırmaq üçün fəlakətimi taleyin amansızlığı ilə izah etsəm, onda özümü gərđişı-dövrənin ixtiyarına vermiş olaram. Əgər mən bunları xəyanətin ayağına yazsam, özümü xəyanətin ixtiyarına verərəm. Əgər mən bütün məsuliyyəti öz üzərimə gö-türsəm, onda bununla öz insanlıq imkanlarını qoruyaram. Mən özümü ayrılmaz hissəsi hesab etdiyim şeyin taleyinə təsir göstə-rə bilərəm. Mən insan icmasının tərkib hissəsiyəm.

Beləliklə, daxilimdə bir kəs var, mən inkişaf etmək üçün onunla çarpışıram. Bu çətin uçuş mənə ona görə lazımdır ki, mü-barizə apardığım, qəlbimdəki o şəxsiyyəti yaxşı tanıyım və onu məndə inkişaf edən adamdan ayırım. Qarşımda duran surətin ne-cə olduğunu hələ bilmirəm, amma mən özümə deyirəm: şəxsiy-yət vur-tut yoldur. Başlıcası, bu yolu seçən adamdır.

Mən daha polemik həqiqətlərlə kifayətlənə bilmirəm. Nə üçün şəxsiyyətləri ittiham etməli? Onlar ancaq yollar və yol ay-rıcılarıdır. Mən pulemyotların donmağını məmurların qayğısızlı-ğı, müttəfiqlərin fəaliyyətsizliyini isə onların xudpəsəndliyi ilə izah edə bilmirəm. Məğlubiyyət, əlbəttə, ayrı-ayrı şəxsiyyətlə-rin iflasında təzahür edir. Burası var ki, insanı mənəvi mədəniy-yət yaradır. Özümü mənsub bildiyim mədəniyyəti şəxsiyyətlərin yararsızlığı üzündən təhlükə təhdid edirsə, onda mən belə bir sual verə bilərəm, nə üçün mədəniyyət onları başqa cür yarat-mamışdır.

Hər cür mənəvi mədəniyyət, həmçinin hər cür din, öz tərəf-darlarında ruh yüksəkliyinin olmamasından gileylənərək özü

özünü ifşa edir. Onun vəzifəsi bu adamları vəcdə gətirməkdir. Rəqiblərin nifrətindən şikayətlənmək də tərəfdarların haqqında gileylənmək kimi bir şeydir. Onun vəzifəsi düşmənləri öz dininə çəkməkdən ibarətdir. Bununla belə, bir zamanlar təqiblərə sinə gərən, öz apostollarını ruhlandıran, düşmənin qəzəbini qıran, məhkum xalqları azad edən mədəniyyətim bu gün nə adamları vəcdə gətirdi, nə onları öz dininə çəkə bildi. Əgər mən məğlub-
biyyətimin səbəblərini bilmək istəyirəmsə, əgər mən dirçəlmək istəyirəmsə və buna ümid edirəmsə, hər şeydən əvvəl, itirdiyim mənəvi qüvvənin mənbəyinə yenidən sahib olmalıyam.

Mənəvi mədəniyyəti buğda ilə müqayisə etmək olar. Buğda insanın yeməyidir. İnsan da öz növbəsində buğdanın qeydinə qalır, taxılı anbarlara doldurur. Taxıl ehtiyatı miras kimi bu ildən o ilə qədər saxlanır.

Məhz bu növün yetişməsi üçün hansı növ toxum yetişdirmək istədiyini bilmək kifayət deyil. Əgər mən müəyyən insan tipini və onun imkanlarını xilas etməyin qeydinə qalırımsa, onu yetirən prinsipləri xilas etməliyəm.

Əgər mən mənəvi mədəniyyətimin obrazını mühafizə etmə-
şəmsə, onda onun nəşvü-nüma tapdığı özülləri görmürəm. Bu gün mən birdən aşkar etdim ki, bu vaxta qədər istifadə etdiyim sözlər başlıca şeyi ifadə etmir. Mən Demokratiyanı təbliğ edir-
dim, ağılıma gəlmirdi ki, bununla mən heç də insanlara sarsılmaz əxlaqi qanun məcəlləsini yazmıram, təkcə xeyirli arzular ifadə edirəm. Mən istəyirdim ki, insanlar qardaş olsunlar, azad və xoş-
bəxt olsunlar. Şübhəsiz. Kim bununla razılaşmaz? Mən deyə bi-
lərəm ki, insan necə olmalıdır. Amma nə olmalıdır, bunu deyə bilmərəm.

Mən sözün mənasını dəqiqləşdirmədən insan icması haqqın-
da danışmışdım. Sanki mənim nəzərdə tutduğum mənəvi atmos-
fer, onun quruluş xüsusiyyətindən doğmamışdı. Mənə elə gəlirdi ki, söhbət təbii aydınlıqdan gedir. Amma təbii aydınlıq yoxdur. Faşist ordusu, yaxud qul bazarı da bir növ insan icmasıdır.

Mən insan icmasında onun qurucusu sifətində yaşamışam. Mən onda hökm sürən əmin-amanlıqdan, onun dözümlülüyündən, onun səadətindən istifadə etmişəm. Mən onun haqqında heç bir şey bilməmişəm, təkcə onu bilmişəm ki, mən bu icmada yaşayıram. Mən onda cübbəçi, yaxud dalandar kimi yaşamışam. Deməli, parazit kimi yaşamışam. Deməli, məğlub kimi yaşamışam.

Gəmi sərnəşinləri belə olur. Onlar gəmidən istifadə edirlər, amma gəmiyə heç nə vermirlər. Onlar salonlarda yerlərini rahatlayırlar, buradan kənarda heç nə onları maraqlandırmır, vaxtlarını asudə keçirirlər. Onların daima suyun təzyiqinə sinə görə şpanqoutların¹ ağır işindən xəbərləri yoxdur. Əgər tufan gəmini darmadağın etsə, onların şikayətlənməyə haqları varmı?

Əgər şəxsiyyət cırlamışsa, əgər mən məğlub olmuşamsa, nədən şikayətlənməliyəm?

Keyfiyyətin bir ümumi ölçüsü vardır, bundan mən mənəvi mədəniyyətimin adamlarına pay vermək istəyirəm. Onların yaratmış olacaqları həmin xüsusi icmanın təməl daşı vardır. Hər şeyin: kökün də, gövdənin də, buğdanın da, meyvənin də əmələ gəlməsinin bir başlanğıcı vardır. Bu başlanğıc nədir? Bu, üzərində insanlar yetişən qara torpağa atılmış qüdrətli-bərəkətli toxumdur. Yalnız o məni qalib edə bilər.

Mənə elə gəlir ki, kənddə qaldığım bu qərribə gecədə çox şeyi başa düşdüm. Ətrafımda fəvqəladə sükut vardır. Ən zəif bir səs kilsə zəngi kimi boşluğu sarır. Hər şey mənə mehriban, doğma olmuşdur. Qoyunların yanıqlı-yanıqlı mələməsi də, uzaqdan gələn haraylama da, kiminsə açdığı qapının cırıltısı da. Sanki bütün bunların hamısı mənim özümdə baş verir. Bu hiss nə qədər ki, məni tərk etməyib, onun mənasını öyrənməliyəm...

Mən özümə deyirəm: “Bunların hamısı Arras üzərində atışmadır...” Onun mərmiləri hansı pərdəni isə deşmişdir. Yəqin bütün gün ərzində mən özümdə İnsan üçün məskən hazırla-

¹ Gəminin gövdəsinin əsasını təşkil edən köndələn dor ağacı

mışam. Mən vur-tut deyingən müdir idim. Vur-tut şəxsiyyət idim. Lakin budur, İnsan meydana çıxdı. O dinib-danışmadan mənim yerimi tutdu. O, nizamsız kütləyə nəzər saldı və xalqı gördü. Öz xalqını. İnsan bu xalq üçün və mənim üçün ümumi ölçüdür. Bax, elə buna görə də aviaqrupa qayıdarkən mənə elə gəlirdi ki, böyük tonqalın istisi məni özünə tərəf çəkir. Mənim gözlərimlə İnsan baxırdı, bütün yoldaşlarım üçün ümumi meyar olan İnsan...

Bu, rəmzdirmi? Mən rəmzə inanmağa, demək olar, hazıram. Sanki hər şey bu gecə ilə gizlincə sözləşmişdir. Hər səs-səda bir çağırış kimi gəlib mənə çatır, eyni zamanda həm aydın, həm anlaşılmaz əks-səda. Mən gecənin sükutunu ahəngdar addımların pozduğunu eşidirəm.

– Ey! Axşamın xeyir, kapitan!

– Axşamın xeyir!

Mən onu tamımıram. Çayda rast gələn qayıqçılar bir-birlərini belə səsləyir.

Mən bu əsrarlı məhrəmliyi bir daha hiss etdim. Bu gün mənim varlığında yaşayan İnsan özününküləri gözəl tanıyır. İnsan bütün xalqlar və irqlər üçün ümumi meyardır...

Məni səsləyən adam öz qayğı, fikir və surətlər ehtiyatı ilə evinə qayıdırdı. Öz xüsusi, ürəyində gizlənən yükü ilə. Mən ona yanaşıb, söhbət açə bilərdin. Ağaran kənd yolunda xatirələr mübadiləsi edə bilərdik. Uzaq adalardan qayıdan zaman yolda bir-birinə rast gələn tacirlər daş-qaş, cavahiratla belə mübadilə edirlər.

Əgər mənim mənəvi mədəniyyətimə mənsub adamlardan birisi mənim kimi düşünmürsə, o, nəinki bununla məni təhqir edir, əksinə, məni zənginləşdirir. Bizim birliyimizin əsası İnsandır, o bizim hər birimizdən yüksəkdir. Buna görə də axşamlar 2/33 qrupundakı mübahisələrimiz nəinki bizim qardaşlığımıza ziyan verir, əksinə, onu möhkəmləndirir. Axı bizlərdən heç birimizə öz şəxsi əks-sədasını eşitmək yaxud güzgüyə baxmaq maraqlı deyil.

Fransanın fransızları da, Norveçin norveçliləri də İnsanda özlərini eynilə belə tanıyırlar. İnsan onları özünün vəhdətində əlaqələndirir və eyni zamanda özünə zidd çıxmayaaraq, bu xalqlardan hər birinə xas olan təkraredilməzliyin inkişafına kömək edir. Ağac da özünü köklərinə oxşamayan budaqlarda təzahür etdirir. Əgər Norveçdə qar haqqında nağıl yazırlarsa, əgər Hollandiyada zanbaq gülü yetişdirirlərsə, əgər İspaniyada flamenko improvizasiya edirlərsə, bunların hamısı bizim varlığımızda yaşayan İnsanı zənginləşdirir. Ola bilsin ki, buna görə biz, 2/33 qrupunun təyyarəçiləri Norveç uğrunda döyüşmək istəyirdik.

Budur, indi mənə belə gəlir ki, uzun səyahətin axırına çatıram. Həç bir yeni şey kəşf etməirəm amma çoxdan baxmaqdan imtina etdiyim şeyləri, yuxudan ayılmış kimi, yenidən görürəm.

Mənəvi mədəniyyətim ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdə İnsan pərəstişinə əsaslanır. Əsrlər boyu o, daş qalağını kilsə kimi görməyə öyrətdiyi tərzdə İnsanı göstərməyə səy etmişdir. O, ayrı-ayrı şəxsiyyətdən yüksək olan İnsanı təbliğ etmişdir...

Ona görə ki, mənim mənəvi mədəniyyətimin İnsanı ayrı-ayrı adamlar tərəfindən müəyyən edilmir. Əksinə, adamları onlar müəyyən edir... Onda, hər bir Varlıqda olduğu kimi, onu təşkil edən elementlərin izah edə bilməyəcəyi cəhətlər vardır. Kilsə, qətiyyənlə daş qalağı deyil. Kilsə, həndəsə və memarlıqdır. Kilsəni müəyyən edən daşlar deyil, əksinə, kilsə öz xüsusi mənası ilə daşları zənginləşdirir. Daşlar onun üçün yüksəlir ki, onlar kilsə daşlarıdır. Ən müxtəlif daşlar onun vəhdətinə xidmət edir. Hətta yöndəmsiz daşlar da kilsənin ümumi himnində iştirak edir.

Lakin mən yavaş-yavaş həqiqətimi unuttum. Mən hesab etməyə başladım ki, İnsan adamların məcmusudur. Daş daşların məcmusu olan kimi. Mən kilsəni sadə daş qalağı ilə eyniləşdirdim və yavaş-yavaş mənəvi mədəniyyət mirasım yoxa çıxdı. İnsanı bərpa etmək lazımdır. O mənim mədəniyyətimin mahiyyətidir. O mənim İcmamın əsasıdır. O mənim zəfərlərimin mənbəyidir.

XXVI

Cəmiyyətdə hər üzvü müəyyən qayda-qanunlara tabe etdirməklə, asanlıqla nizam-intizam yaratmaq olar. Etiraz etmədən bələdçiyə yaxud Qurana tabe olan koru asanlıqla tərbiyə etmək olar. İnsanı öz üzərində ağalığa etməyi öyrədəndən sonra azad etmək nə qədər çətinidir.

Azad etmək nə deməkdir? Mən səhrada heç bir yerə getməyə can atmayan bir adamı azad edirəmsə, onun azadlığı nəyə dəyər? Azadlıq yalnız o kəs üçündür ki, o hara isə can atır. Səhrada insanı azad etmək onda ətəş oyatmaq və ona quyunun yolunu göstərmək deməkdir. Yalnız bu zaman onun fəaliyyəti mənə kəsb edər. Əgər cazibə qüvvəsi yoxdursa, daşı azad etmək mənə-sizdir. Ona görə ki, azad edilmiş daş yerindən tərpənməyəcəkdir.

Mənim daxili mədəniyyətim adamlar arasındakı münasibətlərin əsasına şəxsiyyətdən yüksəkdə duran İnsana pərəstis hissinə qoymağa səy edirdi, ona görə ki, hər kəsin özünə və başqalarına münasibətdə davranışı, kor-koranə hərcmərclik qanunlarına tabe olmasın, məhəbbətin azad təzahürü olsun.

Ağırliq qüvvəsinin açdığı əsrarəngiz yol daşı azad edir. Məhəbbətin əsrarəngiz qüvvəsi İnsanı azad edir. Mənim mənəvi mədəniyyətim çalışırdı ki, hər bir adamı eyni hakimin Elçisi etsin. O, şəxsiyyətə yol yaxud ondan yüksək olanın iradəsinin təzahürü kimi baxırdı; o, insana cazibə qüvvəsinin çəkdiyi yerə azad daxil olmaq imkanı verirdi.

Mən bu qüvvə sahəsinin haradan əmələ gəldiyini bilirəm. Mənim mənəvi mədəniyyətim əsrlərlə adamların arasında Allahı seyr etmişdir. Adam, ilahi qiyafəsində və ilahi kimi yaranmışdır. Adamın da simasında Allahı görmüşlər. Adamlar Allaha inamda qardaş idilər. Allahın bu şefəqi hər bir adama alına bil-məyən ləyaqət vermişdir. İnsanın Allaha münasibəti hər kəsə özü və başqaları qarşısındakı borcunu aydın göstərmişdir.

Mənim mənəvi mədəniyyətim xristian sərvətlərinin varisidir. Kilsənin memarlığını dərk etmək üçün mən onun necə inşa edilməsi üzərində düşünürəm.

Allahın dərk edilməsi adamların Allaha inam tərzindən asılı olaraq, onların bərabərliyinin əsasını qoydu. Bu bərabərliyin mənası aydındı. Çünki yalnız nədə isə bərabər olmaq olar. Əsgər və komandır öz xalqında bərabərdir. Əgər bu bərabərliyi birləşdirən heç bir şey yoxdursa, bərabərlik boş söhbətdir.

Şəxsiyyətlərdə ifadə olunan Allah hüququ bərabərliyinin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yüksəlməsinin məhdudlaşmağı qadağanlığının səbəbi mənə aydındır: axı Allah onu özünə yol kimi seçə bilərdi. Lakin söhbət həmçinin Allahın şəxsiyyətə hüquq bərabərliyindən getdiyindən mənə aydındır ki, nə üçün, necəliyindən asılı olmayaraq şəxsiyyətlər eyni vəzifəni yerinə yetirir və eyni qanunlara tabe olurlar. Allahı təcəssüm etdirməklə onlar öz hüquqlarında bərabər idilər. Allaha xidmət etməklə onlar öz vəzifələrində bərabər idilər.

Mən başa düşürəm nə üçün Allahda bərabərlik təzadlar və qanunsuzluqlar doğurmadı. Deməqogiya o zaman əmələ gəlir ki, ümumi meyar olmur, bərabərlik prinsipi eyniyyət prinsipi kimi təzahür edir. O zaman əsgər komandirə rəsm-təzimdən imtina edir, çünki komandirə edilən rəsmi-təzim millətə deyil, şəxsiyyətə ehtiram hesab oluna bilər.

Mənim mənəvi mədəniyyətim Allahın buyruğuna əməl edərək, adamların İnsanda bərabərliyi təməlini qoymuşdur.

Mən adamların bir-birinə hörmətinin hardan gəldiyini başa düşürəm. Alim hambala hörmət etməli idi, ona görə ki, bu hambalın şəxsində o, Allaha ehtiram göstərirdi, Allahın Elçisi olan hambal onunla bərabər hüquqda idi. Biri nə qədər qiymətli, digəri babat olsa da heç bir adamın başqasını qula çevirməyə mənəvi hüququ yoxdur, axı Elçini alçaltdırmaq olmaz. Lakin adama olan bu hörmət istedadsızlıq qarşısında, qabalıq və cahillik qarşısında kölə kimi yaltaqlanmağa, sürünməyə aparıb çıxarmırdı, çünki adamda hər şeydən əvvəl Allahın Elçisi ləyaqətinə hörmət edilirdi. Beləliklə, Allaha məhəbbət insanlar arasında ülvə mü-

nasibətlərin əsasını yaratdı, çünki iş şəxsiyyətin ləyaqətindən asılı olmayaraq, Elçilər arasında aparılırdı.

Mənim mənəvi mədəniyyətim Allahın yolu ilə gedərək, şəxsiyyətindən asılı olmayaraq İnsana hörmət yaratdı.

Mən insanlar arasında qardaşlığın necə yarandığını başa düşürəm. Adamlar Allahla qardaş idilər. Ancaq nədə isə qardaş olmaq olar. Əgər adamları bir yerə bağlayan tellər yoxdursa, onlar yanaşı qoyular, amma bir-birlərinə bağlanmazlar. Elə-belə qardaş olmaq olmaz. Mən və yoldaşlarım 2/33 qrupunda qardaş, fransızlar Fransada qardaşdılar.

Mənim mənəvi mədəniyyətim Allahın yolu ilə gedərək, İnsanda adamların qardaşlıq təməlini qoymuşdur.

Mən yaxın adama məhəbbətin mənasını başa düşürəm, bu məhəbbəti mənə öyrətmişlər. Yaxın adama məhəbbət şəxsiyyət vasitəsi ilə Allaha ibadət idi. Şəxsiyyət nə qədər orta olsa da, bu məhəbbət Allaha qulluq idi. Bu məhəbbət, məhəbbət göstərilən adamı alçaltmırdı, onu təşəkkür zəncirləri ilə sarıdı, çünki bu hədiyyə ona deyil, Allaha verilirdi. Məhz buna görə belə məhəbbət qabiliyyətsizliyi, axmaqlığı və cahilliyi şöhrətləndirməyə çevrilmirdi. Həkimin borcu bu idi ki, həyatından keçərək, kim olursa olsun, taun xəstəliyinə tutulan adamı müalicə etsin. Həkim Allaha xidmət edirdi. Fırıldaqcının yatağı yanında keçirdiyi yuxusuz gecələr onu alçaltmırdı.

Mənim mənəvi mədəniyyətim Allahın buyruğu ilə yaxına məhəbbəti şəxsiyyət vasitəsi ilə İnsana hədiyyəyə çevirmişdir.

Mən şəxsiyyətdən tələb olunan mütiliyn dərin mənasını başa düşürəm. Mütilik şəxsiyyəti alçaltmırdı. Onu yüksəldirdi. O, şəxsiyyətin Elçilik rolunu meydana çıxarırdı. Yaxın adamın va-

sitəsilə Allaha ehtiram tələb etməklə, o eyni zamanda tələb edirdi ki, özünün Allah tərəfindən müəyyən edilmiş yolla gedən Allah carçısı olduğunu dərk edib, ona öz şəxsiyyətində hörmət etsin. Mütilik ona öyrədirdi ki, özünü unutmaqla yüksəlsin. Çünki şəxsiyyət öz şəxsi əhəmiyyətini şişirtsə, yolu dərhal qalın divara dirənər.

Mənim mənəvi mədəniyyətim Allahın buyruqlarına əməl edərək, özü özünə hörmət, özünün simasında İnsana hörmət təbliğ edirdi.

Nəhayət, mən başa düşürəm nə üçün Allaha məhəbbət insanların üzərinə bir-biri üçün məsuliyyət qoymuş və Ümidi onlara xeyirxahlıq kimi göstərmişdir. Axı o, hər bir adamı vahid və eyni Allahın Elçisinə çevirir, hər kəsin əlinə hamının ixtlasını verir. Heç kəsin də ruhdan düşməyə haqqı yox idi, çünki hər kəs özündən daha ulu olan kəsin elçisi idi. Ruhdan düşmək özündə Allahı inkar etməyə bərabər idi. Ümidin vəzifəsini belə ifadə etmək olardı: “Deməli, sən özünə belə böyük qiymət verirsən? Sənin ümitsizliyində nə qədər təkəbbür varmış!”

Mənim mənəvi mədəniyyətim, Allahın buyruqlarına əməl edərək, hər bir kəsi hamı üçün və bütün insanları hər kəs üçün cavabdeh etmişdir. Şəxsiyyət kollektivin xilasını üçün özünü qurban verməlidir, amma burada məsələ adi hesabda deyil. Bütün məsələ şəxsiyyətin vasitəsi ilə İnsana hörmət etməkdədir. Bəli, mənim mədəniyyətimin əzəməti ondadır ki, şaxtada torpaq altında qalmış bir nəfəri xilas etmək üçün yüz şaxtaçı həyatlarından keçəcəkdir. Çünki onlar İnsanı xilas edirlər.

Bütün deyilənlərə əsasən, mən azadlığın nə demək olduğunu başa düşürəm. Bu öz toxumunun qüvvə meydanında boy atan ağacın azadlığıdır. O, İnsanın əmələ gəlməsi şərtlərinin məcmusudur. O, arxadan gələn küləyə bənəyir, yalnız bu küləyin sayəsində yelkənli gəmi açıq dənizdə azaddır.

Belə bir şəraitdə tərbiyə alıb, boya-başa çatmış İnsan əzəmətli bir ağaca çevrilərdi. Onun kökləri torpağın dərinliklərinə işləyərdi. Görəsən o özündə daha hansı insani keyfiyyətləri cəm edərdi ki, o öz varlığını bütün əzəməti ilə göstərə bilsin!

XXVII

Ancaq mən hər şeyi korladım. Mən mirası sovurdum. Mən İnsan anlayışını unutmağa yol verdim.

Ayrı-ayrı şəxsiyyətlər vasitəsilə təmsil edilən hökmdar kultunu və bu kulta əsaslanan insan münasibətləri nəcibliyini xilas etmək üçün mənim mənəvi mədəniyyətim az qüvvə və yaradıcılıq ilhamı sərf etməmişdir. Humanizmin bütün səyi bu məqsədə yönəldilmişdi. Humanizm İnsanın şəxsiyyətdən yüksək olduğunu izah etmək və sabitləşdirmək vəzifəsini xüsusi olaraq öz üzərinə götürmüşdü. Humanizm İnsanı təbliğ edirdi.

Lakin söhbət İnsandan düşəndə dilimizin gücü çatmır. İnsan – adamlardan fərqli şeydir. Əgər təkcə daşlardan: danışlsa, kilşə haqqında heç bir mühüm şey demək olmaz. Əgər İnsanı adamlara xas olan şeylərlə müəyyənləşdirməyə cəhd edilsə, onun haqqında əhəmiyyətli bir şey demək olmaz. Buna görə humanizm qəsdən o yolla getdi ki, həmin yol onu qayaya söykədi. Humanizm İnsan anlayışını məntiqi və əxlaqi dəlillərlə izah etmək və bu yolla onu adamların şüuruna yeritmək istəyirdi.

Heç bir söz izahatı seyr etməyi əvəz edə bilməz. Mahiyyətin birliyini sözlə ifadə etmək olmaz. Əgər mən adamlarda vətənə yaxud əmlaka məhəbbət oyatmaq istəyirəmsə və belə bir məhəbbət onların mənəvi mədəniyyətlərinə məlum deyilsə, bu adamların ürəklərini ələ almaq üçün mənim heç bir əsasım olmaz. Əmlak tarladır, otlaqdır, sürüdür. Bu hissələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda və birlikdə vəzifəsi, var-dövlət gətirməkdir. Lakin hər bir əmlaka elə bir şey xasdır ki, bu xüsusiyyət onu təşkil edən elementlərə nəzər salanda yoxa çıxır: axı bəzi mülkədarlar sevimli malikanələrini xilas etmək üçün iflasa uğramağa razıdır–

lar. Bu elə bir şey malikanənin tərkib elementlərini yüksəldir, onlara xüsusi keyfiyyət verir. Budur, onlar həmin mülkün sürüsü, həmin mülkün çəmənisi, həmin mülkün tarlaları olur...

İnsan da bu qayda ilə vətəninin, peşəsinin, mənəvi mədəniyyətinin, dininin adamı olur. Ancaq sən belə mahiyyətlərdən ayrı olmadığını təsdiq etmək üçün əvvəlcə onları özündə yaratmalısan. O adamda ki, vətən hissi yoxdur, bunu ona heç bir dillə təlqin etmək olmaz. Özündə, özünün adlandırdığı mahiyyəti ancaq fəaliyyətin köməyi ilə yaratmaq olar. Mahiyyət dil sahəsinə deyil, fəaliyyət sahəsinə məxsusdur. Bizim Humanizm fəaliyyətə etinasız idi. Onun söyləri müvəffəqiyyətlə nəticələnmədi.

Ən mühüm fəaliyyət ad aldı. Bu ad qurbanıdır.

Qurban vermək nə həmişə sənə məxsus bir şeydən uzaqlaşmaq, nə də günahlarını yumaq deməkdir. Hər şeydən əvvəl bu, fəaliyyətdir. Bu sənin özünü ayrılmaz Mahiyyətə həsr etməyin deməkdir. Əmlakın qədrini yalnız canının bir hissəsini ona fəda edən, onun xilasını naminə mübarizə aparan və onu daha yaxşı eləməyə çalışan adam başa düşər. Bu zaman onda əmlaka məhəbbət yaranır. Əmlak gəlirin yekunu deyil, – belə düşünmək səhv olardı, – o, verilmiş bəxşişlərin məcmusudur.

Nə qədər ki, mənim mənəvi mədəniyyətim Allaha istinad edirdi, o, insanın ürəyində Allah yaradan bu qurban anlayışını xilas edə bilirdi. Humanizm qurbanın başlıca roluna kəmətinalıq göstərdi. O, İnsanı fəaliyyətin köməyi ilə deyil, sözlə qorumaq niyyətində idi.

Adamların vasitəsi ilə görünən İnsan obrazını xilas etmək üçün humanizmin ixtiyarında yalnız böyük hərflə bəzədilmiş “İnsan” sözü var idi. Biz sərt yamacdan dırmanmaq və günlərin birində İnsanı orta şəxsiyyətlə yaxud adamların cəmi ilə əvəz etmək təhlükəsindən qorxmadıq. Biz kilsəmizi daş yığını ilə əvəz etmək təhlükəsindən çəkinmədik.

Beləliklə, get-gedə mirasımızı itirdik.

Biz şəxsiyyətdə İnsan hüququnu möhkəmlətmək əvəzinə Kollektivin hüquqlarından söhbət açdıq. Hiss olunmadan İnsana

etinasız olan Kollektivin əxlaq qaydası meydana çıxdı. Bu əxlaq qaydası izahat verə bilər ki, nə üçün şəxsiyyət İcma naminə özünü qurban verməlidir. Lakin o, söz kələyinə əl atmadan izah edə bilməz ki, nə üçün İcma bir adamın xatirinə özünü qurban verməlidir. Günahsız məhkumun xilasını üçün minlərlə adamın ölümünü qəbul etməsi nə üçün ədalətdir. Biz hələ bu prinsipi xatırlayıırıq, amma yavaş-yavaş onu unuduruq, halbuki bizim əzəmətimiz hər şeydən əvvəl, bizi qarışqa yuvalarındakı qarışqalardan fərqləndirən həmin bu prinsipdir.

Səmərəli metod olmadığından, biz İnsana istinad edən İnsanlıqdan şəxsiyyətlər yığınınə əsaslanan bu qarışqa yuvasına yuvarlandıq.

Biz Dövlət pərəstişinin yaxud kütlə pərəstişinin qabağına nə ilə çıxə bilərik? Allahın yaratdığı İnsanın əzəmətli obrazı nəyə dönmüşdür? Onu öz mənasını itirmiş sözlərin arxasında dərk etmək, demək olar, mümkün deyil.

Biz tədricən İnsanı unudaraq, öz mənəviyyatımızı ayrı-ayrı şəxsiyyət problemi ilə məhdudlaşdırdıq. Biz hər kəsdən başqasına zərər yetirməməyi tələb etməyə başladıq. Hər daşdan başqa daşə ziyan vurmamağı tələb etdik. Aydınır ki, onlar çöldə, hara gəldi səpələndikləri halda bir-birlərinə ziyan vurmazlar. Lakin onlar yarada biləcəkləri və bunun əvəzinə onların hər birini mənalandıracaq kilsəyə ziyan vura biləcəklər.

Biz insanlar arasında bərabərliyin təbliğini davam etdirirdik. Lakin biz İnsanı unudaraq, nə dediyimizi anlamırdıq. Bərabərliyin əsasına nə qoyacağımızı bilmədiyimizdən onu dumanlı bir müddəəyə çevirdik, ondan istifadə etməyi bacarmadıq. Şəxsiyyətlər arasında, müdrik və maymaq adam arasında, axmaq və cahil arasında Bərabərliyi necə müəyyən etməli? İnşaat materiallarına gəlicə, əgər onların bərabərliyini müəyyən edib, həyata keçirmək istəyiriksə, o zaman onların hamısı eyni yer tutmalı və eyni rolunu oynamaladırlar. Bu işə mənasızdır. Çünki o zaman Bərabərlik prinsipi Eyniyyət prinsipinə çevrilir.

Biz yenə İnsan Azadlığını təbliğ edirdik. Lakin İnsanı unudaraq, biz öz Azadlığımızı bir növ cəzasızlıq kimi müəyyən etdik, bu zaman hər cür hərəkətə, hər cür əmələ yol verilir, tək başqasına ziyan vurma. Bu isə hər cür mənadan məhrumdur, çünki elə bir əməl yoxdur ki, o başqa adama toxunmasın. Əgər mən əsgər olduğum vaxt özümü şikəst eləsəm mənə güllələrlər. Münfərid şəxsiyyətlər yoxdur. Cəmiyyətdən gen gəzənlər cəmiyyətə ziyan vururlar. Kədərli adam başqalarını da kədərləndirir.

Azadlıq hüququnu bu cür başa düşməklə, biz rəfədiməz təzadlarla toqquşmadan ondan istifadə etməyi yadırgadıq. Azadlıq hüququmuzu hansı vəziyyətdə saxlaya bildiyimizi, hansı vəziyyətdə ondan məhrum olduğumuzu müəyyən etməyi bacarmadığımızdan, biz hər hansı aydın olmayan prinsipi xilas etmək üçün hər bir cəmiyyətin azadlığımızın qarşısında qoya biləcəyi tükənməz labüd maneələrə riyakarcasına göz yumduq.

Yaxın adamlarımıza Məhəbbət məsələsinə gəlincə, bizim daha onu təbliğ etməyə cəsarətimiz çatmadı. Keçmiş zamanlarda yaxın adama məhəbbət bir Mahiyyət yaradan qurbana deyirdilər. Həm də bu qurban Allahı onun İnsan obrazı vasitəsilə şöhrətləndirməli idi. Şəxsiyyət vasitəsi ilə Allaha, yaxud İnsana haqq verirdik. Lakin Allahı, yaxud İnsanı unudaraq, biz ancaq şəxsiyyətə haqq qazandırdıq. Bu zaman yaxın adama Məhəbbət çox vaxt təhqirə çevrildi. Maddi nemətlərin bölünməsində ədaləti Cəmiyyət təmin etməlidir. O, bu və ya başqa birisinin şıltağından asılı ola bilməz. Şəxsiyyətin ləyaqəti yol verməz ki, o başqa bir şəxsiyyətdən səxavətinə görə asılı olsun. Əgər varlılar var-dövlətə malik olmaqdan başqa, yoxsullardan minnətdarlıq tələb etsəydilər, bu mənasız olardı...

Başlıca məsələ isə bundan ibarətdi ki, bizim yanlış şərh edilmiş yaxın adama məhəbbətimiz əleyhimizə çevrilmişdi. O yalnız rəhmə əsaslanaraq tərbiyə cəzasını qadağan edərdi. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin deyil, İnsanın xidmətində olan əsl yaxın adama Məhəmməd, şəxsiyyətdə İnsanı yüksəltmək üçün şəxsiyyətlə mübarizə hökmü verirdi.

Biz İnsanı beləliklə itirdik. İnsanı itirməklə biz mənəvi m-ədəniyyətimizin təbliğ etdiyi qardaşlıq hərarətini itirdik, çünki yalnız nədə isə qardaş olmaq olar, ümumiyyətlə qardaş olmaq olmaz. Bir nəfərlə dərdləşmək hələ ona qardaş olmaq demək deyil. Qardaşlıq ancaq fədakarlıqda təzahür edir. O bizim özümüzədən çox-çox yüksək olan nəyə isə ümumi bəxşisdə əmələ gəlir. Lakin biz hər cür həqiqi məişətin meyvəsini cılızlaşdıraraq, qardaşlığımızı sadəcə olaraq qarşılıqlı səbir dərəcəsinə endirdik.

Biz daha bəhrə vermirik. Lakin mən özümü qurban vermiş olsam, heç nə almıram, çünki mən özümün bir hissəsi olduğum heç nə yaratmıram, demək, mən heç bir şeyəm. Əgər məndən bir fayda üçün ölmək tələb etsələr, mən imtina edərdəm. Fayda hər şeydən əvvəl yaşamağı buyurur. Hansı məhəbbət ehtirası mənim ölümümün əvəzini verə bilər? Şeydən, divardan ötrə yox, evdən ötrə ölərlər. Daşdan ötrə deyil, kilsədən ötrə ölərlər. Camaatdan ötrə yox, xalqdan ötrə ölərlər. Əgər İnsan İcmanın təməl daşıdırsa, onun yolunda ölərlər. Yalnız o şeyin uğrunda ölərlər ki, onun üçün yaşamağa dəyər.

Bizim leksikonumuz sanki heç dəyişməmişdir, amma biz onlardan istifadə etmək istədiyimiz zaman sözlər öz həqiqi mənasını itirərək, bizi həlledilməz təzadlara aparıb çıxarırdı. Biz də bu qüsurlara göz yummağa məcbur idik. Tikməyi bacarmadığımızdan daş yığının meydan qoymağa, nə barədə danışığımızı dəqiqləşdirməyə cəsarət etmədən Kollektiv haqqında ehtiyatla danışmağa məcbur idik, çünki həqiqətdə biz mövcud olmayan şey haqqında danışırıdıq. Kollektiv bir şeylə bağlanana qədər “kollektiv” sözü mənadan məhrumdur. Yekun Mahiyyət demək deyil.

Əgər Cəmiyyətimizin hələ yaşamaq haqqı vardısı, əgər onda İnsana az-çox ehtiram qalmışdısa, bu ancaq ondan irəli gəlirdi ki, bizim nadanlıqdan xəyanət etdiyimiz əsl mənəvi mədəniyyət, hələ də səyriyən işıq saçır və bizi şəxsi iradəmizdən asılı olmayaraq xilas edirdi.

Bizim özümüzün başa düşmədiyimiz şeyləri düşmənimiz necə başa düşə bilərdi? Onlar bizim simamızda yalnız daş qalağı görürdülər. Onlar Kollektivin mənasını qaytarmağa səy edirdilər: ancaq indi bu mənanı biz özümüz də izah edə bilmirdik, çünki İnsanı unutmuşduq.

Onlardan bəziləri, çox baş sındırmadan, ifrat məntiqi nəticəyə gəldilər. Onlar daş qalağına müstəsna əhəmiyyət verdilər. Daş daşın eyni olmalıdır. Hər bir daş da özünə tabe olmalıdır. Anarxiya hələ İnsan pərəstişini unutmamışdı, amma onu tamam ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə vermişdi. Bu isə bizimkindən də artıq barışmaz təzadlara aparıb çıxarırdı.

İkincilər çölə səpələnmiş daşları yığışdırırdılar. Onlar Kütlə hüququnu təbliğ edirdilər. Amma onların nəzəriyyəsi yararsızdı. Çünki bir nəfərin Kütləyə zülm etməsinə yol vermək mümkün olmadığı kimi, şübhəsiz, Kütlənin də bir nəfəri əzməsinə yol vermək olmaz.

Üçüncülər bu iqtidarsız daşlara yiyələndilər və onların küllündən Dövlət yaratdılar. Belə dövlət də insanları yüksəltmir. O da ancaq küllün ifadəsidir. O, şəxsiyyətin əlinə verilmiş Kollektiv hökmranlığıdır. O, zahirən başqa daşlara bənzəyən daşın, daşların cəmi üzərində hökmranlığıdır. Bu Dövlət açıqca Kollektiv qayda-qanunu təbliğ edir, bu Kollektivi biz hələ rədd edirik, ancaq özümüz də tədricən ona doğru gedirik, çünki biz İnsanı unutmuşuq, axı bizim imtina etməyimizə ancaq o, bəraət ola bilərdi.

Bu yeni dinin tərəfdarları yol verməzlər ki, bir neçə saxtaçı saxtada torpaq altında qalmış bir yoldaşının xilasını xatirinə canlarından keçsinlər. Çünki bu daş qalağına ziyan vura bilər. Əgər yaralı əsgər ordunun irəliləməsinə mane olarsa, onlar onu öldürürlər. İcmanın rifahı barədə onlar hesabın köməyi ilə mühakimə yürütməyə başlarlar və hesab onlara rəhbərlik edir. Onlara özlərindən daha yüksəklərə qalxmaq əl vermir. Deməli, onlardan fərqlənən şeyləri görməyə gözləri yoxdur, ona görə ki, öz üzərlərində qovuşa biləcəkləri heç nə tapmırlar. Hər cür yad adət,

başqa irq, başqa fikir onlar üçün mütləq təhqiramiz olacaqdır. Onlar özlərinə cəlb etmək iqtidarına malik olmayacaqlar, çünki İnsanı öz dininə çevirmək üçün onu rədd etmək deyil, rolunu ona izah etmək, ona ciddi-cəhd üçün məqsəd göstərmək və qüvvə-sini sınamaq üçün ona meydan vermək lazımdır. Öz əqidəsinə döndərmək həmişə azad etmək deməkdir. Kilsə daşları özünə cəlb edə bilər və onlar burada mənə kəsb edir. Lakin daş qalağı özünə heç bir şey cəlb etmir və belə bir qabiliyyətə sahib olmadığından əzir. Bəli, bu belədir. Bəs bunun günahı kimdədir?

Mən artıq öz ağırlığı ilə təzyiq edən daş qalağının səliqəsiz surətdə çölə səpələnmiş daşlar üzərində qələbə çalmasına təəc-cüb etmirəm.

Ancaq mən hər halda ondan qüvvətliyəm.

Mən yenidən özümə qayıtsam, ondan qüvvətliyəm. Əgər bi-zim humanizm İnsanı bərpa etsə mən güclüyəm. Əgər biz öz İc-mamızın əsasını qoya bilsək və əgər bu məqsəd üçün yeganə tə-sirli vəsait olan qurbanı tətbiq etsək mən güclüyəm. Mənəvi mədəniyyətimizin qurduğu icma da mənəfəət məcmusu deyildi, o, bəxşilər məcmusu idi.

Mən ondan qüvvətliyəm, çünki ağac torpağı təşkil edən maddələrdən qüvvətlidir. Ağac onları özünə çəkir. O, maddələri ağaca çevirir. Kilsə daş qalağından artıq işıq saçır. Mən ondan qüvvətliyəm, çünki yalnız mənim mənəvi mədəniyyətim heç kəsi əzmədən, bütün rəngarəng insan fərdlərini bir vəhdətdə birləşdirməyə qadirdir. O, ətəşini öz qüvvə bulağından söndür-məklə, eyni zamanda ona yeni həyat verir.

Uçuş vaxtı özüm bir şey verməzdən əvvəl almaq istəyirdim. Arzumun mənası yox idi. Burada nə isə həmin darıxdırıcı qram-matika dərsinə bənzəyən bir şey var idi. Almaqdan qabaq ver-mək lazımdır, evə köçməzdən əvvəl onu tikmək lazımdır.

Öz adamlarıma məhəbbətim o dərəcədədir ki, onların yolun-da qanıma verməyə hazıram, bu, eynən ona bənzəyir ki, ana uşa-ğa məhəbbətini südünü ona verməklə ifadə edir. Elə sirr də bun-

dadır. Məhəbbətin təməlini qoymaq üçün qurbandan başlamaq lazımdır. Sonra məhəbbət yeni qurbanlar verməyə ruhlandıra bilər və onlar yeni qələbələrə aparar. Adam həmişə ilk addımı atmalıdır. Yaşamaqdan əvvəl o doğrulmalıdır.

Mən kəşfiyyatdan qayıdanda fermerin qardaşı qızı ilə yaxınlığımı hiss etdim. Onun təbəssümü mənə saf gəldi, bu təbəssümün cəlvələrində mən kəndimi gördüm. Kəndimizə baxanda ölkəmi gördüm. Ölkəmə baxanda isə başqa ölkələri gördüm. Çünki mən İnsanı özünün təməl daşı seçən mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsiyəm. Mən Norveç uğrunda vuruşmağa hazır olduğunu bildiren 2/33 qrupundan ayrılmazam.

Ola bilər ki, sabah Alias məni başqa tapşırığa göndərsin. Mən bu gün görmədiyim Allaha ibadət üçün geyinmişəm, mən Allahı ona görə görmədim ki, kor idim. Arras üzərindəki od-alov gözlərimdəki pərdəni götürdü və gözümlə açıldı. Mənim ayrılmaz olduğum adamların da gözləri açıldı. Əgər dan yeri ağaranda yenidən havaya qalxsam, mən nə üçün vuruşduğumu biləcəyəm.

Ancaq mən gördüklərimi yadımda saxlamaq istəyirəm. Bunun üçün isə mənə sadəcə İnam Rəmzi lazımdır.

Mən ümumun xüsusi üzərində üstünlüyü kimi, İnsanın ayrı-ayrı şəxsiyyətlər üzərində üstünlüyü naminə vuruşacağam.

İnanıram ki, Ümumi pərəstiş ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin mənəvi sərvətini yüksəldir, bir vəhdətdə birləşdirir və yeganə əsl harmoniyanın təməlini qoyur, bu isə həyat ahəngidir. Kökü budaqlarından fərqlənsə də, ağac ahənglə doludur.

İnanıram ki, ümumi pərəstiş ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə yalnız ölüm gətirəcəkdir, çünki o, ahəngi bənzəyiş üzərində qurmaq istəyir. O, Mahiyyətin vəhdətini onun hissələrinin eyniyyəti ilə əvəz edir. O, kilsəni dağdır ki, onu təşkil edən daşları yan-yana düzsün. Buna görə də mən bir adətin başqa adətdən, bir xalqın başqa xalqlardan, bir irqin başqa irqlərdən, bir fikrin başqa fikirlərdən üstün olduğunu deyən hər kəslə vuruşacağam.

İnanıram ki, insanın üstünlüyü yeganə mənası olan bərabərliyin və yeganə mənası olan Azadlığın təməlini qoyacaqdır. Hər bir şəxsiyyətdə İnsan hüququnun bərabərliyinə inanıram və inanıram ki, azadlıq İnsanın yüksəlməsi Azadlığıdır. Bərabərlik Eyniyyət demək deyil. Azadlıq İnsanın zərərinə olaraq şəxsiyyətin göylərə qaldırılması demək deyil. Mən insan azadlığını bir şəxsiyyətə yaxud bir yığın şəxsiyyətə tabe etdirmək istəyən hər kəslə vuruşacağam.

İnanıram ki, mənəvi mədəniyyətdə yaxın adama Məhəbbət – İnsana verilən könüllü qurban deməkdir: bu da onun hökmranlığını möhkəmləndirmək üçündür. Yaxına məhəbbət şəxsiyyət vasitəsilə İnsana verilən bəxşidir. O, İnsanı təşkil edir. Mən o adamlarla vuruşacağam ki, onlar iddia edirlər ki, mənim yaxın adama məhəbbətim vasitəçilik şərəfi yaradar, İnsanı inkar edər və beləliklə şəxsiyyəti çıxılmaz həbsxanaya salar.

Mən İnsan uğrunda vuruşacağam. Onun düşmənlərinə qarşı vuruşacağam. Həmçinin özüm özümə qarşı vuruşacağam.

XXVIII

Mən yoldaşlarıma qoşuldum. Biz əmr almaq üçün gecə yarısına yaxın, bir yerə toplanmalı idik. 2/33 qrupu mürgüləməyə başlayır. Böyük tonqalın alovu qora dönmüşdür. Zahirən qrup hələ duruş gətirirdi, amma bu illüziya idi. Oşede öz məşhur xronometrini kədərlə xəbər alır. Peniko başını divara söykəyərək, küncdə mürgü vurur. Qavual qıçlarını sallayaraq stolun üstündə oturmuşdur, o, əsnəyini boğaraq, ağlamsınan uşaq kimi üz-gözüni turşudur. Azambırın burnu kitaba dəyir. Təkcə mayor hələ turşumamışdır, ölü kimi saralmış halda çırağın işığında kağıza doğru əyilərək Jele ilə astadan nəyi isə müzakirə edir. Əslində “müzakirə edir” sözü olsa-olsa obrazlı ifadədir. Tək mayor danışır. Jele başı ilə təsdiq edib cavab verir. “Bəli, əlbəttə!” Jele “Bəli, əlbəttə”dən bərk yapışmışdır. O, mayorun dedikləri ilə

tələm-tələsik razı olur. Yayınmaqdan qorxur, boğulan adam üzücünün boynunu buraxmaqdan qorxan kimi. Mən Aliasın yerinə olsaydım, eyni ahənglə deyərdim: “Kapitan Jele... səbh açılanda sizi güllələyəcəklər...” Sonra onun nə cavab verəcəyini gözlərdim.

Qrup üç gündür ki, yatmırdı, ona görə çətinliklə ayaq üstə dururdu.

Mayor ayağa qalxıb, Lakorderə yanaşır, onun yuxusunu pozur, bəlkə Lakorder bu yuxuda məni şahmatda udurdu.

– Lakorder... dan yeri ağaranda siz uçursunuz. Özü də alçaqdan uçuş kəşfiyyatına.

– Baş üstə, cənab mayor...

– Siz yatmalısınız.

– Elədir ki var, cənab mayor.

Lakorder təzədən oturur. Mayor otaqdan çıxır, Jeleni də tilovun ucundakı ölü balıq kimi, ardınca çəkib aparır. Üç gün deyil, düz bir həftədir ki, Jele yatmır. O da Alias kimi nəinki kəşfiyyata uçmuşdur, həm də bütün qrupun məsuliyyətini çiynlərində daşımışdır. İnsan dözümlüyünün həddi-hüdudu var. Jele isə artıq dözümlülüyn hüdudlarını keçmişdir. Buna baxmayaraq, onların hər ikisi – boğulan da, üzücü də təzədən xəyali əmrin arxasınca yollanırlar.

Vezen mənə yanaşır, o qayğılıdır. Vezen gecəgəzən kimi ayaq üstə yatır.

– Sən yatırsan?

– Mən...

Mən başımı kreslonun arxasına söykəmişəm – burada kreslo tapmışdım. Mən də yuxuya gedirəm, amma Vezenin səsi mənə əzab verir:

– Axırı pis olacaq.

Axırı pis olacaqdır... Şübhəsiz rəfedilməz sədd... Axırı pis olacaq.

– Yatırsan?

– Mən... yox... nəyin axırı pis olacaq?

– Mühəribənin.

Təzə xəbər! Mən təzədən yuxuya gedirəm. Mızıldanıram.

– ...hansı mühəribənin?

– Necə yəni “hansı mühəribənin”?

Belə söhbət çox uzanmaz. Ah, Paula, əgər aviaqrupun tirollu dayəsi olsaydı, bütün 2/33 qrupu indi çoxdan yataqda idi.

Mayor gürultü ilə qapını taybatay açır.

– Qət edilmişdir. Yerimizi dəyişirik.

Jele onun arxasında durmuşdur, onun yuxusu tamam qaçmışdır. O, “bəli, əlbəttə”sindən sabaha qədər əl çəkəcəkdir. Bu gecə o üzücü zəhmət üçün onun özünə də məlum olmayan ehtiyatlardan yenə də qüvvə toplayacaqdır.

Biz qalxırıq... Biz deyirik: “Aha! Hə, yaxşı...” Biz nə deyə bilərik?

Biz heç nə deyə bilmərik. Biz yeni bazaya köçməyi təmin edəcəyik. Tapşırığa uçmaq üçün tək Lakorder sübhü gözləyəcəkdir. Əgər o sağ qalsa, yeni aerodromda bizə qoşulacaqdır.

Sabah biz də heç nə deməyəcəyik. Sabah şahidlər bizi məğlub sayacaqlar. Məğlublar isə susmalıdır. Toxum kimi.

BALACA ŞAHZADƏ

(Müəllifin çəkdiyi şəkillərlə)

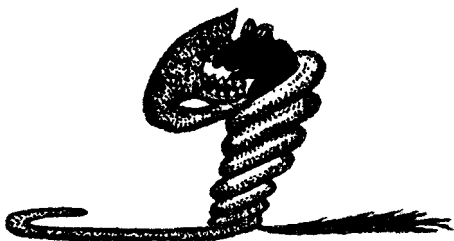
Leon Vertə

Bu kitabı yaşlı adama həsr etdiyim üçün uşaqlardan məni bağışlamalarını xahiş edirəm. Haqq qazanmaq üçün deməliyəm: bu yaşlı adam mənim ən yaxşı dostumdur. Bundan əlavə: o, dünyada hər şeyi başa düşür, hətta uşaq kitablarını da. Bir də o, Fransada yaşayır, orada isə bu saat açıqdır, soyuqdur. Onun təsəlliyə çox-çox ehtiyacı var. Əgər bunların hamısı mənə bəraət qazandırmırsa, onda bu kitabı həmin uşağa həsr edirəm ki, o indi mənim yaşlı dostumdur. Axı bütün yaşlılar əvvəlcə uşaq olmuşlar, amma bunu xatırlayanlar çox azdır. Deməli, ithafımı düzəldirəm:

*Uşaq vaxtlarındakı
Leon Vertə*

I

Altı yaşımda, balta dəyməmiş meşədən danışan “Gerçək əhvalatlar” adlı bir kitabda əcaib şəkil gördüm. Bu şəkildə nəhəng bir əfi ilan yırtıcı heyvanı udurdu. Şəkil belə çəkilmişdi:

Kitabda yazılmışdı: “Əfi ovunu çeynəmədən, bütöv udur. Bundan sonra tər-pənə bilmir, altı ay, yediyi həzm olana qədər yatır”.

Mən macərəlarla dolu cəngəllik həyatı barədə

uzun-uzadı düşündüm və rəngli karandaşla özümün ilk şəklimi çəkdim. Bu mənim 1 nömrəli şəklim idi. Mən belə bir şey çəkmişdim:

Mən əsərimi böyükələrə göstərib, vahiməli olub-olmadığını soruşdum.

– Şlyapa niyə vahiməli olur? – deyə etiraz etdilər.

Lakin o, şlyapa deyildi. O fil udmuş əfi ilan idi. Onda mən yaşlılara aydın olsun deyə, əfini içəri tərəfindən çəkdim. Axı böyükələrə gərək həmişə, hər şeyi izah edəsən. Bu da mənim 2 nömrəli şəklim.

Yaşlılar mənə məsləhət gördülər ki, daha ilanı nə xaricdən, nə daxildən çəkim, bunun əvəzinə daha çox coğrafiya, tarix, hesab və yazı qaydaları ilə maraqlanım. Bax, bu cür, hələ altı yaşımda ikən, mən çox gözəl rəssamlıq sənətindən əl çəkdim. 1 və 2 nömrəli şəkillərlə müvəffəqiyyətə uğramaqla özümə olan inamımı itirdim. Yaşlılar özləri heç vaxt bir şey başa düşmürlər, uşaqları isə elə hey hər şeyi onlara başa salmaq yorur.

Beləliklə, mən başqa peşə seçməli oldum və təyyarəçilik öyrəndim. Az qala bütün dünyanı

dolanmışam. Coğrafiya doğrudan da mənim çox karıma gəldi. Mən baxan kimi Çini Arizondan ayırırdım. Gecə yolu azanda coğrafiyanı bilməyin xeyri çoxdur.

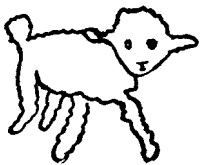
Mən öz həyatımda hər cür ciddi adamları çox görmüşəm. Yaşlılar arasında uzun müddət yaşamışam. Onları lap yaxından görmüşəm. Etiraf etməliyəm ki, buna görə də onlar haqqında yaxşı fikirdə deyiləm.

Mən başqalarına nisbətən ağıllı və qanacaqlı görünən bir yaşlıya rast gələndə, 1 nömrəli şəklimi – mən onu saxlamışdım və həmişə yanımda gəzdirirdim–göstərirdim. Mən bu adamın həqiqətən bir şey anlayıb–anlamadığını bilmək istəyirdim. Amma onların hamısı belə cavab verirdilər: “Bu şlyapadır”. Mən də daha onlarla nə əfilər, nə cəngəlliklər, nə ulduzlar haqqında danışırırdım. Mən onların anlayışlarına alışmışdım. Mən onlarla bric və qolf oyunları haqqında, siyasət haqqında, qalstuklar barəsində söhbət edirdim. Belə ağıllı bir adamla tanış olduqları üçün yaşlılar da çox məmnun qalırdılar.

II

Mən tənha yaşayırdım, bir adam yox idi ki, ürəyini açə biləsən. Altı il bundan qabaq mən naçar Böyük səhraya enməyə məcbur oldum. Təyyarəmin motorunda nə işə sınımışdı. Yanımda nə mexanik, nə sərnəşin var idi. Qərara aldım ki, çox çətin ol- sa da, onu özüm təmir edim. Mən ya motoru düzəltməli ya məhv olmalı idim. Su ehtiyatım çətin ki, bir həftəyə çatardı.

Beləliklə, birinci gecə mən səhra qumları üstə yatdım, ətraf- da, minlərlə mil məsafədə, heç bir yaşayış yeri yox idi. Gəmidə qəzaya uğramış, dəryanın ortasında salın üstündə qalmış adam da mənim kimi tənhalıq hiss eləməzdi. Dan yeri ağaranda nazik bir səsə oyananda nə qədər təəccübləndiyimi təsəvvür edin. O dedi:

- Lütfən... mənə bir quzu şəkli çək.
- Nə?
- Quzu şəkli çək.

Mən yerimdən sıçradım, eynən başımın üstə ildırım çaxmışdı. Gözlərimi ovuşdurdum. Ətrafıma baxdım. Ciddi surətdə məni nəzərdən keçirən qəribə balaca bir adam gördüm. Bu, onun sonralar çəkə bildiyim ən yaxşı şəklidir. Amma mənim şəklimdə o, əlbəttə, əslində olduğu kimi gözəl deyil. Bu mənim günahım deyil. Altı yaşım olanda böyükklər məni inandırmışdılar ki, mən-dən rəssam çıxmayacaq, mən də əfinin həm xaricini, həm daxili-ni çəkməkdən başqa bir şey öyrənməmişdim.

Beləliklə, gözlərimi bərəldərək, bu qeyri-adi adama baxırdım. Unutmayın, mən insan məskənindən min illərlə uzaqda idim. Bununla belə, bu uşaq qətiyyəən azmış, yaxud bərk yorulmuş və qorxmış, yaxud aclıqdan, susuzluqdan üzülmüş uşağa oxşamırdı. Onun görkəmindən heç cür demək olmazdı ki, insan ayağı düş-məyən səhralarda dolaşan bu uşaq hər cür yurddan-yuvadan uzaqlarda azmışdır. Nəhayət, mənim nitqim açıldı, soruşdum:

– Bəs... sən burda neyləyirsən?

O yenə astadan və ciddi xahiş etdi:

– Lütfən... quzu şəkli çək...

Bütün bunlar o qədər əsrarəngiz, o qədər ağlasığmazdı ki, mən boyun qaçıra bilmədim. Bu səhrada nə qədər mənasız olsa da, həyat bir tükəndən asılı qalsa da, mən cibimdən bir vərəq kağız və avtomat-qələm çıxardım. Lakin elə buradaca xatırladım ki, mən coğrafiyanı, tarixi, hesabı və yazı qaydalarını daha artıq öyrənmişəm, ona görə də uşağa dedim (hətta bir az acıqlı dedim) ki, şəkil çəkməyi bacarmıram. O cavab verdi:

– Nə olur-olsun. Quzu şəkli çək.

Mən ömrümdə heç vaxt quzu şəkli çəkmədiyimə görə əv-vəlki iki şəklimdən birini təkrar etdim, bacardığım bu idi-ilanın xarici görünüşü.

– Yox, yox! İlan qarnında fil mənə lazım deyil! İlan çox qor-xuludur, fil isə çox böyükdür. Mənim evimdə hər şey çox xırda-dır, mənə quzu lazımdır. Quzu şəkli çək. – Bunu eşidəndə çox təəccüb etdim.

Mən şəkli çəkdim.

O, çəkdiyim şəklə diqqətlə baxıb dedi:

– Yox, bu quzu çox sısqadır. Başqasını çək.

Çəkdim.

Təzə dostum xəfifcə, iltifatla gülümsədi:

– Sən özün də görürsən bu quzu deyil: bu qoçdur. Onun buynuzları var...

Mən ayrı cür çəkdim. Amma o bunu da qəbul etmədi.

– Bu çox qocadır. Mənə elə quzu lazımdır ki, çox yaşasın.

Burada səbr kasam daşdı: axı mən motoru tez söküb düzəltməli idim, ona görə də bunu cızma-qara elədim və uşağa dedim:

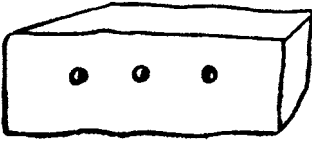
– Bu da yeşik. Sənin istədiyin quzu onun içindədir.

Mənim tələbkar hakimimin üzü açılanda heyretə gəldim.

– Bu yaxşı oldu. Sən necə bilirsən, bu quzuya çoxmu ot lazımdır?

– Necə mægər?

– Axı mənim evimdə hər şey çox azdır...

– Ona yetər. Mən sənə lap balaca quzu verirəm.

O başını əyib şəkli nəzərdən keçirə-keçirə dedi:

– Çox da balaca deyil... Bir bax!

O, yuxuya getdi...

Balaca şahzadə ilə mən belə tanış oldum.

III

Onun haradan gəldiyini mən gec öyrəndim. Balaca şahzadə sualları dolu kimi yağdırır, amma mən bir şey soruşanda özünü eşitməməzliyə vururdu. Yavaş-yavaş, ötəri deyilmiş sözlərdən hər şey mənə aydınlaşdı. O, ilk dəfə təyyarəmi görəndə (təyyarənin şeklini çəkməyəcəyəm, onsuz da çəkə bilmirəm) soruşdu:

– Bu nə olan şeydir?

– Şey deyil. Təyyarədir.
Mənim təyyarəm. O uçur.

Mən öyünə-öyünə ona izah etdim ki, uçmağı bacarıram. Bunu eşidəndə o dedi:

– Necə?! Sən göydən düşmüşsən?

– Bəli, – təvazökarlıqla cavab verdim.

– Maraqlıdır...

Balaca şahzadə elə qəhqəhə çəkdi ki, acıgım tutdu: xoşlayıram ki, mənim fəlakətimə ciddi yanaşsınlar. Sonra o əlavə etdi:

– Deməli, sən də göydən gəlmişən. Bəs hansı planetdən?

“Onun buraya, səhraya belə qaibənə gəlişi indi aydın oldu” – deyə düşündüm və açıqca soruşdum:

– Görünür, sən bura ayrı planetdən düşmüşsən?

Amma o cavab vermədi. Təyyarəyə baxa-baxa başını buladı:

– Bunda sən uzaqdan uçub gələ bilməzsən...

Sonra nə barədə isə uzun müddət düşündü. Sonra mənim quzumu cibindən çıxarıb, bu sərvətin tamaşasına daldı.

“Ayrı planetlər” barəsində bu yarımçıq etirafın məni necə maraqlandırdığını təsəvvür edə bilməzsınız. Mən daha çox bil-məyə can atdım.

– Balaca, sən hardan gəlmişən? Sənin evin hardadır? Sən mənim quzumu hara aparmaq istəyirsən?

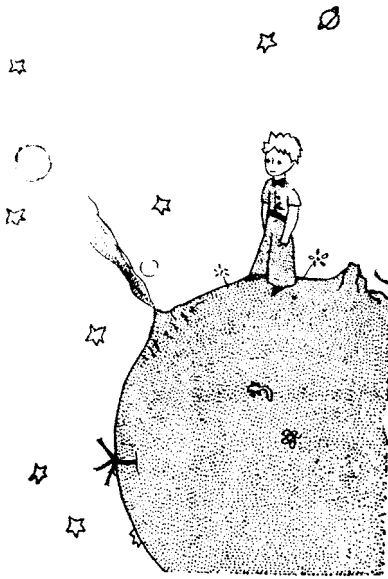
O, xəyal içində bir müddət susub, sonra dedi:

– Mənə yeşik verməkdə çox yaxşı iş gördün. Quzu gecələr orda yatacaq.

– Əlbəttə. Əgər sən ağıllı olsan, mən sənə ip verərəm, gündüzlər onu bağlayasan. Paya da verərəm.

Balaca şahzadə qaşqabağını tökdü:

– Bağlamaq? O nə üçün?

– Sən onu bağlamasan, baş götürüb gedər, azar.

Bu zaman dostum yenə qəh-qəhə çəkib güldü:

– O hara gedə bilər?

– Getməyə az yer var? Yolu qatıb qabağına hara gəldi gedər.

Onda balaca şahzadə ciddi dedi:

– Bu qorxulu deyil, mənim yerim çox balacadır.

Sonra məyus-məyus əlavə etdi:

– Əgər düz getsə, çox uzaq gedə bilməz...

IV

Beləliklə, mən daha bir mühüm şeyi də öyrəndim: onun doğma planeti vur-tut bir ev böyüklükdədir.

Bir də bu məni bir elə heyətləndirmədi. Mən bilirdim ki, Yer, Yupiter, Mars, Venera kimi böyük planetlərdən başqa yüzlərlə başqaları da vardır, bunların içində elə xırdaaları var ki, onları teleskopla da seçmək olmur. Astronom belə kiçik planetləri kəşf edəndə ona ad deyil, adicə nömrə verir, məsələn: 3251-ci asteroid.

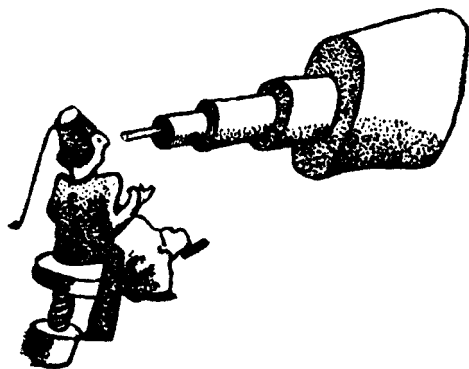
Balaca şahzadənin “V-612 asteroidi” planetindən gəldiyini ehtimal etməyə xeyli əsasım vardı. Bu asteroidi yalnız bir dəfə, 1909-cu ildə türk astronomu teleskopdan görmüşdü.

Astronom o zaman öz gözəl kəşfi haqqında beynəlxalq astronomiya konqresində məlumat vermişdi. Lakin heç kəs ona inanmamışdı, özü də onun üçün ki, əynində türk libası vardı. Bu yaşlı camaat belədir.

V-612 asteroidinin bəxtindən Türkiyə sultanı öz təbəələrini ölüm cəzası ilə qorxudaraq, onlara Avropa paltarı geymək əmri verdi. Astronom öz kəşfi haqqında 1920-ci ildə yenidən məlumat

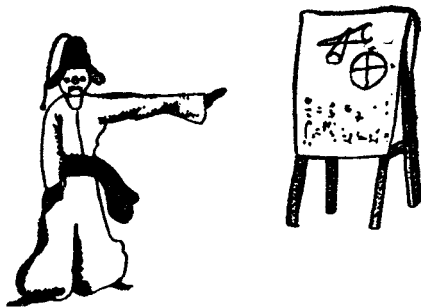
verdi. Bu dəfə o son moda ilə geyinmişdi, ona görə də hamı onunla razılaşdı.

Mən yalnız yaşlıların ucbatından V-612 asteroidi haqqında belə müfəssəl danışdım və hətta onun nömrəsini də bildirdim. Yaşlılar rəqəmi çox sevirilər. Onlara nağıl eləyəndə ki, mənim təzə bir

dostum var, heç vaxt əsas məsələ haqqında bir şey soruşmazlar. Onlar heç vaxt deməzlər: “Onun səsi necədir? O hansı oyunları xoşlayır? O, kəpənək tuturmu?” Onlar soruşurlar: “Neçə yaşı var? Neçə qardaşı var? Çəkisi nə qədərdir? Atası nə qədər qazanır?” Bundan sonra elə xəyal edirlər ki, adamı tanımışlar. Yaşlılara deyəndə ki, “Mən cəhrayı kərpicdən tikilmiş gözəl bir ev gördüm, onun pəncərələrində ətirşah, damında isə göyərçinlər var idi, onlar heç vəchlə bu evi təsəvvürlərinə gətirə bilmirlər. Onlara demək lazımdır: “Mən yüz min franka başa gəlmiş bir ev gördüm”, bu zaman onlar heyrətlə çıxırırlar: “Nə qiyamət evdir!”

Əgər onlara desən ki: “Balaca şahzadənin həqiqətən varlığını sübut edən dəlillər bunlardır: o çox, çox qəşəng idi, o gülürdü, istəyirdi quzusu olsun. Kim quzu istəyirsə, deməli, o sözsüz yaşayır”. Əgər belə desən, yenə onlar çiyinlərini atacaq və sənə fərasətsiz uşağa baxdıqları kimi baxacaqlar. Əgər onlara: “O, V-612 asteroid planetindən gəlmişdi” desən bu onları inandırar və sənənin yaxan sual-cavabdan qurtarar. Bu yaşlılar belə adamlardır. Onlardan inciməyə dəyməz. Uşaqlar böyüklərə güzəştə getməlidirlər.

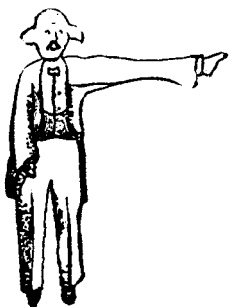

Lakin biz, həyatın nə olduğunu başa düşən adamlar, əlbəttə, nömrələrə və rəqəmlərə gülürük! Mən bu povesti həvəslə sehirli nağıl kimi başladım. Mən belə başlamaq istərdim:

“Biri vardı, biri yoxdu, bir balaca şahzadə vardı. O özündən bir balaca iri olan planetdə yaşayırdı, dosta çox ehtiyac hiss edirdi...” Həyatın nə olduğunu başa düşənlər dərhal görərdilər ki, bunların hamısı həqiqətdir.

Mən qətiyyən istəmirəm ki, kitabımı sadəcə əyləncə xatirinə oxusunlar. Mən öz balaca dostumu xatırlayanda, ürəyim yaman sıxılır, onun haqqında danışanda da çətinlik çəkirəm. Onun öz quzusu ilə birlikdə məni tərk etdiyi vaxtdan altı il keçmişdir. Və mən onu unutmamaq üçün haqqında nağıl etməyə çalışıram. Dostları unutmaq çox pis əməldir. Hamının dostu olmur. Mən rəqəmdən başqa qeyri şeylə maraqlanmayan yaşlılar kimi olmaqdan qorxuram. Mən bir də buna görə bir yeşik rəng və rəngli karandaş almışam. Əgər bütün həyatım boyu, həm də altı yaşım da, xarici və daxili tərəfdən bir əfi şəkli çəkmişəmsə, bu yaşda yenidən şəkil çəkməyə qayıtmaq o qədər də asan məsələ deyil! Əlbəttə, mən bacardıqca bənzətməyə çalışacağam. Lakin buna nail olacağıma əmin deyiləm. Şəklin biri yaxşı olur, o biri isə zərre qədər də oxşamır. Boy məsələsində həmçinin: şəkillərin birində şahzadə çox böyük, digərində isə hədsiz kiçik çıxır. Mən onun paltarının rəngini də pis xatırlayıram. Mən onu həm belə, həm elə, zənlə, birtəhər çəkmək istəyirəm. Nəhayət, hər hansı mühüm təfərrüatda da səhv edə bilərəm. Ancaq siz irad tutma-

yın. Dostum heç vaxt mənə bir şey deməmişdi. Bəlkə o elə bilirmiş ki, mən də onun kimiyəm. Amma mən təəssüf ki, yeşiyin taxtaları arasında quzunu görməyi bacarmıram. Bəlkə mən bir az yaşlılara bənzəyirəm. Yəqin, qocalıram.

V

Mən hər gün onun planeti, onu necə tərək etməsi və səyahəti haqqında yeni bir şey öyrənirdim. O yeri gələndə bu barədə az-az danışdı. Üçüncü gün mən baobab¹ faciəsini bu yolla bildim.

Bu da quzunun ucbatından oldu. Sanki Balaca şahzadə birdən ağır şübhələrə düşdü. O soruşdu:

– Doğrudanmı quzular kolları yeyirlər?

– Bəli, yeyirlər.

– Yaxşı oldu!

Mən quzuların kolları yeməsinin nə üçün belə mühüm məsələ olduğunu başa düşmədim. Balaca şahzadə isə əlavə etdi:

– Deməli, onlar baobab da yeyirlər?

Mən etiraz etdim ki, baobab kol deyil, nəhəng ağacdır, boyu zəng qülləsinə çatır. Əgər o bir sürü fil də gətirsə, onlar bir baobab yeyib qurtara bilməzlər.

Fil sözünü eşidəndə balaca şahzadə güldü:

– Onları bir-birinin üstünə çıxarmaq lazım gələrdi.

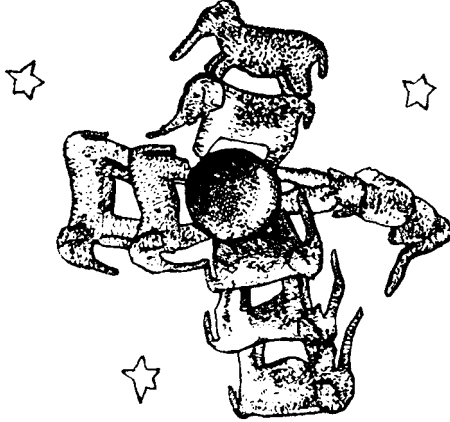
Sonra isə düşüncə ilə dedi:

– Baobablar əvvəlcə, hələ boy atmamışdan balaca olurlar.

– Düzdür. Amma nə üçün sənin quzun kiçik baobabları yeməlidir?

– Bəs necə! – dedi, sanki söhbət ən adi, hamıya məlum olan həqiqətdən gedirdi. İşin nə yerdə olduğunu dərk edəne qədər mən xeyli fikirləşməli oldum.

Hər bir başqa planetdə olduğu kimi, Balaca şahzadənin də planetində faydalı və zərərli otlar bitir. Deməli, orada yaxşı fay-

¹ İsti ölkələrdə bitən yoğun gövdəli böyük ağac.

dalı otların yaxşı toxumu, pis, alaq otlarının ziyanlı toxumu var. Axı toxum gözə görünür. Onlar yerin dərinliklərində yatırlar, birdən görürsən ki, biri ayıldı. O zaman zoğ atır, qəddini düzəldir və günəşə doğru boylanır, əvvəlcə qəşəng, sakit, zərərsiz görünür. Əgər bu gələcəyin qırmızı turpu, yaxud qızılgül koludursa, qoy boy atsın. Lakin pis, zərərli otdursa, tanıyan kimi onu kökündən çıxarıb atmaq lazımdır. Balaca şahzadənin planetində dəhşətli, çox ziyanlı toxum var... bu baobab toxumudur. Planetin torpağı baobab toxumu ilə doludur. Əgər baobabı vaxtında tanımasan, sonra ondan yaxanı qurtara bilməzsən. O bütün planeti tutar. Kökləri ilə torpağı deşik-deşik edir. Əgər planet çox kiçikdirsə, baobablar çoxdursa, onlar planeti parçalayıb dağıdılar.

Sonralar Balaca şahzadə mənə dedi:

– Belə bir dəyişməz qayda vardır... Səhər durdun, əl-üzünü yudun, özünü qaydaya saldın, dərhal planetini qaydaya sal. Baobabları qızılgül kolundan ayırmaq mümkün olan kimi – onlar təzə çıxanda bir-birlərinə çox oxşayırlar – hər səhər mütləq onları dartıb çıxarmaq lazımdır. Bu çox

bezikdirici işdir, amma qətiyyənlə çətin deyil.

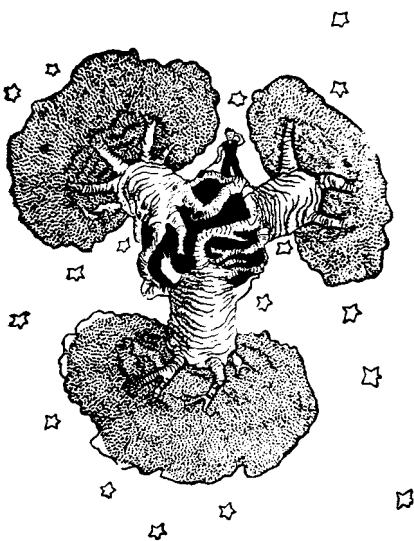
Bir dəfə o mənə məsləhət verdi ki, çalışım və elə şəkil çəkim ki, bizim uşaqlar da onu yaxşı başa düşsünlər.

O dedi:

– Əgər bir zaman səyahət etməli olsalar, bu onlara gərəkdir. Bəzi işlər bir az gözləyə də bilər, ziyanı yoxdur. Lakin baobabları özbaşına buraxsan, başın ağrıyacaq. Mən bir planet tanıyırdım, orada bir tənbel yaşayırdı. O, vaxtında üç kolu çıxartmamışdı...

Balaca şahzadə hər şeyi müfəssəl təsvir etdi. Və mən bu planetin şəklini çəkdim. Mənim adamlara öyüd-nəsihət verməkdən zəhləm gədir. Lakin baobabın nə cür zərər verdiyini bilən az

tapılar, amma asteroidə düşən hər kəsin məruz qalacağı təhlükə çox böyükdür. Buna görə də mən bu dəfə həmişəki təmkinimi pozmağı qərara aldım. “Uşaqlar, – deyirəm, – baobabdan özünüzü gözləyin!” Mən öz dostlarıma çoxdan onları təqib edən təhlükə haqqında xəbərdarlıq etmək istəyirəm, onlar bunu, əvvəllər mən ağılıma gətirmədiyim kimi ağıllarına belə gətirmirlər. Bax, elə bunun üçün mən bu şəkil üzərində bu qədər zəhmət çəkmişəm, sərf etdiyim əməyə də heyfim gəlmir. Ola bilsin, siz soruşasınız: nə üçün bu kitabda baobab qədər təsirli başqa bir şəkil yoxdur? Cavab sadədir: mən say etmişəm, amma heç bir şey çıxmamışdır. Baobabları çəkərkən isə məni bunun çox vacib və təxirəsalınmazlığı fikri ilhamlandırmışdır.

VI

Ey Balaca şahzadə! Mən sənin həyatının necə hüznü və yeknəsəq olduğunu da yavaş-yavaş anladım. Uzun müddət sənin təkcə bir əyləncən olmuşdur: sən qüruba tamaşa etmişən. Mən bunu dördüncü günün səhəri öyrəndim, özü də sənin:

– Mən qürubu çox sevirəm. Gedək günün batmasına baxaq, – deməyindən bildim.

– Gözləmək lazım gələcəkdir.

– Nəyi gözləmək?

– Günəşin batmasını.

Əvvəlcə sən çox heyrət etdin, sonra isə özün özünə güldün və dedin:

– Mənə hələ də elə gəlir ki, öz evimdəyəm.

Əslində də belə idi. Hamı bilir ki, Amerikada günorta olanda Fransada günəş qürub edir. Əgər bu zaman bir anlığa Fransaya düşsən, günəşin qürubuna tamaşa edə bilərsən. Bədbəxtlikdən Fransa çox, çox uzaqdır. Sənin balaca

planetində isə stulu bir neçə addım qabağa çəkmək kifayətdir. Sən dönə-dönə qürub səmasına baxarsan, təki kefin istəsin...

– Bir dəfə mən günəşin batmasını bir gün ərzində qırx üç dəfə gördüm.

Bir az fasilədən sonra sən əlavə etdin:

– Bilirsən... Ürəyin çox dolanda, günəşin batmasına tamaşa etmək yaxşı olur...

– Deməli, qırx üç qürub gördüyün gün halın çox pərişan idi? Lakin Balaca şahzadə cavab vermədi.

VII

Beşinci gün, yenə quzunun sayəsində, mən Balaca şahzadənin sirrini öyrəndim. O gözlənilmədən müqəddiməsiz-zadsız, sanki uzun müddət dinməzcə fikir-xəyalatdan sonra bu nəticəyə gəlmiş kimi, soruşdu:

- Əgər quzu kolu yeyirsə, o gülü də yeyər?
- Qabağına keçən hər şeyi yeyər.
- Tikanlı gülləri də?
- Bəli, tikanlı gülləri də.
- Bəs onda tikan nəyə lazımmış?

Mən bunu bilmirdim. Başım bərk qarışıq idi: motorda boltun biri hərlənmirdi, onu açmağa çalışırdım. Mən özümdə deyildim, getdikcə vəziyyətim ağırlaşdı, su, demək olar, qalmamışdı, yavaş-yavaş qorxuya düşürdüm ki, naçar qalıb yerə enməyim pis qurtaracaq.

– Tikanlar nəyə lazımdır?

Balaca şahzadə bir şey soruşanda cavab almamış əl çəkməzdi. İpə-sapa yatmayan bu dilbilməz bolt tamam qanımı qaraltmışdı. Mən ağılıma gələni dedim:

– Tikanlar heç nəyə lazım deyil, güllər onu sadəcə acıqlarından çıxarırlar.

– Belə de!

Sükut çökdü. Sonra acıqlıtəhər dedi:

– Mən sənə inanmıram. Güllər zəifdir, sadə qəlbidir. Onlar özlərini cəsur göstərmək istəyirlər. Onlar düşünürlər – tikanları olsa, hamı onlardan qorxar...

Mən cavab vermədim. Bu an özümə deyirdim: “Əgər bu bolt indi də hərlənməsə, çəkiclə elə çırpacağam ki, tikə-tikə olsun”. Balaca şahzadə yenidən fikir kələfimi qırdı:

– Sən düşünürsən ki, çiçəklər...

– Yox, canım! Mən heç nə düşünmürəm! Mən ağılıma gələn ilk cavabı verdim. Sən görürsən mən ciddi işlə məşğulam.

O, heyrətlə mənə baxdı:

– Ciddi işlə?

O məndən gözüünü çəkmirdi, sürtgü yağına bulaşmışdım; əlimdə çəkic olduğu halda ona bu qədər eybəcər görünən anlaşılmaz bir şeyə tərəf əyilmişdim.

– Sən yaşlılar kimi danışırısan, – dedi.

Mən xəcalət çəkdim. O isə amansızcasına əlavə etdi:

– Sən hər şeyi qarışdırırsan... Heç nə başa düşürsən! Bəli, o yaman hirsələnmişdi. Başını silkələdi, külək qızılı saçlarını dağıtdı.

– Mən bir planet tanıyıram, orada qırmızı-sifət bir cənab yaşayır. O, ömründə bir dəfə də olsun gül iyləməmişdir. Bir dəfə də olsun ulduzlara baxmamışdır. O heç vaxt kimsəni sevməmişdir. Heç bir vaxt bir iş görməmişdir. O ancaq bir işlə məşğuldur: rəqəmləri cəmləyir. Səhərdən-axşama qədər bir şeyi deyib

durur: “Mən ciddi adamam! Mən ciddi adamam”. Lap sənin kimi. Lovğalığından da az qalır partlasın. Əslində isə o adam deyil. Göbələkdir.

– Nə?

– Göbələk!

Balaca şahzadə qəzəbindən ağardı.

– Milyon illərdir ki, çiçəklərin tikanı var. Və milyon illərdir ki, quzular çiçəkləri yeyir. Əgər tikanın heç bir faydası yoxdursa, nə üçün çiçəklər onları yetişdirmək üçün bütün qüvvələri ilə çalışırlar, məgər bunu anlamaq ciddi məsələ deyil? Məgər quzuların və çiçəklərin əlbəyaxa olması mühüm məsələ deyil? Məgər bu qırmızısifət şişman cənabın hesabından daha ciddi, daha mühüm məsələ deyil? Əgər mən dünyada yeganə bir çiçək tanıyıramsa və o ancaq mənim planetimdə bitirsə, başqa bir beləsi heç yerdə yoxdursa, balaca quzu isə bir səhər onu yesə və hətta nə qəbahət işlədiyini bilməsə, onda necə olsun? Bunların hamısı, sənəcə, əhəmiyyətsizdir?

O bərk pörtmüşdü. Sonra yenə dedi:

– Milyonlarla ulduzun heç birində olmayan yeganə çiçəyi sevirənsə, bu kifayətdir: göyə baxırsan, özünü xoşbəxt hiss edirsən. Sonra özünə deyirsən: “Mənim çiçəyim oralarda yaşayır”. Lakin quzu onu yesə, bu bütün ulduzların birdən sönməsinə bənzər, bu, sənəcə, mühüm deyil!

O daha danışa bilmədi. Birdən hönkürdü. Qaranlıq düşürdü. Mən işi buraxdım. Bu mənhus bolt və çəkiç, susuzluq və ölüm mənə gülünc gəlirdi. Ulduzda, planetdə – mənim Yer adlı planetimdə – Balaca şahzadə ağlayırdı, onu kiritmək lazım idi. Mən onu qucağıma götürüb layla deməyə başladım. Mən ona deyirdim: “Sənin sevdiyin çiçəyi heç nə təhdid etmir... Mən sənənin quzuna ağızlıq çəkərəm... Mən sənənin çiçəyin üçün sipər çəkərəm. Mən...” Mən nə dediyimi pis başa düşürdüm. Mən özümü yaman narahət, təhərsiz hiss edirdim. Mən bilmirdim necə çağırım ki, o eşitsin, onun məndən uzaqlaşan qəlbini necə ələ alım... Axı, bu göz yaşı aləmi nə qədər əsrarəngiz, nə qədər naməlumdur.

VIII

Çox tezliklə bu çiçəyi daha yaxşı öyrəndim. Balaca şahzadənin planetində həmişə sadə, yaraşqlı çiçəklər boy atırdı, onların ləçəyi az idi, onlar lap az yer tuturdular və heç kəsi narahat etmirdilər. Onlar səhər-səhər otların arasında açılır, axşamüstü solub gedirdilər. Bu isə bir dəfə haradansa bura düşmüş toxumdan əmələ gəlmişdi, və Balaca şahzadə bütün qalan cücərtilərə, saplaqlara bənzəməyən balaca cücərtidən gözünü çəkmirdi. Birdən bu, baobabın başqa təzə bir növü olar? Lakin kol boy atmaqdan tez qaldı, onun üstündə qönçələr əmələ gəldi. Balaca şahzadə hələ heç vaxt belə iri qönçələr görməmişdi və möcüzə görə-cəyini duydu. Hələ özünün yaşıl otağının divarları arasında gizlənməmiş naməlum qonaq isə daima hazırlaşır, özünə yaraşlıq verirdi. O diqqətlə, qayğı ilə rəng seçirdi. O gül yarpaqlarını bir-birinin ardınca ölçüb-biçərək tələsmədən bəzənirdi. O, lalə kimi səliqəsiz, üst-başı tökülmüş halda üzə çıxmaq istəmirdi. O öz gözəlliyinin bütün təmtərağı ilə görünmək istəyirdi. Bəli, o, cənalan işvəkar idi! Əsrarəngiz hazırlıq gündən-günə uzanırdı. Nəhayət, bir səhər, günəş yenidən doğarkən qönçələr açıldı.

Vüsala hazırlıqda bu qədər zəhmət çəkmiş gözəl əsnəyə-əsnəyə dedi:

– Ah, mən güc-bəla ilə oyandım... Üzr istəyirəm... Hələ üst-başım qaydada deyil.

Balaca şahzadə həyəcanını bö-
ğə bilmədi:

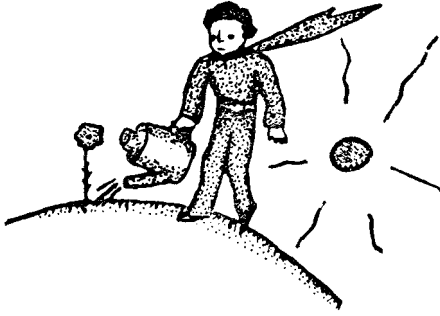
– Siz necə gözəlsiniz!

– Eləmi? – Ahəstə cavab gəldi,
– bilin, mən günəşlə bir doğulmuşam.

Balaca şahzadə, əlbəttə, başa düşdü ki, məlahətli qonaq o qədər də təvazökar deyil, ancaq o qədər qəşəng idi ki, ağı başdan edirdi.

O çox çəkmədən dedi:

– Deyəsən, səhər yeməyinin vaxtıdır. Zəhmət olmasa əl-ayaq edin...

Balaca şahzadə çox tutuldu, susəpələyəni tapıb, çiçəyi bulaq suyu ilə suvardı.

Tezliklə məlum oldu ki, gözəl məğrur və dəyməduşərdir. Balaca şahzadə tam

mam cana gəldi. Onun dörd tikanı var-idi, bir dəfə dedi:

– Qoy lap pələng gəlsin, mən onların caynaqlarından qorxmuram.

Balaca şahzadə etiraz etdi:

– Mənim planetimdə pələng olmur. Bir də pələnglər ot yemirlər.

Çiçək incikliklə bildirdi:

– Mən ot deyiləm.

– Bağışlayın...

– Yox, mən pələngdən qorxmuram, amma hava cərəyanından qorxuram. Sizin şirmanız yoxdur.

“Bitkidir, amma hava cərəyanından qorxur. Çox qəribədir. – Balaca şahzadə fikirləşdi. – Bu çiçəyin nə ağır xasiyyəti var”.

– Axşam olanda üstümə örtük çəkin. Yeriniz çox soyuqdur. Çox narahat planetdir. Mən gəldiyim yerdə isə...

O, sözünü qurtarmadı. Axı o hələ toxum olanda külək onu

bura qovub gətirmişdi.

O, başqa aləmlər barəsində heç nə öyrənə bilməzdi. Əgər sənin yalanını belə asanlıqla tuta bilərlərsə, yalan danışmaq səfehlikdir. Gözəl tutuldu, pərt oldu, sonra Balaca şahzadənin onun qarşısında

günahkar olduğunu hiss etdirmək üçün bir-iki dəfə öskürdü:

– Şirma hardadır?

– Mən onun üçün getmək istəyirdim, amma sizi axıra kimi dinləməyə bilməzdim.

Bu dəfə o daha bərk öskürdü: qoy vicdanı Balaca şahzadəyə əzab versin.

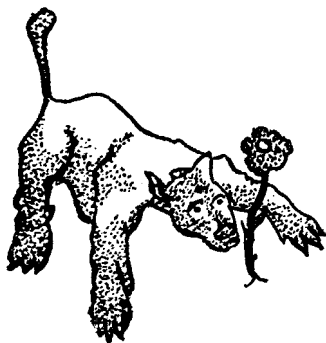
Balaca şahzadə gözəl çiçəyə vurulmuş olsa da, ona məmnuniyyətlə qulluq etmək istəsə də, çox çəkmədən qəlbində şübhə baş qaldırdı. O, boş sözləri ürəyinə salır, özünü çox bədbəxt hiss edirdi.

Bir dəfə o mənə sadəlvhlüklə dedi:

– Nahaq yerə mən onun sözünə qulaq asdım. Çiçəklərin dediklərinə heç bir zaman qulaq asmaq lazım deyil. Yalnız onlara baxmaq və onların ətrini duymaq lazımdır. Çiçəyim bütün planetimi xoş qoxu ilə doldurmuşdu, mən isə bundan feyzyab ola bilmədim. Bu, caynaq pələng söhbəti... Onlar məni mütəəssir etməli idi, həyəcanlandırmalı idi, amma mən hirsələndim, qəzəbləndim:

Bir dəfə o, etiraf etdi:

– O zaman mən heç nə başa düşmürdüm. Sözə görə yox, işə görə mühakimə yürütmək lazım idi. O öz ətrini mənə verdi, həyatımı nurlandırdı. Mən qaçmamalı idim. Bu əhəmiyyətsiz fənd və hiylələrin arxasındakı munisliyi görməli idim. Çiçəklər çox mütərəddid olur! Mən çox cavan idim, hələ sevməyi bacarmırdım.

IX

Belə başa düşdüm ki, o, köçəri quşlarla səyahət etmək istəyir. Axırncı səhər o öz planetini həmişəkindən daha səylə yığışdırdı. O, fəaliyyətdə olan vulkanları səliqə ilə təmizlədi. Onun iki belə vulkanı var idi. Onların üstündə səhər yeməyini qızdırmaq çox rahat idi. Bundan başqa, onun sönmüş vulkanı da var idi. O dedi: azmı hadisə baş verə bilər! Buna görə sönmüş vulkanı da təmizlədi. Vulkanı yaxşı təmizləyəndə onlar bir qayda-da, sakit püskürmədən yanır. Vulkan püskürməsi soba borusunda qurumun yanmasından əmələ gələn yanğına bənzəyir. Əlbəttə, biz Yer üzünün adamları çox azıq və öz vulkanlarımızı təmizləyə bilmirik. Buna görə də onlar bizə bu qədər əziyyət verirlər.

Balaca şahzadə baobabın son zoğunu ürəkaçırması ilə dartıb çıxartdı. O güman edirdi ki, bir daha qayıtmayacaq. Amma bu səhər həmişə gördüyü, adət etdiyi iş ona qeyri-adi ləzzət verirdi. Son dəfə bu dilbər çiçəyi sulayanda və onun üstünə örtük çəkmək istəyəndə ağlamaq belə istədi.

– Əlvida, – dedi.

Gözəl çiçək cavab vermədi.

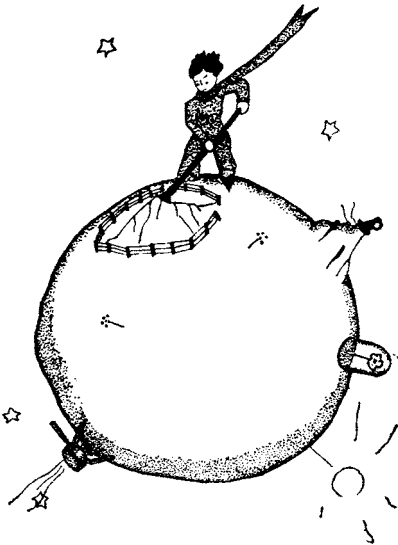
– Əlvida, – Balaca şahzadə təkrar etdi.

Gözəl öskürdü. Əlbəttə, soyuq dəymədən yox.

Nəhayət, dedi:

– Mən səfeh idim. Məni bağışla. Xoşbəxt olmağa çalış.

Bir kəlmə də məzəmmətli söz demədi. Balaca şahzadə çox təəccüb etdi. Əlində şüşə örtük pərt və dalğın halda yerində donub qaldı. Bu zərif mehribanlıq, bu xəfif incəlik haradan? Onun qulağına səs gəldi:

– Bəli, bəli, mən səni sevirəm. Bunu bilməməyinin təqsiri məndədir. Bir də bunun əhəmiyyəti yoxdur. Sən də mənim kimi səfəh idin. Xoşbəxt olmağa can at... Örtüyü yerə qoy, o daha mənə lazım deyil.

– Bəs külək...

– Mən bir elə soyuqlamamışam... Gecənin sərinini mənə xeyiridir. Axı mən çiçəyəm.

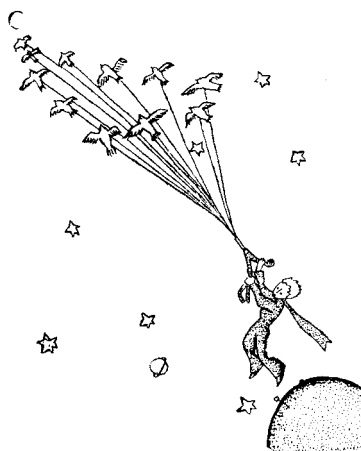
– Bəs heyvanlar, həşəratlar...

– Əgər mən kəpənəklərlə tanış olmaq istəyirəmsə, iki-üç tırtıla dözməliyəm. Onlar yəqin gözəldir. Yoxsa məni kim yoluxacaqdır? Sən axı uzaqda olacaqsan! Böyük heyvanlarsa, mən qorxmuram. Mənim də cayanqlarım var.

O sadələvhliklə özünün dörd tikanını göstərdi. Sonra əlavə etdi:

– Uzatma, bu dözülməzdir! Getməyi qərara almısan, çıx get.

O istəmirdi ki, Balaca şahzadə onun ağladığını görsün. Bu çox məğrur çiçək idi...

X

Balaca şahzadənin planetinə lap yaxın olan 325, 326, 327, 328, 329 və 330 asteroidləri idi. Ona görə əvvəlcə onlara getməyi qərara aldı: axı bir məşğələ tapmaq və bir şey öyrənmək lazımdı.

Birinci asteroiddə kral yaşayırdı. O, al-qırmızı paltar və sincab xəzi geyib, çox sadə, amma yenə də əzəmətli taxtında oturmuşdu.

Kral Balaca şahzadəni görən kimi səsləndi:

– Aha, bu da rəiyyətim.

“O məni necə tanıdı. – Balaca şahzadə fikirləşdi – Axı o məni birinci dəfə görür”.

O bilmirdi ki, krallar dünyaya çox bəsit baxırlar. Onlar üçün bütün insanlar rəiyyətdir.

Birisinin kralı ola biləcəyindən yaman qürrələnən kral dedi:

– Yaxına gəl, mən sənə baxmaq istəyirəm.

Balaca şahzadə ətrafa nəzər saldı, oturmağa yer axtardı, lakin yarasıqlı sincab xəzindən mantiya bütün planeti tutmuşdu. Ayaq üstə durmalı oldu, amma elə yorulmuşdu ki... birdən əsnədi.

Kral dedi:

– Təşrifat hökmdarın yanında əsnəməyə icazə vermir.

Mən sənə əsnəməyi qadağan edirəm!

Balaca şahzadə çox dilxor halda cavab verdi:

– Qəfildən oldu. Mən uzun müddət yolda olduğumdan qətiyyən yatmamışam...

Kral dedi:

– Onda mən sənə əsnəməyi əmr edirəm. İllər boyu əsnəyən görməmişəm. Bu həтта mənim üçün maraqlıdır. Hə, əsnə! Mənim əmrim belədir.

– Mən çəkinirəm... Daha əsnəyə bilmərəm. – Balaca şahzadə qıpqırmızı qızardı.

– Hm, hm... Onda... Onda mən sənə əmr edirəm, gah əsnə, gah...

Kral dolaşdı, həтта deyəsən, bir az hirsələndi.

Axı kral üçün ən ümdə məsələ ona danışqsız itaət idi. Dikbaşlığa dözə bilməz. O mütləq monarx idi. Lakin çox rəhmdil idi. Buna görə də ancaq ağıllı əmrlər verərdi.

Kral deyirdi:

“Əgər öz generalıma qağayı cildinə girməyi əmr etsəm və general mənim əmrimi yerinə yetirməsə, bu onun günahı deyil, mənimki olacaq”.

Balaca şahzadə ürkək-ürkək soruşdu:

– Otura bilərəmmi?

– Hökm edirəm: otur! – deyə kral cavab verdi və sincab xəzindən olan mantiyasının bir ətəyini əzəmətlə yığışdırdı.

Lakin Balaca şahzadə çaşılıb qalmışdı. Planet çox kiçik idi. Bu kral nəyi idarə edirdi?

Balaca şahzadə dedi:

– Əlahəzrət, icazənilə sizdən bir söz soruşa bilərəmmi...

Kral tələsik dedi:

– Hökm edirəm: soruş.

– Əlahəzrət, siz nəyi idarə edirsiniz?

– Hər şeyi... – deyə kral qısa cavab verdi.

– Hər şeyi?

Kral əlini dolandırır, öz planetini, həmçinin başqa planetləri də, ulduzları da göstərdi.

– Bütün bunları siz idarə edirsiniz? – Balaca şahzadə bir də soruşdu.

Kral cavab verdi:

– Bəli.

O həqiqətən küll-ixtiyar monarx idi, ona görə də heç bir sədd, hüdd bilmirdi.

– Ulduzlar da sizə tabedir? – deyə Balaca şahzadə soruşdu.

– Əlbəttə, – deyə Kral cavab verdi. – Ulduzlar dərhal tabe olurlar. Mən saymazlığa dözə bilmərəm!

Balaca şahzadə vəcdə gəlmişdi. Onun kaş belə qüdrəti olaydı. O zaman gündə qırx dörd dəfə deyil, yetmiş iki dəfə, lap yüz dəfə, iki yüz dəfə qüruba tamaşa edərdi və bu zaman hətta stulu bir yerdən o biri yerə sürütləmək də lazım gəlməzdi! Bu zaman o tərk etdiyi planetini xatırlayaraq, təzədən kədərə büründü və cəsarətini toplayaraq kraldan xahiş etdi:

– Mən günəşin qürubuna baxmaq istəyirəm... Lütfən günəşə hökm edin ki, qürub etsin...

– Əgər bir generala kəpənək kimi çiçəkdən-çiçəyə uçmağı yaxud faciə yazmağı, yaxud qağayıya çevrilməyi əmr etsəm və general bu əmrləri yerinə yetirməsə kim müqəssirdir – mən ya general?

Balaca şahzadə bir an belə tərəddüd etmədən cavab verdi.

– Siz əlahəzrət.

Kral təsdiq etdi:

– Tamamilə doğrudur, hər kəsdən bacardığını tələb etmək lazımdır. Hakimiyyət hər şeydən qabaq ağıllı olmalıdır. Əgər sən öz camaatına dənizə atılmağı əmr etsən, onlar inqilab edərlər. Mən tabe olmağı tələb edə bilərəm, çünki mənim buyruqlarım ağıllıdır.

– Bəs günəşin qürub məsələsi necə olsun? – deyə Balaca şahzadə xatırlatdı. O, bir söz soruşanda cavab almamış sakit olan deyildi.

– Günəş də qürub edəcəkdir. Mən günəşin qürubunu tələb edirəm. Lakin əvvəlcə əlverişli şərait gözləyəcəyəm, zira hökmdarın müdrikliyi də bundadır.

– Bəs əlverişli şərait nə vaxt olacaq? – Balaca şahzadə bilmək istədi.

– Hm, hm, – Kral qalın təqvimə vərəqləməyə başladı. – Bu gün... hm, hm... bu gün axşam saat yeddi qırx dəqiqədə olacaqdır. Onda sən mənim hökmümün necə dəqiq yerinə yetirildiyini görərsən.

Balaca şahzadə əsnədi. Heyf ki, burada günəşin qürubuna istədiyin vaxt tamaşa edə bilmirsən!.. Düzünü desək, o az-maz darıxmağa başladı.

Krala dedi:

– Getmək vaxtıdır. Burada qalmağımın mənası yoxdur.

Kral dedi:

– Qal! – Rəiyyət tapdığı üçün o çox qürurlu idi və ondan ayrılmak istəmirdi. – Qal, mən səni nazir təyin edəmə.

– Nə naziri?

– Hə... ədliyyə naziri.

– Burada ki, mühakimə etməyə adam yoxdur.

Kral etiraz etdi:

– Kim bilir. Mən hələ bütün krallığımı yoxlamamışam. Mən çox qocayam, kareta sürməyə yerim yoxdur, piyada gəzmək isə yorucudur.

Balaca şahzadə əyilib planetin o biri tərəfinə bir də baxdı:

– Mən baxdım. O tərəfdə də bir kəs yoxdur.

Kral dedi:

– Onda öz-özünü mühakimə et. Bu ən çətin məsələdir. Özünü mühakimə etmək başqalarını mühakimə etməkdən qat-qat ağırdır. Əgər sən özünü düzgün mühakimə etməyi bacarırsansa, deməli, sən həqiqətən müdrik adamsan.

Balaca şahzadə dedi:

– Mən özümü harda olsa mühakimə edə bilərəm. Onun üçün burada qalmağımın mənası yoxdur.

Kral dedi:

– Hm, hm... Mənə belə gəlir ki, planetimin harasında isə qoca bir siçan yaşayır. Mən gecələr onun xırıltısını eşidirəm. Sən o qoca siçanı mühakimə edə bilərdin. Ara-sıra onu ölüm cəzasına məhkum et. Onun həyatı səndən asılı olacaqdır. Sonra isə hər dəfə onu bağışlamaq lazım gələcəkdir. Qoca siçanı qorumaq lazımdır, o burada bir dənədir.

Balaca şahzadə dedi:

– Mən ölüm hökmləri çıxarmağı xoşlamıram. Bir də mənim getmək vaxtıdır.

– Yox, getmək vaxtı deyil, – kral etiraz etdi.

Balaca şahzadə yola düzəlməyə hazır idi, amma qoca hökmdarı məyus etmək istəmirdi. O dedi:

– Əgər əlahəzrət özünün bütün buyurduqlarının sözsüz yerinə yetirilməsini istəyirsə, onda mənə daha ağıllı əmrlər verməli idi. Məsələn, siz mənə bir an belə ləngimədən yola çıxmaq əmri verə bilərsiniz. Mənə belə gəlir ki, bunun üçün mövcud şərait çox əlverişlidir...

Kral cavab vermədi. Balaca şahzadə qətiyyətsizlik içində bir az ayaq saxladı, sonra köksünü ötürüb yola düşdü.

Kral tələsik onun arxasınca qışqırdı:

– Səni səfir təyin edirəm.

Bu zaman onun görkəmi elə idi ki, sanki heç bir etiraza dözə bilməzdi.

Balaca şahzadə yoluna davam edərək öz-özünə dedi: “Bu yaşlılar qəribə məxluqdur”.

XI

İkinci planetdə şöhrətpərəst yaşayırdı.

O, Balaca şahzadəni hələ uzaqdan görən kimi qışqırdı:

– Pərəstişkar da gəlib çıxdı.

Axı şöhrət düşkünlərinə elə gəlir ki, hamı onlara heyrandır.

Balaca şahzadə dedi:

– Sabahınız xeyir. Sizin nə qərribə şlyapanız var.

– Bu, təzim üçündür, – deyə şöhrətpərəst izah etdi. Məni təbrik edən zaman cavab vermək üçündür. Bədbəxtçilikdən bura heç kəs ayaq basmır.

– Beləmi? – Balaca şahzadə mızıldandı: o heç nə başa düşmürdü.

Şöhrətpərəst ona dedi:

– Əl çal.

Balaca şahzadə əl çaldı. Şöhrətpərəst şlyapasını çıxarıb təvazökarlıqla baş əydi.

Balaca şahzadə fikirləşdi: “Burada qoca kralın yanında olduğundan yaxşıdır”. Təzədən əl çalmağa başladı. Şöhrətpərəst isə yenə şlyapasını çıxararaq təzim elədi.

Beş dəqiqə eyni şey təkrar olundu, bu, Balaca şahzadəni bezikdirdi.

– Bəs şlyapanın yerə düşməsi üçün nə etmək lazımdır? – deyə Balaca şahzadə soruşdu.

Lakin şöhrətpərəst eşitmədi. Şöhrətpərəstlər tərəfdən başqa heç nəyi eşitmirlər.

O, Balaca şahzadədən soruşdu:

– Sən doğrudan da mənim coşqun pərəstişkarımsan?

– Pərəstiş nədir?

– Pərəstiş etmək o deməkdir ki, bu planetdə mənim hamıdan gözəl, hamıdan yaxşı geyinmiş olduğumu, hamıdan varlı, hamıdan ağıllı olduğumu etiraf edəsən.

– Axı sənin planetində səndən başqa heç kəs yoxdur.
 – Məni şad elə, mənə valeh ol!
 Balaca şahzadə yüngülcə çiyinlərini ataraq dedi:
 – Mən məftun oluram, amma bunun nəyi sənə xoş gəlir?
 O, şöhrətpərəstin yanından qaçdı.
 O, yola düzələrək, açıq sadələvhlüklə fikirləşdi: “Doğrudan da yaşlılar çox qəribə məxluqdur”.

XII

O biri planetdə əyyaş yaşayırdı. Balaca şahzadə onun yanında çox qalmadı, ancaq burada olandan sonra əhvalı pozuldu.

O bu planetə gələndə əyyaş sükut içində oturub, qabağına düzülmüş boş və dolu şüşə qoşununa baxırdı. Balaca şahzadə soruşdu:

– Sən nə edirsən?

– İçirəm – deyə əyyaş hüznə cavab verdi.

– Nə üçün?

– Unutmaq üçün.

– Nəyi unutmaq üçün? – deyə Balaca şahzadə soruşdu; onun əyyaşa yazığı gəldi.

– Utandığımı unutmaq istəyirəm, – deyə əyyaş etiraf etdi, başını aşağı salladı.

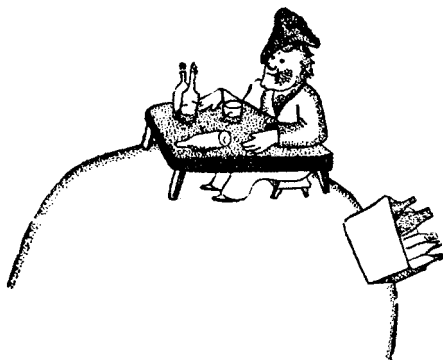
– Sən nədən utanırsan? – deyə Balaca şahzadə soruşdu. O, ürəkdən istəyirdi ki, zavallıya kömək etsin.

Əyyaş izah etdi:

– İçməkdən utanıram, –
 ondan daha heç bir söz
 qoparmaq mümkün deyildi.

Balaca şahzadə pəjmürdə, heyrət içində getməyə üz qoydu.

O gedə-gedə düşündü:
 “Bəli, şübhəsiz, yaşlılar çox,
 çox qəribə məxluqdur”.

XIII

Dördüncü planet işbaz adamın idi. O, o qədər məşğul idi ki, Balaca şahzadə gələndə başını da qaldırmadı. Balaca şahzadə dedi:

– Salam. Papirosunuz sönmüşdür.

– Üç üstə gəl iki – beş. Beş üstə gəl yeddi – on iki. On iki üstə gəl üç – on beş. Salam. On beş üstə gəl yeddi – iyirmi iki. İyirmi iki üstə gəl altı – iyirmi səkkiz. Kibrit yandırmağa vaxt yoxdur. İyirmi altı üstə gəl beş – otuz bir. Of! Cəmisi, deməli, beş yüz bir milyon altı yüz iyirmi iki min yeddi yüz otuz bir oldu.

– Beş yüz milyon nə?

– Nə? Sən hələ burdasan? Beş yüz milyon... Ancaq nə olduğunu bilmirəm... O qədər işim var ki! Mən ciddi adamam, laqqırtı ilə işim yoxdur. İki üstə gəl beş – yeddi...

– Beş yüz milyon nə? – deyə Balaca şahzadə təkrar etdi: O bir şey soruşanda cavab almamış rahat olmazdı.

İşbaz adam başını qaldırdı.

– Mən əlli dörd ildir bu planetdə yaşayıram, bu vaxt ərzində mənə cəmi üç dəfə mane olmuşlar. İlk dəfə, iyirmi iki il bundan qabaq, haradansa, bir may böcəyi peyda oldu. O dəhşətli səs-küy qaldırdı və bu zaman üstə gəlməkdə dörd səhv buraxdım. İkinci dəfə on bir il bundan qabaq məni yel xəstəliyi tutdu. Çox oturmaqdan. Gəzib dolaşmağa vaxtım yoxdur. Mən ciddi adamam. Üçüncü dəfə... bax indi! Deməli, beş yüz milyon.

– Milyon nə?

İşbaz adam başa düşdü ki, cavab vermək lazımdır, yoxsa bundan canını qurtara bilməyəcək.

– Beş yüz milyon bəzən havada görünən xırda-xurda şeylər.

– Bu nədir, milçəkdir?

– Yox canım, balaca, parıldayan.

– Arıdır?

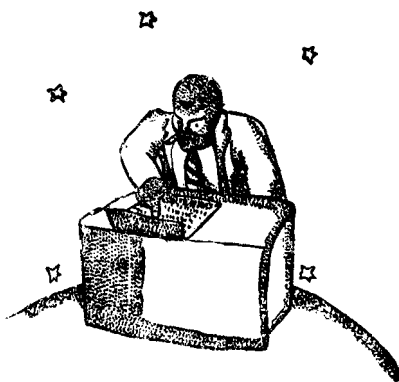
– Yox, yox. Lap kiçikdir, qızıla çalan şeylərdir. Hansı tənbel onlara baxsa, xəyala gedir. Mən isə ciddi adamam. Mənim xəyala getməyə vaxtım yoxdur.

– Aha, ulduzlar?

– Özüdür, ulduzlar.

– Beş yüz milyon ulduz? Bəs sən onlarla nə edirsən?
 – Beş yüz bir milyon altı yüz iyirmi iki min yeddi yüz otuz
 bir. Mən ciddi adamam, dəqiqliyi sevirəm.
 – Bəs sən bu ulduzlarla nə edirsən?
 – Nə edirəm?
 – Bəli.
 – Heç nə eləmirəm. Mən onların sahibiyəm.
 – Ulduzların sahibi?
 – Bəli.
 – Mən kral gördüm, o...
 – Krallar heç nəyin sahibi deyil. Onlar yalnız idarə edirlər.
 Bu tamam başqa işdir.
 – Bəs ulduzlara sahib olmaq sənin nəyinə gərəkdir?
 – Varlı olmaq istəyirəm.
 – Nə üçün varlı olursan?
 – Əgər bir başqası yeni ulduzlar kəşf etsə, onları almaq üçün.
 “O elə həmin əyyaş kimi mühakimə yürüdü” deyə Balaca
 şahzadə düşündü.

Sonra sorğu-sualına davam etdi:
 – Ulduzlara necə yiyələnmək olar?
 – Ulduzlar kimindir? – deyə işbaz narazılıqla soruşdu.
 – Bilmirəm. Heç kimin.
 – Deməli, mənimdir, çünki bu ilk dəfə mənim ağılıma gəlibdir.
 – Bu kifayətdirmi?
 – Əlbəttə. Əgər sən sa-
 hibsiz almas tapsan, deməli, o
 sənindir. Əgər sahsız ada
 tapsan, deməli, o sənindir.
 Əgər bir ideya hamıdan əvvəl
 sənin ağılına gəlsə, sən ona
 patent alırsan: o ideya sənin-
 dir. Mən ulduzların sahibi-
 yəm, çünki mənə qədər heç
 kəs onların sahibi olmaq fik-
 rinə düşməmişdir.

Balaca şahzadə dedi:

– Bax, bu doğrudur. Bəs sən onlarla nə edirsən?

İşbaz cavab verdi:

– Onlar mənim sərəncamımdadır. Onları sayıram, qayıdıb bir də sayıram. Bu çox çətindir. Lakin mən ciddi adamam.

Hər halda bu Balaca şahzadəyə az idi. O dedi:

– Əgər mənim ipək dəsmalım varsa, boynuma sarıyıb, özüm-lə apara bilərəm. Əgər mənim çiçəyim varsa, dərib özümlə apa-ra bilərəm. Axı sən ulduzları özünlə apara bilməzsən!

– Xeyr, amma mən onları banka qoya bilərəm.

– Bu necə olur?

– Bax belə: nə qədər ulduzum olduğunu kağıza yazaram. Sonra bu kağızı yeşiyə qoyub, ağzını bərk-bərk bağlaram.

– Vəssalam?

– Bu bəsdir.

“Gülməlidir! – Balaca şahzadə düşündü. – Hətta şairanədir. Amma bir elə ciddi deyil”.

Nəyin ciddi, nəyin qeyri-ciddi olduğunu bu Balaca şahzadə öz bildiyi kimi başa düşürdü, bu anlayış qətiyyənlə yaşlılarınkına oxşamırdı.

O dedi:

– Mənim çiçəyim var, mən onu hər səhər suvarıram. Mənim üç vulkanım var, hər həftə onları təmizləyirəm. Hər üçünü tə-mizləyirəm, sönmüşü də. Kim bilir, hər şey ola bilər. Mənim on-ların sahibi olmağımın çiçəyimə də, vulkanıma da xeyri var. Amma səndən ulduzlara heç bir fayda dəyməz....

İşbaz adam ağzını açmaq istəyirdi, amma cavab üçün söz tap-madı. Balaca şahzadə yola düzəldi.

O yoluna davam edə-edə səfəlliliklə düşünürdü: “Yox, yaşlılar həqiqətən də qəribə məxluqdur”.

XIV

Beşinci planet çox maraqlı idi. O hamısından kiçik idi. Onda cəmi-cümlətəni bir fənər və bir fənərçi yerləşmişdi. Balaca şah-zadə heç vaxtlə başa düşə bilmirdi ki, bu kiçik, göydə itib-ge-

dən, evlər və əhali olmayan planetdə fənər və fənərçi nəyə lazımdır. Yenə də fikrə getdi:

“Bəlkə bu adam da mənasızdır. Lakin o kral, şöhrətpərəst, iş-baz və əyyaş qədər mənasız deyil. Onun işində hər halda məna var. O fənərini yandıranda elə bil daha bir ulduz yaxud çiçək yaranır. Fənərini söndürəndə isə elə bil ulduz yaxud çiçək yuxuya gedir. Gözəl məşğələdir. Həqiqətən faydalıdır. Ona görə ki, gözəldir”.

O bu planetə yanaşib ehtiramla fənərçiyə baş əydi. Dedi:

– Sabahın xeyir. Nə üçün sən indi fənərini söndürdün?

Fənərçi cavab verdi:

– Şərtimiz belədir. Sabahın xeyir.

– Bu necə şərtidir?

– Fənəri söndürmək. Axşamın xeyir.

Təzədən fənəri yandırdı.

– Bəs niyə təzədən yandırdın?

– Şərtimiz belədir, – deyə fənərçi təkrar etdi.

– Başa düşmürəm, – deyə Balaca şahzadə etiraf etdi.

Fənərçi dedi:

– Başa düşüləsi də bir şey yoxdur. Şərt şərtidir. Sabahın xeyir.

Fənəri söndürdü.

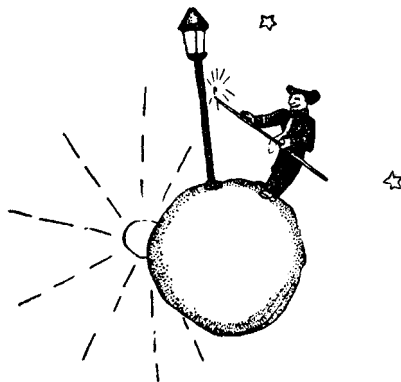
Sonra qırmızı dama-dama dəsmalla alınının tərini silib dedi:

– Peşəm çox ağırdır. Bir zaman bunun mənası var idi. Mən səhərlər fənəri söndürür, axşamlar təzədən yandırardım. Mənim sərəncamımda, dincəlmək üçün gün, yatmaq üçün gecə qalırdı.

– Bəs sonra şərt dəyişildi?

Fənərçi dedi:

– Şərt dəyişilmədi. Elə bədbəxtçilik də bundadır. Mənim planetim ildən-ilə daha sürətlə hərlənir, şərt isə əvvəlki kimi qalır.

Balaca şahzadə soruşdu:

– İndi bəs necə olur?

– Gördüyün kimi. Planet bir dəqiqədə tam dövr edir, mənim isə bir saniyə də boş vaxtım qalmır. Hər dəqiqə mən fənəri söndürüb təzədən yandırırım.

– Maraqlıdır. Deməli, sənin günün cəmi bir dəqiqə olur.

Balaca şahzadə fənərçiyə baxır və öz sözünə belə sadıq bu adam, getdikcə daha çox xoşuna gəlirdi. Balaca şahzadə bir zaman günəşin batmasına bir də tamaşa etmək üçün stulu bu yerdən götürüb, o biri yerə qoyduğunu xatırladı. Və o, dostuna kömək etmək istədi. O, fənərçiyə dedi:

– Qulaq as, mən bir yol bilirəm: istədiyin vaxt dincələ bilərsən...

Fənərçi dedi:

– Mən həmişə dincəlmək istəyirəm.

Axı sözünə sadıq qala-qala tənbellik də etmək olar.

Şahzadə davam etdi:

– Sənin planetin o qədər kiçikdir ki, üç addıma dolana bilərsən. Sən elə yeriməlisən ki, həmişə günəşdə qalasan. Sən dincəlmək istəyəndə durmadan yeri... o zaman gündüz istədiyin qədər uzanacaqdır.

Fənərçi dedi:

– Bunun mənə faydası azdır. Mən dünyada hər şeydən çox yatmağı xoşlayıram.

Balaca şahzadə onun halına yandı:

– Onda sənin işin şuluqdur.

Fənərçi təsdiq etdi:

– Mənim işim pisdir. Günün xeyir.

Fənəri söndürdü.

Balaca şahzadə yoluna davam edə-edə öz-özünə dedi: “Hamının – kralın da, şöhrətpərəstin də, əyyaşın da, işbazın da nifrət edə biləcəyi adam bax, budur. Bununla belə onların içində gülünc olmayan yeganə adam da budur. Bəlkə bu onun üçündür ki, o təkcə özü haqqında düşünmür”.

Balaca şahzadə köksünü ötürdü.

“Bax mən belə adamla dost ola bilərdim. Amma onun planeti çox kiçikdir. Orda iki adama yer olmaz...”

Bu gözəl planet haqqında hər şeydən çox daha bir səbəbdən heyfsləndiyini etiraf etməyə cəsarəti çatmırdı: burada iyirmi dörd saat ərzində qüruba min dörd yüz qırx dəfə tamaşa etmək olardı!

XV

Altıncı planet qabaqkıdan on dəfə böyük idi. Onda qoca bir kişi yaşayırdı, o, qalın kitab yazırdı.

Qoca, Balaca şahzadəni görən kimi qışqırdı:

– Baxın! Səyyah gəldi!

Balaca şahzadə nəfəsini dərmək üçün stulda oturdu. O çox gəzib dolaşmışdı!

Qoca ondan soruşdu:

– Haradan belə?

Balaca şahzadə soruşdu:

– Bu qalın kitab nədir? – Siz burada nə edirsiniz?

– Mən coğrafiyaşünasam, – deyər qoca cavab verdi.

– Bəs coğrafiyaşünas nə deməkdir?

– Alimdir, özü də elə alimdir ki, dənizlərin, çayların, şəhərlərin, dağların və səhrələrin harada olduğunu bilir.

Balaca şahzadə dedi:

– Necə də maraqlıdır! Bax bu əsil işdir!

O, coğrafiyaşünasın planetini nəzərdən keçirdi. Heç bir zaman belə əzəmətli planet görməmişdi. O dedi:

– Sizin planet çox gözəldir. Bəs sizin okeanlarınız varmı?

Coğrafiyaşünas dedi:

– Bunu mən bilmirəm.

– Pa-ho! Balaca şahzadə təəssüflə uzatdı. – Bəs dağlar?

– Bilmirəm. – Coğrafiyaşünas təkrar etdi.

– Bəs şəhərlər, çaylar, səhralar?

– Bunu da bilmirəm.

– Axı siz coğrafiyaşünassınız.

Coğrafiyaşünas dedi:

– Elədir ki, var. Mən coğrafiyaşünasam, səyyah deyiləm. Səyyahlara yaman ehtiyacım var. Axı şəhərlərin, çayların, dağların, dənizlərin, okeanların və səhrələrin hesabını coğrafiyaçılar aparır. Coğrafiyaşünas olduqca mühüm simadır, onun avara-avara gəzməyə vaxtı yoxdur.

O, kabinetindən bayıra çıxmır. Lakin o səyyahları qəbul edib, onların dediklərini yazır. Əgər onlardan biri maraqlı bir şey danışsa, coğrafiyaşünas yoxlama aparır, bu səyyahın təmiz adam olub-olmadığını öyrənir.

– Nəyə görə?

Səyyah yalan demiş olsa, coğrafiya kitablarında hər şey qarışar. Əgər o həddən artıq içən olsa, bu da bədbəxtçilikdir.

– Nə üçün?

– Çünki əyyaşın gözüne hər şey iki görünür. O zaman əslində bir olan dağ coğrafiyaşünas iki qeyd edir.

– Mən bir adam tanıyırdım... Ondan pis səyyah çıxardı, – Balaca şahzadə sözgəlişi qeyd etdi.

– Çox ola bilər. Əgər səyyahın təmiz adam olduğu məlum olursa, o zaman onun kəşfini yoxlayırlar.

– Necə yoxlayırlar? Gedib baxırlar?

– Yox canım. Bu çətin olar. Sadəcə tələb edirlər ki, səyyah dəlil-sübut gətirsin. Məsələn, əgər o, dağ kəşf etmişsə, qoy oradan böyük bir daş gətirsin.

Coğrafiyaşünas birdən vəcdə gəldi:

– Sənin özün də axı səyyahsan! Sən uzaqlardan gəlmisən! Öz planetin barədə mənə danış!

Coğrafiyaşünas qalın kitabı açıb, karandaş çərtədi. Səyyahların danışqlarını əvvəlcə karandaşla yazırlar, yalnız səyyah dəlil-sübut təqdim edəndən sonra onu mürəkkəblə yazmaq olar.

Coğrafiyaşünas:

– Mən səni dinləyirəm, – dedi.

Balaca şahzadə dodaqucu dedi:

– Orada bir elə maraqlı şey yoxdur, mənim planetimdə hər şey balacadır. Üç vulkanım var. İkisi fəaliyyətdədir, biri isə çoxdan sönüb. Ancaq kim bilir, hər şey ola bilər.

– Bəli, hər şey ola bilər, – deyə coğrafiyaşünas təsdiq etdi.

Sonra mənim çiçəyim var.

Coğrafiyaşünas:

– Çiçəkləri biz qeydə almırıq, – dedi.

– Nə üçün?! Çiçək ən gözəl şeydir!

– Çünki çiçəklər müvəqqətidir.

– Necə yəni müvəqqətidir?

– Coğrafiya kitabları dünyada ən qiymətli kitablardır – deyə coğrafiyaşünas izah etdi. Onlar heç vaxt köhnəlmirlər. Axı dağın yerindən oynaması çox nadir hadisədir. Yaxud okeanın quruması. Biz əbədi və dəyişməz şeylər haqqında yazırıq.

Balaca şahzadə onun sözünü kəsdi:

– Ancaq sönmüş vulkan coşa bilər. Bəs “müvəqqəti” nə deməkdir?

– Vulkanın sönməsinin yaxud püskürməsinin biz coğrafiyaşünaslar üçün əhəmiyyəti yoxdur. Mühüm olan dağdır. O dəyişilmir.

– Bəs “müvəqqəti” nə deməkdir? – deyə Balaca şahzadə soruşdu, o bir söz soruşanda cavab almamış sakit olmazdı.

– Bu o deməkdir ki, həmin şey tezliklə yox olmalıdır.

– Mənim çiçəyim də tezliklə yox olmalıdır?

– Şəksiz-şübhəsiz.

Balaca şahzadə öz-özünə dedi: “Mənim afətim və sevincim əbədi deyil, onun müdafiə üçün heç nəyi yoxdur, olanı vur-tut dörd tikandır. Mən isə onu tərk etdim, o mənim planetimdə tamam tək-tənha qaldı”.

O, tərk etdiyi çiçək üçün ilk dəfə təəssüfləndi. Amma birdən ona mətanət qayıtdı, coğrafiyaşünasdan soruşdu.

– Hara getməyimi məsləhət görürsünüz?

Coğrafiyaşünas cavab verdi:

– Yer planetinə gedin. Onun şöhrəti pis deyil...

Balaca şahzadə yola düşdü, amma fikri tək-tənha qoyduğu çiçəyin yanında idi.

XVI

Onun getdiyi yeddinci planet yer oldu.

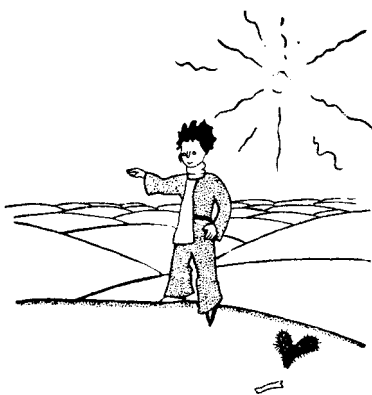
Yer – sadə planet deyil: onda yüz on bir kral... (o cümlədən, şübhəsiz, zəncilərininki də), yeddi min coğrafiyaşünas, doqquz yüz min işbaz, yeddi milyon yarım əyyaş, üç yüz on bir milyon şöhrətpərəst, cəmi iki milyarda qədər yaşlı vardır.

Yerin nə qədər böyük olduğunu sizə anlatmaq üçün təkcə bir məsələni deməliyəm: elektrik ixtira olunmamışdan qabaq bütün altı qitədə böyük bir fənərçilər qoşunu – dörd yüz altmış iki min beş yüz on bir adam saxlamaq lazım gəlirdi.

Kənardan baxanda, bu əla bir tamaşa idi. Bu ordunun hərəkəti, lap baletdə olduğu kimi, ən incə bir ritmə tabe idi. Birinci Yeni Zelandiya və Avstraliya fənərçiləri çıxış edirdilər. Onlar fənərlərini yandırır yatmağa gedirdilər. Sonra Çin fənərçilərinin növbəsi çatırdı. Onlar öz rəqslərini ifa edib, pərdənin dalına keçirdilər. Sonra Rusiya və Hindistan fənərçilərinin növbəsi çatırdı. Sonra Afrika, Avropada. Sonra Cənubi Amerikada. Sonra

Şimali Amerikada. Heç vaxt da onlar səhv etmirdilər, heç kəs vaxtından əvvəl səhnəyə çıxmırdı. Bəli, bu çox gözəl idi.

Yalnız iki fənərçinin, – bir şimal qütbündə olan yeganə fənəri yandıran fənərçinin, bir də onun həmpəşəsi olan cənub qütbündəki fənərçinin işi rahat və əngəlsiz idi: onlar öz işləri ilə ildə ancaq iki dəfə məşğul olurdular.

XVII

Çox məzəli danışmaq istəyəndə, bəzən bilaixtiyar yalan deməli olursan. Mən fənərçilər haqqında danışarkən həqiqəti bir az təhrif etdim, qorxuram ki, bizim planeti tanımayan adamlarda yanlış təsəvvür əmələ gələr. Adamlar Yer üzündə bir elə çox yer tutmurlar. Əgər onun iki milyard əhalisi bir yerə toplaşsa, minlərlə olduğu kimi, bir kütlə şəklini alsın, onların hamısını eni və uzunluğunu iyirmi mil olan bir sahəyə asanlıqla yerləşdirmək olar. Bütün adamları Sakit Okeanın ən balaca adasında bir yerə yığmaq olar.

Yaşlılar, əlbəttə, sizə inanmazlar. Onlar elə təsəvvür edirlər ki, çox yer tuturlar. Onlar özləri özlərinə, baobablar kimi, əzəmətli görünürlər. Siz isə onlara dəqiq hesab aparmağı məsləhət görün. Bu, onlara xoş gələr, axı onlar rəqəmləri sevir. Siz bu hesaba vaxt sərf etməyin. Bunun mənası yoxdur. Siz onsuz da mənə inanırsınız.

Deməli, Balaca şahzadə yerə gəlib çıxanda heç bir ins-cins görmədi və çox təəccüb etdi. Hətta düşündü ki, səhvən başqa planetə gəlib çıxmışdır. Lakin buradaca ay rəngində halqavari bir şey tərpəndi.

Balaca şahzadə hər ehtimala qarşı:

– Axşamınız xeyir, – dedi.

– Axşamınız xeyir, – deyər cavab verdi.

– Mən hansı planetə gəlib çıxmışam?

İlan dedi:

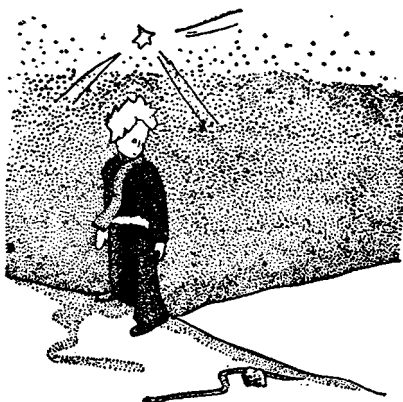
– Yerə, Afrikaya.

– Bəs belə! Məgər yerdə adam yoxdur?

– Bura səhradır. Səhralarda heç kəs yaşamır. Lakin Yer böyükdür.

Balaca şahzadə daşın üstə oturub, gözlərini göyə qaldırdı. Dalğın-dalğın dedi:

– Mən bilmək istədim, nə üçün ulduzlar parıldayırlar. Yəqin onun üçün ki, gec ya tez hər kəs özününkünü axtarıb tapa bilsin. Bax, mənim planetim odur – başımızın üstündə. Amma o nə qədər uzaqdadır.

İlan dedi:

– Gözəl planetdir. Bəs sən burada, Yerdə nə edəcəksən?

– Mən öz çiçəyimlə deyilmişəm, – deyə Balaca şahzadə etiraf etdi.

– Deməli, iş varmış...

Hər ikisi susdu.

Nəhayət, Balaca şahzadə təzədən dilləndi:

– Bəs adamlar hardadır?

Hər halda səhrada tək-tənhalıqdır...

İlan dedi:

– Adamların arasında da tək-tənhalıqdır.

Balaca şahzadə diqqətlə ona baxdı.

– Sən qərribə məxluqsan. Barmaqdan yoğun deyilsən...

– Mənim gücüm, qüdrətim kralın barmağındakından çoxdur, – deyə ilan etiraz etdi.

Balaca şahzadə gülümsədi.

– Məgər sən elə qüdrətlisən? Sənin heç pəncən də yoxdur. Sən heç səyahət də edə bilməzsən...

İlan dedi:

– Mən səni hər gəmidən daha uzaqlara apara bilərəm.

Qızıl bilərzik kimi Balaca şahzadənin topuğuna sarındı. Dedi:

– Mən kimə toxunsam, çıxmış olduğu yerə – torpağa qaytarıram. Lakin sən təmizsən, ulduzlardan gəlmişsən...

Balaca şahzadə cavab vermədi. İlan davam etdi:

– Mənim sənə yazığım gəlir. Sən bu Yerdə, qranit kimi sərt Yerdə, çox zəifləsən. Sən tərək etdiyin planetin üçün acı-acı təəs-süflənəcəyin gündə mən sənə kömək edə bilərəm. Mən...

Balaca şahzadə dedi:

– Mən səni gözəlcə başa düşdüm. Amma sən niyə həmişə müəmma ilə danışırısan?

İlan dedi:

– Mən bütün müəmmaları həll edirəm.

Hər ikisi susdu.

XVIII

Balaca şahzadə səhranı bu başdan-o başa getdi, heç kəsi görmədi. Bütün yol boyu bir çiçəyə rast gəldi – kiçik, üçləçəkli, görkəmsiz, yaraşıqsız...

Balaca şahzadə ona dedi:

– Salam.

– Salam, – deyə çiçək cavab verdi.

Balaca şahzadə nəzakətlə soruşdu:

– Bəs adamlar hardadır?

Çiçək bir dəfə yanından karvan ötüb keçdiyini görmüşdü.

– Adamlar? Hə-ə... Onlar deyəsən cəmi altı yaxud yeddi idilər. Mən onları çoxdan görmüşəm, illər keçib. Lakin onları harda axtarasan, məlum deyil.

Onları külək aparır.

Onların kökləri yoxdur,

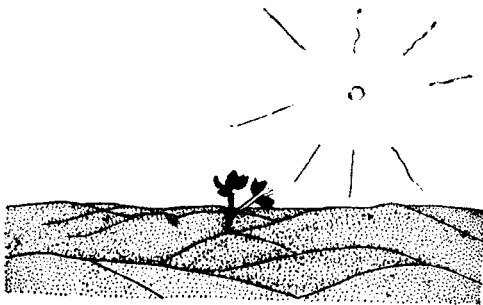
bu çox naqolaydır.

Balaca şahzadə dedi:

– Əlvida.

Çiçək dedi:

– Əlvida.

XIX

Balaca şahzadə uca dağa qalxdı. Əvvəllər o heç vaxt dağ görməmişdi, yeganə gördüyü şey dizindən olan üç vulkan idi. Sönmüş vulkan onun üçün kətli əvəz edirdi. İndi isə o düşünürdü: “Belə uca bir dağdan mən bütün planeti və bütün adamları görərəm”.

Lakin o, təkcə sıldırım, ucu şiş və nazik qayaları gördü.

Hər ehtimala qarşı:

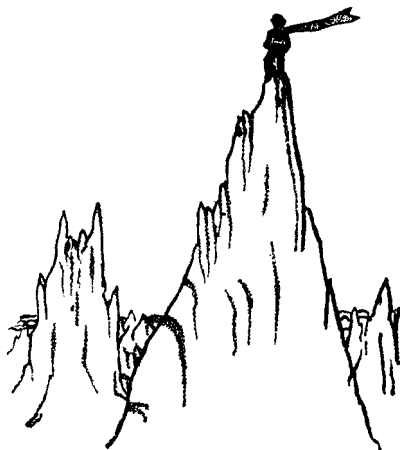
- Gündüzünüz xeyir, – dedi.
- Gündüzünüz xeyir... xeyir, xeyir... – əks-səda gəldi.
- Siz kimsiniz? – Balaca şahzadə soruşdu.
- Siz kimsiniz... siz kimsiniz... siz kimsiniz... – əks-səda gəldi.
- Gəlin dost olaq, mən tamam tənhayam.
- Tənhayam... tənhayam... tənhayam... – əks-səda gəldi.

“Nə qərribə planetdir! – Balaca şahzadə düşündü. – Tamam quru, ucu şiş qayalar, qaranlıq. Adamlarda da ağıl-dərrakə çatmır. Ancaq onlara deyilənləri təkrar edirlər... Evimdə çiçəyim var, fəxrım və sevincim, həmişə birinci danışırdı”.

XX

Balaca şahzadə qumlar, qayalar, qarlarla çox getdi, nəhayət, gəlib yola çıxdı. Bütün yollar isə adamlara doğru aparır. O dedi:

– Salam.

Qarşısında qızılgüllərə qər q olmuş bağ var idi.

Qızılgüllər cavab verdilər:

– Salam.

Balaca şahzadə gördü ki, onların hamısı onun çiçəyinə oxşayır.

O heyvətlə soruşdu:

– Siz kimsiniz?

Qızılgüllər cavab verdilər:

– Biz qızılgülük.

– Belə de... – Balaca şahzadə mızıldandı.

O özünü hədsiz dərəcədə bədbəxt hiss etdi. Onun dilbəri demişdi ki, bütün kainatda tayı-bərabəri yoxdur. Budur, indi təkə bir bağda eynən onun kimi beş min çiçək vardı.

“Bunu görsəydi, necə əsəbiləşərdi! – deyə Balaca şahzadə fikirləşdi. – O dəhşətlə öskürər, gülünc görünməmək üçün belə bir görkəm alırdı ki, guya ölür, can verir. Mənə isə, xəstəyə ol-

duğu kimi, ona qulluq etmək lazım gələrdi, əks təqdirdə məni də alçaltmaq üçün gerçək-dən ölə bilərdi...”

Sonra isə o düşündü:
“Mən təsəvvür edirdim

ki, dünyada olan yeganə çiçək mənə məxsusdur, beləsi daha heç kəsə, heç yerdə yoxdur, əslində isə o ən adi bir çiçəkmiş. Mənim var-yoxum bir o adi çiçəkdən, dizimə qədər boy verən üç vulkandan ibarətmiş, onların da biri sönmüşdür, ola bilsin ki, həmişəlik sönmüşdür. Bundan sonra məndən nə şahzadə...”

O otun üstə düşüb ağladı.

XXI

Elə bu zaman tülkü gəldi. O:

– Salam, – dedi.

– Salam, – Balaca şahzadə nəzakətlə cavab verdi, ətrafa baxdı, heç kəsi görmədi.

– Mən buradayam. – Səsi eşidildi. – Alma ağacının altında...

– Sən kimsən? – deyə Balaca şahzadə soruşdu. – Sən necə gözəlsən!

Tülkü:

– Mən tülküyəm, – dedi.

– Gəl bir az oynayaq. – Balaca şahzadə xahiş etdi, – elə da-rıxıram ki...

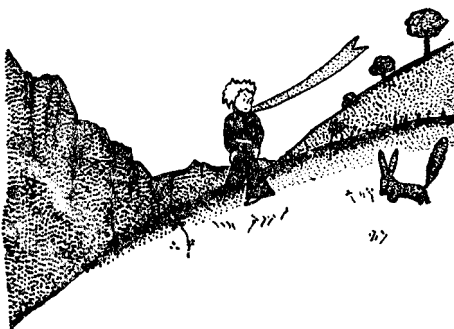
Tülkü:

– Mən səninlə oynaya bilmərəm, – dedi. – Mən əhliləşdiril-məmişəm.

Balaca şahzadə:

– Ah, bağışla, – dedi, o bir az fikirləşəndən sonra isə soruşdu, – necə dedin, əhliləşdirmək?

– Sən buralı deyilsən. Burada nə axtarırsan?

Balaca şahzadə dedi:

– Adam axtarıram. Necə dedin – əhliləşdirmək?

– Adamların silahı var, onlar ova çıxırlar. Bu çox namünasib işdir. Bir də onlar toyuq saxlayırlar. Təkcə bu məsələdə onlar yaxşıdırlar. Sən toyuq axtarırsan?

Balaca şahzadə dedi:

– Yox. Mən dost axtarıram, necə dedin – əhliləşdirmək?

Tülkü izah etdi:

– Bu çoxdan unudulmuş məfhumdur. Mənası: əlaqələr yaratmaq deməkdir.

– Əlaqə?

Tülkü dedi:

– Bəs nə? Sən mənim üçün hələlik yalnız balaca bir oğlansan, yüz min başqa oğlanlar kimi. Sən mənə lazım deyilsən. Mən də sənə lazım deyiləm. Mən sənin üçün yalnız bir tülküyəm, yüz min başqa tülkələr kimi. Amma sən məni əhliləşdirsən, biz bir-birimizin harayına çatırıq. Bütün dünyada sən mənim yeganəm olarsan. Mən də bütün dünyada sənin...

Balaca şahzadə:

– Mən anlamağa başlayıram, – dedi. – Bir qızılgül var idi... yəqin o məni əhliləşdirmişdi...

– Ola bilər. – Tülkü razılaşdı. – Yer üzündə nələr baş vermir.

Balaca şahzadə dedi:

– Bu, Yerdə deyildi.

Tülkü çox təəccüb etdi:

– Başqa planetdə?

– Bəli.

– O planetdə ovçular var?

– Yox...

– Necə maraqlıdır. Bəs toyuqlar var?

– Yox.

– Dünyada kamillik yoxdur, – tülkü köksünü ötürdü.

Sonra təzədən əvvəlki söhbətə qayıtdı:

– Həyatım usandırıcıdır. Mən toyuqların ardınca qaçıram, adamlar da mənim. Bütün toyuqlar bir cürdür, bütün adamlar da bir cürdür. Yaman darıxıram. Əgər sən məni ələ öyrətsən, həyatım işıqlanar. Mən sənin addımlarını minlərlə addımların içində tanıyaram. Adamların ayaq səslərini eşidən kimi mən həmişə qaçıb gizlənirəm. Lakin sənin yerişin məni bir musiqi kimi səslər, onda mən öz yuvamdan çıxaram. Sonra baxarsan! Görürsənmi, orada, zəmilərdə buğda yetişir. Mən çörək yeyən deyiləm. Sünbüllər mənə lazım deyil. Buğda zəmiləri məni dindirmir, ürəyimi açmır. Bu da kədərliidir! Sənin qızılı saçların var. Sən məni əhliləşdirəndə necə gözəl olacaqdır. Qızıl buğda mənə səni xatırladacaq. Mən sünbüllərin xışiltısını da sevəcəyəm...

Tülkü susdu və uzun müddət Balaca şahzadəyə baxdı. Sonra dedi:

– Lütfən mənə kömək et.

– Məmnuniyyətlə edərdim, – deyə Balaca şahzadə cavab verdi, – amma vaxtım azdır. Mən hələ dostlar tapmalıyam. Müxtəlif şeylər öyrənməliyəm.

Tülkü dedi:

– O şeyləri öyrənmək olar ki, onları ram etmişən. Bir şey öyrənməyə adamların vaxtı çatmır. Onlar şeyləri mağazinlərdən hazır alırlar. Lakin dost alıb-satan mağazinlər yoxdur, buna görə də adamların dostu yoxdur. Əgər dostun olmağını istəyirsənsə, məni ram et!

– Bunun üçün nə lazımdır? – deyə Balaca şahzadə soruşdu.

– Səbirli olmaq lazımdır, – deyə Tülkü cavab verdi. – Əvvəlcə orada, bir qədər aralı, otun üstə otur, bax belə. Mən sənə çəpəki baxacağam, sən isə danışma. Bir-birini başa düşməyə sözlər ancaq mane olur. Lakin günü-gündən bir az yaxın otur...

Ertəsi günü Balaca şahzadə təzədən yenə əvvəlki yerə gəldi.

– Yaxşı olar həmişə eyni vaxtda gələsən, – deyə tülkü xahiş etdi, – məsələn, əgər sən saat dördə gələcəksənsə, mən saat

üçdən özümü xoşbəxt hesab edərim. Təyin edilmiş saat yaxınlaşdıqca səadətim də artar. Saat dördə də mən həyəcanlanaram, təşvişə düşməyə başlaram. Mən səadətin ləzzətini anlayaram. Əgər sən həmişə başqa-başqa vaxtlarda gəlsən, mən ürəyimi hansı saata hazırlamağı bilmərəm... ənənəni gözləmək lazımdır.

Balaca şahzadə soruşdu:

– Ənənə nə deməkdir?

– Bu da çoxdan unudulmuş şeydir, elə bir şeydir ki, bir gün qalan bütün günlərə, bir saat qalan bütün saatlara bənzəmir. Məsələn, mənim ovçularımın belə bir ənənəsi var: cümə axşamları kənd qızları ilə rəqs edirlər. Bu cümə axşamı necə də gözəl gündür. Mən gözə-gözə gedib lap üzümlüyə çıxıram. Əgər ovçular nə vaxt gəldi rəqs etsəydilər, bütün günlər yeknəsəq olar və heç bir zaman istirahətin nə olduğunu bilməzdim.

Balaca şahzadə Tülkünü belə əhliləşdirdi. Nəhayət, ayrılıq dəmi gəlib çatdı.

Tülkü köksünü ötürdü:

– Mən sənin üçün ağlayacağam.

Balaca şahzadə:

– Sən özün günahkarsan, – dedi. – Mən sənin kədərli olmanı istəmirdim, özün istədin ki, mən səni əhliləşdirim...

Tülkü:

– Əlbəttə, – dedi.

– Sən ağlayacaqsan!

– Əlbəttə.

– Deməli, bu sənə zərər verdi.

– Yox, – deyə Tülkü etiraf etdi. – Əksinə, mənə xoşdur. Qızıl sünbüllər haqqında dediklərimi xatırla.

O susdu. Sonra əlavə etdi:

– Get, bir də güllərə nəzər sal. Sən başa düşərsən ki, sənin gülün dünyada yeganədir. Mənimlə vidalaşmaq üçün qayıdan vaxt mən sənə bir sirr açaram. Bu mənim sənə hədiyyəm olar.

Balaca şahzadə güllərə baxmağa getdi. Onlara dedi:

– Siz mənim gülümə zərrə qədər oxşamırsınız. Siz hələ heç nəsiniz. Sizi heç kəs ram etməmişdir, siz də heç kəsi ram etməmişiniz. Mənim Tülküm əvvəllər belə idi. O yüz min başqa tülküdən heç nə ilə fərqlənmirdi. Mən onunla dostlaşdım, o indi bütün dünyada yeganədir.

Güllər çox pərt oldular.

Balaca şahzadə davam etdi:

– Siz gözəlsiniz, amma içiniz boşdur. Sizin yolunuzda ölmək istəməzsən. Əlbəttə, təsadüfi bir yolçu mənim gülümə baxıb deyər ki, o da eynən sizin kimidir. Lakin mənim üçün o təkbaşına sizin küllünüzdən əzizdir. Axı mən hər gün sizi deyil, onu suvarırdım. Sizi deyil, onu şüşə örtüklə örtürdüm. Küləkdən qorumaq üçün onun qabağına şirna çəkmişdim. Onun xatirinə tırtılları qırırdım, ancaq ikisini yaxud üçünü saxlamışdım ki, kəpənək əmələ gəlsin. Mən onun necə şikayətləndiyini, necə lovğalandığını eşidirdim, o susanda belə mən ona qulaq asırdım, diqqətim onda olurdu. O mənimdir.

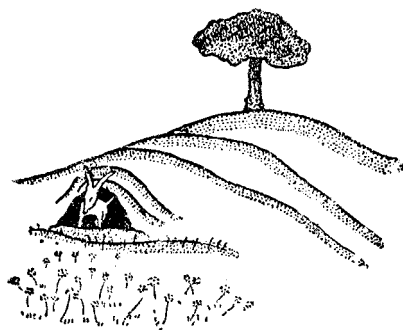
Balaca şahzadə tülkünün yanına qayıtdı. O:

– Əlvida!.. – dedi.

– Əlvida! Mənim sirrim budur, o çox sadədir: tək-cə ürək itigörəndir. Ən əsas şeyi gözlə görə bilməzsən.

– Ən əsas şeyi gözlə görə bilməzsən, – deyə Balaca şahzadə yaxşı yadında saxlamaq üçün təkrar etdi.

– Gülün sənə bu qədər onun üçün əzizdir ki, bütün ürəyini ona vermişən.

Xatirində daha yaxşı saxlamaq üçün Balaca şahzadə təkrar etdi:

– Çünki mən bütün ürəyimi ona vermişəm.

Tülkü dedi:

– Adamlar bu həqiqəti yaddan çıxarıblar, amma sən çıxarma: sən kimi əhliləşdirmişsənsə, həmişə onun cavabdehisen. Sən öz gülünün cavabdehisen.

– Mən öz gülümün cavabdehiyəm, – deyə Balaca şahzadə yaxşı-yaxşı xatirində saxlamaq üçün təkrar etdi.

XXII

Balaca şahzadə salam verdi.

Yolayıran salamı aldı.

Balaca şahzadə soruşdu:

– Sən burada nə edirsən?

Yolayıran cavab verdi:

– Sənişinləri çeşidləyirəm. Qatarlarda bir dəfədə min-min yola salıram – bir qatarı sağa, o biri qatarı sola.

Pəncərələrindən işıq gələn sürət qatarı gurultu ilə ötüb keçdi, yolayıranın budkası bərk silkələndi.

Balaca şahzadə təəccüb etdi:

– Necə də tələsirlər. Onlar nə axtarırlar?

Yolayıran dedi:

– Maşinistin özü belə bunu bilmir.

– Daha bir sürət qatarı işıq saça-saça gurultu ilə başqa tərəfə şütüdü.

– Onlar indi geri qayıdırlar? – deyə Balaca şahzadə soruşdu.

Yolayıran:

– Yox, – dedi, – bu başqasıdır. Qarşıdan gələndir.

– Əvvəl olduqları yer xoşlarına gəlməyib?

– Bizim olmadığımız yerlərin hamısı yaxşıdır.

Üçüncü sürət qatarı işıq saça-saça guruldadı.

– Onlar birinciyə çatmaq istəyirlər? – deyə Balaca şahzadə soruşdu.

Yolayıran:

– Onlar heç nə istəmirlər, – dedi. – Onlar vəqəndə yatırlar, yaxud elə-belə oturub əsnəyirlər. Təkcə uşaqlar burunlarını pəncərələrə söykəmişlər.

– Təkcə uşaqlar nə axtardıqlarını bilirlər. – Balaca şahzadə mızıldandı. – Onlar bütün ürəklərini əskidən qayrılmış kuklaya verirlər və bu kukla onlar üçün çox əziz, çox qiymətli olur, əgər bu kuklanı onların əlindən alsan, ağlayarlar...

Yolayıran:

– Onların səadətidir, – dedi.

XXIII

Balaca şahzadə dedi:

– Salam.

Alverçi cavab verdi:

– Salam.

O ən yeni dərman alveri edirdi. Onlar hərarəti söndürürdü. Belə həbi atırsan, sonra bir həftə su içmək istəmirsən.

– Sən onları nə üçün satırsan? – deyə Balaca şahzadə soruşdu.

– Onu atanda vaxta xeyli qənaət etmək olur, – deyə alverçi cavab verdi. – Mütəxəssislərin hesabına görə həftədə əlli üç dəqiqə qənaət edirsən.

– Bəs bu əlli üç dəqiqədə nə etmək lazımdır?

– Nə istəyirsən, onu da elə.

Balaca şahzadə fikirləşdi: “Mənim həftədə əlli üç dəqiqə artıq vaxtım olsaydı, elə bulağa gedərdim...”

XXIV

Qəzaya düşdüyüm gündən bir həftə keçmişdi. Həb alverçisi haqqında söhbətə qulaq asa-asa son damcı suyumu içdim. Balaca şahzadəyə dedim:

– Bəli, sənəin nağıl etdiklərinin hamısı çox maraqlıdır, amma mən hələ təyyarəmi təmir etməmişəm, bir damcı da suyum qal-

mamışdır, əgər sənin dediyin kimi, bulağa gedə bilsəydim, mən də xoşbəxt olardım.

– Mənim dostlaşdığım Tülkü...

– Əzizim, indi Tülkü-zad beynimə girmir.

– Nə üçün?

– Çünki susuzluqdan öləcəyəm.

O, burada nə kimi əlaqə olduğunu başa düşmədi, etiraz etdi:

– Dostun olması yaxşıdır, ölmək lazım gəlsə belə. Bax, mən Tülkü ilə dostlaşdığım üçün çox şadam...

“O, təhlükənin nə qədər böyük olduğunu başa düşmür. O heç bir zaman nə aclıq, nə susuzluq çəkmişdir. Günəş şüası ona kifa-yətdir...”

Mən bu sözləri ucadan demədim, yalnız xəyalımdan keçirdim. Balaca şahzadə isə mənə baxıb dilləndi:

– Mən də içmək istəyirəm... Gedək quyu axtaraq...

Mən yorğun-yorğun əlimi yellətdim: ucsuz-bucaqsız bu səhrada qarasına quyu axtarmağın nə mənası var! Amma yenə də yola düşdük.

Uzun müddət dinməzəcə getdik. Nəhayət, qaranlıq düşdü, göy-də ulduzlar yanmağa başladı. Susuzluqdan bədənimə qızdırma-titrətmə gəldi, və sanki mən onları yuxuda görürdüm. Balaca şahzadənin sözləri heç xatirimdən çıxmırdı, ona görə də soruşdum:

– Deməli, sən də ətəşin nə olduğunu bilirsen?

Amma o cavab vermədi. O elə-belə dedi:

– Su üreyə də lazım olur...

Mən anlamadım, amma səsimi çıxarmadım. Bilirdim ki, onu sorğu-suala tutmağa dəyməz.

O yoruldu, qumun üstünə çökdü. Onunla yanaşı oturdum. Susurduq. Sonra o dedi:

– Ulduzlar çox gözəldir, çünki orada görünməsə də, çiçək var...

Ayin işıqlandırdığı dalğa-dalğa qumlara baxıb ancaq:

– Bəli, əlbəttə, – dedim.

– Səhra da gözəldir... – deyə Balaca şahzadə əlavə etdi.

Bu doğrudur. Səhra mənə həmişə xoş gəlmişdir. Qum təpə-
lərində oturursan. Heç nə görünür. Heç nə eşidilmir. Amma
yenə də sakitlikdə nə isə işıldayır...

O dedi:

– Səhraların niyə yaxşı olduğunu bilirsənmi? Onun harasında
isə bulaqlar var...

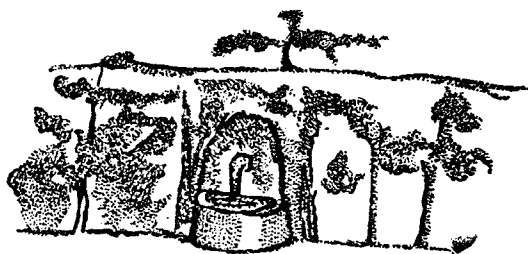
Mən təəccüb etdim, birdən mən qumdan gələn, əsrarəngiz
ışığın nə olduğunu anladım. Bir zaman, mən lap balaca uşaq
olanda, köhnədən də köhnə bir evdə yaşayırdım, nağıl edirdilər
ki, guya orada dəfinə gizlədilmişdir. Şübhəsiz, heç kəs onu tap-
mamışdı, ola bilər ki, heç axtaran da olmamışdı. Lakin buna görə
ev sanki sehirlənmişdi: o, ürəyində sirr gizlədirdi...

– Bəli, – dedim, – ev olsun, ulduzlar yaxud səhra olsun, on-
larda olan ən gözəl şey gözümüzlə görə bilmədiklərimizdir.

– Mən çox şadam ki, sən mənim dostum Tülkü ilə razılaşırs-
an,– deyə Balaca şahzadə səsləndi.

Sonra o yuxuya getdi. Mən onu qucağıma alıb yoluma davam
etdim. Mən həyəcanlanmışdım. Mənə belə gəlirdi ki, zərif daş-
qaş aparıram. Mənə hətta belə gəlirdi ki, Yer üzündə bundan da-
ha incə, zərif şey yoxdur. Ayın işığında mən onun solğun alnına,
qapanmış kirpiklərinə, küləyin oynatdığı qızılı kəkilinə baxdım
və özümə dedim: bunlar hamısı pərdədir. Başlıca şey gözlərimlə
görmədiyimdir...

Onun yarıaçıq dodaqlarında təbəssüm dolaşdı, mən özümə
bir daha dedim: bu yatan Balaca şahzadədə hər şeydən artıq tə-
sirli olan onun çiçəyə sədaqətidir, yatdığı zaman belə qəndil işı-

ğı kimi üzündə bərq vuran qızılgül obrazıdır... Mən anladım ki, o göründüyündən daha zərifdir. Qəndili qorumaq lazımdır: külək qasırğası onu söndürə bilər...

Beləcə gedib, dan yeri söküləndə quyuya çatdım.

XXV

Balaca şahzadə dedi:

– Adamlar sürətli qatara minirlər, amma nə axtardıqlarını özləri də başa düşmürlər. Buna görə də rahatlıq bilmir, özlərini gah bu, gah da o biri tərəfə atırlar...

Sonra əlavə etdi:

– Hamısı da nahaq...

Gəlib çıxdığımız quyu böyük səhrada olan başqa quyular kimi deyildi. Adətən buranın quyuları qumluqda açılmış çaladan ibarət olur. Bu isə əsil kənd quyusu idi. Lakin yaxınlıqda heç bir kənd-zad yox idi, buna görə elə xəyal etdim ki, bu yuxudur.

Balaca şahzadəyə dedim:

– Çox qəribədir, burada hər şey hazırlanmışdı, çarx da, vedrə də, ip də...

O güldü, ipə toxunub çarxı hərləməyə başladı, quyu çarxı, hərlənmədiyi üçün pas atmış köhnə yelqovan kimi, cırıdamağa başladı.

Balaca şahzadə dedi:

– Eşidirsənmi? Biz quyunu oyatdıq, o da dilləndi...

Onun yorulacağından qorxdum.

– Suyu mən özüm çəkərəm, sənə gücün çatmaz.

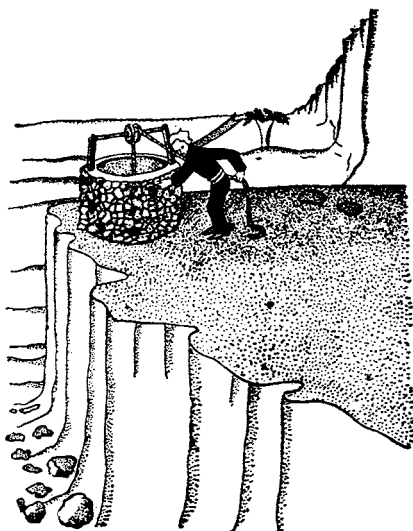
Dolu vedrəni asta-asta çəkib çıxartdım və onu ehmalca quyunun daşdan olan qırağına qoydum. Cırıldayan çarxın mahınsı hələ də qulaqlarımda səslənirdi. Vedrədə su hələ çalxalanırdı, onun içində isə günəş şüaları oynayırdı.

Balaca şahzadə səsləndi:

– Mən bu sudan içmək istəyirəm. Ver içim...

Onun nə axtardığını anladım!

Vedrəni onun dodaqlarına doğru qaldırdım. O, gözlərini yumaraq içirdi. Bu çox gözəl bir ziyafət kimi idi. Bu adi su deyildi. O, ulduzların altında uzun yollardan, çarxın xırıltısından, mənim əllərimin səyindən doğmuşdu. O, ürəyə bir hədiyyə idi. Balaca olduğum zaman milad hədiyyələri: yolkada şamların işığı, gecəyarısı messoda orqanın mahnısı, mehriban təbəssümlər mənim üçün belə cəlvələnərdi.

Balaca şahzadə dedi:

– Sənin planetində adamlar bir bağda beş min gül yetişdirirlər... ancaq axtardıqlarını tapa bilmirlər.

Mən razılaşdım:

– Tapa bilmirlər.

– Axı onların axtardıqlarını yeganə bir güldə, bir qurtum suda tapmaq olar...

– Əlbəttə, – deyə razılaşdım.

Balaca şahzadə dedi:

– Gözlər kordur, ürəklə axtarmaq lazımdır.

Mən su içdim. Nəfəsim açıldı. Dan yeri söküləndə qum mis rənginə çalır. Bundan da mənim könlüm açılırdı. Nə üçün də kədərlənməli idim?

Balaca şahzadə yenə mənimlə yanaşı oturaraq, həlimanə dedi:

– Sən sözünün üstündə durmalısən.

– Hansı sözümün?

– Yadındadırmı, sən mənim quzuma ağızlıq vəd etdin... Axı mən o çiçək üçün cavabdehəm!

Mən şəkillərimi cibimdən çıxartdım. Balaca şahzadə onlara baxıb güldü.

– Baobablar sənin şəkillərində kələmə oxşayır...

Mən isə öz baobablarımla o qədər fəxr edirdim ki!

– Sənin tülkünün qulaqları... elə bil buynuzdur! Necə də uzundur!

Yenə də güldü.

– Sən ədalətsizsən, dost. Mən heç vaxt şəkil çəkən olmamışam – vur-tut ilanı xaricdən və daxildən çəkmişəm.

– Eyib etməz, – o məni sakitləşdirməyə başladı, – uşaqlar onsuz da başa düşərlər.

Mən quzuya ağızlıq çəkdim. Mən şəkli Balaca şahzadəyə verdim, ürəyim sıxıldı.

– Sən nə isə bir fikrə düşmüşən, amma mənə demirsən...

O cavab vermədi:

– Bilirsən, – dedi – mənim sizin yanınıza, Yerə gəlməyimin sabah bir ili tamam olur...

Susdu. Sonra əlavə etdi:

– Mən buralara yaxın yerə düşmüşəm.

Qızardı.

Allah bilir, nə üçünsə yenə halım pozuldu. Amma yenə də soruşdum:

– Deməli, bir həftə bundan qabaq, biz tanış olduğumuz həmin səhər, burada, yaşayış yerlərindən min mil uzaqda tək-tənha dolışmağın təsadüfi deyilmiş? O zaman düşdüyn yerə qayıdırdın?

Balaca şahzadə daha bərk qızardı.

Mən isə tərəddüdlə əlavə etdim:

– Bəlkə bu onun üçündür ki, il tamam olur?..

Yenə qızardı. O mənim heç bir sualıma cavab vermədi, Qı-zarmaq isə “bəli” deməkdir, elə deyilmi?

Köksümü ötürə-ötürə dedim:

– Mən qorxuram...

Amma o dedi:

– İşə başlamaq vaxtıdır. Maşınının yanına get. Mən səni burada gözləyəcəyəm. Sabah axşam qayıt...

Amma yenə mənim ürəyim sakit olmadı. Tülkünü xatırladım. Özünü ram etməyə yol verəndə, sonra ağlamalı olur.

XXVI

Quyunun yaxınlığında qədim daş divarın ucuqları var idi. Ertəsi gün axşam, işimi qurtarıb ora gələndə uzaqdan Balaca şahzadəni gördüm, o, divarın üstündə qıçını sallayaraq oturmuşdu. Onun səsinə eşitdim. Deyirdi:

– Məgər sən yadında deyil? O heç də burada deyildi.

Yəqin kim isə ona cavab verirdi, çünki o etiraz etdi:

– Bəs nə, düz bir il bundan qabaq idi, artıq-əskiyyə söz ola bilməz, ancaq başqa yerdə idi.

Mən addımlarımı sürətləndirdim. Amma divarın dibində heç kəsi görmədim, səs eşitmədim. Bununla belə Balaca şahzadə təzədən kimə isə cavab verdi:

– Əlbəttə, sən mənim izlərimi qumda taparsan. Onda gözlərsən. Bu gecə mən ora gələcəyəm.

Divara qədər iyirmi addım qalmışdı, amma yenə heç bir şey görmürdüm.

Bir qədər sükutdan sonra Balaca şahzadə soruşdu:

– Sənin zəhərin yaxşıdır mı? Çox əzab çəkməyə məcbur etməzsən?

Mən ayaq saxladım, ürəyim sıxıldı, amma yenə bir şey başa düşmürdüm.

Balaca şahzadə dedi:

– İndi get, mən aşağı tullanmaq istəyirəm.

Mən aşağı baxan kimi yerimdən sıçradım. Divarın dibində sarı ilan qıvrılıb başını Balaca şahzadəyə sarı qaldırmışdı, belə ilanların zəhəri yarım dəqiqəyə öldürür. Mən cibimdə tapançamı yoxlayaraq, özümü ilana doğru atdım, addım səslərini eşidən ilan qumun üstü ilə asta-asta sürünməyə başladı, çətin eşidilən xışıltı ilə tələsmədən daşların arasına girdi.

Balaca şahzadəni tutmaq üçün vaxtında özümü divarın yanına salmışdım.

Onun rəngi qardan da ağ idi. Mən çığırdım:

– Sən nə fikrə düşmüşən, ay körpə! Nə üçün ilanlarla söhbət edirsən?

Həmişə boynunda olan şərfini açdım, gicgahını isladıb, su içməyə məcbur etdim. Lakin mən artıq heç bir barədə soruşmağa cəsarət etmədim. O ciddi nəzərlərlə mənə baxıb, boynumu qucaqladı. Mən onun ürəyinin necə vurduğunu eşidirdim, sanki başı kəsilmiş toyuq idi. O dedi:

– Mən çox şadam ki, sən məşininin xəstəliyini tapdın. İndi sən evə qayıda bilərsən...

– Sən hardan bilirsən?

Mən ona demək istəyirdim ki, bütün gözlədiklərimin əksinə olaraq, təyyarəni düzəltməyə nail oldum.

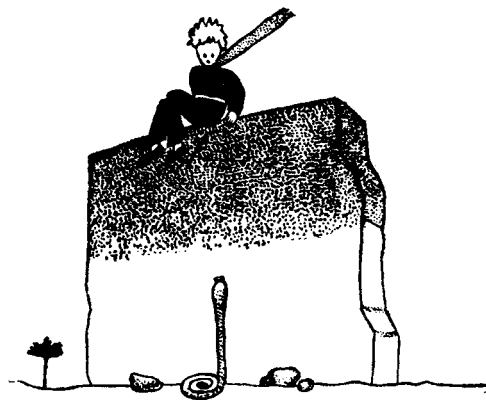
O cavab vermədi, ancaq dedi:

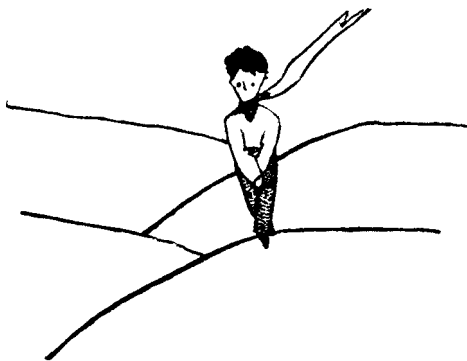
– Mən də bu gün evə qayıdacağam.

Sonra hüznə əlavə etdi:

– Mənim evim daha uzaqdır, ora getmək daha çətindir...

Eşitdiklərim mənə çox qərribə gəlirdi. Mən onu bərk-bərk qucaqladım, balaca uşaq kimi. Amma mənə belə gəlirdi ki, o sürüşüb əlimdən çıxır, uçurumlara gedir və mən onu saxlamaq iqtidarında deyiləm...

O fikirli-fikirli hara isə, uzaqlara baxırdı.

– Sənin quzun məndə qalacaqdır. Quzu üçün yeşik də. Ağızlıq da...

O kədərlə gülümsədi.

Mən uzun müddət gözlədim. O sanki özünə gəlirdi.

– Sən qorxmursan, balaca...

– Necə də qorxmayasan. O xəfif-xəfif güldü:

– Bu axşam mənim üçün daha qorxulu olacaq...

Qarşısıalınmaz fəlakət duyğusu təzədən canıma üşütmə saldı. Doğrudanmı, doğrudanmı mən onun qəhqəhəsini daha eşitməyəcəyəm? Axı bu gülüş mənim üçün susuz səhrada bulaq kimidir.

– Balaca, mən sənin gülüşünü bir də eşitmək istəyirəm...

O isə dedi:

– Bu gecə il tamam olur. Mənim ulduzum bir il bundan qabaq düşdüyüm yerin düz üstündə dayanacaqdır...

– Qulaq as, ay oğlan, axı bunların hamısı – ilan da, ulduzla görüş də sadəcə pis bir yuxudur, elə deyilmi?

O, cavab vermədi.

– Ən əsas şey gözlərinlə görmədiyindir... – dedi.

– Əlbəttə...

– Çiçək kimi. Əgər sən uzaq ulduzlarda bitən çiçəyi sevir-sənsə, gecə göyə baxmaq xoş olur. Bütün ulduzlar çiçək açır.

– Əlbəttə...

– Su kimi. Sən mənə içməyə su verəndə o su musiqi kimi idi, özü də çarxdan və ipdən... Yadındadırmı? O çox yaxşı idi.

– Əlbəttə...

– Gecə sən ulduzlara baxarsan. Mənim ulduzum çox balaca-
dır, mən onu sənə göstərə bilmərəm. Belə yaxşıdır. O sənin
üçün adi ulduz, çoxlu ulduzlardan biri olacaqdır. Sən də ulduz-
lara baxmağı seversən... Onların hamısı sənin dostun olar... Son-
ra mən sənə bəzi şeylər bəxş edərdim...

O güldü.

– Ah, balaca, balaca, sənin gülməyini nə qədər xoşlayıram.

– Elə mənim bəxşişim də budur. Su kimi...

– Necə yəni?

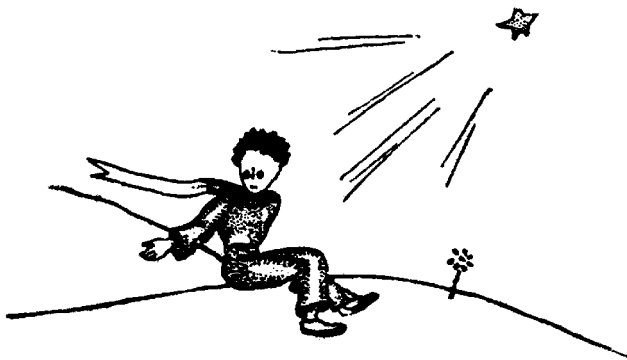
– Hər adamın öz ulduzu var. Bəzilərinə – səyyahlara, o yol
göstərir. Bəziləri üçün isə o adicə işıltılardır. Alimlər üçünsə,
onlar həll olunmalı məsələdir. Mənim işbazım üçün onlar qızıl-
dır. Bu adamların hamısı üçünsə ulduzlar laldır, Amma sənin
əlahiddə ulduzların olacaq.

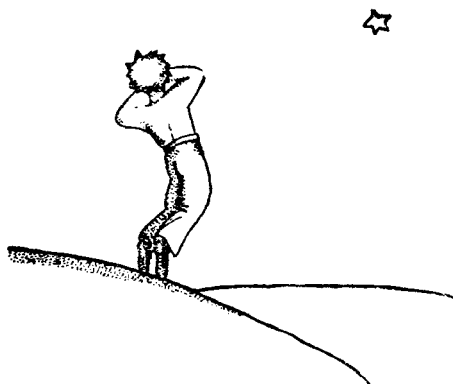
– Necə yəni?

– Sən gecə göyə baxacaqsan, orada isə mənim yaşadığım,
mənim güldüyüm ulduz olacaqdır və sən bütün ulduzların gül-
düyünü eşidəcəksən. Sənin gülməyi bacaran ulduzun olacaqdır.

Özü də güldü.

– Sən təskinlik tapanda (axırda həmişə təskinlik tapırsan), bir
zaman mənə tanıdığın üçün sevinəcəksən. Sən həmişə mənim

dostum olacaqsan, sən mənimlə birlikdə gülmək istəyəcəksən. Bəzən sən bax, indiki kimi pəncərəni taybatay açacaqsan və sənə xoş gələcək... Dostların təəccüb edəcək ki, sən niyə göyə baxıb gülürsən. Sən isə onlara deyəcəksən: “Bəli, bəli, mən ulduzlara baxanda həmişə gülürəm!” Onlar güman edəcəklər ki, sən dəli olmusan. Bax, mən sənə başına belə yaman oyun açıram...

O yenə güldü.

– Elə bil mən sənə ulduzlar əvəzinə bir yığın gülən qımrov bağışlamışam.

O yenə güldü. Sonra təzədən ciddiləşdi.

– Bilirsən... bu gecə yaxşı olar gəlməyəsən...

– Mən səni tək buraxmaram.

– Sənə elə gələcək ki, mən əzab çəkirəm. Hətta elə gələcək ki, mən ölürəm. Bu belə olur. Gəlmə, lazım deyil.

– Mən səni tək buraxmaram.

Lakin o nədənsə əndişəli idi.

Görürsən... burada ilan məsələsi var... Birdən o səni çalar... İlanlar yaman hirsli olurlar. Birisini sancmaq onlara keif verir.

– Mən səni tək buraxmaram.

O birdən sakitləşdi:

– Düzdür, onun zəhəri ikimizə də çatmaz...

Bu gecə onun necə getdiyini bilmədim. O hiss edilmədən yox oldu. Mən ona çatan zaman iti və qəti addımlarla gedirdi.

O təkçə:

– Aha, sənsən... – dedi.

Mənim əlimdən tutdu. Nə isə onu həyəcanlandırırdı.

– Nahaq yerə mənimlə gedirsən. Mənə baxma, əzab çəkərsən... Sənə elə görünər ki, mən ölürəm, amma bu doğru deyil...

Mən susurdum.

– Görürsənmi... çox uzaqdır. Mənim bədənim çox ağırdır..
Apara bilmirəm.

Mən susurdum.

– Bu köhnə qılaflı, köhnə örtüyü atmaq kimi bir şeydir. Burada kədərli bir şey yoxdur...

Mən susurdum.

O, bir qədər ruhdan düşdü. Amma yenə söylədi:

– Bilirsən, çox yaxşı olacaq. Mən də ulduzlara baxacağam. Bütün ulduzlar eynən çarxı cırıldayan köhnə quyu kimi olacaq. Hər biri mənə su verəcək...

Mən susurdum.

– Təsəvvür et, nə qədər maraqlıdır! Sənin beş yüz milyon qırmovun olacaq, mənim isə beş yüz milyon bulağım...

Bu zaman o da susdu, çünki ağlayırdı...

– Budur, gəlib çatdıq. Qoy mən bir addım tək atım.

O, qumun üstə oturdu, çünki bədənində vahimə çökdü.

Sonra dedi:

– Bilirsən... gülüm... mən ona cavabdehəm. O elə zəifdir ki! Elə sadədir ki! Onun var-yoxu dörd tikandan ibarətdir, özünü qorumaq üçün daha heç bir şeyi yoxdur...

Mən də oturdum, çünki qıçlarım bükülürdü. O dedi:

– Hə... vəssalam...

Daha bir dəqiqə ləngiyib qalxdı. Təkçə bir addım atdı. Mən yerimdən tərpənə bilmədim.

Elə bil qıçlarının yanında sarı bir ıldırım çaxdı. Bir an hərəkətsiz qaldı. Çığırmadı. Sonra yıxıldı. Ağır-ağır ağac kimi. Ağır-ağır və səssiz, axı qum bütün səsləri boğur.

XXVII

İndi, budur, altı il keçmişdir... Bu barədə mən hələ bir dəfə də kimsəyə danışmamışam. Mən qayıdanda yoldaşlarım məni təzədən sağ-salamat gördüklərinə şad oldular. Kədər məni boğurdu, amma mən onlara deyirdim:

– Bir şey olmayıb, yorulmuşam...

Amma yavaş-yavaş təskinləşdim... yəni... tamam yox. Mən bilirəm: o öz planetinə qayıtmışdır, işıqlanan zaman mən qumun üstündə onun cəsədini görmədim. O bir elə ağır deyildi. Axşamlar isə mən ulduzları dinləməyi sevirəm. Beş yüz milyon qımrov kimi...

Lakin bir məsələ heyrləndiricidir. Mən quzu üçün ağızlıq şəkli çəkəndə qayıışı yaddan çıxarmışdım. Balaca şahzadə onu quzunun başına keçirə bilməyəcəkdi. Mən özümdən soruşuram: orada, onun planetində nə var? Birdən quzu gülü yeyər?

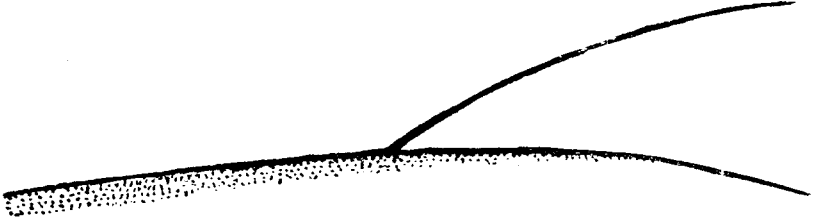
Bəzən özümə deyirəm: “Yox, əlbəttə yox. Balaca şahzadə gecə olanda həmişə gülün üstünü şüşə örtüklə örtür və o gözünü quzudan çəkmir...” Onda mən xoşbəxtəm. Bütün ulduzlar aram-aram gülürlər.

Bəzən də özümə deyirəm: “Hərdən fikrin dağınıq olur, onda hər şey baş verə bilər. Birdən o axşam şişə örtüyü unudur, yaxud quzu ehmalca pəyədən çıxır... Onda bütün qımrovlar ağlayır...

Bütün bunlar müəmmalı ağlaştırmaz şeydir. Mənim kimi, siz də, Balaca şahzadəni sevmiş hər bir kəs də, buna qətiyyən laqeyd qala bilməz. Kainatın məchul bir guşəsində heç bir zaman görmədiyimiz quzunun bizə tanış olmayan gülü yeməsindən dünya gözlərimizə başqa cür görünər.

Göyə nəzər salın. Və özünüzdən soruşun: “O gül dururmu, yoxsa, artıq yoxdur? Bəlkə quzu onu yemişdir?” Onda siz görərsiniz: hər şey başqa cür olacaq.

Bunun nə qədər vacib olduğunu heç bir yaşlı heç bir zaman başa düşməz.

Məncə bu, dünyada ən gözəl və kədərli yerdir. Səhranın bu guşəsi əvvəlki səhifədə də çəkilmişdir, amma mən bunu bir də çəkdim ki, siz onu yaxşı-yaxşı görəsiniz. Burada Balaca şahzadə ilk dəfə yerə enmiş, sonra isə yoxa çıxmışdı. Diqqətlə nəzərdən keçirin ki, bir zaman Afrikaya, səhraya düşəndə mütləq bu yeri tanıyasınız. Əgər buradan keçməli olsanız, and verirəm, tələsməyin, bu ulduzun altında bir qədər ləngiyin! Əgər qızıl saçlı bir oğlan uşağı sizə yan alsə, əgər o cingilti ilə gülsə və sizin suallarınıza heç bir cavab verməsə, siz, əlbəttə, onun kim olduğunu başa düşəcəksiniz. Çox xahiş edirəm, o zaman mənə təskinlik verməyi unutmayın, tezliklə mənə yazın ki, o qayıtmışdır...

MÜNDƏRİCAT

ALFONS DODE

Alfons Dode və onun provans yumoru (Cəlil Nağıyev) 6

Taraskonlu Tartarenin qeyri-adi macəraları (*tərc. Əsgər Ağayev*)

Birinci epizod 14

İkinci epizod 49

Üçüncü epizod 80

ANTUAN DE SENT-EKZÜPERİ

Humanist yazıçı (Qorxmaz Quliyev) 110

Adamların planeti (*tərc. Cəfər Bağır*) 115

Hərbi təyyarəçi (*tərc. Cəfər Bağır*) 250

Balaca şahzadə (*tərc. Cəfər Bağır*) 386

ALFONS DODE

**TARASKONLU
TARTARENİN QEYRİ-ADI
MACƏRALARI**

ANTUAN DE SENT-EKZÜPERİ

- **ADAMLARIN PLANETİ**
- **HƏRBİ TƏYYARƏÇİ**
- **BALACA ŞAHZADƏ**

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”

BAKİ-2005

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aleksandra Samuylova</i>
Korrektor:	<i>Nazənin Məmmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 12.10.2004. Çapa imzalanmışdır 13.04.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 28. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 77.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.